

5-6

2000

ItK

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2000

A TARTALOMBÓL

Havas László: A klasszikus római történetírás hatása a magyarországi latin nyelvű irodalom kezdeteire (Adalékok a Kr. u.-i első ezredforduló európai és magyar szellemi örökségéhez)
Tüskés Gábor–Knapp Éva: Magyarország – Mária országa (Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban)
Szilágyi Márton: A „titkos bú” poétája? (Dayka Gábor kanonizálásának kérdőjelei)
Tverdota György: Ciklusépítkezés a modern költészetben

*

P. Vásárhelyi Judit: Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról
Koncz Attila: Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita?
(Káldi György és Dengelegi Péter polémiája)
Tasi Réka: Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban

*

Adattár

*

Szemle

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

2000. CIV. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szörényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Dávidházi Péter

Erdődy Edit

Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tverdota György

Vizkelety András

*

Császtvay Tünde
technikai szerkesztő

<i>Havas László: A klasszikus római történetírás hatása a magyarországi latin nyelvű irodalom kezdeteire (Adalékok a Kr. u.-i első ezredforduló európai és magyar szellemi örökségéhez)</i>	539
<i>Tüskés Gábor–Knapp Éva: Magyarország – Mária országa (Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban)</i>	573
<i>Szilágyi Márton: A „titkos bú” poétája? (Dayka Gábor kanonizálásának kérdőjelei)</i>	603
<i>Tverdota György: Ciklusépitkezés a modern költészetben</i>	617
Kisebb közlemények	
<i>Szabó Zsuzsanna: Regina caeli-fordításaink</i>	638
<i>Kelemen Zoltán: Magántörténelem – mitikus történet (Adalékok Krúdy Gyula Mária-képéhez)</i>	645
<i>Hernádi Mária: Biblikus és keresztény motívumok Ottlik Budájában</i>	655
Műhely	
<i>P. Vásárhelyi Judit: Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról</i>	660
<i>Koncz Attila: Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? (Káldi György és Dengelegi Péter polémiája)</i>	669
<i>Tasi Réka: Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban</i>	695
Évforduló	
<i>Kappanyos András: Babits Vörösmartyja</i>	725
<i>Gizińska Csilla: Vörösmarty Mihály lengyel irodalmi antológiák tükrében</i>	733
Műelemzés	
<i>Németh G. Béla: A koraromantikus elbeszélés mesterpéldája (Kölcsy: A' vadászlat)</i>	745
Adattár	
<i>Gömöri György: Ismeretlen Szenci Molnár-vers a Hanaui Biblia dedikációs példányában</i>	751
<i>Bitskey István–Gábor Csilla: Pápai Páriz Ferenc kiadatlan verse Zrínyi Miklósról 1663-ból</i>	755
<i>Hegedűs Béla: Révai Miklós verselmélete</i>	759
<i>Szabó Katalin Viola: Révai Miklós harmadik híradása</i>	776
Párbeszéd	
<i>Géczi János: Megjegyzések Arany János korai rózsajelkép-használatához</i>	784
<i>Hafner Zoltán: Észrevételek Korda Eszter Pilinszky János Összegyűjtött levelei című írásához</i>	791
Szemle	
<i>A magyarországi középkori latinság szótára (Sarbak Gábor)</i>	796
<i>Bitskey István: Virtus és religió (Bartók István)</i>	798
<i>Mezei Márta: A kiadó mandátuma (Hegedűs Béla)</i>	802
<i>Rajnai László: Vörösmarty Mihály; Kolta László: Vörösmarty Mihály emléke Tolna megyében (Kerényi Ferenc)</i>	806
<i>Lőrinczy Huba: Búcsú egy kultúrától (Ignéczi Lilla)</i>	810
Krónika	
<i>Csonka Ferenc (1916–2000) (Bartók István)</i>	814
<i>Szabolcsi Miklós (1921–2000) (Tverdota György)</i>	817
<i>Koczás Sándor (1924–2000) (Kenyeres Zoltán, Pomogáts Béla)</i>	822

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Internet címünk:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Elektronikus levélcímünk:

itk@iti.mta.hu

**A KLASSZIKUS RÓMAI TÖRTÉNETÍRÁS HATÁSA
A MAGYARORSZÁGI LATIN NYELVŰ IRODALOM KEZDETEIRE
(Adalékok a Kr. u.-i első ezredforduló európai és magyar szellemi örökségéhez)***

A 9. század végén a Kárpát-medencében megtelepülő magyarság életének első másfél századára vonatkozólag nagyon kevés írásos forrás van. Ezek legtöbbje meglehetősen elfogult, mert azoktól az idegen szerzőktől származik, akik félték a betörő magyaroktól, s nem egyszer akkor is a barbárokkal kapcsolatban megszokott elmarasztaló és befeketítő képet alkalmazták rájuk, amikor az nem volt teljesen megalapozott. Van azonban egy olyan 11. század eleji magyarországi irodalmi alkotás, amely maga vall az egykorú magyar helyzetről, s ennek jegyében, legalább mint egy ország ön bemutatása, mindenképpen megkülönböztetett figyelmet érdemel, még akkor is, ha itt viszont esetleg ellenkező előjelű torzítással számolhatunk. Az utóbbi esetben fontos azonban az, hogy milyen az az eszmény, amelyet a korabeli magyarság megcélzott magának, illetve hogy magáról milyen bemutatást szeretett volna adni.

Közismert, hogy a magyarországi latin nyelvű irodalom kezdete egybeforrt államalapító apostoli királyunk, Szent István nevével, aki nemcsak a keleti pogánysághoz keményen ragaszkodó előkelők ellen folytatott következetes harcot, hanem befogadta a nyugati misszionáriusokat is, és a Kárpát-medencében szélesre tárta a kaput a középkori kereszténység szelleme előtt. Ennek alapján érthető, hogy Szent Istvánnak szokás tulajdonítani egy olyan írást, amely fiához, a később ugyancsak szentként tisztelt Imréhez szól, s amelynek kéziratos címe ez: *Libellus de institutione morum*, vagy egyszerűen csak: *Institutio morum*. Ez magyar nyelven mint *István király intelmei* vonult be a hazai köztudatba. Az ebben foglalt és a címben jelzett erkölcsi tanítás valóban meg is felel a fentebb jelzett uralkodói programnak, s ezért a király személyéhez kapcsolni még akkor is indokolt, ha valójában a konkrét megfogalmazást nem ő végezte el. Ma már ugyanis meglehetősen biztosan tartja magát az a nézet, hogy a kis, tíz fejezetből álló munkát valójában egy István-korabeli névtelen szerzetes készítette, nagy valószínűséggel 1015 táján, vagy még inkább az 1020-as évek első felében (ez utóbbi főként Kristó Gyula véleménye), azaz még a király uralkodása idején, úgy állítva be, mintha az ország ura személyesen intézné erkölcsi és államelméleti tanítását fiához. Ezért az alkotás aligha

* *Studium memoriae Georgii Györfly et Stephani Kapitánffy dedicatum.* – Az itt olvasható tanulmány első felét először a G. Cini alapítvány és az MTA Irodalomtudományi Intézete közös rendezvényén olvastam fel Velencében, 1998 novemberében, s franciául ennek kiadványában jelenik majd meg. A dolgozat második része egy Friuliban, 2000. szeptember 21–23-a között tartott konferencián hangzott el franciául.

torzíthatja el Szent István nézeteit, eszmeiségét, mert ehhez az uralkodó semmiképpen sem adta volna áldását.¹

A kutatás régóta nagy figyelmet szentel az *Intelmek*nek, megpróbálva például meghatározni mind irodalmi műfaját, mind forrásait, illetve történeti-politikai eszméinek eredetét, hátterét. Ezek az igen alapos és finom elemzések ugyanakkor természetesen élénk vitákat is kiváltottak, különösen a most elköszönő század negyvenes éveiben.

Békefi Remig² azt szerette volna kimutatni, hogy a Szent István neve alatt hagyományozott mű valóban magának az apostoli úrnak az alkotása, aki elsősorban a Karoling frank királyok törvénykönyveinek példáit követte. A kutató úgy vélte: számos párhuzamot sikerült kimutatnia az *Intelmek* és a Karoling-kor törvényei között, ám valójában ezek a párhuzamok igen kevésbé voltak meggyőzőek, mert nem lehetett feltárni egyetlen konkrét előzményt sem, csak közhelyek kerültek elő, amelyekből hiányzott a nyilvánvaló és beszédes szövegszerű megfelelés. Pusztán olyan távoli hasonlóságok voltak megfigyelhetők, amelyek szükségképpen adódtak az egykorú műfaji keretekből. Ráadásul Békefinek az a feltevése, hogy a szerző mégiscsak a magyar király lenne, olyan hamis és képtelen ötletnek bizonyult, amelyet mindenki elvetett, aki később figyelmet szentelt az *Intelmek*nek.

Ezt követően Balogh József,³ a jeles újságíró és fantáziadús, jó tollú klasszikus filológus volt az, aki 1927 és 1943 között több tanulmányban is foglalkozott a *Libellusszal*, arra az eredményre jutva, hogy a király erkölcsi-politikai tanítása valójában a Karoling és a Karoling-kor utáni királytűkrökkel⁴ áll genetikai összefüggésben. Vagyis azokkal a középkori munkákkal, amelyek az eszményi uralkodót mutatják be, azt a figurát azonban, amelynek a körvonalai már Szent Ágoston *De civitate Dei*jében kirajzolódnak.

Balogh József mindenekelőtt az *Institutio morum* két részletét vizsgálta: az egyik a hatodik caput megfogalmazása volt, amely így szól: *unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est*, vagyis „az egy nyelvű és egy erkölcsű ország gyenge és törékeny”; a másik hely pedig a kilencedik caput egy kifejezése, ahol ez a kérdés és a reá

¹ Vö. KÓTA P., s. v. *Intelmek = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, szerk. KRISTÓ Gy., ENGEL P., MAKK F., Bp., 1994 (a továbbiakban: KMTLex), 283.

² BÉKEFI R., *Szent István király Intelmei*, Száz, 35(1901), 922–990.

³ BALOGH J., *A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere*, Száz, 66(1932); Uő., „Ratio” és „mos”, EPhK, 67(1943); Uő., *Szent István és a „Róma-eszme”*, BpSz, 207(1927); Uő., *Mit tudunk a szent-istváni Intelmek szerzőjéről?*, MNy, 27(1931), 158–165; Uő., *Nemzet és nemzetköziség Szent István Intelmeiben*, ItK, 37(1927); Uő., *Szent István politikai testamentuma*, Minerva, 10(1931), 39–51, 106–114; Uő., *Szent István Intelmeinek forrásai = Szent István Emlékkönyv*, II, 1938, 397–425. – Eltérő véleményre lásd GOUTH K., *Megoldandó kérdések az Intelmekben*, Száz, 77(1943); Uő., *Eszmény és valóság királylegendáinkban*, Erdélyi Múzeum, 49(1944).

⁴ Ami a *specula regiat* illeti, itt egyáltalán nem kifejezetten középkori műfajról van szó, vö. pl. s. v. *Fürstenspiegel = Der Neue Pauly*, IV, 693–695, ahol a következő latin szerzőkre van utalás: Seneca (*De clementia*), M. Aurelius, Plin. min. (*Paneg.*), Sidonius Apollinaris, Augustinus (*De civitate Dei*); lásd még *Speculum regis*, kiad. TAR I., WOJTELLA Gy., Szeged, 1994. – A középkori királytűkrőről szóló szakirodalomról lásd SZÜCS J. sokat idézett alapvető tanulmányát, vö. még P. HADOT, s. v. *Fürstenspiegel = RAC*, VIII; H. H. ANTON, s. v. *Fürstenspiegel = Lexikon des Mittelalters*, IV, 1040 skk. (gazdag bibliográfiával, 1048–1049).

adott válasz szerepel: *Quis Graecus reget Latinos Graecis moribus, quis Latinus Graecos Latinis moribus? Nullus*, azaz: „Ki lenne az a görög, aki a latinokat görög szokások szerint kormányozná, s ki lenne az a latin, aki a görögöket latin szokás szerint? Senki.”⁵ Balogh úgy vélte, hogy a fentebbi mondatokat az összes korábbi kutató hibásan értelmezte, s egyesek ezért próbálták meg az *Intelmeket* Szent István kora helyett időben későbbre helyezni, kétségbe vonva ezáltal magának a műnek a hitelességét, mintha a munka századokkal később keletkezett volna.

Balogh elvetette ezt a kalandos megoldási kísérletet, éspedig elsősorban jogtörténeti megfigyelésekből kiindulva. Arra mutatott rá, hogy a *Libellusban* a *mos* tartalma a középkor azon évszázadai értelmezésének felel meg, amikor újra tanulmányozni kezdték a klasszikus ókor végének ismert jogi kompendiumait. Ez a tendencia valójában csak III. Ottó császár alatt bontakozott ki, amikor a klasszikus gondolkodás *renovatioja* egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a római jog vizsgálatában, úgyhogy ez a jelenség erősen rányomja bélyegét a Krisztus utáni első ezredforduló jogi nyelvezetére is.

Ezen megállapítással összhangban Balogh úgy gondolja, hogy a két fentebb idézett szövegrészben a *mos* jelentése ekképp határozható meg: „lörvény”, „szokásjog”, vagy általában: „az írott és íratlan szabályok összessége”, amelyeket a szokások képeznek. Ez az antik felfogás ugyanis a Karoling-korban és közvetlenül utána újjáéledt. De az is ismert tény, hogy a középkor kezdetén Nyugat-Európában, főként a frank királyságok területén, a lakosok a maguk jól kialakított, egymástól határozottan elkülönülő rendje szerint éltek, úgyhogy – bár a római jog érvényben volt – nem szűntek meg az újabb helyi hagyományok sem, vagyis a germán törzsek erkölcsi keveredtek az antik jog egészével, annak tradíciójával. Ennek az volt a végeredménye, hogy mindenkinek jogában állt törvényes vonatkozásban a maga közössége szokásának megfelelően eljárni.

Szent István új királysága épp ezen nyugati modellel alapján próbált szerveződni, úgy, hogy az megfeleljen a Karoling állam szervezetének. István király *Intelmei* ezért tulajdonít nagy jelentőséget a külföldről érkező tudós és gyakorlati szakembereknek, mert Balogh szerint ezek lennének a 6. fejezetben felsorolt *hospites, advenae, viri adventicii*. Ám ugyanakkor az apostoli király a sajátosan magyarországi eljárásmódot is megköveteli, ahogy a görögöket sem lehet latin módra, a latinokat pedig görög módra kormányozni.

Mégis, Balogh József szerint, bár ez a felfogás lényegében a középkori közéletből sarjadt, ám ami az irodalmi formát és a megfogalmazást illeti, az végül is Sevillai Szent Izidorra megy vissza, aki az utolsó nyugati egyházatya volt, s a Szent István-féle *Intelmek* névtelen megfogalmazója valójában belőle merítette volna koncepcióját, főleg ami annak megszövegezésére vonatkozik. Valóban, Sevilla hajdani érseke ott áll a 8. caputban kifejtett elképzelés eredeténél, amely azt hangoztatja, hogy egyetlen népet sem

⁵ A szöveget az alábbi kiadás szerint idézem: *Scriptores rerum Hungaricarum* (= SHA), ed. J. BALOGH, red. E. SZENTPÉTERY, II, Bp., 1938, 619–627. A magyar fordításra lásd KURCZ Á. = *Árpád-kori legendák és intelmek*, kiad. ÉRSZEGI G., Bp., 1983, 54–61, vö. 201–205. Lásd még *A honfoglalás korának írott forrásai*, kiad. KRISTÓ Gy., Szeged, 1995. Érdemes még TARNÓCZI J. munkája is, amely nemcsak fordítást tartalmaz (113 skk.), hanem sok elgondolkodtató észrevételt is tesz az első magyar király szerepéről: *Szent István életműve és lelkivilága*, Bp., Ecclesia Könyvkiadó, 1971.

lehet egy másik nép jogszokása szerint kormányozni, mert *aliis gentibus aliae leges alii mores placent* (Etym. 5,2), vagyis „más népeknek más törvények, más erkölcsök kedvesek”. Az idézett hely és a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelme*k azonos gondolata között szövegszerűen is teljesen nyilvánvaló a hasonlóság és az érintkezés. Ugyanakkor viszont ama szöveg, amelyet – Balogh nyomán – korábban a 6. caputból ragadtunk ki, egyetlen középkori alkotásban sem bukkan fel hasonló vagy éppenséggel megegyező módon, s eddig ókori alkotásban sem találtak olyan rokon megfogalmazást, amely genetikai összefüggést tenne egyértelművé. Ez a hiányosság egyaránt magyarázható az eddigi kutatások elégtelenségével és az utóbbi fél évszázad politikai körülményeivel. A II. világháborút követő csaknem negyven évben⁶ szinte tabunak számított az *Intelme*k⁷ latin-keresztény ideológiájának tüzetes, nem feltétlenül marxista szempontú tanulmányozása. Végül is Szűcs Jenő volt az, aki újból és meglehetősen alapossággal ismét górcső alá vette a művet, elsősorban abból a szempontból, hogy az mennyiben tekinthető államelméleti alkotásnak. A szerző arra a következtetésre jutott, hogy valójában ez a munka tekinthető az első magyar politika-filozófiai frásnak a maga vallási keretei között. Vagyis a *Libellus* az első hazai államelméleti mű, amely világosan követi a Karoling és a poszt-Karoling eszméket, politikai gondolatokat. A kiváló történész azonban maga sem volt képes arra, hogy az *Intelme*k 6. fejezetének oly fontos, fentebb idézett szövegrészére vonatkozólag pontos középkori textust vonaltasson fel, amely annak eredetét ilyen módon egyértelműen tisztázná tudná.⁸

Mindezek figyelembevételével az eddigi kutatásokból összefoglalóan azt a végkövetkeztetést szűrhetjük le, hogy a *Libellus* ún. „királytűkör”, amely az Árpád-kori magyarországi irodalomban az egyetlen olyan fennmaradt alkotás, amely ezt a korabeli Európában olyannyira kedvelt műfajt képviseli. Ennélfogva az István királynak tulajdonított munka benne gyökerezik a kortárs európai kultúrában, amely meghatározó jelentőségű volt a magyarországi latin nyelvű irodalom kibontakozása szempontjából. A megszülető hazai irodalom számára tehát adva voltak a korabeli irodalmi formák a maguk közhelyeivel, hagyományos szerkesztésmódjaival és stílusával.

Mégis nyilvánvaló, hogy a megannyi középkori jellemvonás és hasonlóság ellenére az *Institutio morum* számos olyan sajátossággal bír, amely megkülönbözteti őt minden korabeli vagy közel egykorú, azonos műfajhoz tartozó alkotástól, s itt egyaránt számításba

⁶ Lásd még DEÉR J., *A szentistváni Intelmek kérdéséhez*, Száz, 76(1942), 435–452; Uő., *Aachen und die Herrschersitze der Arpaden*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 79(1971), 1–56.

⁷ Vö. mégis HORVÁTH J., *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., 1954; CSÓKA J. L., *Szent István Intelmeinek és törvényeinek szerzősége*, Vigilia, 29(1964), 453–462; Uő., *A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*, Bp., 1967.

⁸ SZÜCS J., *István király Intelmei – István király állama*, Alba Regia, 12(1972), 271–275; Uő., *Nemzet és történelem*, Bp., 1974, 359–379; Uő., *Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű = Szent István és kora*, szerk. GLATZ F., KARDOS J., Bp., 1988, 32–53; Uő., *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, kiad. ZIMONYI I., Szeged, 1992; Uő., *König Stephan in der Licht der modernen ungarischen Geschichtsschreibung*, Südost-Forschungen, 31(1972), 17–40. – Szűcs dolgozatát követően azután megújultak az *Intelme*kre vonatkozó magyar kutatások, lásd főképp GYÖRFFY Gy., *István király és műve*, Bp., 1977, 1983².

kell vennünk tartalmi, szerkesztésbeli és érvelési vonatkozásokat, szempontokat, annak ellenére, hogy ezek felett az eddigi kutatások általában átsiklottak. Vegyük tehát szemügyre azokat a feltűnő különbségeket, amelyek a Szent István-féle *Libellust* elválasztják a többi, a Kr. u. 1/2. évezred fordulóján született *speculum regiumtól*, biztosítva számára kétségszövegbevonhatatlan eredetiségét.

Először is feltűnő az *Institutio morum* rendkívül személyes indítása. Az apostoli magyar király igazi atyai hevülettel intézi szavait és tanítását fiához, Imréhez, akihez ezekkel a szavakkal fordul: *fili amabilissime* (ez a nyitó formula szimmetrikusan majd csak a záró részben bukkan fel ismét, egy birtokos személyes névmással fokozva: *fili mi amabilissime*), illetve *fili carissime*, „legkedvesebb, legdrágább fiam”, s így buzdítja őt arra, hogy sajátítsa el az ország kormányzásának alapelveit. Ez a valódi, szenvedélyes szülői szeretettől áthatott kezdés az *Intelme*k egyik legsajátosabb vonása, amely összetéveszthetetlenül teszi bármelyik Karoling vagy késő-Karoling királytükörrel. Épp ezért fel kell tenni a kérdést, honnan ered ez az egyéni hangvétel. Pusztán a mű megfogalmazójának egyéni leleményével kell-e számolnunk, vagy pedig az író itt is valamiféle irodalmi hagyományhoz kapcsolódik a kor szellemiségének megfelelően? Megítélésem szerint: lehetőség van rá, hogy az atyai szeretetnek ezt a Szent István-i kifejeződését párhuzamba állítsuk egy olyan cicerói mű hasonló megfogalmazásaival, amely műfaji szempontból eleve nem áll messze a „királytükörtől”. A nagy ókori politikus és szónok erkölcsfilozófiai értekezéséről, a *De officiis*ről, vagyis a kötelességekről szóló alkotásáról van szó, amelyet Cicero szintén tulajdon fiához, Marcushoz írt, s bensőségesen azzal fordul hozzá: váltsa valóra a legtökéletesebbnek mutakozó ideált, az igazi római polgár eszményét. A latin szerző ekképp ösztönzi fiát a latin és görög stúdiumokra, illetve saját beszédeinek és filozófiai alkotásainak olvasására, hogy egyformán ki tudja magát fejezni mindkét nyelven, és jobban meg tudja érteni, mik is a kötelességek, anélkül persze, hogy feladná a maga ítélőképességét: *Quamquam te, Marce fili... oportet* (1,1,1), vagyis „habár hozzád az illik, Marcus fiam...”, amely kifejezés azonban a római ízlés szerint inkább a magyar „kedves Marcus fiam” kitétellet egyenértékű. Ennélfogva az istváni *Intelme*k megszerkesztője a cicerói hagyományhoz kell hogy kapcsolódjék, egész pontosan a *De officiis* személyes hangú buzdításához, amely az ókori filozófiai műben összesen harminckétszer ismétlődik meg, még ha különböző formákban is, mint amilyen a *mi Cicero* (2,8; 3,5; 2,44; 3,33), sőt néha még a gyermek közvetlen megszólítását is elhagyva, ám ügyelve rá, hogy a következtetések levonására szolgáló záró részben ismét visszatérjenek a legszemélyesebb formák.⁹ Vö. *Marce fili*, illetve *Vale igitur, mi Cicero, tibi que persuade esse te quidem mihi carissimum, sed multo fore cariorum, si talibus monumentis praeceptisque laetabere* (3,34), azaz: „Marcus fiam”, valamint „Ég veled hát, én Ciceróm, győzd meg magad róla, hogy számomra te vagy a legdrágább, de még sokkal drágább leszel, ha örömdet leled az efféle figyelmeztető írásokban és tanácsokban.” A cicerói mű e kezdő és záró szavai a *Libellus* két helyét juttatják az eszünkbe: *Nec me piget fili amabilis-*

⁹ Vö. J. SVENNUNG, *Anredeformen: Vergleichende Forschungen zur indirekten Anrede in der dritten Person und zum Nominativ für den Vokativ*, Acta Societatis Litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis, 42 [Lund, 1958], 413 skk.; *A Commentary on Cicero's De officiis, 60–61*, kiad. A. R. DYCK, Ann Arbor, 1996.

sime... tibi documenta, praecepta, consilia, suasiones ponere (praef.), majd pedig: *h(a)ec omnia... regalem componunt coronam sine quibus valet nullus hic regnare* (10). Magyarul: „Nem restellem, legszeretetremlőbb fiam, hogy eléd tárjam a tanulni valókat, az előírásokat, a tanácsokat és a rábeszéléseket”, illetve: „mindezek a királyi korona alkotó elemei, amelyek nélkül senki sem képes itt uralkodni”. A fiú, Imre személyes megszólítása ugyanígy keretezi a *Libellus* egész szerkezetét, ahol a záró fejezetben az atyai szeretetnek ezekkel a megnyilvánulásaival találkozunk: *fili carissime, karissime fili, fili mi*, vagyis: „legkedvesebb fiam; az én legkedvesebbem, fiam; fiam”. Akárcsak a *De officiis*-ből, ugyanúgy az istváni műből sem hiányoznak azonban a munka egésze során a bizalmas atyai üdvözlések a fiúhoz, vö. *fili mi* (praef.), *fili carissime* (1), *fili carissime* és *fili mi* (2), *karissime fili* és *fili mi* (3), *fili mi* (4), *fili mi* és *fili karissime* (5), *fili mi* (6), *fili mi* (7), *fili karissime* (8), *fili mi* (9); vagyis Szent István a neki tulajdonított írás minden egyes fejezetében legalább egyszer, de gyakran kétszer is közvetlenül fia felé fordul. Az *Intelme*k és a *De officiis* között ez a megfelelés annál inkább nem lehet véletlen, mert Cicero morálfilozófiai kérdésekkel foglalkozó értekezése az egyik első ránk maradt és feltétlenül a legjelentősebb és legnagyobb hatású olyan ókori alkotás, amely előfutára a Szent István számára műfaji keretet kínáló középkori „királytüköröknek”. Ciceróhoz hasonlóan a magyar királynak tulajdonított munka is érinti a politikai magatartás kérdését. Cicero ezt főképp két aspektusból tette, egyfelől a *honestum*, vagyis „a tisztesség”, másfelől az *utile*, azaz „a hasznosság” szempontjából boncolgatva a problémát, nem feledkezve meg azonban arról a harmadik lehetőségről sem, hogy esetenként a politikai-társadalmi életben a *honestum* és az *utile* szembe is kerülhet egymással. Ugyanez a felfogás jelenik meg Szent István tanításában is, akinek a következőket adja a szájába a megfogalmazást elkészítő névtelen pap, talán szerzetes: *honeste regnant* (1); *in hospitibus et adventiciis viris tanta inest utilitas* (6); *propterea iubeo te fili mi, ut... illos... honeste teneas* (uo.); *consiliis inest utilitas* (7); *regale ornamentum scio esse maximum... honestos imitari parentes* (8); és végül: *Sis honestus, ut nunquam alicui spontaneum inferas dedecus* (10); azaz „tisztességesen uralkodnak; a vendégekben és a jövevényekben roppant haszon rejlik; ezért felszólítalak, fiam, hogy tisztességgel bánjál velük; nagy a haszna a tanácsoknak; tudom, hogy az a király legfőbb dísze, ha tisztességes szülőket utánozhat; légy tisztességes, hogy önként senkinek se okozzál méltánytalanságot”.

Ezt a megállapításunkat megerősíti az a tény, hogy a *De officiis*-t már az a Szent Ambrosius, Milánó püspöke is erőteljesen kiaknázta, aki nagyon ismert volt azokban a keresztény körökben, amelyek a Kr. u. első évezred vége felé szerezték műveltségüket a Meroving, a Karoling és a poszt-Karoling normák alapján. Magának a cicerói műnek legrégebbi ismert példányát, amely csak töredékesen maradt fent, Tours-ban másolták a 9. század első felében, s a többi korai kézirat, amely e munkát tartalmazza, szintén a 9. századból datálódik. Mindezeket a példányokat általában a Karoling Franciaországban másolták, de van egy olyan egykorú ág is, amely a későbbi Németország területéről ered. Mindezek a területek – mint tudjuk – fontos szerepet játszottak azokban a kapcsolatokban, amelyeket Szent István épített ki a keresztény Európával. Ennélfogva nagyon valószínű, hogy az *Intelme*k szerkesztője, közvetlenül vagy áttételesen, mindenképpen is-

merte Cicero értekezését a kötelességekről, mint olyan alkotást, amely nagy jelentőséggel bírt a középkor politikai erkölce szempontjából, és még e korszak ún. sötét éveiben is jelen volt a keresztény szerzők szellemében.¹⁰

Vizsont ha már a második antik szerzőt tudjuk kimutatni az *Institutio morum* megszületésénél mint forrást, akkor más klasszikus auctorral is számolhatunk, aki az 1. évezred végén divatban volt. Véleményem szerint sikerült is rábukkannom egy ilyenre, éspe-dig éppen a már fentebb idézett ama egyik hellyel kapcsolatban, amelyet a korábbi kutatók oly sokat vitattak és értelmeztek, ám amelynek pontos értelmét eddig talán azért nem tudták megjelteni, mert nem találták meg a szöveg valódi eredetét. A 6. caput ama híres *sententiájáról* van szó, amely – mint láttuk – így hangzik: *unius ling(u)e unusque moris imperium imbecille et fragile est*, vagyis „az egy nyelvű és egy erkölcsű ország gyenge és törékeny”. A Kr. u. 1/2. század fordulóján élő, Afrikából származó római történetíró, rétor és költő, P. Annius Florus egy nagyon hasonló mondatot írt le, amelynek grammatikai konstrukciója szinte teljesen azonos azzal a megfogalmazással, amellyel az *Admonitióban* találkozunk. A romulusi Rómával kapcsolatban ugyanis annak idején ezt írta le Florus: *Res erat unius aetatis populus virorum* (1,1[1],10), azaz: „a pusztán férfiakkól álló nép csak egyetlen életű lehetett volna”, vagyis nem tarthatott volna tovább egy nemzedéknél.

Ha pedig ez az összevetés nem lenne elég meggyőző, akkor vegyük szemügyre azt a két szövegkörnyezetet, amelybe az előbbi idézetek beilleszkednek. Az *Intelmek* névtelen szerzője ekképp mutatja be a Római Birodalom növekedését: *Inde enim imprimis Romanum crevit imperium Romanique reges sublimati fuerunt et gloriosi, quod multi nobiles et sapientes ex diversis illuc confluebant partibus, Roma vero usque hodie esset ancilla, nisi (A)Eneades fecissent liberam. Sicut enim ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites, ita diversas linguas et consuetudines diversaue documenta et arma secum ducunt, qu(a)e omnia regna ornant et magnificant aulam et perterritant exterorum arrogantiam*. Vagyis: „Ettől fogva ugyanis különösen megnőtt a Római Birodalom és lettek fenségesek és dicsők a római királyok, mert nagy számban gyűltek oda össze előkelő és művelt férfiak, s Róma bizony egészen a mai napig szolgáló lenne, ha Aeneas leszármazottai nem tették volna őt szabaddá. Ugyanígy történik tehát, ha mindenfelől és sokféle tartományból érkeznek idegenek, akik különféle nyelveket és szokásokat, valamint különféle tanulságos példákat és fegyvereket hoznak magukkal, olyanokat, amelyek minden országnak díszei és nagyszerűvé teszik a királyi udvart, s elrettentik a külföldiek vakmerőségét.” Már Florus hasonlóképpen írta le a romulusi Róma születését és növekedését abban a két könyvből álló történeti munkájában, amely *Epitoma de Tito Livio* címmel maradt ránk. Az elnevezés azonban a mű jellegével kapcsolatban nagyon erősen félrevezet, mert ebben az esetben nem egyszerűen Livius nagy alkotásának kivonatolásáról, lerövidítéséről van szó, hanem több forrás alapján megformált, egyéni felfogású és stílusú történeti bemutatásról. Florus előadása szerint miután Romulus megte-

¹⁰ Vö. N. E. NELSON, *Cicero's De officiis in Christian Thought: 300–1300*, Univ. Michigan Public. Lang. and Lit., 10(1933); M. TESTARD, *De off.* a Coll. G. Budében, I, 1965, 67–70; M. WINTERBOTTOM = *Texts and Transmission: A Survey of the Latin Classics*, kiad. L. D. REYNOLDS, Oxford, 1983, 130–131.

remtette a maga *asylum*át, „menedékhelyét”, *statim mira vis hominum: Latini Tuscique pastores qui sub Aenea, Arcades qui sub Euandro duce influxerant. Ita ex variis quasi elementis congregavit... corpus unum, populum Romanum ipse* (sc. Romulus) *fecit* (1,1[1],8–9). Magyarul: „s nyomban csodálatos emberáradat indult meg oda: latin és etruszk pásztorok jöttek, sőt még tengeren túliak is – phrygek, akik Aeneas, arcadiaiak, akik Euander vezetésével már korábban beözönlöttek. Így mintha különféle elemekből egységes testet gyúrt volna össze, maga a király teremtette meg a római népet.”

A két hely között nyilvánvaló a párhuzamosság mind a felfogás, mind a szövegezés tekintetében (vö. *confluebant – influxerant; ex diversis – ex variis*), s az is világos, hogy az *Intelme*k mondatai azok, amelyek a florusi bemutatást követik, mert a római történetíró teljesen logikus érvelést ad, viszont az *Institutio morum* szerzőjénél az ennek megfelelő szöveg hely, amelyet fentebb idéztünk, tartalmaz egy meglepő és meghökkentő logikátlanságot, ami éppenséggel abban leli magyarázatát, hogy a feltételezhető középkori pap Florus *imitatio*jára törekedett. Ami a római szerzőt illeti, ő a népek összeolvadását hangsúlyozza, egyfelől a bennszülöttekét, másfelől az idegenekét, sőt a tengeren túlról jött keletiekét. Ez az eggyé válás teszi lehetővé a *corpus*, „a test”, vagyis a város, az állam testének megszületését. Florus számára tehát a romulusi Róma egyfajta *melting-pot*, valamiféle „olvasztó tégely” volt – miként azt már D. Briquel helyesen látta –, s Róma saját királya révén volt képes megvalósítani tulajdon nagyságát. A római történetíró szemében tehát az *Urbs* a sok etnikai összetevőből álló Római Birodalom nagyságának előképe.¹¹

Ami viszont most már a Szent István-i *Intelme*ket készítő esetleges szerzetest illeti, az ő szemében a Nyugat-Európából érkező *hospites, advenae, viri adventicii* azok, akiknek nagy szerepük van a magyar királyság megnagyobbításában, ám éppen ezért következtlenül használja az *Aeneades* példáját, akik mindig a római nép keleti eredetének jelképes megtestesítői voltak, hiszen Kis-Ázsiából érkeztek. Ez az ellentmondás a *Libellus* okfejtésében talán egy születőben lévő nemzeti ideológiával¹² magyarázható, amely már Szent István korában alá akarta húzni a magyar állam egyedülálló jellegét, amely államot a keletről bevándorló magyarság hozott létre. Az *Institutio morum* háttérében annak a gondolatnak az érzékeltetése állhat, hogy a keleti és a nyugati elemek összeolvadása adhatja a Német–Római Szent Birodalommal szemben független magyar királyság nagyságát. A *Libellus*nak ez a tendenciája tökéletesen összhangban van az államalapító magyar uralkodó feltűnő önállósági eszményével, amely abban az ismert tényben is tetten érhető, hogy koronáját Rómából kérte és kapta meg II. Szilveszter pápától, nem pedig nyugatról, a német-római császártól. Az utóbbi révén történő megkoronázás azt a benyomást kelthette volna, hogy a magyar uralkodó az ő vazallusa. Ehhez persze hozzá kell

¹¹ D. BRIQUEL, *La formation du corps de Rome: Florus et la question de l'Asylum*, ACD, 30(1994), 209–222; vö. KLIÓ, 2(1993), 68–69; HAVAS, i. m., 157.

¹² Ami a „nemzet” és az „egyetemes” fogalmakat illeti a *Libellus*ban, BALOGH J. ezzel kapcsolatos felfogását elvetette MÁLYUSZ E., *Az egy nyelvű ország*, Száz, 99(1939), 448; DEÉR, i. m., Száz, 76(1942), 446–449; SZÜCS, i. m., 39. A magunk részéről megkíséreljük elkerülni ezeket az anakronikus fogalmakat, vö. még BAK J., *Az Intelmek „vendégei”*, Világosság, 29(1988), 556–558.

tennünk, hogy István legfőbb példaképe, a frank Nagy Károly is a pápával koronáztatta meg magát. Ezzel persze nem akarom azt mondani, amit a régebbi magyar kutatás oly előszeretettel hangoztatott, hogy a magyar király a pápa és a császár konfliktusából próbált volna hasznot húzni. Európa történetében ilyen helyzettel majd csak később számolhatunk, mert 1000 tájékán II. Szilveszter és III. Ottó még teljes egyetértésben voltak, együtt köszöntve Rómában az új ezredévet. Ez teljesen érthető, hiszen III. Ottó maga csinált pápát egykori nevelőjéből, Gerbert d'Aurillacból, Reims és Ravenna korábbi érsekéből, s éppenséggel az egyházfő hatására álmodott arról, hogy felállít egy egységes, egyetemes és keresztény Római Birodalmat, Bizánccal is összhangban. A császár nem véletlenül tette maga is fővárosává Rómát, s egyértelműen támogatta Istvánnak mint a magyarok királyának a megkoronázását. Tehát ha elfogadjuk a Hartvik győri püspök által írt Szent István-legenda azon, újabban vitatott felvilágosítását, hogy a magyar fejedelem koronáját Róma püspökétől kapta,¹³ akkor ez csupán azt bizonyítja, hogy a magyar uralkodó szemében a két legfőbb érték egyfelől a kereszténység volt, másfelől a független magyar állam. Mindehhez még vegyük hozzá, hogy ha ez valóban igaz, akkor a koronáért a pápához folyamodó magyar küldöttségnek e korszak egyik legkiemelkedőbb tudósa és teológusa elé kellett járulnia, aki nagyon jól ismerte a klasszikus antik irodalmat, kommentálva Porphüriosz *Isagogéját* és Arisztotelész latinra fordított műveit, s főként aki jól ismerte Cicerót is. Könyvtárában a nagy római szónok-politikusnak nemcsak egyes beszédei voltak meg (mint pl. az *in Verrem*), hanem az a *De re publica* is, amely az antik Róma legnagyobb államelméleti munkája volt, s amely sajnos épp a középkor ezen századaiban tűnik el csaknem ezer esztendőre, bár épp a Kr. u.-i első ezredforduló tájékán még feltétlenül megvolt Észak-Itáliában, ahol legalábbis egy csonka *palimpsestus* példánya létezett Bobbióban ekkoriban. A *Libellus*ban előttünk megmutatkozó műveltség kitűnően összhangba hozható ezzel a pápa részéről igazolt magas fokú szellemi felkészültséggel ugyanúgy, mint a már fentebb kifejtett lehetséges politikai-történeti értelmezéssel, megkérdőjelezve azt a szakkutatásban mindmáig eléggé elterjedt véleményt, hogy a korabeli Magyarországon a szellemi műveltség európai viszonylatban rendkívül alacsony szinten állt.¹⁴ A királyi udvarban számolni lehet egy olyan szellemi környezettel,

¹³ Vö. BERTÉNYI I., *Szent István és öröksége*, Bp., 1997, 13, aki KARÁCSONYI J. kutatásaira utal; ugyanígy tesz GERICS J. = KMTLex, 255.

¹⁴ Vö. BERTÉNYI, *i. m.*, 20. – Gerbert d'Aurillac nagy hatást gyakorolt arra a chartres-i iskolára, ahol Florus szövegét nagyon jól ismerték, legalábbis később, Johannes Saresberiensis korában. Gerbert d'Aurillacról, a tudósról és irodalmi örökségéről lásd *Lexikon des Mittelalters*, IV, 1302–1303 (további gazdag irodalommal), P. RICHÉ, *Gerbert d'Aurillac: Le Pape de l'An Mil*, Paris, 1987 (ez a munka időközben magyarul is megjelent SOMORJAI G. – helyenként több elírást is tartalmazó – fordításában: *II. Szilveszter, az ezredév pápája*, Bp., 1999, ahol a „Gerbert könyvtára” című jegyzék a 239. lapon található); H. GASC, *Gerbert d'Aurillac et la pédagogie des arts libéraux à la fin du Xe siècle*, *Journal of Medieval History*, 12(1986), 111–121. – Ami III. Ottóra és a „*renovatio imperii Romanorum*”-mal kapcsolatos politikai-ideológiai koncepciójára vonatkozik, lásd T. STRUVE, s. v. *Otto III = Lexikon des Mittelalters*, VI, 1568–1570; s. v. *Renovatio = uo.*, VII, 713–714 (részletes bibliográfiával). Lásd még K. REINDEL, *Das Kaisertum Ottos III = Europa im Wandel von der Antike zum Mittelalter*, kiad. Th. SCHIEFFER, I, Stuttgart, 1992³, 703 skk., főleg 704–706; M. HELLMANN = *uo.*, 897 skk.; Th. SCHIEFFER = *uo.*, 1046. Lásd legutóbb: KRISTÓ Gy., *Magyarország története 895–1301*, Bp., 1998, 93 skk. A korábbi irodalomból lásd pl. K. HAMPE, *Kaiser Otto III und Rom*, HZ, 140(1929); C.

amely viszonylag nyitott volt a klasszikus kultúrára is, s amely főként külföldiekből, az *Admonitió*ban említett *hospites*ből állt, akiken klerikus és lovag bevándorlókat kell feltehetőleg érteni. Végül mindehhez még egy megjegyzést kell hozzátennünk: Szent István még Bizánccal is szövetekezett a bolgárok ellen, csak hogy megvédje Magyarország függetlenségét,¹⁵ ami ugyancsak igazolja fentebbi értelmezésünk megalapozottságát.

Visszatérve korábbi gondolatmenetünkhöz, azaz hogy igazoljuk álláspontunkat, miszerint Florus történeti munkája egyike volt a *Libellus* közvetlen forrásainak, még további megfelelő szövegrészeket is fel tudunk vonultatni. Az *Intelme*k középkori szerzetese, részben Athanasiust, Alexandria pátriárkáját követve, így fogalmaz: (*fidem catholicam*) *nisi quis fideliter firmiterque crediderit, salvus esse non potuerit* (1), vagyis „hacsak nem hisz valaki híven és erősen a katolikus vallásban, nem üdvözülhet”. A mondatnak a vége hasonló nyelvtani szerkezetben megtalálható már Florusnál, még ha nem is keresztény értelemben: *aliter salvus esse non potuit, nisi...* (2,14,4; vö. *si salvi esse vellent...* 1,31,8), ahol a római szerző a köztársaságból a császárságra való átmenetet írja le.

Ehhez egy másik helyet is hozzátehetünk, ahol Florus a Rómát alapító Romulus által életre hívott államszervezetet jellemzi: *hunc rex sapientissimus statum rei publicae inposuit: iuventus divisa per tribus in equis et armis ad subita belli excubaret, consilium rei publicae penes senes esset, qui ex auctoritate patres, ob aetatem senatus vocabatur* (1,1[1,1],15), vagyis: „a mélységesen bölcs király így szabta meg az állam rendjét: az egységekbe osztott fiataloknak mindig készen kell állniuk, hogy hirtelen támadás alkalmával tüstént lovon és fegyverben lehessenek; a közügyekkel viszont az öregeknek kell foglalkozniuk”. Ezzel a leírással rokon módon a *Libellus* szerzője a következőket mondja az államalapító királlyal Imre hercegnek: *consilia regum in pectoribus sapientium debent claudire... Ac per hoc, quicquid negotii unicuique conveniat (a)etati, in hoc se exerceat, scilicet iuvenes in armis, senatores in consiliis* (cap. 7), azaz: „a királyok tanácsai a bölcsök kebelébe legyenek bezárva... és ennél fogva, bármely feladat illik minden egyes életkorhoz, (ki-ki) abban gyakorolja magát, tudniillik az ifjak a fegyverben, az öregek (a senatorok) a tanácsban.”

Végezetül azt is látnunk kell, hogy még az *Intelme*k többször idézett és közvetlenül – minden bizonnyal – Sevillai Szent Izidorra visszavezethető híres, a 8. fejezetben található szöveghelelye valójában már Florusnál megvan, amiben úgyszintén nincs semmi csodálkozni való, ha tekintetbe vesszük, hogy a római történetíró valójában e késői egyházatyának is egyik forrása volt. *Quis Gr(a)ecus reget Latinos Gr(a)ecis moribus aut quis Latinus reget Gr(a)ecos Latinis moribus? Nullus* – olvassuk az *Intelme*kben, miközben Florus ezt mondja: *quis... miretur in moribus... victorem populum Romanum fuisse?* (1,13,23), „ki csodálkoznék azon, hogy az erkölcsökben a római nép volt a győztes”, illetve *mores... nostros* (sc. *mores populi Romani*) *magis quam arma... suspiciebant* (sc.

ERDMANN, *Das ottonische Reich als Imperium Romanum*, DA, 6(1943); lásd még A. BRACKMANN, *Gesammelte Aufsätze*, 1967², 242 skk.

¹⁵ Szent István életművéről és utóéletéről lásd újabban: *Doctor et apostol: Szent István-tanulmányok*, szerk. TÖRÖK J., Bp., 1994 (*Studia Theologica Budapestinensia*, 10); MAGYAR Z., *Szent István a magyar kultúrtörténetben*, Bp., 1996 (további bibliográfiával).

Germani) (2,30,30), azaz: „a germánok inkább erkölcseinkre tekintettek fel, mintsem fegyvereinkre”.

Mindez azt jelenti, hogy a *Libellus de institutione morum* egyik lehetséges közvetlen forrásaként Florus történeti munkájával kell számolnunk, s ez annál természetesebb, mert kétségtelen, hogy ez az ókori római alkotás az irodalmi műforma szempontjából érintkezésben áll az *Intelmekkel*. Mint már láttuk, ez az utóbbi a középkori *specula regia* közé tartozik, miközben Florus munkája e műfaj egyik előfutára, minthogy valójában maga is példaértékű életrajz, a *populus Romanus*, a római nép életrajza, amelynek első szakasza, a gyermekkor a királysággal esik egybe, s ugyanakkor a történetíró ennek megfelelően megpróbálja kijelölni mind a királyság célját és funkcióit, mind az egyes királyok szerepét. Florus ezt a kérdést teleologikus módon szemléli, megkísérelve fellelni a törvény- és célszerűséget a római történelemben, főként a királyság időszakában. Szerinte az állam szervezete és érdeke igen különféle tulajdonságokat követel meg az egyes királyoktól: eltérő tehetségeket és jellemeket. A római történetíró ezt ekképp fogalmazza meg az ún. „első anacephaleosis”-ban, vagyis összefoglalásban: „Mert lehet-e vakmerőbbet elképzelni Romulusnál? Épp ilyenre volt szükség, hogy magához ragadja a királyi hatalmat. Lehet-e valaki vallásosabb Numánál? Mert a helyzet azt követelte meg, hogy a marcona népet az istenfélelem szelídjétse meg. Micsoda mestere volt a harcászatnak Tullus! Fegyverforgató férfiak számára semmi sem lehet kívánatosabb, mint ha vitézségüket a fegyver teszi még fényesebbé. Micsoda országépítő volt Ancus! A város határát telepítéssel terjesztette ki, partjait híddal kötötte össze, épségét fallal védelmezte. A Tarquinius-féle hatalmi jelvények és díszek már csak külső formájukkal is mekkora méltóságot szereztek ennek az uralomra teremtett népnek! Milyen gyümölcsöző volt a serviusi vagyonebecslés! Legalább azért, hogy a római állam megismerhette önmagát. Végül még a hírhedt Superbus elviselhetetlen önkénye sem csekély, hanem nagyon is sok haszonnal járt. Így történhetett meg ugyanis, hogy a törvénysértéstől felingerelt népben felgyúlt a szabadságvágy” (1,2[8]). Florus szerint ez a szabad Róma száll síkra, hogy érvényt szerezzen annak a szabadságnak és erkölcsi tisztaságnak, amelyet Augustus monarchiája fog beteljesíteni, ahol mindig a béke uralkodik majd, részben Caesar bölcsessége, részben népei jelleme révén (2,33[4,12],59). Pontosan a királyságnak ez az eszményi rendje az, amelyet az *Intelmek* alapján Szent István is elérendőnek tartott, úgy, ahogy azt a feltételezhető pap szerző megfogalmazta, gyakran Florus megfogalmazásait tartva szem előtt. Ennélfogva az első magyar államelméleti mű, miként Szűcs Jenő nagyon találóan a *Libellust* minősítette, valójában szervesen egyesíti a klasszikus hagyományokat a Karoling és poszt-Karoling Európa szellemiségével, hogy ezáltal fogalmazza meg egy a pápaság által támogatott új keresztény ország friss politikai és közigazgatási szervezetének alapelveit. Abban a latin műben tehát, amely a magyarországi irodalom kezdetét jelenti, az ókor kulturális és szellemi elemei organikusan keverednek a középkori Karoling és poszt-Karoling gondolatokkal, ami valahogy hasonló módon történik, mint Szent István sírja esetében, amely nem más, mint egy római szarkofág, amelyet keresztény szellemben alakítottak át. Ebben a vonatkozásban, akarva-akaratlan, államalapító királyunk Nagy Károly példáját követte, akinek aacheni sírja, az ún. Proserpina-szarkofág meggyőzően

tanúsítja ugyanezt az eljárást. Itt az ókori alkotáson helyezték el azt a feliratot, amely hirdeti: ez az *imperator orthodoxus* nagyobbította meg, *nobiliter*, a *regnum Francorumot*.¹⁶

Ha elfogadjuk, hogy az *Institutio morum* egyik főforrása nem más, mint Florus történeti munkája, nyomban fölvetődik a következő és magától értetődő kérdés: milyen úton jutott el a római *historicus* ismerete az Árpádok Magyarországra. Egészen napjainkig a kutatók úgy gondolták, hogy a magyarok megtérítése a kereszténységre, valamint a hazai európai műveltség kibontakozása időben egybeesett a cluny-i mozgalom 910-et követő elterjedésével. Ez jól megmagyarázná az első magyarországi Benedek-rendi kolostor felállítását, amelyet 996-ban a hajdani Szent Márton-hegyen állítottak fel, a mai Pannónhalmán. Ennek megfelelően szinte minden korábbi tudós a *Libellus* szerzőjét a Rajnavidékről,¹⁷ vagy a Rajnán túli, vagy az azon inneni területekről származtatja. Tegyük hozzá, hogy ez semmiképpen sem jelentene nehézséget abból a tekintetből, hogy Florust tételezzük fel az istváni alkotás egyik irodalmi pilléréként, minthogy a római történetíró *epitoméja* igen elterjedt volt a Frank Birodalomnak ebben a körzetében, miként erről a római történeti munkát tartalmazó kéziratok egyik legrégibb és igen gazdag ága egyértelműen tanúskodik. Ez a Florus-kódexek ún. c-ága, amely mai ismereteink szerint a 9. században érkezett meg a jelenlegi Közép- és Észak-Franciaország, illetve Dél-Németország középkori területeire, ahová messze vidékről vezethetett az útja: feltehetőleg a 4/5. századi Észak-Afrikából indulva ki, ahol Orosius használta, majd pedig keresztülhaladva Hispanián, ahol ismeretét Sevillai Szent Izidornál tudjuk kimutatni. A kéziratoknak ez a c-ága az Alpoktól északra két, sőt esetleg három alágra bomlott, amely csoportokra a mai szakirodalom a c', c'' és c''' jelöléseket használja. Közülük a c' bukkan fel a legkorábban, amelynek első reprezentánsa az N jelzettel ellátott, 9. századi *codex Heidelbergensis*. Ezt Lorschban¹⁸ másolták. A másik jelentékeny c'-kódex egy *codex Parisinus* (P) a 12. századból, s ez utóbbi kézirattal áll szoros rokonságban a ma itáliai kéziratcsoport, a p', ám az utóbbi kéziratok eredetüket tekintve szintén az Alpoktól északi *scriptoriumokból* származnak. A vizsgálatok ugyanis kimutatták, hogy az N-től független p-változat ugyancsak a 8/9. században alakult ki, hogy a 12. század vége és a 14. század közti időszakban rögzüljön, feltehetőleg Chartres-ban, ahogy arról bizonyos nyelvi jellemzők, illetve bizonyos rövidítések és azok rossz feloldásai tanúskodnak. A c''-vel,

¹⁶ Vö. J. FLECKENSTEIN, s. v. *Karl der Große* = LdMA, V, 1991, 960.

¹⁷ Vö. GYÖRFFY, i. m., 370–373; KÓTA, i. m., 283. – Fölvették már az *Intelme*k lehetséges kapcsolatát, összefüggését a Szt. Benedek-féle *Regulae*-val is, párhuzamba állítva a *Libellus hospitesszel* kapcsolatos megjegyzéseit azzal, amit a bencés rend alapítója azokról az idegenekről mond, akik egy monostor testéhez kívánnak csatlakozni, vö. legutóbb SIMON Gy. F., *Keresztény Élet*, 2000. június 18., VIII/25, 1, amely írás egy bizonyos Thancmar érdemének igyekszik tulajdonítani, hogy a magyar király ismerte a bencés szellemiséget (*Szent István a vendégekről*).

¹⁸ Lorschról lásd B. BISCHOFF, *Lorsch im Spiegel seiner Handschriften*, Münchener Beiträge, München, 1974, 65–66, 96, aki meggyőző módon lokalizálja az N kéziratot Lorschba. Vö. még Uő., *Latin Palaeography*, Cambridge, 1990 (1995⁴), 26, 32, 94, 112, 118, 171, 207 (gazdag bibliográfiával). – Lorschsal kapcsolatban lásd még *Festschrift zum Gedenken an die Stiftung der Reichsabtei Lorsch...*, I–II, Darmstadt, 1973 (további gazdag irodalommal).

illetve m/e-vel jelzett kódexek hasonlóképpen az Itália felől transzalpinnak tekintett vidékekre mutatnak vissza, ha kialakulásuk kezdeteit vesszük számba, s mindez szintén a Kr. u. 1/2. évezredben következett be, vö. a következő kéziratokkal: GL χ JZReg.UHarl./m: MCan.Brl.Voss./e: HQYO¹ ψ K.¹⁹

Mindennek ismeretében és vele párhuzamosan azonban arra is fel kell hívunk a figyelmet, hogy a florusi történeti mű szövege a korabeli Észak-Itáliában is elterjedt volt, miként arról az a *manuscriptum* tanúskodik, amelyet jelenleg Bambergben őriznek ugyan, de egyértelmű, hogy Itália felől nézve a ciszalpin régióban másolták.²⁰ Azon a tájon tehát, ahonnan egy híres itáliai, Szent Gellért jött a magyar királyi udvarba, aki – legalábbis később – nagy hatással volt államalapító királyunkra, Szent Istvánra. Az utóbbi ténnyel az *Intelme*k egyes kutatói számolni szoktak, sőt olyan is van, aki feltételezi Szent Gellért közvetlen vagy áttételes hatását az *Institutio morum* egész szellemi légkörére.²¹ Ez a feltételezés azonban erősen vitatott, mert vele kapcsolatban alapvető kronológiai problémák vetődnek fel, bár az is igaz, hogy ha nincs akadálya a Kristó Gyula által preferált 1020-as évekre való datálásnak, akkor az időrendi nehézségek megszűnnek. Szempontunkból itt a következő a lényeg. A Iordanes-kéziratokhoz hasonlóan ugyancsak a florusi *epitomé* a-szövegvariánsára épülő *codex Bambergensis*t ténylegesen Észak-Itáliában másolták, valószínűleg a 9. században, s innen csak később, a 2. évezred kezdetén került német földre, ahol – úgy látszik – századokra elfeledkeztek róla, mert a figyelem a 19. század első felében–közepén fordult újból felé. Mindebből az az egyértelmű következtetés adódik, hogy Florus magyarországi ismeretének kibontakozásában az ezredfordulón Észak-Itáliának is szerepe lehetett, s ennek megfelelően az *Intelme*k szerzőjének esetében – származási helye kapcsán – ez a történelmi táj ugyanúgy számításba veendő, mint a Rajna-vidék, ahová a korábbi kutatás az *Institutio morum* szerzőjét kapcsolni próbálta. Mindenesetre látnunk kell, hogy a magyar királyság születő kultúrája mélyen benne gyökerezik a klasszikus hagyomány és a Karoling, poszt-Karoling civilizáció azon ötvöződésében, amelyhez hazánk földjén számos jellegzetes, sajátos vonás is társul. Az általunk a fentebbiekben elvégzett forrásvizsgálatokat követően, az eddigi magyar kutatásoknál talán hangsúlyosabban utalhatunk ezen középkori magyarországi összetett műveltség antik komponensére,²² minthogy régebben inkább a kialakuló magyar

¹⁹ Ezekről a kérdésekről lásd szövegkiadásomat a bevezetővel és az ottani gazdag irodalommal (P. Anni FLORI *Opera quae exstant omnia*, Debrecini, 1997), vö. még M. D. REEVE, *The Transmission of Florus' Epitoma de Tito Livio and the Periochae*, CIQ, 38(1988), 477–491; Uő., *The Transmission of Florus and the Periochae* again, uo., 41(1991), 453–483.

²⁰ Vö. B. BISCHOFF = P. JAL, *Florus: Oeuvres*, Paris, 1967, I, p. CXV, n. 2. Mások e kéziratnak német eredetét tételezik fel, lásd pl. P. LEHMANN, *Erforschung des Mittelalters*, Stuttgart, 1960, III, 166. Vö. még P. K. MARSHALL = *Texts and Transmission: A Survey of Latin Classics*, szerk. L. D. REYNOLDS, Oxford, 1983, 164–166 és 4. jegyzet.

²¹ Vö. SZEKFÜ L., s. v. *Gellért, Szent* = KMTLex, 231.

²² Ugyanígy MEZEY L., *Deáksg és Európa*, Bp., 1979, 112 és passim. Az *Intelme*k számos antik előzményének lehetőségére mutatott rá újabban NEMERKÉNYI E., akinek további ilyen munkái vannak sajtó alatt, illetve előkészületben, vö. *The Parts and the Whole: The Classical Parallels of the Institutio of King Saint Stephen of Hungary*, ACD, 34–35(1998–1999), 81–90 (további gazdag irodalommal).

kultúra szorosabb értelemben vett középkori vonatkozásait szokták kiemelni és az előtérbe állítani, figyelembe véve, hogy a Duna-medencében ekkor egy jellegzetesen európai típusú középkori államiság alakul ki. Mindez egy ezredévvél ezelőtt cseppet sem volt könnyű, amit Vergilius nyomán kissé szabadon ekképp fogalmaznék meg: *Tantae molis erat nostram tunc condere gentem* (Verg., Aen. 1,33), vagyis: „akkor ilyen nagy munkával született meg a nemzet”.

Ha elfogadjuk ezt a következtetést, akkor az *Intelme*k egy másik különleges vonása hasonlóképp érthetővé válik. A korai középkor többi *specula regii*ája az államelmélettel kapcsolatos alapelveit, vagyis a kormányzásról szóló elméleti és gyakorlati tanítását a szisztematikusan rögzített és kifejtett erényekből vezeti le. Ennek a jellegzetes gondolkodásmódnak a jegyében a Karoling és poszt-Karoling alkotások érvelése félreérthetetlenül deduktív jellegű. Ezzel szöges ellentétben, Szent Istvánnál viszont a királyi tekintély, vagyis az uralkodói hatalom különféle aspektusai határozzák meg és egy jól körvonalazható rendszerbe fogják össze az erények összességét. Ez az induktív módszer, mint tudjuk, a klasszikus antikvitásban is szinte kizárólag Florusnál fordul elő, aki ezt a gondolkodását kifejezetten a római történelemtől vallott teleologikus felfogásának köszönheti. Az antik *historicus* a római királyok tevékenységének áttekintése után a korszak szükség szerű alaperényeként, *virtutes*eként a következő irányelveket, tulajdonságokat állapítja meg: *rei publicae ratio et utilitas*, (*ingenium*) *ardens*, (*ingenium*) *religiosum*, *militiae artificium*, *ratio*, *virtus*, *aedificatio*, *dignitas*, (*conscientia*) *Romanae rei publicae*, *libertas*.

Az istváni *Intelme*k is a tíz erényt hangsúlyozza mint a királyi korona tízparancsolatként való meghatározóját: ezek a *pietas*, a *miserecordia* és a *ceterae virtutes*, a többi erény: a *patientia*, a *fortitudo*, a *humilitas*, a *modestia*, az (*ingenium*) *mie*, a *iustitia*, a *pudicitia* (10). Ez ugyan mindössze kilenc minőség, ám ne feledjük, hogy a 6. fejezetben az uralkodó szájába adva már megjelent a Florus által is kiemelt legfőbb tizedik érték-kategória: a *libertas*. Mindez akkor is nyilvánvaló koncepcionális hasonlóságot mutat, ha a felsorolt erények közelről sem azonosak a párhuzamba állított két műben. De miként is várhatnánk teljes egybeesést, amikor az eddigiek elég egyértelműen jelzik: az *Institutio morum* lényegében önálló és szuverén alkotás?

Végül az eddig kiemelt összefüggések rendszerében kell rámutatnunk a Szent István-nak tulajdonított munka jellegzetes, érdekes szerkezetére is. Ez az irodalmi alkotás egy *praefatió*ból és tíz *caput*ból áll, amely együttes egy szerves logikai sort, egészet alkot, modellként mintegy a Tízparancsolatot követve, amelyet két kötéblára vésve a bibliai hagyomány szerint maga az Úr nyújtott át Mózesnek a Sinai hegyén; illetve az *Intelme*k arra emlékeztethet, hogy az Úr mennyei serege is tíz karra oszlik. Igaz, Szent Ambrus, aki erről először szól, még az angyalok kilenc karáról beszélt, ám az ezredfordulóra, a Krisztus születésétől eltelt tíz évszázadnak is megfelelően, ez a szám már tízre emelkedett. A számokkal való játék tehát az *Intelme*kben aligha lehet véletlen, s a tízes számnak benne felfedezhető jelentősége a munkában közvetlen módon említett irodalmi-vallási párhuzamoknál talán még szorosabban kapcsolható a korszak *millenarius* gondolkodásához, annak ellenére, hogy ez nincs *expressis verbis* megemlítve. Ez az értelmezés annál

inkább kézenfekvő, mert az *Intelme*k alapjául szolgáló, florusi történeti bemutatás hátterében is fölfedezhető valami hasonló. Mint korábban kimutattam: ez a római történeti munka szerkesztésében a kilences számra, valamint annak különféle kombinációira épül. Összességében a 900-at hangsúlyozza mint a *populus Romanus* élete addig eltelt éveinek számát, vagyis életidejét. Ez – mint arra L. Bessone is rámutatott – azzal áll összefüggésben, hogy Róma Antoninus Pius uralkodása alatt, Kr. u. 147-ben ünnepelte fennállásának kilencszázadik évfordulóját, s a történetíró a maga *epitomé*jával az ekkori nagyszabású ünnepségekhez próbált kapcsolódni. Az istváni *Libellus* egy másik évforduló, Krisztus születése tizedik évszázadfordulója kiemelésére törekszik, így természetesen a kilenc helyett a tízes számot hangsúlyozva, minthogy a tíz egységhez könnyen asszociálni lehetett az ezredév eszméjét, mintegy legalább hasonló időtartamot jövendölve ezzel az ekkor születő magyar államiség számára is, nem zárva ki persze annak meghosszabbodását sem, amit a 10 + 1 szerkesztésmód ugyancsak sugallhat, miként Florusnál is megfigyelhető a 9 + 1 elvének átgondolt érvényre juttatása, részben hasonló megfontolással.

Mindannak alapján, amit eddig sikerült kimutatnunk, az is valószínűnek tűnhet fel, hogy Szent István igazán művelt papja, akit az uralkodó a *Libellus* elkészítésével bízott meg, Cicerón és Floruson kívül más antik szerzőket is felhasználhatott. Balogh J. nyomán elsősorban Sallustiusra kell gondolnunk, aki a Catilina-összeesküvésről írt monográfiáját ugyanúgy egy filozófiai bevezetővel kezdi. Hasonló fejlődési képet rajzol az ére nyekre alapozott államról, mint ahogy ezt az *Institutio morum* megfogalmazója teszi. Ebben a vonatkozásban még szövegszerű megfeleléseket is felhozhatnánk a Kr. e. 1. századi történetíró és a középkori klerikus munkája között, bár az *Intelme*kben e tekintetben nem teljesen szó szerinti idézésekről, egyezésekről van szó. Ez megfelel a korszak alapvető gyakorlatának, amikor teljes pontossággal jobbra csak a szent szövegeket reprodukálták, a klasszikus antik textusokat pedig imitálták az igénynek megfelelően módosítva. Itt csak egy párhuzamosságot hadd idézzek a két szerző között: *civitas incredibile memoratu est adepta libertate quantum brevi creverit* (Cat. 7,3), azaz: „még megemlíteni is hihetetlen, hogy a városállam a szabadság elnyerésével rövid idő alatt mennyire megnőtt” – mondja Sallustius, és ez a megfogalmazás jól összevethető az *Intelme*k következő, már egyszer idézett szavaival: *Romanum crevit imperium... Roma vero usque hodie esset ancilla, nisi (A)Eneades fecissent illam liberam* (6). Magyarul: „megnőtt a Római Birodalom..., s Róma bizony egészen a mai napig szolgáló lenne, ha Aeneas leszármazottai nem tették volna őt szabaddá”. Még sok más hasonlóságot is fel tudnánk hozni e vonatkozásban, ám ezt későbbre halasztva, most érjük be azzal, hogy emlékeztettünk Sallustius életművének az ezredfordulón kimutatható, Ciceróval és Floruséval összevethető népszerűségére. Még akkor is, ha Florusszal ellentétben Sallustius ekkor igazában csak az Itálián kívüli, az Alpoktól északra készült kéziratokban fedezhető fel, mint ahogy ez Cicero *De officiis* esetében ugyancsak elmondható. Mindenesetre Sallustius életművének a korabeli Európában való elterjedtsége ugyancsak kulcsot ad kezünkbe, hogy megértjük az első magyarországi irodalmi mű összetett szellemiségét.

Ugyanakkor azonban még mindenképpen válaszolnunk kell egy nagyon fontos kérdésre, amely az eddigiek alapján feltétlenül fölvetődik, ám egyelőre nyitott. Mindenképpen

problémát jelent ugyanis az, hogy egy évszázaddal a Kárpát-medencének a keletről jött pogány magyarok által megtörtént elfoglalását követően, számolhatunk-e a klasszikus *auctorok* jelentős hatásával azokkal az eszmékkel összefüggésben, amelyek a születőben lévő magyar állammal voltak kapcsolatosak. Válaszképpen a következők figyelembe vételét javaslom. 1938-ban Alföldi András²³ alapvető tanulmányt közölt a kereszténység pannóniai nyomairól a barbárok betöréseinek időszakában. A szerző ebben a dolgozatában azt mutatta ki, hogy a kereszténység Pannónia néhány körzetében a barbárok szörnyű pusztítása után is jelen volt. Alföldi úgy vélte, hogy az egykori Dél- és Nyugat-Pannóniában a régi római lakosság bizonyos maradványai egész a magyarok bejöveteléig továbbéltek, akárcsak egyes keresztény templomok, tehát ekkor is voltak még itt keresztény közösségek. Feltételezhetjük, hogy Sirmium, Siscia, sőt Sopianae vidéke hű maradt a kereszténységhez, s ennél fogva itt a középkor hajnalán is működtek valamennyire a keresztény intézmények, létezett egy valamiképpen ezekkel összhangban álló műveltség.²⁴ Lehet, hogy romanizált népességelemek a Rába és a Mura partján is fennmaradtak, s épp ezen a vidéken volt az a Savaria, amely egészen a 9. század elejéig megőrizte ősi nevét. Errefelé más folyók és helységek is vannak, amelyek megőrizték régi római megnevezésüket, mint pl. a Zala (vö. *Sala, Salle*) vagy a Marcal (*Mursela*). Abban, hogy e körzetben a klasszikus antik kultúra részleges folyamatosságával számolhatunk, nagy szerepet játszott a kereszténység. A népvándorlás időszakában a pannóniai mártírok és szentek szellemi és hitbeli ereje, hatása nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a keresztény hit képes volt sokáig fennmaradni a Duna ezen vidékén. A sirmiumi Demetrius a Balkán egyik legnagyobb hitvallója volt, miközben kegyesen megőrizték egy másik sirmiumi mártírnak, Anastasiának az emlékét is. A stridonai születésű Szent Jeromos az egyház egyik nagy támasza volt, s különösen nagy helyi tiszteletben részesült Tours egykori püspöke, Ligugé és Marmoutier *monasteriumainak* alapítója, az a Szent Márton, akinek szülőhelye a pannóniai Savaria vagy Sabaria volt (a mai Szombathely vagy Pan-

²³ Erről a bonyolult kérdésről lásd még a további szakirodalmat, pl. DEÉR J., *Pogány magyarság – keresztény magyarság*, Bp., 1938 (= 1993); Uő., *A magyar királyság megalakulása = A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve*, Bp., 1942, 1–88. – A magyaroknak a Kárpát-medencébe való megérkezéséről és az ország meghódításáról a millenniummal összefüggésben is bő szakirodalom áll rendelkezésre, vö. KRISTÓ Gy., *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja 1301-ig*, Szeged, 1994²; *A honfoglalás korának irodalmi forrásai*, szerk. Uő., Szeged, 1995; Uő., *A magyar állam megszületése*, Szeged, 1995; *A honfoglaláskor írott forrásai*, szerk. KOVÁCS L., VESZPRÉMY L., II, Bp., 1996; *Honfoglaló őseink*, szerk. VESZPRÉMY L., Bp., 1996; *Az őshazától Árpád honalapításáig*, szerk. MAGYAR K., Kaposvár, 1996; *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság*, szerk. PÁLFI Gy., FARKAS L. Gy., MOLNÁR E., Szeged, 1996; RÓNA-TAS A., *A honfoglaló magyar nép*, Bp., 1996 (részletes bibliográfiával); LÁSZLÓ Gy., *A honfoglaló magyarok*, Bp., 1996; KRISTÓ Gy., *Magyar honfoglalás – honfoglaló magyarok*, Bp., 1996; Uő., *Hungarian History in the Ninth Century*, Szeged, 1996; Uő., *Regino és a magyar honfoglalás = Studia varia: Szádeczky-Kardoss S. emlékkönyv*, Szeged, 1998, 89–97; HAVAS L., *A honfoglalás és az államalapítás Nadányi János organikus történelemszemléletében = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1996, 153–162 (további irodalommal); JÓZSA L., *A honfoglaló és az Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei*, Bp., 1996. – Általánosságban lásd KMTLex.

²⁴ ALFÖLDI A., *A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában = Szent István Király Emlékkönyv*, Bp., 1938, I, 151–170.

nonhalma). Mindez érthetővé teszi, hogy a Kárpát-medencébe betörő megannyi barbár: a hunok, a germánok, a gepidák, akik a romanizált Európa területeire támadtak, valamenynyire mindannyian új környezetük hatása alá kerültek, sőt részben kereszténnyé is váltak. Egyedül az avarok nem hódoltak be a keresztény hitnek a Duna völgyében, de a többi török és bolgár törzs, akiket magukkal sodortak az avarok, már szintén át volt járva a keleti kereszténységtől, ami a bizánci egyház szellemiségét jelentette.

A Kárpát-medencébe behatoló honfoglaló magyarok beleütköztek azon római civilizáció nyomaiba, amelyeket főleg a kereszténység éltetett és vitt tovább. Ez a keresztény jellegű kultúra mintegy körbevette a Kárpátok lábainál leteleplő és a bizánci kereszténységtől már megérintett magyarságot.

Alföldi Andrásnak ezeket az elképzeléseit a frissebb kutatások is megerősítették, ahogy azt legújabban Tóth Endre dolgozatai bizonyítják, amelyeket a kereszténységnek a magyar honfoglalást megelőző Kárpát-medencei forrásairól, illetve a pannóniai kereszténységről tett közzé a Kr. u. 7. századig terjedően, a régészeti leletek alapján.²⁵ Az előbbi tanulmány négy periódust különböztet meg a Duna-medencében a római uralom összeomlását követően. Az első korszak a hunok megtelepedésétől (Kr. u. 4. sz. vége) az avarok betöréséig tartott, akik a magyar alföldet a 7. században foglalták el. Ezekben az években néhány keresztény közösség töretlenül fenn tudott maradni a súlyos megpróbáltatások ellenére is. A második periódus folyamán, amely az avar hódítás utánra esik, megőrződött egy romanizált és keresztény népesség a Balaton közelében, ahogy arról a Keszthely/Fenekpuszta vidéki ásatások árulkodnak. Péccsel kapcsolatban hasonló ténymegállapítást tehetünk. Ezenkívül a késő avar korban írásos adatunk is van arról, hogy a hivatalos egyháztól elszakadva éltek még keresztények *ad ripam Danubii*. Talán őket is fel szerették volna használni azok az angolszász misszionáriusok, akiknek ambiciózus tervei között – ismereteink szerint – még az avarok megkeresztelése is szerepelt, noha ezen elképzelések valóra váltásáról már nincs tudomásunk. Miután az avarok birodalma felbomlott, a Karoling rendszer kedvezett a Duna völgyében élő kereszténységnek, hiszen mind az oklevelek, mind az elbeszélő források beszélnek templomavatásokról, igaz, ezeket nehéz minden esetben azonosítani is.

Az a találkozás, amely ilyen módon a keletről érkező honfoglaló magyarság és a pannóniai kereszténység között lezajlott,²⁶ döntő elem kellett hogy legyen az Árpádok kora gyors kulturális és szellemi átalakulásában, s nem lehet véletlen, hogy leszármazottjuk, Szent István oly sikerrel tudta az utódokra rákényszeríteni a kereszténységet, egyidejűleg szervezve meg a Duna-medencében mind az államot, mind az egyházat. Tekintve, hogy ez a keresztény kultúra római eredetű volt, érthető, hogy az új magyar műveltség sokat köszönhetett a klasszikus latin szellemiségnek.

²⁵ TÓTH E., *Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jh. nach den archäologischen Zeugnissen = Das Christentum im bairischen Raum*, szerk. E. BOSHOF, H. WOLFF, Köln-Weimar, 1994, 242–272; Uő., A 4–8. századi pannóniai kereszténység forrásairól és a leletek forrásértékéről = *Magyar egyháztörténeti vázlatok*, II, 1990, 17–33; Uő., *Kereszténység a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében = Honfoglaló őseink*, szerk. VESZPRÉMY L., Bp., 1996.

²⁶ Vő. KARDOS T., *La Hongrie latine*, Paris, é. n., 8.

Ezt az első pillantásra talán elcsúsztattnak látszó megállapításunkat megerősíti az első magyarországi latin nyelvű irodalmi alkotásnak a szisztematikus elemzése, amennyiben a Szent István szájába adott intelmek az ezredforduló Európájának megújult magas műveltségét tükrözik. Ez a megújulás sok mindennel tartozik a III. Ottó korához kapcsolódó *renovatio* szellemének, amikor egyre nagyobb jelentőséget kezdenek tulajdonítani az ókori szerzők műveinek az olyan késői tekintélyek mellett, mint amilyen Cassiodorus, Isidorus Hispalensis (vagyis Sevillai Szent Izidor), akik igazából az előbbi nagy elődök örökösei voltak. Európa ilyen módon megújuló szellemi életének keretei között – úgy tűnik fel számunkra – egy olyan egészen új kultúra, mint a magyar, illetve a magyarországi, mely kevéssel korábban formálódott ki, tele volt a változás és a keresztény lelkesedés energiáival, képes volt rendkívül gyorsan megtalálni ugyanazt a kulturális utat, amelyet néhány évtizeddel korábban Nyugat-Európa csak nagyon lassan kezdett újra fölfedezni a felfordulások és zavargások ama sötét századai után, amelyeket a szellemi hanyatlás árnyékolta be, s amikor gyakrabban hivatkoztak az egyházatyák tekintélyére, mint a személyes és a racionális érvelésre, okfejtésre.²⁷ Később azonban a klasszikus, az alapvetően észérvekkel dolgozó gondolkodásmód ismét egyre jobban teret nyert, egyfelől felhasználta a sokirányú tapasztalatokat, másfelől azonban a klasszikus képzésre is alapozott. Az antik kultúra újrafelfedezése, a bibliai és a liturgikus hagyományokkal együtt s társulva az egyéni megállapításokkal, egészében egy olyan közös kincs és szellemi áldás lett, amely képes volt mozgósítani mindenütt az intellektuális erőket a klerikusok, a szerzetesek és a fejedelmek elitjén belül a Karoling és a poszt-Karoling Nyugat-Európában csakúgy, mint az Árpád-kor Magyarországon, éspedig úgy, hogy ez az utóbbi különösen nagy hasznot tudott húzni a hagyományos Európa és a közelmúltban kereszténnyé lett ország közötti művelődési kapcsolatokból, mintegy kihasználva a „későn érkezők” sok szempontból előnyös helyzetét. Fontos tény, hogy a magyarországi irodalom első alkotása, a Szent István szájába adott *Intelmek* már eleve nyilvánvalóvá teszi ezt az új kulturális ozmózt, eleven és színes, sok összetevőből álló műveltséget, amely csaknem egyidejűleg alakult ki mind a Szent Német–Római Birodalom keretei között, mind az Árpádok korának Magyarországon. Ez utóbbi élhetett Észak-Itália közvetítő civilizációs szellemével is, ahogy arra elsősorban a florusi hatás feltételezésével sikerült rámutatnunk. Az *Institutio morum* rövid terjedelmében is roppantul érdekes és fontos mű, egyszerre mutat klasszikus árnyalatot, hála a cicerói, a florusi és – talán – a salustiusi hagyományoknak, és tár elénk gazdag középkori keresztény szellemiséget, hozzákapszolva azonban mindehhez az egykorú, formálódóban lévő magyar királyság mennyi aktuális kérdésfelvetését és tapasztalatát is.

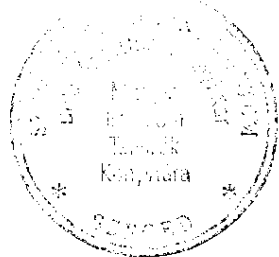
Befejezésképpen próbáljuk meg az eddigieknél valamivel bővebben azt kibontani, hogy a kulturális tradíciókra ráépülve, miben mutatható ki leginkább az *Intelmek*ben az első magyar, apostoli király legegényibb és legaktuálisabb személyes tapasztalata és erre alapozott politikai koncepciója. A későbbi uralkodó eredetileg pogány volt, aki egy jóval később keletkezett külföldi forrás szerint a Vajk nevet viselte. Ez arra utal, hogy megke-

²⁷ Vö. P. RICHÉ, *Éducation et culture dans l'Occident barbare*, 551.

resztelése csak felnőtt fejjel történt meg, úgyhogy az idegenek számára még első nevén vált ismertté. Ez a pogány környezetbe beleszülető ifjú jól kellett hogy ismerje a régi magyarság életét és hagyományait, így tisztában kellett lennie azzal, milyen csődhelyzetbe került a régi nomád életmódban gyökerező, zsákmányoló gazdálkodás, amelyet a magyar kutatás eufemisztikusan „kalandozások”-nak nevez, de valójában ismétlődő „inváziók” sorozata volt, ahogy a nemzetközi kutatás számon tartja. Különösen a 955-ös Lech mezei katasztrófa hívta fel tragikus módon a figyelmet arra, mennyire nem képes többé a pogány magyarság megbirkózni a nyugati kereszténységgel, főleg akkor, ha sikerül erőiket nagyobb arányban összpontosítaniuk. A 970-es évekre az is kiderült, hogy a zsákmányoló magyar hadak Bizánccal szemben is alulmaradtak, ami a rabló hadjáratok megszűnését eredményezte. A válsághelyzetet azonban nemcsak a hagyományosan pogány szabad magyarság élte át, s rajta keresztül Vajk, hanem azoknak az idegeneknek is ezt kellett tudatosítania az ifjában, akik apjának, Géza nagyfejedelemnek az udvarában megfordultak. Vajk anyja, Sarolt, apja, Gyula miatt fölvette az ortodox kereszténységet, s az asszonynak szerepe volt abban, hogy a görög rítusú kereszténység teret nyert férje, Géza uralkodása idején a Kárpát-medencében. Ugyanakkor Vajk apja, Géza a latin szertartás szerinti kereszténységet vette fel, s bár szellemében valószínűleg megmaradt pogánynak, ezt papja előtt azzal indokolta: elég hatalmas ahhoz, hogy egyszerre több istene legyen. Géza megkeresztelkedése után is működött tehát a nagyfejedelmi udvarban nyugati keresztény misszió, amely ha magának a nagyfejedelemnek a gondolkodását nem is tudta igazán befolyásolni, annak serdülő fiára annál nagyobb hatással lehetett. Így ő már tudatosan és meggyőződésből vállalta a keresztséget, s ezzel együtt a jegyességet, majd a házasságot a bajor fejedelem leányával, Gizellával. A latin–görög misszióval való érintkezés Vajkban feltétlenül tudatosította annak belátását, hogy a korabeli keresztény világ elszánta magát a korábban be-betörő pogány magyarság megsemmisítésére. Ezt például a 942-es hispániai magyar betörés kapcsán forrásszerűen igazolni lehet. Ez a cél annál inkább elérhetővé vált, mert egyfelől a régi magyar nomádállam meggyengült, másfelől pedig Nyugat-Európában bekövetkezett egy olyan integráció, amely alkalmas körülmények között lehetővé tette a magyar katonai erők felszámolását. Vajknak azt is tudnia kellett, hogy mindez olyan pillanatban következett be, amely mind a támadó pogányok elleni fellépésnek, mind pedig a keresztény integrációnak különleges jelentőséget adott, azt mintegy beleágyazva a keresztény misztikába. És itt még nagyobb nyomatékka kell hangsúlyoznunk az első keresztény millennium korabeli aktualitását, amire már korábban is többször utaltam, de a kérdés kétségkívül részletesebb tárgyalást igényel.

A *chiliasmus* vagy *millenarismus*,²⁸ vagyis az az eszme, hogy az idők végén eljön majd a földön az ezeréves béke birodalma, különösen erőteljesen jelentkezett a korai és a középkori kereszténységben, illetve a középkori zsidóság körében, s hatott például a

²⁸ R. MANSELLI, s. v. *Chiliasmus* = *Lexikon des Mittelalters*, 1820 skk.; vö. Uő., *La „Lectura super Apocalypsin” di Pietro di Giovanni Olivi: Ricerche sull’escatologismo medioevale*, 1955. A forrásokhoz lásd B. MCGINN, *Apocalyptic Spirituality: Treatises and Letters of Lactantius, Adso of Montier-en-Der, Joachim of Fiore, the Franciscan Spirituals, Savonarola*, 1979; Uő., *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Age*, 1979.

kabballára is. A keresztény *chiliasmus* gyökerei főként a jánosi *apocalypsis*re mennek vissza, amelyhez azután hatalmas latin nyelvű kommentárirodalom kapcsolódott, bár az egyházatyák egy része később vagy fellépett a *millenarismus* eszméje ellen, vagy legalábbis tartózkodó magatartást tanúsított vele szemben. A korai középkorban azonban a gondolat újból erőre kapott, s ebben különösen fontos szerephez jutottak a Pseudo-Methodios-féle jóvendölések, amelyek a 8. században nyugatra is eljutottak, sőt rohamosan terjedni kezdtek. Mindebben jelentőséggel bírtak az arab támadások is, mert az *Antichristus* megjelenését – az Igazság birodalma, Krisztus visszatérte előtt – összekötötték Ismael fiainak, vagyis az araboknak a támadásával. Különösen jól kitapintható az újjáéledő *chiliasmus* a Krisztus születését követő 10. században, vagyis az 1000. évet megelőző időszakban, amire az is magyarázatul szolgálhat, hogy a kereszténység a 3, a 7 és a 12 mellett nagy jelentőséget tulajdonított a 10-es számnak is, miként azt Szent István már említett munkatársának, Szent Gellértnek egyik műve is igazolja, aki nemcsak Echerius *De principalibus numeris* művét említi, hanem kifejezetten a *millenarismus* kérdését is megvizsgálja (lib. 2, 28^v).²⁹ Montier-en-Der-i Adso³⁰ 949 és 954 között Gerberga királynő, Lothar király feleségének kérésére elkészítette azt a *De ortu et tempore Antichristi* című írást, amely megfogalmazta ama koncepciót, hogy az *Imperium Romanum* vége jelenti az idők végezetét. Bár a rómaiak birodalma nagyrészt már szét hullott, mégis *dignitasa* tovább él azokban a *reges Francorumban*, *qui Romanum Imperium tenere debent*, úgyhogy az *Imperium Romanum*, illetve *dignitasa* csak a frank királyok uralmával fog végképp befejeződni. Ezt megelőzőleg azonban az összes királyok közül az utolsó és a legnagyobb még egyszer egyesíti majd és uralma alatt tartja az egész birodalmat, mígnem végül is lerakja koronáját és jogarát az Olajfák hegyén, s az *Antichristus* ekkor jön el. Nyilvánvaló, hogy Adso itt a Frank Királyság egységére gondolt, amely az ingelheimi zsinattal ismét elérhető közelségbe látszott kerülni a 940-es évek vége felé, ám amikor a Szent Német–Római Birodalom létrejött, már csak a Francia Királyság vonatkozásában volt értelmezhető a császárságon kívül eső térségben. Mint-hogy azonban Gerberga királynő annak az I. Nagy Ottónak volt a nővére, aki a Német–Római Birodalmat létrehozta, és akinek magának is tudomással kellett bírnia Adso felfogásáról, magától értetődő volt a jelzett koncepciónak ilyen jellegű, a Német–Római Birodalom szellemében történő átértelmezése is. Ahogy mások az *Antichristust* az arabokban vagy a normannokban látták megtestesülni, ugyanúgy voltak olyanok is, főképp a németek, akik elsősorban a magyarokkal hozták összefüggésbe az *Antichristust*, míg a *renovatio imperii Romanit* a pogányságot elpusztító és a kereszténység egységét ismét megvalósító Szent Német–Római Császárságban látták megtestesülni, miként az Gerbert d'Aurillac és tanítványa, III. Ottó fentebb már érintett elképzeléséből kitűnt.

²⁹ Lásd ehhez a legújabb kritikai kiadást a sok új értelmezést hozó fordítással együtt: *Deliberatio Gerardi Moresanae Ecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum*, edd. et translt. B. KARÁCSONYI, L. SZEKFÜ, Szeged, 1999 (a Szt. Gellértra vonatkozó egész magyar szakirodalommal).

³⁰ *Epistula ad Gerbergam reginam de ortu et tempore Antichristi*, ed. E. SACKUR, Sibiryllinische Texte u. Forschungen, 1898 = 1963², 104–113; ill. ADSO DERVENSIS, *De ortu et tempore Antichristi*, ed. D. VERHELST, 1976. Vö. R. KONRAD, *De ortu et tempore Antichristi: Antichristvorstellung und Geschichtsbild des Abtes Adso von Montier-en-Der*, 1964.

d'Aurillac és tanítványa, III. Ottó fentebb már érintett elképzeléséből kitűnt. Gerbert d'Aurillac és III. Ottó tehát nagyon is cselekvő értelmezést adtak a *millenarismus* eszméjének, ami kizárta a korabeli életnek azt a lebénulását, amivel a régebbi történeti kutatás, úgy látszik, valóban alaptalanul számolt.³¹ Az új *millenarismus* eme egyetemes céltudatos programjára utalt már az is, hogy Gerbert d'Aurillac pápaként milyen nevet vett fel. A II. Szilveszter név azt igyekezett nyilvánvalóvá tenni, hogy az új pápa annak az I. Szilveszter pápának az örököse, aki ama I. Nagy Konstantinnak (Constantinusnak) volt a társa, aki a kereszténység birodalmi egységének volt a jelképe, s utódjának addig alapvetően és folyamatos módon a bizánci császárok számítottak a Kr. u. I. ezredfordulón.

Az ekkor, 997-ben nagyfejedelemmé előlépő István számára tehát teljesen egyértelműen ki kellett rajzolódnia annak a képnek, hogy a pogány magyarság vállalása egyet jelent népének a történelem színpadáról való eltűnésével.³² Ez a felismerés félreérthetetlenül megmutatkozik az *Intelmek* ama központi gondolatában, hogy a magyar királyság feltétlenül annak a katolikus hitnek a letéteményese, amelyet a királynak minden körülmények közt meg kell védelmeznie. István ekképp fogalmazta meg elvét fiának, Emericusnak: *In primis pr(a)ecipio, consilior sive consulo et suadeo, fili carissime, si regalem cupis honestare coronam, ut fidem catholicam et apostolicam... conserves* (1). A királyi hatalmat itt egyértelműen a *corona* testesíti meg, vagyis az a hatalmi jelkép, amelyet az első magyar király épp a Kr. u. I. ezredfordulón kért és kapott a pápától, s amelyet az újonnan létesített magyar egyházi székhelyen, az új missziós mártír, Szent Adalbert oltalma alatt álló esztergomi érsekségben illesztettek az új király fejére vagy 1000 karácsonyán, vagy 1001. január 1-jén, azaz vagy az *incarnatio* 1000. évfordulóján (az *Admonestatio* utal is a *Credo* ezen alaptételére: *Ihesum Christum de sancta Maria virgine angelo annuntiante natum... firmiter credas* – uo.), vagy pedig az új évezred első napján, ami a fentebb elmondottak alapján semmiképp sem lehet véletlen. István mindeképpen így akarta demonstrálni, hogy a magyarság semmiképpen sem lehet az *Antichristus*, hanem épp ellenkezőleg: az egyetemes kereszténység új hajtásáról van szó (*nova... proles*, amely *in nostra monarchia adhuc quasi iuvenis et novella pr[a]edicatur*

³¹ A régebbi álláspontról lásd pl. E. GEBHART, *La Saint-Sylvestre de l'an 1000*, Paris, 1898. Az ettől nagymértékben eltérő újabb felfogáshoz lásd főleg P. RICHÉ, *Le mythe des terreurs de l'an mille = Les terreurs de l'an 2000*, Paris, 1973, 21–30. Vö. még H. FOCILLON, *L'An Mil*, Paris, 1952 = 1984²; G. DUBY, *L'An Mil*, Paris, 1967; D. BARTHÉLÉMY, *La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu?*, Paris, 1997. – Az első Kr. u.-i ezredforduló jelentőségének egy egész más szempontú, főként régészetiileg megalapozott megközelítést találjuk a következő munkában: K. RANDSBORG, *The First Millennium A. D. in Europe and the Mediterranean*, Cambridge etc., 1991. – A korszak egész civilizációjához lásd L. GRODECKI, F. MUTHERICH, F. WORMALD, *Le siècle de l'an mil*, Paris, 1973.

³² Tanulmányom első felének elkészülte óta rengeteg újabb, a témába vágó munka született, természetesen főleg a millenniumhoz kapcsolódóan, vö. pl. *Európa és Magyarország Szent István korában*, szerk. KRISTÓ Gy., MAKK F., Szeged, 2000 (itt az egyes fejezetek végén további kiterjedt bibliográfia található); MAKK F., *A turulmadártól a kettőskeresztig*, Szeged, 1998; KRISTÓ Gy., *A tizenegyedik század története*, 1999 (további szakirodalmi tájékoztatóval, 169–173). Tárgykörünkhöz kapcsolódónak tekinthetjük az alábbi munkát is: RÉDEI K., *Őstörténetünk kérdései*, Bp., 1998 (ugyancsak gazdag szakirodalmi tájékoztatóval). Időközben LÁSZLÓ Gy. több, korábban általában elég nehezen hozzáférhető munkája is megjelent: *Múltunkról utódainknak*, I–II, Bp., 1999.

– 2), amely azonban máris túllépett első, legsérülékenyebb életkorán, az *infantián*, hiszen *iuvenis*, azaz elég erős, még akkor is, ha itt, ebben az országban a hit ápolása különleges gondoskodást igényel a régebbi országokhoz viszonyítva (uo.). A magyar *regnum* – és ez a fődolog – mindenképp része a *Christi corpus*nak, amelyet a magyar királynak minden nap ugyanúgy növelnie kell, akárcsak a többi keresztény császárnak, akik nevüket is erről nyerték: *Unde quidem in primis reges augusti dicebantur, quia augebant ecclesiam* (uo.).

Azzal, hogy a magyar királyság a krisztusi test tagja lett, lehetőséget kapott egy állapotváltozásra is. Míg az *Intelme*k szerint magának Istvánnak az volt a sorsa, hogy az *expeditiones*, a *labor* és a *diversarum gentium incursio* legyenek azok a feltételek, *in quibus ego iam fere meam totam contrivi (a)etatem* (praef.), addig az uralkodó reménye szerint az ő örökébe lépő fiának már egészen más világgal kell szembesülnie: *Ora..., ut securus et expeditus ab omni excursione adversariorum cum omnibus tibi subiectis cursum (a)etatis tu(a)e vit(a)e cum pace possis finire* (9). Vagyis az új millennium várhatólag a béke kora lesz, szemben az előző évezreddel, legalábbis annak végével. E felfogásból talán az antik *aurea aetas*, *aureum saeculum* gondolatának visszhangját kell kihallanunk, ahogy az annak idején a klasszikus antikvitásban főleg Vergilius és Horatius költészetében megszólalt.³³ Arra, hogy a *Libellus* szerzője minden bizonnyal ismerte Horatiust, a közelmúltban Borzsák István³⁴ hozott fel szövegpárhuzamokat. Ezek ugyan mind az *epistulae*-ra utalnak, de nem kizárt, hogy előbb-utóbb igazolható lesz akár a *carmina*, például a *carmen saeculare*, akár az *epodi* vagy akár a *sermone*s hatása a *De institutione morum* szövegére. Ugyanez érvényes lehet a vergiliusi életműre is, bár egyelőre ebben a vonatkozásban nincs tudomásunk számba vehető előmunkálatokról. Az mindenesetre feltűnő, hogy az *Intelme*k írója a magyar királyság megalapításának történelmi előképeként magától értetődően Rómára hivatkozik ugyan, ám nem Romulusra, ahogy az igazán természetes lenne, hanem az (A)*Eneades*re, s így rajtuk keresztül magára Aeneasra. Ennek az egyik magyarázatát éppen a vergiliusi *Aeneis*ben kereshetjük, ahol Romulus nagyon a háttérbe kerül, hiszen Remus meggyilkolójaként inkább az elítélendő

³³ Lásd erről újabban részletesen: K. GALINSKY, *Augustan Culture*, Princeton, New Jersey, 1998, 90 skk. A régebbi irodalomból tanulságos pl. J. BALDRY, *Who Invented the Golden Age?*, *CIQ*, n. s. 2(1952), 83–92; B. GATZ, *Weltalter, goldene Zeit und sinnverwandte Vorstellungen*, Hildesheim, 1967; P. A. JOHNSTON, *Vergil's Conception of Saturnus*, *CSCA*, 10(1977), 57–70; Uő., *Vergil's Agricultural Golden Age: A Study of the Georgics*, Leiden, 1980; A. WALLACE-HADRILL, *The Golden Age and Sin in Augustan Ideology, Past and Present*, 95(1982), 19–36. A kérdés képzőművészeti vonatkozásaihoz, összekapcsolva a Sibylla-problémával is, lásd újabban: Michaela FUCHS, *Aurea aetas: Ein glückverheissendes Sibyllinum im grossen Oecus der Villa von Boscoreale*, *JbDAI*, 113(1998 [1999]), 91–108 (hatalmas kiegészítő irodalommal).

³⁴ Legutóbb erről St. BORZÁK, *Horaz in Ungarn = Zeitgenosse Horaz: Der Dichter und seine Leser seit zwei Jahrtausenden*, Hrsg. H. KRASSER, E. A. SCHMIDT, Tübingen, 1996, 209, bár számomra a megfigyelt szövegegyezés nem látszik feltétlenül kényszerítő erejűnek. A tartalmi hasonlóság ugyan kétségtelen a cap. 4. e része: *si eris pacificus, amaberis a cunctis militibus; si iracundus, superbus, invidus, impacificus super comites... cervicem erexeris, alienis tuum tradetur regnum* és Hor. a. p. 121, valamint epist. 1,1,38. között, ám nyelvileg szinte csak az *iracundus*, illetve az *invidus*, *iracundus* közös. Mindenesetre, ha ezt a párhuzamot elfogadjuk, akkor az *Intelme*k Florusszal fennálló, általam kimutatott nyelvi érintkezésének súlya mindenképpen megnő, hiszen itt látványosabb grammatikai megfelelésről is szó van.

discordia és a *tyrannis* megtestesítője, amit Vergilius ugyanúgy elmarasztal, ahogy a *Libellus* is. Nem kizárt tehát, hogy a *De institutione morum* azon látszólagos logikátlansága mögött, amely a királyság alapításának jelzett párhuzamával kapcsolatban tapasztalható, voltaképpen az *Aeneis* befolyása húzódik meg. Még más körülmény is szóba jöhet, de mielőtt erre kitérnék, hadd utaljak egy szembeötlő hasonlóságra az istváni mű és az *Aeneis* között. Korábban már szó volt róla, hogy az *Aeneades*re utaló caputban az egyik lehetséges forrás Florus munkája, aki nyomán azonban nehezen lenne érthető az *Intelme*k eme megállapítása: *Roma vero usque hodie esset ancilla, nisi (A)Eneades fecissent illam liberam* (6). Florus szerint azonban Roma nem a *regnum* alatt lett szabad, hanem éppen azt követőleg, ahol Aeneasról és utódairól nem beszél a történetíró. A *Libellus* szerzőjének emlékeztében viszont ott járhatott az *Aeneis* híres pajzsleírásának ezen sora:

Aeneadae in ferrum pro libertate ruebant (8, 648)

Igaz, ez a rész az adott helyen a Porsennával a *res publica libera* védelmében szembezálló rómaiak leírására szolgál, ám az *Aeneadae* kitétel miatt a középkori szerző talán úgy gondolta, hogy a szóban forgó megfogalmazás Róma kezdetére vonatkozik. Mindezek után talán az Imre herceggel felvirradó és kiteljesedő új, békés kor megjövendölése is párhuzamba állítható a vergiliusi IV. ecloga megszülető gyermekével, akinek növekedésével – a költő szerint – együtt megy teljesedésbe a *novum aureum saeculum*.³⁵ Az *Intelme*k efféle gondolata tehát vergiliusi eredetű lehet. Az Augustus-kori költő hatásával annál inkább számolhatunk, mert az ekkor rendkívül olvasott *Aeneis*nek vannak olyan részletei, amelyekkel a *Libellus* műfaji szempontból mutat némi rokonságot. Ezek azok a szavak, amelyek mintegy Aeneas fiához, Ascaniushoz intézett tanácsok, mint például a 12. énekben, ahol az apa ekképp fordul fiához:

„Disce, puer, virtutem ex me verumque laborem,
fortunam ex aliis; ...” (435–436)

Nos, ezek az Aeneas szájába adott szavak, amelyek úgy hatnak, mint valami miniatűr fejedelmi tükör, erősen emlékeztetnek a *De institutione morum* szándékára, amennyiben Szent István is a *labort* és a *virtutest*, az utóbbiak közül pedig elsősorban az Aeneas által megtestesített *pietast* kívánja megtanítani fiának. Ugyanakkor azt óhajtja, hogy egyfelől utóda elkerülhesse a *tyrannist*, másfelől neki ne jusson ki az *incursiones*ből, illetve éppenséggel a *pax* legyen osztályrésze, amit az *antecessores sequi reges et honestos imitari parentes* biztosít (8), amely utóbbi feltételek – mint ismert – István királynak nem álltak rendelkezésére. Ezt a tanácsot és jókívánságot talán nem alaptalanul hozhatjuk összefüggésbe a sajátos vergiliusi megfogalmazással: *Disce... fortunam ex aliis!*, amelynek a különleges voltát épp a közelmúltban hangsúlyozta Th. Köves-Zulauf, aki úgy vélte:

³⁵ Lásd erről újabban, megadva a munka első kiadását követő frissebb irodalmat is: D. KIENAST, *Augustus: Prinzeps und Monarch*, Darmstadt, 1999³, 290 skk.

Vergiliuson kívül ez a gondolat szinte csak Zrínyi Miklósnál bukkan fel.³⁶ Mi ezen a recepción kívül talán az istváni alkotás gondolati és nem szövegszerű *imitatio*jára utalhatunk még, amennyiben párhuzamba állításunk kellő meggyőző erővel bír. Az erények tekintetében István kellő példaképnek tekintette tehát saját magát fia számára, a szerencse vonatkozásában azonban úgy vélte, jobb, ha utóda más elődök, a szerencsésebb *Augusti*, azaz feltehetőleg a frank királyok és részben talán a korábbi magyar nagyfejedelmek sikerességének a nyomában jár.

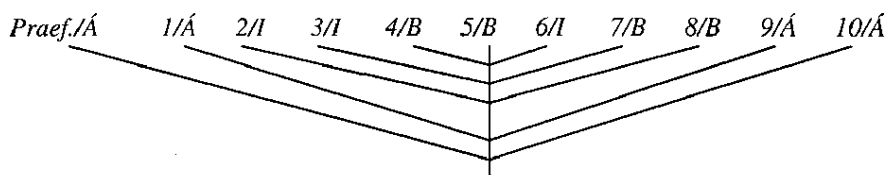
Mint az eddigiekből láttuk: Szent István tanításának lényege az, hogy a pogány nomád törzsi állam helyett egy belső harmóniára alapozott, a külső és a belső ellenséggel szemben egyaránt erős és tiszteletet parancsoló, katolikus, keresztény magyar királyságot kell fenntartani, amely a *Christi corpus* része. A keresztény hit friss hazai hajtása miatt azonban hogyan remélhette a király ennek a gyökeres fordulatot jelentő programnak a sikeres megvalósítását? Csak úgy, hogyha megvalósul a régít is hasznosító, de az újat is ösztönző, életre keltő sok kultúrájú ország, amire már többször hivatkoztunk mint florusi remniscenciára, vagyis a nem *unius lingu(a)e uniusque moris regnum*. Az *Intelme*k egészében ezt a sok nyelvet beszélő és sok kultúrájú országot állítja Imre herceg elé, mert a *millenarismusszal* összhangban álló műszerkezet is ezt a koncepciót hangsúlyozza: egy bevezető és tíz kifejtő fejezet elrendezésével és gondolati csoportosításával. A munka ölelkezően megfeleltetett fejezetei azt emelik ki, hogy azonos mértékben van szükség egyfelől az ország régi belső erőire, másfelől az új külső elemekre. A bevezető általános rész (továbbiakban a jele: Á) azt taglalja, hogy mivel *cuncta dei nutu condita* (praef.), ezért a hatalom is isteni eredetű, úgymint a *consulatus, ducatus, comitatus, pontificatus ceter(a)eque dignitates*, s mindenekelőtt a *regna*, amelyek ennél fogva mindannyian *ratione... vigere atque subsistere* képesek (uo.). A továbbiakban a soron következő 10 fejezet a királyi méltóság (*regalis dignitas* – 1 és 6, illetve 8, *regale palatium* – 2, *regium solium* – 3, *regimen* – 4, *regalis corona* – 5, *tribunalia regum* – 7, *regalis salus* – 9, *corona regum* – 10, de vö. 5) legfőbb jellemzőit sorolja fel, részben az egyetemesen érvényeseket, részben azokat, amelyek kifejezetten a magyar királyságnak az ismérvei, kellékei. Az első karakterisztikum a *catholica fides* (1), amely magától értetődően az igazi királyi hatalom általános és lényegi mozzanata (vagyis: Á). Ezután következik az ezt megtestesítő *ecclesiasticus status* (2), amely a magyarságban ugyanúgy idegen elemekből kell hogy álljon (a továbbiakban a jele: I), ahogy idegenek ebben az országban a *pontifices* (3) is, akik a királyi trón újabb biztosítékát alkotják (azaz ez is: I). Ezután azonban szemmel láthatóan hagyományosan ősi, hazai összetevők (a következőkben jele: B) sorjáznak az *Intelme*kben, úgymint a felsorolásban negyedik helyen színre lépő főemberek és „országnagyok” (az utóbbi egyfajta régi, nehezen értelmezhető magyar terminológia szerint), vagyis a *principes* és a *milites* (4 = B), akiket a vérségi összetartozás alapján is úgy tekinthet Imre herceg, mint *patres et fratres* (uo.); majd pedig ötödik komponensként a *iudices* szerepelnek (5), akik a megszokott értelmezés szerint ugyan-

³⁶ Magam egy 1999 őszén Debrecenben megtartott konferencián hallottam Th. KÖVES-ZULAUF dolgozatát *Das Testament des Heros* címmel, s nincs tudomásom róla, hogy az írás azóta megjelent volna nyomtatásban.

csak a nagy múltú „törzsi arisztokrácia” soraiból kerültek ki mint a királyi bíróság tagjai (tehát ez is: B). Különösen nagy jelentőséggel bír Szent István értékrendjében – a felsorolás hatodik helye ellenére – az a kategória, amelyre az írat a *hospites* terminus technicust használja (6), akik egyértelműen külföldiek, hiszen *ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites*, akik *diversas linguas et consuetudines, diversaue documenta et arma secum ducunt, qu(a)e omnia regna ornant et magnificant aulam et perterritant exterorum arrogantiam*. Ők azok, akik elsősorban szavatolják a Szent Istvántól példának állított soknyelvű és sok kultúrájú országot, amelynek legfőbb mintája az antik Római Birodalom, úgy, ahogy azt az (A) *Eneades* megteremtették, s amely ugyanúgy minősíthető *imperium diversarum linguarum et diversarum consuetudinum*nak, mint ahogy ilyennek kell lennie a magyar *regnum*nak is az apostoli uralkodó elképzelése szerint. A 6. caput fentebb idézett mondatából egyértelműen kiderül, hogy a *hospites* részben külföldi lovagok, akik fontos szerepet vállalnak az ország katonai erejének biztosításában a kívülről fenyegető agresszióval szemben (vö. *exterorum arrogantia*), de akik – talán mint testőrök – részben a belbiztonságot is garantálják (vö. *aula*), sőt talán – a már korábban jelzett „törzsi arisztokrácia” mellett – a törvénykezésben is szerepet vállalnak, mert a *hospitesszel* kapcsolatban szereplő *diversa... documenta*t a legnagyobb valószínűség szerint így kell értelmeznünk. Ezt Szent István nagyobbik törvénykönyvének párhuzamba állítható megfogalmazása is megerősítheti: *virorum documentis orthodoxorum usu lectionis cottidiane fecit auditum utrumque prebere* (Leg. Steph. maior, 15). Ennek alapján indokolt a *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*³⁷ ilyen irányú értelmezése, mely azonban túlságosan tág is, vö. „*institutio, admonitio, exemplum, praeceptum, lex, regula* – tanítás, tanulság, (intő) példa, utasítás, előírás, szabály”. Bármilyen helyes is azonban e hely helyes értelmezése, az mindenesetre tény, hogy a *hospites* mindenképpen a magyar királyság külföldi eredetű alkotó részei (vagyis: I). Ám épp ennek az ellenkezője érvényes a 7. caputban taglalt királyi tanács (*consilium*) tagjaira, akik mint bölcs öregek, pontosabban mint *maiores et meliores, sapientiores et honestissimi seniores* szintén a régi „törzsi arisztokráciából” kerülhettek ki (vagyis: B); ugyanúgy, mint a nekik és „az elődöknek és rokonoknak, illetve atyáknak” engedelmeskedő *iuvenes* vagy *filii*, akik csak a hazai „szokás” szerint tarthatók kordában az állam rendjét fenntartó *oboedientia* keretei között, ezzel érve el a személyes *prosperitast* (tehát: B). Ezután és végezetül ismét két általános jellegű fejezet következik, mintegy felelve a nyitó rész két egyetemes vonatkozású caputjára. A 9. fejezet az imádkozásról (*oratio*) szól, mint amivel a királyok a leginkább kiérdemelhetik üdvözlésüket (*maxima acquisitio est regalis salutis*), s ez nyilvánvalóan a bűn elhárításának egyetemes módja (*peccatorum ablutio et remissio*) (tehát: Á). A 10. fejezet az uralkodói erényeket taglalja, amelyeket mindenkivel szemben gyakorolni kell, nemcsak a hatalmasok irányában, hanem azok iránt is, akik híján vannak a politikai és a társadalmi tekintélynek (*ad omnes, non tantum potentes, sed etiam potestate carentes*), s ez érvényes még akkor is, ha István ezt konkrétan csak az egyik erénnyel, a *patientia*val összefüggésben említi (vagyis: Á).

³⁷ III, Bp., 1992, 222.

Mindezek figyelembevételével a *Libellus* szerkezeti elrendezése ekképp vázolható fel:

A munkának tehát egyfajta körkörös elrendezése figyelhető meg. Az első két általános fejezetre a lezárás két egyetemes gondolatot tartalmazó egysége felel. Majd a királyi hatalom két külföldi eredetű komponensét két belső tényező ellensúlyozza, ahogy viszont az előszámlálásban soron következő és elsőként tárgyalt belső hatalmi összetevőt egy idegen elemekből álló közeg hozza egyensúlyi helyzetbe. Így a hatalom minden alkotó része egyetlen központi tengely köré rendeződik, amennyiben a hatalom egyik, ugyan-csak belső elemével foglalkozó, 5. fejezetnek nem találjuk meg a párját. Ez nyilvánvalóan a kiemelészt szolgálja, hiszen épp ez a fejezet vizsgálja a helyes kormányzás olyan alapelemeit, mint a *patientia* és a *iudicium*, amelyek akkor igazságosak, ha nem az *instabile et fragilét* tartják szem előtt, s ilyen módon elvetik a *stulta votát*, amelyek *frangenda sunt*. Ez az igazi *regnum* záloga, amely kizárja a *tyrannist*. Ekképp valósul meg a kormányzás *secundum... legem*, vagyis az *Intelmek* a helyes kormányzás „kézikönyve” is, ami természetesen jól megfér a „királytükör” műfajával, ám magától értetődően feltételezi a kiterjedt antik hagyományra való ráépülést is.

Az is tudatos elrendezésre vall, hogy épp e központi fejezet tözsomszédságában kap helyet az a 6. caput, amely a magyar állam másik döntő mozzanatát hangsúlyozza: a soknyelvű és összetett kultúrájú berendezkedést mint az állandóan gyarapodó ország egy másik döntő tényezőjét. Mindez azonban az elrendezésből adódóan úgy történik, hogy a magyar királyság nem válik az idegen elemek, a *hospites* martalékává, hiszen a 6. fejezet párja, vagyis a 4. fejezet épp az ősi, immár bennszülött „törzsi arisztokrácia”, a *principes et milites* jelentőségét nyomatékosítja. Ezzel a szerkezeti tengely körüli belső fejezetekben a belső és az idegen elemek aránya 2 az 1-hez (2:1), míg a mű egésze alapján az arány jóval kiegyenlítettebb, azaz 4 a 3-hoz (4:3) a belső tényezők javára. Mindez az istváni koncepció rendkívüli nyitottságát és egyben rugalmasságát is jelzi. S ezen a ponton feltétlenül fel kell tenni a kérdést: milyen előzményekből táplálkozhatott a Kr. u.-i első ezredfordulón megszülető magyar feudális államnak a szükségletekhez igazodó hajlékonysága, az új civilizáció iránt megmutatkozó átvevő készsége. Az egyik legdöntőbb forrás éppen a korábbi magyar nomád állam volt, amelyben a döntő elem nem első-sorban a nyelvi, etnikai alap volt, hanem inkább a hatalmi-politikai függés. Így lettek a magyar törzsek előbb a Kazár Birodalom részei, majd abból kiszakadva vált a három, a Kazár Birodalomból ugyancsak kiszakadt török nyelvű kabar törzs³⁸ alárendelt elemként részévé annak a törzsszövetségnek, amelyen belül uralmi helyzetben a hét magyar, tehát

³⁸ Vö. TÓTH S., *A kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben*, Száz, 118(1984), 92–113.

finnugor nyelvet beszélő törzs volt ugyan, de amelyet a külső világ inkább török kifejezéssel illetett. A magyarság megjelölésére Európában ma is alkalmazott elnevezés, mint például a latin *Hungari* forma, végül is török eredetű, s eredeti jelentése: „tíz törzs”, hiszen a megjelölés alapja a türk *on oguz*, amely megvan a türk népesség, az *onogur* elnevezésében is.³⁹ A Kárpát-medencébe 895 tájékán egy ilyen etnikailag, nyelvtanilag összetett népesség érkezett, amelyen belül a vezetés ugyan a magyarok kezében volt, de ennek a hatalomnak egyáltalán nem volt kirekesztő jellege sem faji, sem nyelvi, sem kulturális szempontból.⁴⁰ Ez a Duna-medencében való megtelepedés során és a továbbiakban is döntő jelentőségűnek bizonyult. Itt ugyanis korábban már számos nép élt, főleg szlávok, ahogy ez utóbbi tényt a magyarországi helynevek egy igen tekintélyes részének szláv eredete bizonyítja. Ugyanakkor az is elmondható, hogy a 9. században a szlávok itteni jelenléte régészeti viszonylag kevesebb nyomot hagyott maga után, mint a török jellegű avar kaganátus vagy a nyugati eredetű bajor–frank közvetítésű műveltség. A honfoglaló, etnikailag már amúgy is sokszínű magyarság erre az ugyancsak heterogén népességre telepedett rá. Mivel ez utóbbinak a nyelvei a későbbiekben felszívódtak, ezért régebben általában úgy gondolták, hogy a honfoglalók létszáma, amelyet mintegy negyedmillióra becsültek, meghaladta a 9. században ritkán lakott Kárpát-medence területeinek lakossági létszámát. Ma viszont egyre inkább az a – Kristó Gyulától is képviselt – nézet a legelfogadottabb, hogy a kavarral együtt sem haladhatta meg a honfoglalók lélekszáma a 100 vagy 120 ezer főt, lévén az ekkori magyar haderő, azaz a felnőtt férfi lakosság 20 ezer fő, ami mellett – a hasonló eurázsiai nomád népekhez hasonlóan – legfőljebb ötös vagy hatos szorzószámot vehetünk figyelembe a teljes lakosság kiszámításához. Az így kiszámított létszám pedig minden bizonnyal jóval, talán többszörösen alatta kell hogy maradjon a már korábban a Duna-medence körzetében megtelepedett népeseknek. Ez a kép a későbbiekben sem változott, amennyiben a „kalandozások” során rengeteg keresztény foglyot is ejtettek, akiket nagyrészt külföldön adtak el, de jócskán maradt belőlük a Kárpátok körzetében is. Ez azt jelenti, hogy a honfoglalás alatt és után, illetve a feudális állam megszületése előtt az idegen lakosság lélekszáma jóval meg kellett hogy haladja a finnugor jellegű nyelvet beszélő magyarok tömegét.⁴¹ Hogyan vált akkor ez a sokajkú népesség tömegében mégis magyar nyelvűvé, amikor többsége kezdetben más nyelveket beszélt, s a hódítók részéről semmiféle nyelvi megsemmisítő törekvés nem mutatható ki? A magyarázat abban kereshető, még ha erről az egykorú források nem is vallanak, hogy egyfelől a magyarság egyértelműen megmutatkozó vezető politikai szerepe alkalmazkodásra készítette a meghódítottakat; másfelől épp a már korábban itt élő népek sokféle nyelve nem tette lehetővé az egységes nyelvi ráhatást a magyar törzsekre. Ezáltal a magyar törzsekkel kialakult nyelvi szomszédság a bennszü-

³⁹ Lásd erről pl. NÉMETH Gy. újabban ismét kiadott és kiegészítésekkel ellátott alapmunkáját: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Bp., 1991² (kiad. BERTA Á.), 148–149.

⁴⁰ Az utóbbi időben különös nyomatékkal emelte ki ezt a vonást KRISTÓ Gy. számos, fentebb már idézett munkájában. A továbbiakban is gyakran ezekre a művekre alapozunk.

⁴¹ Itt főleg az alábbi írás összefoglalására hagyatkozunk: *Európa és Magyarország Szent István korában*, szerk. KRISTÓ Gy., MAKK F., Szeged, 2000, 289 skk.

lött lakosság körében előbb kétnyelvűséghez, majd a teljes nyelvi asszimilációhoz vezetett, miként ennek a történelmi Magyarországon az oszmán török invázió előtti időkig egyértelműen a tanúi lehetünk, amennyiben a határvidéktől eltekintve, szemünket a királyság első területeire vetjük. Az idegenek iránti nyitottság részben még a nomád államok azon hagyományában is gyökerezhetett, hogy a vezérek szívesen vették körül magukat idegenekből álló „kisérettel”, s a magyar nagyfejedelmek esetében is feltételezhető eme szokás, ami ugyancsak jó példaként szolgálhatott az „országépítő” István számára, magyarázatul szolgálva egyben a *hospites* iránti nagyfokú rokonszenvére is.

Mindezek figyelembevételével nagyon is érthetővé válik, hogy az ezredfordulón az idegen elemek tekintetében századok óta nyitott magyarságnak nem okozott leküzdhetetlen nehézséget egy új civilizációs környezetbe való beilleszkedés, annál is inkább, mert a magyar nomád állam – sajátos módon – egyfajta „kettős gazdaságon” nyugodott, mert ősi török eredetű szavaink szerint valószínűleg már a Kárpát-medencén kívül is⁴² számottevő földművelés alakulhatott ki. Ez lehetővé tette a háborús veszteségek, illetve esetenként a vereségek viszonylag gyors kiheverését; az pedig már tényként könyvelhető el, hogy a Kárpát-medencén belül kiterjedt földművelés folyt, még ha ennek hordozója részben a szláv, részben a török elem volt is, legalábbis eredetileg. Ezek után szinte természetesnek tekinthető, hogy Szent István, látva a változtatás elkerülhetetlen szükségességét, magától értetődően gondolt a betelepülő vagy térítő tevékenységet folytató idegenek révén az új, az első ezredfordulón mércének tekintett civilizáció olyan átvételére, amely azzal sem kívánt azonban szakítani, ami a régi rendből megmenthető volt. Az Árpádok a nomád magyarság százados gyakorlatának megfelelően készek voltak tehát elfogadni az újításokat magukkal hozó idegeneket, vö. *hospites*, amennyiben ez összeegyeztethető volt a régi, „törzsi arisztokrácia” további vezető szerepvállalásával, még ha ennek a szerepnek szükségképpen változnia kellett is. Az első magyar király valójában ezt a helyzetet mérte fel nagyon éles szemmel, s fogalmazta meg vele kapcsolatban programját, amelyet fia számára egy korabeli művelt pappal foglaltatott azután írásba.

Itt azonban szükségképpen beleütközünk néhány, nem is olyan könnyen megválaszolható kérdésbe. Közülük az egyik ez: miért nem szól az *Intelmek* a Magyar Királyság nem külföldről betelepült, hanem már a honfoglaláskor itt élő idegen ajkú lakosságáról, hiszen az eddigiekben a *Libellus* vizsgálatakor még nem találkoztunk velük. S valóban, *expressis verbis* ők fel sem bukkannak a munka lapjain, ami azonban csak a modern kor embere számára lehet meglepő. Az első ezredfordulón azonban ez az elhallgatás magától értetődő volt, lévén hogy itt alávetett népelemekről kell beszélünk, amelyeknek a feudális államvezetés szempontjából nem volt igazán jelentősége. Az *Institutio morum* azért kiemelten kezeli a hatalmon kívül szorultak, az elesettek iránti *patientiát* is, s itt nyilván főként az ország alávetett, nem magyar ajkú lakosságára kell ekkor gondolnunk. Ebből a szempontból különleges jelentőséggel bírhat számunkra az *Intelmek* 10. caputja, ahol az uralkodói jóindulatot a király ekképp ajánlja fia figyelmébe: *non solum parentell(a)e et*

⁴² Ezt a nézetet az utóbbi időben főként RÓNA-TAS A. képviselte, akinek általunk már fentebb jelzett munkájáról különösen MAK F. írt tanulságos kritikát, vö. *A turulmadártól...*, 9 skk.

cognitioni, vel principibus, sive divitibus seu vicinis et incolis sis propitius, sed etiam extraneis, et cunctis ad te venientibus. A mondat második fele egyértelműen a külföldről betelepülőkre, vagyis alapvetően a *hospitesre*, a hittérítőkre, valamint a *Libellusban* külön ugyancsak nem érintett kereskedőkre vonatkozik. Ebből adódik, hogy a mondat első fele a bennszülött hazai lakosságra utal, úgymint az uralkodó ház rokonságára, a törzsi előkelőkre, akikkel már találkoztunk az *Intelmekben*. Ezért a korábbi fejtegetéseinkben nem szereplő *vicinit* leginkább úgy tudnám értelmezni, hogy ez a megjelölés utal a törzsi alapon megtelepülő magyarság „szomszédságában” élő idegen ajkú lakosságra, amely azonban – az *Institutio* szerzője számára egészen természetesen – az ország *incolae*-jába számított.

A másik kérdés, mit is jelent pontosan az *Intelmek* külföldi, idegen orientációja. Ami egészen biztos: ez a keresztény szellemiség, amelynek azonban ekkor már elég jól elvált egymástól a latin (nyugati), illetve a görög (keleti) ága, úgyhogy mindenképpen elengedhetetlen számunkra ebben a vonatkozásban is a további pontosítás. Ma a legtöbben úgy gondolják, Szent István félreérthetetlenül a latin-római egyházhoz, illetve a német, főként bajor politikai-kulturális szférához való igazodás mellett döntött, így német előzmények nyomán hozta létre a (vár)megyerendszer alapjait, amire a *Libellusban* felbukkanó *comitatus*, illetve *comites* kifejezések is utalhatnak. Az *Institutio morum* és más egykorú tények ismeretében azonban a megoldás közelről sem ilyen egyértelmű, annál is inkább, mert a jelzett orientációk kifejezetten és világosan körülhatárolt módon sehol sem fordulnak elő a szövegben. A *Romanum... imperium*, illetve a *Romani... reges*, valamint a *Roma* és az (A)*Eneades* kitételek nemcsak az ősi Rómára és szerves folytatására, hanem éppenséggel a Bizánci Birodalomra is vonatkoztathatók, amelynek uralkodói az *imperatores Romani* örököseinek vallották magukat. Igaz, István a királyi koronát II. Szilveszter pápától kérte, latin rítusú püspökségeket és érsekségeket hozott létre a pápával való egyeztetés alapján, ám ugyanakkor az első magyar király nem szakított azokkal a hagyományokkal sem, amelyek a magyarságot régebbi idő óta az ortodox kereszténységhez fűzték. Az ezzel kapcsolatos adatokat helytelen mellőzni, én mint Moravcsik Gyula egyik tanítványa, azzal a Makk Ferencsel értek egyet, aki egyáltalán nem feledkezik meg arról, hogy volt egy ilyen délkeleti orientáció is az Árpádok korabeli Magyarországon, sőt „a történeti források tanúsága szerint a magyarságot a Bizáncból kiinduló keresztény miszsió első sugarai még... a Fekete-tenger északi partvidékén érték”, ahogy ezt Moravcsik már több mint hatvan évvel ezelőtt megfogalmazta.⁴³ Az egyik magyar főméltóság, Bulcsú a 10. század közepén Konstantinápolyban járt, s fölvette a kereszténységet. Vele

⁴³ MORAVCSIK Gy., *Görög nyelvű monostorok Szent István korában = Szent István Emlékkönyv*, Bp., 1938, 389 skk. Lásd még Uő., *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*, Bp., 1988. Vö. még a magyar-bizánci kapcsolatokkal összefüggésben: N. OIKONOMIDES, *A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIème siècle: le métropolitain de Turquie*, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 9(1971), 528; MAKK F., *Magyar külpolitika (896–1116)*, Szeged, 1996², 60–61; J. DARROUZES, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981; BAÁN I., „Turkia metropolitája”, *Száz*, 129(1995), 1167–1170; OLAIOS T., *Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez*, *AntTan*, 33(1987–1988), 24–27; Uő., *Source byzantine inobservée concernant la protohistoire du peuple hongrois*, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 60(1994), 435–439; MAKK, *A turulmadártól...*, 95 skk.

együtt volt Termacsu, Árpád dédunokája, aki Konsztantinosz Porphyrogennétosztól megkapta a „császár barátja” címet, s feltehetőleg ugyancsak megkeresztelkedett. Bizáncban nyerte el a keresztséget Gyula is, aki egy Hierotheosz nevű szerzetest mint felszentelt püspököt is magával hozott Magyarországra, missziós céllal. Bár Bizáncot néha nyugtalanította, hogy egyes magyar vezérek a rivális bolgárokkal szövetkeztek, ám Szent István inkább a konstantinápolyi császár felé hajlott, igaz, főképp azután, hogy a bolgár Gavril Radomir eltaszította magától magyar feleségét, aki nem volt más, mint István egyik húga. István mindenestre 1002-ben koalícióra lépett II. Baszileiosz császárral, akitől egy kettőskereszt ereklyét kapott ajándékba, amelyet később Imre hercegnek ajándékozott, feltehetőleg mint a hatalom egyik jelvényét. István 1015-ben csapatait is támadásba indította a bolgárok ellen Bizánc oldalán. Mindezek után nem meglepő, hogy István görög nyelvű alapítólevélben⁴⁴ érseki apácamonostort létesített a Veszprém-völgyben. A város egyébként a bajor eredetű magyar királyné megkoronázásának színhelye is volt. A szakkutatásban joggal vetődött fel, hogy nemcsak hogy megvannak a görög előképei az *Intelmek*nek, de felhasználásukra is sor került.⁴⁵ Mindez jól mutatja a magyar uralkodó magatartásának kétarcúságát. Miközben tágra tárja az ország kapuit a latin egyház térítése előtt, ugyanakkor görög szertartású monostort létesít, fiának, Imrének pedig minden bizonnyal bizánci hercegnőt választ ki feleségül; másfelől viszont miközben győzelemre segíti a bizánci uralkodót, s 1028-ban a konstantinápolyi zsinaton részt vesz Ioannes, „Magyarország metropolitája” (aki a szokásos görög terminológiának megfelelően „Turkia metropolitájaként” szerepel), addig István útját állja annak, hogy a konstantinápolyi pátriárka ténylegesen ki tudja terjeszteni egyházkormányzati befolyását a magyar területekre. Talán ezt szolgálta az is, hogy az esztergomi érsekség után a délvidéken is létrehozott egy latin rítusú érsekséget, a kalocsait, amely mintegy a magyar ortodox metropolia kiküszöbölése kívánt lenni.

Ahogy egyházi vonatkozásban István – az érzékelhető latin preferencia ellenére – valamiféle összehangoló szerepkörre vállalkozott a latin és a görög egyház között, ugyanez mondható el róla a politika és a kulturális élet szintjén is. A bajor orientáció ebben a vonatkozásban csak részlegesen érvényesült. Bár feleségét, Gizellát valóban a bajor uralkodóház adta, István mégis elsőszülött fiát, aki talán épp 1000-ben látta meg a napvilágot, a bajorok riválisáról, III. Ottóról nevezte el. Ottó volt, aki trónjára segítette az István megkoronázását lehetővé tevő II. Szilveszter pápát, s ő maga is jóváhagyta István trónra kerülését. Igaz, a második fiú, Imre már a bajor Henrikről kapta a nevét, minthogy az Imre/Emericus név ekkor a *Henricus* megfelelőjének számított. A német megyeszervezet hatását sem tekinthetjük abszolútnak, mert aligha véletlen, hogy az ezzel kapcsolatos magyar terminológia egyértelműen szláv eredetű, minthogy az *Intelmek*ben is előforduló *comitatus* és *comes* magyar megfelelője *megye* illetve *ispán*, s mindkét szó a szlávból került át a magyarba. Számunkra itt különleges jelentőséggel bírhat a *comitatus*

⁴⁴ Lásd mindenképp MORAVCSIK, *Az Árpád-kori...*, 79–81; ill. vö. ÉRSZEGI G., *Szent István görög nyelvű okleveléről*, Levéltári Szemle, 1988/3, 3–13.

⁴⁵ Vö. MAK F., SZÁDECZKY KARDOSS, s. v. *bizánci-magyar kapcsolatok* = KMTLex, 112 – további irodalommal.

jelentésű *megye* elnevezés, amelynek kiejtésbeli változata, a *mezsgye* „határt, utat” jelent. Lehetséges, hogy a Magyar Királyságban a megye olyan területi egységként jött létre, ahol eredetileg egymás szomszédságában, *vicinitas*ában éltek a betelepülő magyar törzsi hódítók és a szolgáló szláv népcsoportok, s itt gondoljunk az *Institutio* már korábban kiemelt *vicini* megjelölésére, illetve ennek általunk javasolt értelmezésére. A magyar *regnum* kialakulásában tehát szláv örökséggel is számolni kell, akárcsak a német kapcsolatokkal.

Az utóbbiak bizonyos fokú tudatos ellensúlyozása elég jól igazolható István részéről, aki nyilván tartott attól a hatalmi túlsúlytól, amely Ottó *renovatio imperii Romani* célkitűzése révén fenyegetett. Nemcsak a pápának a császárral szembeni esetleges kijátszásában figyelhető ez meg. II. Szilveszter halála után többször megtörtént ez, hiszen ekkor részben ismét olyan személyek kerültek Szent Péter trónjára, akik már nem számítottak a német-római császár kifejezett támogatójának. De más adatok is emellett szólnak. A német hatás mérséklését s egyúttal a Bizánccal való jó viszony megőrzését célozta például István kiemelt figyelme Velence irányában is. Nővérét nem véletlenül adta hozzá Orseolo Ottó dózséhez, s annak is különleges súlya van, hogy az e házasságból született gyermek, Orseolo Péter lépett később Imre herceg örökébe, amikor az életét vesztette, s Péter lett István utóda is. Ugyancsak Velencéből érkezett missziós céllal Magyarországra Szent Gellért, akiben Imre egyik szellemi nevelőjét látják, s aki – egyesek szerint – magának az *Intelmek*nek a koncepcióját is befolyásolhatta. Arra, hogy Észak-Itáliának milyen befolyása volt az egykorú magyar kultúra alakulására, álljon itt még egy olyan tény, aminek eddig talán nem tulajdonítottak kellő jelentőséget. A magyarországi középkori latinság egyik jellemzője az ún. *es*-ezés, vagyis az a sajátos kiejtés, hogy a latin *s* helyett – amely *sz*-nek hangzik – magyar földön *s* hangot ejtenek; így lett például a latin *sors* és *sacristia* szavakból a magyarban *sors*, illetve *sekrestye*. Ezt a sajátos hangváltást a magyar nyelv hangkészlete egyáltalán nem indokolta, mert a magyarban megvan a pontos átvételt lehetővé tevő *sz* hang. A változást csak egyetlen módon tudjuk kellőképpen magyarázni. Azzal, hogy a magyarországi latin kiejtés hagyományát az észak-italiai hittérítő papok alapozták meg, ahol az olasz nyelv *es*-ezése igen elterjedt. Tekintve, hogy nyelvi alapon a legrégebb fennmaradt, bár csak később lejegyzett magyar nyelvű szövegek közé sorolják az *Ave Maria* magyar fordítását, amelyben már megvan az *es*-ezés, ezért nagy valószínűsége van annak, hogy Szent István idejében már igen erős volt magyar földön az észak-italiai misszió.

Végül álljon itt még két adat annak szemléltetésére, hogy Szent István állítólagos latin-német orientációja valójában mennyire nem volt egysíkú. Sok körülmény, köztük dinasztikus házasságok utalnak például a kijevei szláv ortodoxiával fennálló jó kapcsolatra is, s nem lehet véletlen, hogy az első magyar király testőrsége orosz–varég etnikumú volt, parancsnokuk pedig nem volt más, mint éppen az *Intelmek* címzettje, Imre herceg (vö. *dux Ruizorum* – Hildesheimi Évkönyv). Ugyanakkor István kapcsolatteremtő törekvései egészen a Francia Királyságig elhatoltak, mert például Odilo, Cluny híres apátja is büszke volt rá, hogy kiérdemelte a magyar király megbecsülését. Ez a távoli nyugati kapcsolat István részéről annál inkább tudatos lehetett, mert szemmel láthatóan erős a

kapcsolódása azokhoz a Karoling hagyományokhoz, amelyek a földrajzi távolság miatt kevésbé mutatkoztak veszélyesnek a kialakuló független magyar feudális állam számára, mint a jóval közelebb lévő Német-Római Császárság, amelynek térhódító szándéka a *millennium* idején különösen jól megmutatkozott, miként azt már fentebb jeleztük. A Karoling tradícióhoz való kapcsolódást már kiemeltük Nagy Károly és István koronázásának, illetve szarkofágjának párhuzamosságában, de most hadd utaljak még egy másik mozzanatra. Már felhívtuk a figyelmet arra, mennyire sajtószerű, hogy a Magyar Királyság megalapításának párhuzamaként a *Libellus* nem Romulusra hivatkozik, holott őt szokták a Város megalapítójának tekinteni, hanem az *Aeneades*-ra. Ez a körülmény azon kívül, hogy finoman céloz a magyar nép keleti eredetére, egyúttal arra a florusi felfogásra is utal, hogy Róma valamiféle etnikai olvasztótégely volt; sőt a szerző által alkalmazott eljárás mögött még egy további összefüggést is feltételezhetünk. A magukat Nagy Károly igazi örökösének valló franciák legalább a 15. század közepéig fenntartották azt a hitet, hogy ők keleti származásúak, mert eleik, Paris és Francio vezetésével, az elfoglalt Trójból indultak útra nyugat felé, s közben a Duna-parti kitalált Sicambriában tartottak volna pihenőt.⁴⁶ Így a frankok és dinasztijuk a szikambereken keresztül ugyanúgy Trójból eredeztették magukat, mint azok az *Aeneades*, akiket István a magyar királyság megteremtőivel vetett egybe, s akiknek az őshazája szintén keleten volt. Ilyen módon tehát az *Intelmek*ben burkoltan benne foglaltatik egy közös frank-magyar rokonság lehetőségének gondolata, amely jó ideológiai alap volt ahhoz, hogy István törvényei és államfelfogása az antik szellemi örökségen kívül bőven merítsenek a Karoling rendelkezésekből és elképzelésekből. A trójaiakkal fennálló elképzelt rokonság egyébként a magyar király által ugyancsak kedvelt Velence irányában is alkalmas eszköznek bizonyult a szorosabb kapcsolatok megteremtésére, hiszen közismert, hogy ez az észak-itáliai város ugyancsak összefüggésbe hozta eredetét a trójai háborúval és annak következményeivel.

Mindezek alapján a Szent István-féle felfogás aligha takar egyértelműen akár latinnak, akár németnek minősíthető orientációt. Olyan széleskörű és kiterjedt egyeztetésre épül, amelyet valójában már joggal minősíthetünk önálló és független politikai és kulturális programnak. Az egykorú európai feudális rendszerbe és annak antik gyökerű keresztény civilizációjába való beépülésnek tehát – István felfogása szerint – a szabadság teljes megőrzésével kellett megtörténnie, úgy, ahogy az *Aeneades* Rómája sem lett *ancilla*, hanem valósággal *liberává* vált, miként azt az *Institutio morum* nagy nyomatékkal megfogalmazza. Hogy itt a *libera* jelzőt nem elsősorban társadalmi vagy jogi értelemben kell felfogni, azt az bizonyítja a legvilágosabban, hogy a gondolat nem a királyság adminisztratív berendezkedésének leírásával kapcsolatban kerül elő, hanem az idegenből betelepülőkkel, a *hospitesszel* kapcsolatban, akiknek az Árpádok *regnum*ának keretei között az az egyik legfőbb feladata, hogy *perterritant exterorum arrogantiam* (6). Vagyis a *regnum Hungarorum*nak mint a *catholica fides* védelmezőjének, a belső *fidelitas*, *fortitudo*, *agilitas*, *comitas*, *confidentia* (4), továbbá a *humilitas* (uo.), a *patientia*, az igazsá-

⁴⁶ Ehhez vö. F. GRAUS, *Troja und trojanische Herkunftssagen im Mittelalter = Kontinuität und Transformation der Antike im Mittelalter*, Hrsg. W. ERZGRÄBER, 1989, 25–43. Lásd még R. A. GERBERDING, *The Rise of the Carolingians and the Liber historiae Francorum*, 1987.

gos *iudicium*, valamint a *misericordia* (5), illetve a bölcs *consilium*, az általános *utilitas* (7), valamint a *iustitia*, a *honestum* (10) stb. fenntartójának győzelmesen (*victoria* – 7) szembe kell szállnia az *exterorum arrogantia*val, ami jó kifejezése az önálló királyság alapelvének. Ebben a kontextusban már senki sem kételkedhetik benne, hogy igazán a független monarchiának ezt a teóriáját fogalmazza meg az a fejezet, amely a magyar királyság belső rendjét taglaló és valójában ezt bemutató résznek a lezárása az *Intelme*ken, amikor a szerző felteszi és meg is válaszolja az általunk már többször idézett kérdést: *Quis Gr(a)ecus reget Latinos Gr(a)ecis moribus, aut quis Latinus reget Gr(a)ecos Latinis moribus? Nullus.* – Ebben a retorikus megfogalmazásban nemcsak a Német–Római Birodalom keleti terjeszkedésének burkolt elutasítása van meg, hanem a keleti ortodoxiától való elhatárolódás is, s mindenekelőtt az önálló és független törvényes rend kinyilvánítása, még ha ez az utóbbi gondolat, szónoki és már-már költői módon, nem pozitív, hanem negatív formában fogalmazódik is meg. Szent István valamiféle közvetítő szerepet próbált tulajdonítani a magyar királynak a két nagy keresztény kultúra és állami berendezkedés között, ezért adja örökül fiának ezt a tanácsot: *...consuetudines sequere meas, ut inter tuos habearis pr(a)ecipuus et inter alienos laudabilis* (8). A magyar királynak tehát egyaránt ki kell vívnia az elismerést mind a római-nyugati egyház, mind a görög-keleti egyház világában. Ezért az elismerést Rómától István már 1083-ban megkapta, amely ekkor iktatta szentjei közé; de a fentebbiek alapján – azt hiszem – az is érthetővé válik, hogy a keleti egyház a második *millennium* alkalmával miért avatta ugyancsak szentté azt az apostoli magyar uralkodót, aki bár maradéktalanul gyakorolta önálló egyházzszervezői jogait, de ezt mindig a pápával való egyetértésben tette. A Szent István-féle elképzelésnek ez a már többször kiemelt rugalmassága eredményezte azt, hogy amikor a makedón dinasztia lehanyatlásával Bizánc szellemi és politikai térszűkítése bekövetkezett, Magyarország szinte automatikusan a nyugat-európai civilizációs kör legkeletibb tagja lett, részben Lengyelországhoz hasonlóan. Ezt húzza alá az a tény is, hogy Szent István koncepciójának egyik leghívebb, korai Árpád-házi folytatója, I. András már megkezdte a vallon telepítések létrehozását is, amit később további hasonló intézkedések követtek. A *regnum Hungarorum* ezzel a belső dinamikájával vált a továbbiakban képessé – a keleti ortodoxia világával ellentétben – mind a *reformatio* szellemének befogadására, mind pedig a katolikus reform elfogadására, amely megújulás a maga eredményeivel mindmáig a magyar kultúra egyik legsajátlagosabb jegye. Mindez azonban már túlmutat azokon a kereteken, amelyekbe a *Libellus de institutione morum* elemzése és értelmezése beleilleszthető. Azt azonban leszögezhetjük: az a hagyományosan Szent Istvánnak tulajdonított Szent Magyar Korona, amely egy bizánci alsó és egy latin felső elemből áll, még ha valójában későbbi összeállítás is, és sohasem lehetett az első apostoli magyar király fején, szimbolikus módon híven fejezi ki az uralkodó elképzelésének lényegét, amelynek olyan hagyományt kellett teremtenie, hogy még a későbbiekben is igyekeztek azt jelképes formában kifejezésre juttatni, miként azt a Szent Magyar Korona esetében tapasztalhatjuk.

László Havas

L'INFLUENCE DE L'HISTORIOGRAPHIE ROMAINE SUR LES DÉBUTS DE LA LITTÉRATURE HONGROISE DE LANGUE LATINE (À L'HÉRITAGE SPIRITUEL HONGROIS ET EUROPÉEN DU PREMIER TOURNANT DU MILLÉNAIRE APR. J.-C.)

L'étude fait l'analyse du *Libellus de institutione morum* attribué au roi hongrois St-Étienne (997–1038). Elle y démontre la connaissance d'un plus grand nombre de textes classiques anciens (Cicéron, Salluste) que nous ne l'avons jusqu'ici. Elle démontre également que, l'idée le plus souvent citée et dont l'interprétation est la plus contestée (« unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est ») a un locus correspondant dans le texte de P. Annius Florus. La connaissance de ce texte est possible par l'intermédiaire de groupes de manuscrits rhénanes et d'Italie du Nord. Une connaissance plus large de la littérature ancienne que nous ne l'avons supposé jusqu'ici et une ouverture spirituelle plus grande que reflète cette citation-ci nous permettent de voir sous un nouvel angle, plus favorable, les conditions culturelles des Hongrois conquérant la patrie, créant un État chrétien aux Xe–XIe siècles.

MAGYARORSZÁG – MÁRIA ORSZÁGA

Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban

Mária az európai vallás- és művelődéstörténet, irodalom- és művészettörténet egyik nagyhatású szimbolikus figurája. Mint szimbolikus alak és inspirációs forrás több mint másfél évezreden át komplex kulturális mintát kínált a legkülönbözőbb cselekvésformáknak, vallási, politikai eszmerendszereknek, irodalmi, zenei és képzőművészeti műfajoknak. Nem egy esetben történelemformáló tényezővé lépett elő, s több területen napjainkig eleven hagyományképző és szimbólumteremtő erőnek számít. A Mária-tisztelet története lényegében egy szimbolikus nőalak története, amely minden más nőnél mélyebben hatott az európai kultúra és gondolkodás fejlődésére. S bár a Mária-kultusz tartalmi és formai gazdagsága messze felülmúlja az összes többi szent tiszteletét, az eltérő sajátosságok mellett a különböző nemzetek Mária-tiszteletében számos azonos vagy rokon vonás található. A Mária-tisztelet története megmutatja azt is, hogy olyan elképzelések is válhatnak hagyományképző, történelemformáló erővé, amelyeknek kevés vagy éppen semmi kapcsolata nincs a történeti valósággal.¹

Mária alakja összekapcsolódott a különböző nemzetek történelmének számos eseményével, s több nemzetnél kialakult az elképzelés Máriának az adott népet és országot védő szerepéről. Így történt ez Magyarországon is, ahol ez az elképzelés a Mária – Magyarország patrónája, Magyarország – Mária országa formában, illetőleg ezek latin megfelelőiben és változataiban rögzítődött. Az elképzelés kialakulása és sajátos szerepe régóta foglalkoztatja a történeti, az egyház- és eszmetörténeti, az irodalom- és művészettörténeti kutatást. Jelentős részvizsgálatok születtek, a téma irodalmi és képzőművészeti megjelenésének átfogó feldolgozása azonban hiányzik. A kutatástörténet – másutt elvégzendő – kritikai áttekintése helyett itt csupán arra utalhatunk, hogy a 18. században például Spangár András,² Fridvaldszky János,³ Kaprinai István⁴ és Katona István,⁵ a 19. században Balogh Ágoston⁶ foglalkozott a kérdéssel, jórészt egyháztörténeti, mariológiai

¹ *Handbuch der Marienkunde*, Hrsgg. Wolfgang BEINERT und Heinrich PETRI, Regensburg, Pustet, 1984; Jaroslav PELIKAN, *Maria – 2000 Jahre in Religion, Kultur und Geschichte*, Aus dem Englischen von Bernardin SCHELLENBERGER, Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1999.

² PETHŐ Gergely, SPANGÁR András, *Magyar krónika*, Kassa, Academia, 1738, 68–80: „Máriás kronika”.

³ Joannes FRIDVALDSZKY, *Reges Ungariae Mariani*, Viennae, Trattner, 1775.

⁴ [KAPRINAI István], *Ungaria Mariana*, kézirat, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: BEKK), Coll. Kapr. B. LXXXI.

⁵ Stephanus KATONA, *Historia critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae*, I, Pestini, Weingand, 1779, 452–455; VI, Budae, Universitas, 1782, 168–174.

⁶ Augustus Florianus BALOGH, *Beatissima Virgo Maria Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungariorum, Agriae*, Lyceum, 1872, 23–33.

és apologetikus szempontokat alkalmazva. A téma különböző részterületeit többek között olyan kutatók vizsgálták, mint Szekfü Gyula, Györffy György, Gerics József, Kállay István, Alszeghy Zsolt, Hoffmann Edith, Galavics Géza, Kerny Terézia, Szilárdfy Zoltán, Lukács László, Bálint Sándor, Szigeti Kilián, Dümmerth Dezső és Holl Béla. Emellett a téma az egyházi közírás művelőit is gyakran foglalkoztatta.⁷ Az egyetlen átfogó igényű feldolgozás, amely az irodalmi vonatkozásokkal is foglalkozik, és amelyet mi is haszonnal forgattunk, a történész Németh Lászlótól jelent meg a *Regnum* című egyháztörténeti évkönyv 1940/41-es évfolyamában.⁸

E vizsgálatok közös jellemzője, hogy néhány kivételtől eltekintve szorosan összefonódik bennük a történeti, az esztétikusi és a teológiai megközelítés, s hiányzik a nemzetközi kitekintés és a szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti, filológiai szempontok következetes alkalmazása. További körülmény, hogy hiányzik a magyarországi Mária-tisztelet történetének és a magyar irodalom Mária-képének a mai igényeknek megfelelő, komplex feldolgozása.⁹ Nem kedvez a tisztánlátásnak az sem, hogy a Mária-kultusz az eddigi kutatások egy részében összemosódik a *Patrona Hungariae*–*Regnum Marianum* gondolattal, s az utóbbi egyszerűen az előbbi szinonimájává válik. Ehhez járul, hogy a *Regnum Marianum* aktualizálása a két világháború között az „ezeréves integer Nagy Magyarország” gondolat és a keresztény nemzeti kurzus ideológiai alátámasztását szolgálta, s megszilárdult a meggyőződés, hogy a *Regnum Marianum* eszme Szent István király korában született.¹⁰ A szakirodalomban számos példa található a nyilvánvaló tévedésekre, pontatlanságokra és csúsztatásokra. Ezek szemléltetésére csupán három példát idézünk: „A bizánci császárok után Európában [...] Szent István magyar király az első, aki hazáját [...] többször is ünnepélyesen Nagyasszonyunk oltalmába ajánlotta”;¹¹ az ország Mária oltalmába helyezése „magyar sajátosság”;¹² Nagy Lajos király az országot *Regnum Marianum*-nak nevezte.¹³

Ha a Magyarország – Mária országa koncepció mai forráskritikai ismereteinknek megfelelő, elsődlegesen történeti szempontokat érvényesítő meghatározását keressük, azt

⁷ Vö. például RELKOVIĆ Neda, *Patrona Hungariae*, Katholikus Szemle, 1921, 265–281; NAGYFALUSY Lajos, *Regnum Marianum 1038–1938: Visszapillantás a 900 éves évfordulón*, Bp., „A Szív”, 1938; Uő., *Le culte de la sainte Vierge en Hongrie, „Regnum Marianum” = Maria: Études sur la Sainte Vierge*, IV, sous la dir. d’H. DU MANOIR, Paris, 1956, 645–670; Szolgálat, 27(1975), tematikus szám.

⁸ NÉMETH László, *A Regnum Marianum állameszme*, *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv*, 1940–1941, 223–292.

⁹ *Marienlexikon*, I–VI, Hrsgg. Remigius BAUMER und Leo SCHEFFCZYK, St. Ottilien, Eos, 1988–1994 (a továbbiakban: *ML*), itt: VI, 532–542.

¹⁰ PRAKFAI Endre, *Magna Domina Hungarorum: A Regnum Marianum plébiániatemlom (Budapest) építéstörténete és pusztulása = Egyházak a változó világban: A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31.*, szerk. BÁRDOS István és BEKE Margit, Tatabánya, Komárom–Esztergom Megye Önkormányzata, 1992, 373–376.

¹¹ MAJSAI Mór, *Szűz Mária tisztelete Magyarországon Szent István királytól napjainkig* = Uő.–SZÉKELY László, *Boldogasszony Anyánk*, Bp., Ecclesia, 1981, 5–200, itt: 106.

¹² DÜMMERTH Dezső, *A Mária országa-eszme és Szent István = Doctor et apostol: Szent István-tanulmányok*, szerk. TÖRÖK József, Bp., Márton Áron, 1994, 171–197.

¹³ *ML* IV, 175.

mondhatjuk, hogy itt egy, az ideális uralkodó mintáját elsősorban Attila fejedelem és Mátyás király alakjában megtaláló, protestáns színezetű nemzetfogalommal szemben fokozatosan kialakuló, jellegzetesen katolikus eszmerendszerről és nemzetkoncepcióról van szó. Ennek alapja Szent István legendai gyökerű országfelajánlása Máriának, fő ösztönzője pedig a magyar királyok, valamint a történeti és az irodalmi hagyomány fel-fogása Máriáról, aki István mellett, őt támogatva az ország legfőbb égi patrónája.¹⁴ A 16–17. században az eszme történetfilozófiai és aktuálpolitikai töltést kap: összekapcsolódik az ország török alóli felszabadításának, területi és vallási egysége helyreállításának gondolatával, érintkezésbe lép az örökösödési jog korlátozásának és a rendi jogok hangsúlyozásának törekvéseivel. Közjogi vonatkozásai révén szolgálja a katolikus egyház világi hatalmának megerősítését, majd a 18. században szerepet játszik a nemzeti öntudat alakulásában és a felvilágosodás elleni küzdelemben.¹⁵ Az eszme kora újkori történetében fontos tényező az ország felekezeti megosztottsága: az ország romlását a katolicizmus bűneivel magyarázó protestáns elképzelés visszaszorítására a 17. század közepétől az egyházi szerzők szinte egymással versengve adják ki a Magyarország – Mária országa koncepciót igénybe vevő műveket. Ez a 18. század közepére óriásira duzzadt irodalom azonban csak részben feltárt, s hiányzik az eszme irodalmi megjelenésének, retorikai alkalmazásának és funkcióinak az áttekintése.

Irodalomtörténeti szempontból a Magyarország – Mária országa alapvetően történelmi toposzként határozható meg, melynek helye a magyar irodalom olyan részletesen feldolgozott, nemzeti és részben vallási töltésű toposzai mellett jelölhető ki, mint az extra Hungariam non est vita,¹⁶ a propugnaculum Christianitatis,¹⁷ a fertilitas Hungariae¹⁸ és a querela Hungariae.¹⁹ Míg a felsorolt történelmi toposzokról tanulmányok, monográfiák sora született, a Mária országa eszmét toposzként tudomásunk szerint nem vizsgálták. A Magyarország – Mária országa a történelmi toposzoknak azt a típusát képviseli, amely sűrítve fejezi ki egy ország vagy egy nép helyzetét, sorsát vagy legfőbb sajátosságait, s segíti egy konkrét történelmi helyzetre adott válasz megfogalmazását.²⁰ A toposzok típusai közül a Magyarország – Mária országa az ún. tartalmi toposzok közé tartozik, azaz olyan retorikai eredetű, személyhez nem köthető tartalmi jellegű ismétlődés, melynek nincs állandó szerkezete, s mindenkorai jelentését, funkcióját és érvényességi körét az általa hordozott, a történeti és a társadalmi feladatok által meghatározott eszmei monda-

¹⁴ SZEKFŐ Gyula, *Magyar történet*, IV, Bp., Egyetemi, 1943, 122–123; BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)*, Debrecen, Kossuth, 1996, 271.

¹⁵ NÉMETH, i. m.; KÁLLAY István, *A Regnum Marianum közjogi vonatkozásai = Szent István-émlékülés Székesfehérváron 1988. augusztus 18.*, Székesfehérvár, 1989, 27–30.

¹⁶ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969.

¹⁷ HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., Balassi, 1992.

¹⁸ IMRE Mihály, „Magyarország panasz”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth, 1995, 223–233.

¹⁹ IMRE, i. m.

²⁰ BITSKEY István, *Virtus és religió (Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről)*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1999, 88–89.

nivaló jelöli ki.²¹ Másként fogalmazva: a Magyarország – Mária országa olyan tételbe foglalható gondolatforma, amely kifejtésre szorul és amelyet meghatározott céllal dolgoznak ki, alkalmaznak és ismételnek. Mint elvont fogalmak, eszmék állandósult nyelvi megformálása az állandó nyelvi elemek, sztereotípiák, klisék módjára viselkedik, nyitott más toposzok irányába és felhasználhatja azok kifejezőképességét. Megszabott élettartama, érvényességi ideje, történetisége van, értelmezése korhoz köthető, s mint ilyen, jól alkalmazható az eszmetörténeti folyamatok irodalmi vetületeinek megismerésében és a műelemzésben.

Ebből következik, hogy az irodalomtörténész elsődleges feladata az, hogy retorikai és irodalomkritikai szempontok együttes alkalmazásával, folyamatában mutassa be a toposz kialakulását, fejlődését, formáit, használatát és az általa hordozott eszméket. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a toposz szoros kölcsönhatásban áll a Mária-kultusz történetével, annak sajátos, képekben és szövegekben egyaránt megragadható vonulatát alkotja, s mint ilyen, fontos társadalmi, eszmei és művészeti folyamatok alakítója és tükrözője. Az eddigi kutatásokból nem tűnik ki, hogy például a Magyarország – Mária országa forma mikor jelenik meg először magyar és nemzetközi viszonylatban. Azt sem tudjuk pontosan, hogy milyen tartalmakhoz társul, s a vele együtt jelentkező témák, formulák és más toposzok mely művekben, mikor és hogyan kapcsolódnak össze először vele. A tisztázásra váró kérdések közé tartozik a toposz műfaji, retorikai és nyelvi beágyazottsága, szerkezeti modelljei, stilisztikai jellemzői és formaképző szerepe, az előadásmód, az alkalmazás és az értelmezés változatai, valamint az elterjedés ösztönzői és az elhasználódás fokozatai. Mindezekre a kérdésekre a számba veendő forrásanyag bősége és összetettsége miatt csupán egy monografikus vizsgálat adhat választ, itt csupán néhány új szempont felvetésére és reprezentatív példákkal történő megvilágítására van lehetőség.

Eszmetörténeti összefüggések

A Magyarország – Mária országa gondolat közvetett előzményei között első helyen említhető az a folyamat, amelynek során Mária az evangéliumok szolgálójából a kora középkorban fokozatosan úrnővé, fejedelemasszonnyá, királynővé, császárnővé vált. A 4–5. században alakult ki az az elképzelés, hogy Mária is József nemzetségéhez, Dávid király leszármazottai közé tartozott, melynek következtében Mária királyi származásának tudata a keresztény értelmezésben háttérbe szorította alacsony társadalmi hovatartozását. Ezzel a társadalmi rangemelkedéssel párhuzamosan Mária a nemesi társadalom esz-

²¹ BÁN Imre, Ernst Robert Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, ItK, 58(1954), 442–452; TARNAI Andor, *A toposz-kutatás kérdéseihez*, Literatura, 1975, 66–74; *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és TAMÁS Attila, Debrecen, KLTE, 1994.

ményképévé, nagyhatalmú „égi közbenjáróvá” vált, s a 8–9. századra egy új, a nemesi, fejedelmi nézőpont által meghatározott Mária-kép jött létre.²²

Egy másik fontos összetevő a patronátus-eszme elterjedése, melynek alapja valamely földi személy vagy intézmény természetfölötti védelem alá helyezése bibliai alakok, angyalok, szentek vagy vértanúk patrónusul választásával. Ennek értelmében Máriát már a 4. századtól templomok, kolostorok, majd különböző szerzetesrendek, városok, országok és foglalkozások patrónájává választják.²³ Így például Konstantinápoly 588-as, perzsák elleni győzelmét Máriának tulajdonították, s egyre inkább elterjedt az a meggyőződés, hogy Mária Konstantinápoly égi patrónája. Hérakleiosz császár a 7. század első felében trónra kerülését tulajdonította Máriának, s amikor 622-ben hadba vonult a perzsák ellen, Konstantinápolyt Mária oltalmába ajánlotta. Ez a szimbolikus oltalomba ajánlás ellenséges támadások idején a 7–9. században többször megismétlődött. A császári hatalmat erősítő, ám a történeti alapot nélkülöző, célzatos visszavetítés tipikus példája a Hagia Szophia 986–994 között készült mozaikja, amelyen Konstantin császár Máriának ajánlja fel az általa alapított város modelljét. A 11–13. századi bizánci érmeiken többször Bizánc patrónjaként ábrázolták Máriát, aki Bizánc eleste (1453) után a török megszállás alatt élő görögök politikai szimbólumává vált.²⁴

Nyugaton a 10–11. századtól vannak adatok arra, hogy veszély idején egy város vagy uralkodó Mária oltalmába ajánlotta magát, illetőleg a megmeneküléseket Mária segítségének tulajdonították. Így például egy 1015–1026 között készült leírás szerint Chartres 911-es normann megtámadásakor Krisztus kereszteteklyéjével együtt Mária Aachenből elrabolt köpenyeklyéje háritotta el a veszélyt. Ugyanezt a győzelmet a 12–13. századi leírások már egyedül Máriának tulajdonítják.²⁵ Egy másik forrás szerint IV. Henrik császár 1080-ban döntő csata előtt a speyeri dóm patrónájához, Máriához fordult segítségért, s oklevelet állított ki, melyben javakat adományozott a speyeri püspököknek és kánonokoknak Mária segítségének reményében. Mária oltalmába ajánlották magukat VIII. Alfonz és III. Ferdinánd spanyol uralkodók az arabok elleni küzdelemben a 13. században. Ugyanez történt 1247-ben Pármában, II. Frigyes ostroma idején a város miniatűr ezüst másának elkészítésével, majd 1260-ban Sienában a Firenzével vívott döntő csata előtt rituális körmenettel, a város kulcsainak oltárra helyezésével és a felajánlás írásos rögzítésével. Ugyanettől az időtől kezdve Mária további városok és városállamok (pl. Strassburg, Velence) patrónája, társpatrónája lesz.²⁶ Henricus Lettus (1188 k.–1259) lívföldi krónikájában Lívföldet – a Fiú földjének (terra filii) nevezett Szentföld analógiájára – a Boldogságos Szűz földjének (terra beatae Virginis) nevezi, mivel az országot

²² Claus SCHREINER, *Maria – Jungfrau, Mutter, Herrscherin*, München–Wien, Hanser, 1994, 297–308; vö. BADALIK Bertalan, *Istennek Szent Anyja*, Szombathely, 1991, 257–263.

²³ ML V, 124.

²⁴ SCHREINER, i. m., 336–339.

²⁵ SCHREINER, i. m., 374–377.

²⁶ SCHREINER, i. m., 341–354.

Albert, Lívöld püspöke és Riga város alapítója 1202-ben Máriának szentelte.²⁷ A 12. századtól a német lovagrend is patrónájának tekintette Máriát, s a rend nagymestere a német–lengyel háború idején, 1523-ban kiadott egy éneket, amelyben Máriához fordul segítségért és országát Mária tulajdonának nevezi.²⁸ A Máriának történő országfelajánlás – szerepét tekintve – szoros rokonságban áll a különböző uralkodók által valamely más szentnek tett országfelajánlással. Erre spanyol, francia és norvég példák ismeretesek a 11–12. századból.²⁹

Mindezek az adatok arra utalnak, hogy egyrészt a Mária-patronátus a 11. századtól Európában nem korlátozódott szerzetesi és városi közösségekre, hanem kiterjedt egész országokra, királyságokra is. Másrészt a nagyobb területek, királyságok feletti Mária-patronátus kialakulása szorosan összefüggött a harcokban győzelmes Mária gondolat-tal.³⁰ Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy Mária mindezekben a helyeken elsősorban az adott közösség jogi, politikai egységének forrása és kifejezője. Ugyanakkor különbséget kell tenni Mária egyes közösségek vagy uralkodók általi alkalmi segítségül hívása és állandó patrónává választása között.

A 16–17. században Mária királynőként való tiszteletének fokozódásával párhuzamosan, az ellenreformáció és a török veszély következtében a „Mária mint a keresztény seregek és országok patrónája” eszme megújult, s fontos szerephez jutott a politikában és a vallásosságban. Azokban az országokban, amelyekben az uralkodó dinasztia tudatosan terjesztette Mária tiszteletét, alakja hosszú távon hatott a történelemfelfogásra és a népek önértelmezésére, s hozzájárult ezen országok politikai egységének megszilárdításához. Magyarország mellett ez a folyamat megfigyelhető Bajorországban, Ausztriában, Franciaországban és Lengyelországban is.³¹ A Mária-tiszteletükről jól ismert bajor hercegek és választófejedelmek közül például V. Vilmos még csupán Münchent ajánlotta Mária oltalmába.³² Fia, I. Miksa már egész Bajorország patrónájául választotta Máriát. Többek között ezt tanúsítja a választófejedelem müncheni rezidenciájának egyik fülkéjében 1616-ban elhelyezett Mária-szobor felirata („Patrona Boiariae”), valamint a város főterén 1638-ban fogadalomból állíttatott Mária-oszlop, melynek eredeti dedikációs szövege Máriának mond köszönetet a haza, a hadsereg, a fejedelem, a rend és a hit megtartásáért. Ez az oszlop rövidesen a bajor Mária-kultusz egyik középpontjává s a Patrona Bavariae a minden rossz fölötti győzelem szimbólumává vált.³³

A Habsburg uralkodók rekatolizációs törekvéseit jelentős mértékben ugyancsak a Pietas Austriaca részeként felfogott Pietas Mariana gondolat jegyében, azon belül a győ-

²⁷ HEINRICH VON LETTLAND, *Livländische Chronik*, übers. Albert BAUER, Darmstadt, 1975, 196, 268, 276; *ML* I, 345.

²⁸ SCHREINER, *i. m.*, 394.

²⁹ GERICS József, *Az állam- és törvényalkotó Szent István*, Művészettörténeti Értesítő, 1990, 76–81, itt: 77–79.

³⁰ SCHREINER, *i. m.*, 365–366.

³¹ SCHREINER, *i. m.*, 396; *ML* V, 124.

³² *ML* I, 391.

³³ SCHREINER, *i. m.*, 404–407.

zedelmes Mária szimbolikus oltalma alatt fejtették ki.³⁴ II. Ferdinánd császár például – a fehérhegyi csata előtt – serege fővezérének nevezte Máriát. III. Ferdinánd 1647-ben magát, családját, népét és az egész országot helyezte Mária oltalma alá. I. Lipót 1658-ban, megkoronázása után Altöttingben ugyancsak Mária oltalmába ajánlotta magát és országát. Istvánffy Miklós *Históriájának* 18. századi kiegészítője, Johann Jakob Ketteler is feljegyezte, hogy amikor Zrínyi 1663–64-es hadjárata nyomán Stájerország megszabadult a török veszélytől, I. Lipót jelenlétében, Grácban az ország patrónájának és protektorának választották Máriát.³⁵ Ezt követően I. Lipót 1693-ban Bécs és Magyarország török alóli felszabadulásáért – Szent István országfelajánlására hivatkozva, azt mintegy megújítva – ismét átadta Magyarországot Máriának.³⁶

Franciaországban XIII. Lajos 1638-ban fogadalomban ajánlotta magát és országát Máriának, s föltehetően ez is hozzájárult a Magyarország – Mária országa toposzhoz formailag rendkívül közelálló „Regnum Galliae – Regnum Mariae” diktum kialakulásához.³⁷ A fogadalomnak – melynek emlékezetben tartását különböző rendelkezések és alapítások voltak hivatva biztosítani – a személyes ok (a király házasságának gyermektelensége) mellett politikai, a monarchia központi hatalmát megerősítő jelentősége is volt, mivel a protestánsok elleni belső harc, a Spanyolország elleni háború és a protestáns Svédországgal a katolikus Ausztria ellen kötött szövetség idején született. Lengyelországban Grzegorz Samborczyk, krakkói egyetemi tanár egy 1568-ban kiadott versében a częstochowai Fekete Madonnát nevezi Regina Poloniae-nek, ami jelzi, hogy Máriának mint az ország királynőjének tisztelete szorosan összefonódott a częstochowai Mária-kép kultuszával.³⁸ A titulus politikai jelentését mutatja, hogy Lengyelország 1772-es felosztása után Mária Terézia elrendelte: nyilvános imádságokban és a loretoi litániában ne nevezzék Máriát Lengyelország királynőjének, hanem csak Galícia és Lodomeria patrónájának, s megtiltotta a częstochowai zarándoklatokat is. Jan Kazimír 1656-ban Lembergben tett királyi esküjében Patrona Poloniae-ként említi Máriát, akinek országpatrónus szerepe a lengyel irodalmi hagyományban kapcsolatba került az antemurale eszmével is.³⁹ Az egyes országok Mária oltalmába ajánlásának hagyománya egyházi kezdeményezésre – jórészt az újonnan alapított államok megerősítésére – napjainkig folytatódik, amint ezt Albánia és Uganda kiragadott példája tanúsítja.⁴⁰

A Mária mint országpatrónus gondolat kora újkori térhódításában közrejátszott az a 17. század elején megjelent, jellegzetesen ellenreformációs elképzelés is, melynek értelmében a fellendülő zarándoklatok és az újonnan létesülő Mária-kultushelyek révén a katolikusnak megmaradt és rekatolizált területek földrajzilag is Mária országainak tekin-

³⁴ Anna CORETH, *Pietas Austriaca: Österreichische Frömmigkeit im Barock*, Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1982, 50–62; SCHREINER, *i. m.*, 398–399; *ML* IV, 102.

³⁵ Nicolaus ISTVÁNFFY, Joannes Jacobus KETTELER, *Regni Hungarici Historia*, Coloniae, Rommerskirchen, 1724, 552.

³⁶ ISTVÁNFFY-KETTELER, *i. m.*, 604; BALOGH, *i. m.*, 26.

³⁷ *ML* II, 493; IV, 173–175.

³⁸ SCHREINER, *i. m.*, 398.

³⁹ *ML* V, 261.

⁴⁰ *ML* I, 77; VI, 502–503.

tendők. Ezt az elképzelést tükrözi például Ferreolus Locrius (Ferry de Locre) 1606-ban kiadott mariológiai összeállítása, amely számba veszi nemcsak a Máriát patrónusként tisztelő szerzetesrendeket és kolostorokat, hanem az ő védnöksége alatt álló országokat, tartományokat és városokat is.⁴¹ A Mária egész világot átható segítségéről vallott gondolat mellett végső soron ugyanez az elképzelés áll az egy adott terület Mária-kegyképeinek történetét földrajzi rendben tárgyaló összeállítások, az úgynevezett atlas Marianusok és az egy-egy zarándokhelyről kiadott mirakulumos könyvek 17–18. századi tömeges elterjedésének hátterében is.⁴²

Mindezek alapján megállapítható, hogy egy ország Mária oltalmába helyezése, Mária országpatronátusa nem magyar sajátosság, s a Magyarország – Mária országa esetében egy egyetemes gondolat helyi alkalmazásáról van szó. Európában nem Szent István volt az első uralkodó, akivel kapcsolatban ilyen hagyomány ismert. A toposz aktualizálása a történelem folyamán jól meghatározható vallási, politikai és más célkitűzések megvalósítása érdekében történt, melynek során mindig új tartalommal telítődött. Különbséget kell tenni továbbá Mária országpatronussá választása és az egy adott terület mint Mária országa gondolat között: míg az előbbi keleten a 6. századtól, nyugaton a 10–11. századtól mutatható ki, az utóbbi csak a 13. században jelenik meg az európai hagyományban. Az eszme európai megújulása a 17. század első felében egybeesik a gondolat magyarországi fellendülésével.

A Szent István-i országfelajánlás és a Patrona Hungariae motívum a középkorban

A Magyarország – Mária országa hagyomány ősforrása Szent István állítólagos országfelajánlása Máriának. Mint ismeretes, a Szent István-i országfelajánlás gondolatát a *Nagyobb legenda* és a *Hartvik-legenda* rögzíti először a 11. század végén és a 12. század elején. Szent István Mária-tiszteletének nyomai, ezen belül az országfelajánlás egykorú forrás hiányában – a korábbi és későbbi külföldi párhuzamoktól eltérően – nem konkrét helyhez és időhöz köthető esemény,⁴³ s innen érthető, hogy a magyar medievisztikának nincs egységes álláspontja a Szent István-i országfelajánlás történeti tényként való felfogásáról. Váczy Péter például tagadja az országfelajánlás tényét, s szerinte az ország Máriának való felajánlására vonatkozó meggyőződés 9–11. századi bizánci Mária-ábrázolások félreértésén alapult.⁴⁴ Györffy György szerint „Szűz Mária kiemelkedő tisztelete csak utóbb kapcsolódott a szent királyhoz”, s ugyanő kétségének adott hangot

⁴¹ Ferreolus LOCRIUS (Ferry de LOCRE), *Maria Augusta Virgo Deipara*, Atrebatii, 1608.

⁴² KNAPP Éva, TUSKÉS Gábor, Esterházy Pál: *Az egész világon levő csudálatos boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti*, Nagyszombat, 1690 (a hasonmás kiadás kíséretanulmánya), Bp., Balassi, 1994, 7–27.

⁴³ CSORDÁS Eörs, *Boldogasszony anyánk, régi nagy pátrónánkl*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1(1989), 209–219, itt: 215.

⁴⁴ Péter VÁCZY, *Thietmar von Merseburg über die ungarische Königskrönung = Insignia Regni Hungariae: Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn*, Bp., 1983, 38–39.

az országfelajánlás tényként való kezelésével kapcsolatban.⁴⁵ Ezzel szemben Gerics József úgy foglalt állást, hogy „Mária királynőként való 10–11. századi nyugati tiszteletének ismeretében Magyarország István által neki való felajánlását mindenképpen lehetségesnek tartjuk.”⁴⁶

Számunkra a következő megfontolásokból Váczy Péter és Györffy György álláspontja tűnik elfogadhatónak. Míg az István szentté avatását előkészítő, a szent király eszményképét megrajzoló és a szakrális legitimáció révén Szent László hatalmának megerősítését is szolgáló *Nagyobb legenda* bibliai terminológiával élve csupán kétszer, általánosságban említi az ország Mária gyámsága alá helyezését, illetőleg Mária örökségévé (hereditas) nyilvánítását, Hartvik ezen említések átvétele mellett, István halála előtt részletesen, a királyt is megszólaltatva adja elő a felajánlást. Ez az utóbbi szöveghely, amely alapja lett a későbbi hagyománynak, a forráskritika megállapítása szerint kétséget kizáróan Hartvik betoldása.⁴⁷ Ennek magyarázata, hogy Hartvik a hagiográfiai irodalom törvényeinek megfelelően szabadon találhatott ki „tényeket”, s igazoló, apologetikus, önvédelmi célzattal, a típusnak való megfeleltetés érdekében – az üdvtörténeti igazsághoz való hűség megőrzése mellett – jogosnak tarthatta topikus elemek felhasználását. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a Máriának való országfelajánlás közvetve magában foglalja a pápaság evilági fennhatósági igényeinek az elhárítását. Nem véletlen, hogy a *Hartvik-legendát* már a 12. században jogbiztosító eszköznek és a kultusz alapjának tekintették: III. Ince pápa approbációja nyomán némi módosítással hiteles életrajzzá vált, s ez a pápa által módosított legendaszöveg lett – benne a felajánlás motívumával – a későbbi irodalmi és képzőművészeti hagyomány kiindulópontja.⁴⁸ A legendai gyökerű felajánlás erős és eleven hagyománnyá válását elősegítette az is, hogy Szent István történeti figurája – más szent királyokéhoz hasonlóan⁴⁹ – idővel tropologikusan felfogott irodalmi alakká, ún. historische Leitfigurrá vált, s a történeti István-kép az adott kor szemléletének, irodalmi műveltségének megfelelően trópusá alakult át.

Szent István országfelajánlásának és Mária országpátrónus szerepének tudata a 12. század végétől követhető nyomon folyamatosan a történeti forrásokban, s a *Hartvik-legendá* fikciós elbeszélésének hatása ettől kezdve egyaránt jelen van a krónika-irodalomban, a diplomatikai forrásokban és az irodalmi műfajokban. Bár a képzőművészeti emlékekkel a továbbiakban nem foglalkozunk, nem hagyható említés nélkül az esztergomi Porta speciosa ívmezőjének bizánci és francia előképekkel rendelkező ábrázolása, rajta Szent István és Mária irattekercsének feliratával: „Kegyes Szűz, fogadd el orszá-

⁴⁵ GYÖRFFY György, *István király és műve*, Bp., Gondolat, 1977, 146, 355, 383.

⁴⁶ GERICS, i. m., 77; Uő., *De Hungaria Beatae Mariae Virgini commendata*, Magyar Egyháztörténeti Évkönyv, 2(1996), 37–39, itt: 39.

⁴⁷ WACZULIK Margit, *Szűz Mária tisztelete kereszténységünk első századában*, Regnum Egyháztörténeti Évkönyv, 1938–1939, 59–74, itt: 63, 71.

⁴⁸ GERICS József, *Krónikáink szerepe a középkori jogéletben*, Levéltári Közlemények, 33(1962), 10–11; Uő., *A korai rendiség Európában és Magyarországon*, Bp., 1987, 226–231.

⁴⁹ MEZEY László, *Athleta Patriae: Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása = Athleta Patriae: Tanulmányok Szent László történetéhez*, szerk. MEZEY László, Bp., Szent István Társulat, 1980, 19–55, itt 38.

gaim kormányzását” – „Vállalom országaid megőrzését a tied számára, ha Adalbert lesz a védőszent, amint kéred” (Lepold Antal fordítása).⁵⁰ Az 1210–1220 közé datált *Gesta Hungarorum* szerint a magyar királyok és nemesek Mária kegyelméből bírják az országot.⁵¹ A Patrona Hungariae motívum – többnyire megerősítő funkcióban – gyakran szerepel a királyi oklevelekben: így például a turóci prépostság 1252-ben és az óbudai klarisszák 1259-ben IV. Béla által kiadott alapítólevelében, valamint a csúti prépostság 1272-ben V. István által kiadott megerősítő oklevelében.⁵² Az elbeszélő és drámai elemeket hatásosan ötvöző epikus történeti mű, az 1300–1320 körül írt *Steirische Reimchronik* szerint III. András koronázási esküjében Mária tulajdonának nevezi Magyarországot.⁵³ Ez egyben az első nyom a gondolat szélesebb körű nemzetközi ismertségére. A kerci apátság 1322-ben Károly Róbert által kiadott oklevelében Mária az ország úrnője és patrónája, s Nagy Lajos idejében, 1347 és 1373 között három királyi oklevélben is megtalálható Mária országpatronátusának motívuma.⁵⁴

A humanista irodalmi adatok közül – a pénzérmékre Mária alakját Patrona Hungariae körirattal elsőként verető – Mátyás király IV. Sixtus pápához 1479-ben a budai Mária-egyház ügyében írt levele emelhető ki elsőként, amelyben Mária „Patrona huius regni”-ként jelenik meg.⁵⁵ Thuróczi János krónikája nem István halálakor, hanem a II. Béla elsőszülött fiának, II. Gézának királlyá koronázása utáni események kapcsán említi az országfelajánlást. A kora újkori hagyomány szempontjából jelentős határkönek számít Bonfini krónikája, mivel a későbbi szerzők a Szent István-i országfelajánlás és a Patrona Hungariae említések többnyire erre hivatkoznak.⁵⁶ Bonfini először az Imre halálát követő részben (2,1,229) szól az ország felajánlásáról, majd Konrád császár támadásának leírásakor István könyörgését idézi a „magyar föld patrónájához” (2,1,300–304). Konrád váratlan hazatérését Bonfini szerint István Mária pártfogásának tulajdonította, és „elrendelte, hogy az összes oltárnál mondjanak misét Pannónia Istenasszonyának” (2,1,309). Bonfini a későbbi események leírásakor is többször hangoztatja Mária országpatronus szerepét. Így például II. Ulászló – magyar királlyá koronázásakor mondott beszédében – „ez ország patrónájának” nevezi Máriát (4,10,117). Mindez jelzi, hogy a humanista irodalom szimbolikus fogalomhasználata felerősíti a Patrona Hungariae motívumot.

A 15. század végétől a motívum új műfajokban is megjelenik. Így például Temesvári Pelbárt Szent Istvánról szóló első beszédében a király halála előtt, a *Hartvik-legenda*

⁵⁰ LEPOLD Antal, *Szent István király ikonográfiája = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, szerk. SERÉDI Jusztinián, III, Bp., 1938, 111–154, itt: 121.

⁵¹ *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II, ed. Emericus SZENTPÉTERY, Bp., 1937–1938, 34.

⁵² Idézi BALOGH, i. m., 27–28.

⁵³ *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*, III, ed. Albinus Franciscus GOMBOS, Bp., 1938, 1868.

⁵⁴ Idézi BALOGH, i. m., 28.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Johannes de THURÓCZ, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, ed. Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ, Bp., Akadémiai, 1985, 132; Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995.

alapján, Istvánt is megszólaltatva adja elő az országfelajánlást.⁵⁷ Magyarul tudomásunk szerint Vásárhelyi András 1508-ban írt Mária-énekében szólal meg először a Patrona Hungariae motívum, s itt kapcsolódik össze először a törökellenesség gondolatával. Mária titulusai itt többek között

Törököknek megnyomorojtója,
Kerályoknak jó tanácsadója,
Magyaroknak megoltalmazója!⁵⁸

Az ismeretlen szerzőtől származó, 1480 körülre datált *Szent László-ének* Mária „választott vitézének” nevezi László királyt, s sajátos módon neki tulajdonítja az ország felajánlását is:

Mert választá az szíz Mária,
Megdicsőíte sok jó ajándékkal,
Hogy te őriznéd és oltalmaznád,
Neki ajánlád jó Magyarországot.⁵⁹

A felajánlás motívumának ez az áttevődése Istvánról László alakjára a 17–18. században kiterjedt irodalmi és képzőművészeti hagyománynak vált alapjává.⁶⁰ Az Érdy-kódex a *Hartvik-legendára* visszanyúló legendaszöveg ízes prózai fordításával így adja elő Szent István országfelajánlását: „Annak utána főlemelé ő édes kezeit, szemeit és szívét, lelkét mennyeknek szent országába, és nagy siralmas és könyörtületes szóval mondá: ó, menyneknek Királyné Asszonya, Istennek szent Anyja és ez világnak megépítő nemes Asszonya, dicsőséges Szíz Mária! Te szentséges kezeidben és oltalmad alá adom és ajánlom anyaszentegyházad, mind benne való fejedelmekkel és lelki népekkel egyetemben. És ez szegény országot mind benne való urakkal és szegénnyel, bódoggal egyetemben [...] és az én lelkömet Te szent markodba.”⁶¹

Egy másik, korábban ugyancsak ismeretlen motívum jelenik meg Pietro Ransano történeti feldolgozásában.⁶² Eszerint Mária Géza fejedelemnek – tekintettel a születendő fiú érdemeire – álmában megígéri, hogy az ország különös védőasszonya és patrónája lesz. Máriának erről a szerepéről sem az álmot először említő *Nagyobb legenda*, sem a Ransano által is felhasznált *Hartvik-legenda* nem szól. Az esetet előadó *Nagyobb legen-*

⁵⁷ Pelbartus de THEMESWAR, *Sermones Pomerii de Sanctis hyemalis et estivales*, Hagenu, 1502, Pars estivalis, sermo LII, R1v.

⁵⁸ *RMKT* I, 1877, 174–176.

⁵⁹ *Uo.*, 202–203.

⁶⁰ KERNY Terézia, *Szent László lovas ábrázolásai*, *Ars Hungarica*, 21(1993), 39–51; Uő., „Szíz Máriának választott vitéze” (*Egy barokk kori Szent László ábrázolásról*), *Ars Hungarica*, 25(1997), 255–268; vö. CSEREY Farkas, *Isten Anyjának [...] Lórétomi Litániában lévő nevezetek rendin folyó dicsérete*, Bécs, Trattner, 1772; reprint kiadás: Bp., Szent István Társulat, [1998], 116–119.

⁶¹ *Nyelvemléktár*, V, kiad. VOLF György, Bp., 1876, 245.

⁶² *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I, ed. Johann Georg SCHWANDTNER, Tynaviae, 1765, 584–585.

dában Mária helyett gyönyörű külsejű ifjú, míg Bonfininél közelebből meg nem nevezett égi küldött jelenik meg Gézának.

Szokatlanul részletes előadásban olvasható az országfelajánlás Heltai Gáspár *Krónikájában*: „Mikoron írának Krisztus Urunk születésének utánna 1034. Nagybódog-asszony napján esmet mind behívata a püspekeket és az urakat. És mikoron missét mondottanak volna előtte, esmet megszólítja és inté őket minden jókra, és monda: Én az Magyarországot ajánlottam még régen a Szűz Mária asszonyunknak, és aszt választottam patrónának a magyaroknak, és az ő nevére verettem a magyaroknak pénzét. Ez okaért állhatatos szűvel szolgállyatok minnyájan Asszonyunknak. És ha valami veszedelem akarna jöni reátok, az ő palástyával befedezi és mególtalmazza a Magyarországot, mert ő a Patrona Hungariae.”⁶³ Már Hoffmann Edith felfigyelt rá, hogy Heltainál a beteg István végrendeletszerűen, ugyanakkor ízes nyelven szól az egybegyűlt urakhoz.⁶⁴ A szemléletes fogalmazás drámaiságot éreztet, s „az eleven cselekmény lüktetését viszi bele az előadásba.”

Az utoljára idézett példák azt mutatják, hogy a 16. század elejétől jelentősen megszorodik az országfelajánlás és a Patrona Hungariae motívum említése. Új motívumokkal kapcsolódnak össze, s növekvő számban születnek irodalmi feldolgozások a különböző műfajokban. Ezért a továbbiakban az időrend és a megjelenő új motívumok figyelembevételével követjük nyomon a toposz történetét. Nem törekedve az előfordulások teljes összeállítására, a példákat a kevésbé ismert, irodalmi igényű és magyar nyelvű megfogalmazásokból válogattuk.

Új motívumok a 16–17. században

Az első jezsuita, aki tudomásunk szerint többször is felhasználta a Patrona Hungariae toposzt, Szántó István. Először az 1571-ben Báthori Istvánhoz írt levelében tűnik föl, amelyben gratulál Báthori erdélyi fejedelemmé választásához és a katolikus hit védelmére buzdítja.⁶⁵ Az erdélyi misszió ügyében 1574-ben Mercurian generálishoz írt levelében együtt említi Szent István országfelajánlását és a Patrona Hungariae-t.⁶⁶ A Báthorinak mint lengyel királynak 1576-ban Rómából keltezett, orációnak is beillő terjedelmes gratulációs iratában többek között a Patrona Hungariae feliratú pénzérmekeket említi a magyar Mária-tisztelet bizonyosságaként, s beleszövi a toposzt a római Collegium Hungaricum alapítástörténetéről írt munkájába is.⁶⁷

⁶³ HELTAI Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, s. a. r. KULCSÁR Margit, bev. KULCSÁR Péter, Bp., Magyar Helikon, 1981, 94.

⁶⁴ HOFFMANN Edith, *A felajánlás a Szent István ábrázolásokon* = Lyka Károly emlékkönyv: *Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. PETROVICS Elek, Bp., Új Idők, 1944, 168–187, itt: 176.

⁶⁵ *Monumenta Antiquae Hungariae*, I, 1550–1579, ed. Ladislaus LUKÁCS S. I., Romae, Institutum Historicum S. I., 1969, 392.

⁶⁶ *Uo.*, 472.

⁶⁷ *Uo.*, 570, 923.

Míg Szántónál a toposz még nem polemikus éllel szerepel, Telegdi Miklós 1580-ban kiadott, Szent István-napi prédikációjában az országhelajánlás említése után a nemzet szószerzőjének és oltalmazójának nevezi Máriát, s az ország elvesztését a Mária-tisztelet elhanyagolásának, a Szent István által hagyott „testamentom” protestáns részről történt felbontásának tulajdonítja.⁶⁸ Telegdi beszéde jelzi a toposz fejlődéstörténetének új szakaszát, annak a folyamatnak a kezdetét, amelynek során a török megszállás és a protestantizmus kihívása, majd a felszabadító háborúk és a rekatolizáció nemcsak felerősítette, hanem jelentősen át is alakította a Patrona Hungariae gondolatot. Ennek oka, hogy a gondolat jól felhasználható volt a hitújítással megjelenő konfesszionális polémiaiban, s beilleszthető volt a török elleni küzdelmek során kialakult nemzeti hivatástudatba. Ettől kezdve a toposz a katolikus egyházi irodalomban igen gyakran összekapcsolódik az ország egységének megbomlásáért a protestantizmust felelőssé tévő elképzeléssel.

A sort Monoszlói Andrásnak a Telegdi munkáját Dávid János ellen védő *Apológiája* nyitja, aki szerint Mária „ez orszagnac oltalma”,⁶⁹ majd Pázmány következik Magyar Istvánnak az ország romlásáért a katolikusok bűneit, azon belül főként Mária-tiszteletét okoló könyvére írt *Feleletével*. Magyar érvelését visszafordítva Pázmány azt állítja, hogy a romlás valódi oka a hitszakadás, s ennek következménye a török dúlása. Az „amikor katolikus hiten volt az ország, boldog volt” tétel bizonyítására – Bonfinire hivatkozva – többek között azzal érvel, hogy Szent István „Bódog aszszont Magyar ország Patronájának fogadá.”⁷⁰ Pázmány álláspontja lényegében Suareznek a vallás és állam egymásrautaltságát hangsúlyozó elméletén alapul, s ettől kezdve Pázmány a Patrona Hungariae koncepciót következetesen összekapcsolja az ország sorsát a katolikus hithez való hűségtől függővé tevő elképzeléssel.

Az ország felszabadításának és a rekatolizációnak a motívuma kapcsolódik össze a Patrona Hungariae toposszal Pázmány *Imádságos könyve* egyik Mária-litániájának könyörgésében: „Hogy a te otalmadra bizot Magyar orszagot megh szabadicsad, es az igaz hitre vezereilled.”⁷¹ Másutt Pázmány azzal érvel, hogy lutheránus házakban is látott Mária-képeket Patrona Hungariae felirattal.⁷² A *Kalauz Az Mahomet vallasarul* című függelékének bevezetőjében Pázmány a török uralom alá jutott Görögország történetét állítja párhuzamba a megszállt Erdély és Magyarország sorsával, s a toposzt kibővíti az ismert vergiliusi metafora változatával: „Azért, talám az Ur Isten, a mi üdvözítőnknek érdeméért, és az szeplötelen szüz Mariának, Isten után nekünk Szent Istvántúl testamentomban hagyatott Patrónánknak esedezése által, veszedelemre indúlt Országun-

⁶⁸ TELEGDI Miklós, *Az evangéliumok [...] magyarázattyának [...] harmadik része*, Bécs, Formika, 1638, 681.

⁶⁹ MONOSZLÓI András, *Apologia*, Nagyszombat, 1588, 380. Idézi WACZULIK Margit, *A magyar barokk vallásos nemzeti öntudatának kialakulása*, Regnum Egyháztörténeti Évkönyv, 5(1942–1943), 720–733, itt: 722.

⁷⁰ PÁZMÁNY Péter *Összes munkái* (a továbbiakban: *PÖM*), kiad. a Pázmány Péter Tudományegyetem Hit-tudományi Kara, I. Bp., 1894, 182.

⁷¹ PÁZMÁNY Péter, *Kerezyeni imádságos keönyv*, Grecz, Widmanstadius, 1606, 210v.

⁷² *PÖM* I, 168.

kat meg tartoztattya, ha az emberek, az régi dolgok mellé vétvén állapottyokat, tanulni fognak az szomszéd házának üszögén.”⁷³

S bár Pázmány álláspontja a protestantizmus és a török terjeszkedés ok-okozati viszonyáról később némileg ingadozni látszik,⁷⁴ a toposz lényegében ugyanebben az értelemben, ugyanezekkel a motívumokkal együtt fordul elő prédikációiban. A vízkereszt utáni második vasárnapi második prédikációt követő második tanúságban például a kánai menyegző csodájából kiindulva Pázmány először Mária külső és belső szükségben való segítségét mutatja be, majd így fordul Máriához: „Oh áldot Szűz! Oh Magyar-országnak kegyes Aszonya! Tekincs a mi sok fogyatkozásinkra: Szánd-meg a mi nagy romlásinkat. Csak nem meg-holt akit te szeretted: csak nem el-fogyot a te országod, Nemes Aszonyunk. Azért ály-elő a te Szent Fiadnál. Mond azt néki: Fiam, az én Országomban meg-fogyatkozot az igaz Hit [...]. Vízze vált az ő Bora: nagy részből tévelygésre fordult igaz vallása [...]. Elhidgyed, édes hazám, Magyarország, ha a Boldog Aszszony tanácsát követed [...] foganattya lészen a Szűz könyörgésének.”⁷⁵ A Máriával kapcsolatban Pázmány által Magyarországra vonatkoztatva többször hangoztatott „te országod”, „én országom” kifejezés a Mária országa forma közvetlen előzményének tekinthető.

A Pázmány-korabeli hitvita-irodalomból kiemelést érdemel Szenci Molnár Albert 1618-ban, Oppenheimben megjelent jubileumi kiadványa és Balásfi Tamás erre adott válasza. Míg Szenci a „loretói bálványról” szóló függelék Bethlen Gábornak szóló ajánlásában, Bonfinire hivatkozva, a magyar királyi korona angyali eredetéről szóló legendát és az ország Máriának való felajánlását a „babonaság” hazai példái között említi,⁷⁶ az ajánlás bírálatában Balásfi Révay Péter és ugyancsak Bonfini nyomán oldalakon át igyekszik igazolni a felajánlás tényét.⁷⁷ A mű elején olvasható és a loretói Mária képevel illusztrált epigramma mint Patrona Hungariae-t dicsőíti Máriát, s a Pannóniában feltűnt eretnkséget okolja az egykor paradicsomi ország romlásáért.

Az 1630-as évektől a toposz gyökeret ver több új műfajban. Kopcsányi Márton Mária életéről kiadott prédikáció-, elmélkedés- és versgyűjteménye például *Bodog aszony, Magyar ország patronaja* cím alatt versben és hozzá kapcsolódó elmélkedésben fejti ki a már ismert elképzelést, hogy az ország Mária elhagyása miatt jutott romlásra.

Magyar ország Apostoli Kiralya

[...]

Népét Szűz Mariara biszta,

Hogy lenne Magyar ország patronájá,

⁷³ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazsagra vezérleo kalauz*, Posen, 1613, 433.

⁷⁴ HARGITTAY Emil, VARGA Ágnes, *A hitvitáktól a gyakorlati politikáig (Pázmány Péter politikai pályájának alakulása) = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARIAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 311–335, itt: 316–317, 334.

⁷⁵ PÖM VI, 326–327.

⁷⁶ RMKT XVII/6, 488–489.

⁷⁷ Thomas BALASFI, *Christiana Responsio*, Viennae, Gelbhaar, 1621, 16–18; vö. HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Bp., Magyar Helikon, 1980, 79–83; GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti, 1986, 73–74.

A Kristus előtt szószólója.
 Valamig ezt javallá mi Nemzetünk,
 Sok ideig vólt bódog igyünk.
 De meg vetvén Mariat, ottan romlank,
 Ezt hirdeti pártütésünk, s nyavalyánk.⁷⁸

Az elmélkedésben Kopcsányi Bonfinire, az 1523. évi országgyűlés – a lutheránusokat Mária ellenségeinek bélyegző – 54. artikulusára, az országfelajánlásra és a középkori magyar Mária-tiszteletre hivatkozik, példákat idéz Mária segítő közbenjárására és kifejezi reményét a katolikus hitre való visszatérésben.⁷⁹ Az a meggyőződése, hogy Isten csak Mária és Szent István érdemeiért könyörül meg az országon, élénk visszhangra talált a következő évtizedek egyházi irodalmában. Az összeállítás tartalmazza a Pázmány *Imád-ságos könyvéből* már idézett könyörgést, valamint egy hosszabb verses könyörgést *A Bodog Szűz Mariahoz Magyar Országért* címmel.⁸⁰ Ez utóbbi a már ismert módon, hatásosan foglalja egysébe a Patrona Hungariae, a törökellenesség és a rekatolizáció motívumát. A vers népszerűségét mutatja, hogy szövege megtalálható több 17–18. századi kéziratot énekeskönyvben.

A 17. század első feléből származó kéziratot énekeskönyvek Mária-énekei többször említik együtt az országfelajánlást és a Patrona Hungariae motívumot.⁸¹ A Gyöngyösi tordalék egyik, a 17. század második felének nyomtatott énekgyűjteményeiben is megtalálható szövege például így:

Az szent Istvan kjrally mjkor megh holt vala,
 Ez orszagot akkor neked hatta vala,
 Hogj lennel nekj otalma,
 Az kegyeotlen ellensegtül szabadjtoja.⁸²

Nyéki Vörös Mátyás *Istenes énekei* között kettő is van, amely a már ismert gondolatmenettel összekapcsolja a Patrona Hungariae, az ország pogány által okozott pusztulása és az eretnokség motívumait. Az elsőben „Magyarok Aszszonyának” nevezi Máriát, majd a Mária-metáforákat hét versszakon át halmozó köszöntés után így folytatja:

Idvöz légy Aszszonyunk, kegyelmes gyamolyunk,
 Országunk dichősége,
 Oltalom várása, békesseg szállása,
 Nemzetségünk szépsége,

⁷⁸ KOPCSÁNYI Márton, *A Bodog Szűz Maria élete*, Bech, Formika, 1631, 411–412; közli: *RMKT XVII/7*, 45. sz.

⁷⁹ KOPCSÁNYI, i. m., 412–421.

⁸⁰ KOPCSÁNYI, i. m., 442, 444–446; közli: *RMKT XVII/7*, 47. sz.

⁸¹ Lásd például *RMKT XVII/7*, 153. sz.

⁸² *RMKT XVII/7*, 81. sz.

Irgalmasság fészke, boldogságunk széke
Várasunk tiszta ege.

[...]

Mutas kegyes gondot, mert téged választott
Hadd viselő Nemzetünk
Regen szószóllónak, kegyes Aszszonyának
Kíért ha mi ellenünk,
Ellenségünk föl ült, rútúl meg szegyenült,
Mert vóltál fejedelmünk.

Keesz vólt az segítség, míg az Eretnekség
Minket meg nem rútíta,
Tiszteleted mellől, rút nagy szemtelenöl,
Tévelygés nem fordíta,
De már szörnyü romlás, jay, rút viszavonyás,
Látod mint el pusztíta.⁸³

Ehhez hasonló szerkezetű Nyéki Vörös *Bóldog Aszszonyról való éneke*, amely részben Vásárhelyi András már idézett Mária-himnuszának inspirációja nyomán született. Mária itt

Magyar Országnek jó szószóllója
Es örökös Királyné Aszszonya,

akihez az ország helyzetét jelezve a költő így könyörög:

Tekinch nepeid nyavalyáira,
Pogánságtól el pusztulásira,
Eretnekségtől el romlásira,
Es légy jóra igazgatásira.

Inkabb most kel nekünk segítséged,
Szükséginkben te esedezésed,
Szent fiadnál buzgó könyörgésed,
Megh szánásból Anyai jó téted.

Ne mondhassák az sok ellenségek,
Az ördögök, az eretnekségek,
Az pogányok, sok kegyetlenségek,
Ez vilagi gonosz mesterségek:

⁸³ RMKT XVII/2, 83. sz.

Hogy nem használtál ily nagy igyünkben,
[...].⁸⁴

A nemzeti nyelvű egyházi irodalommal párhuzamosan a toposz virágzik a latin nyelvű egyháztörténeti, történeti és egyházjogi szakirodalomban, s a 18. században bekerül a történelemtankönyvekbe is.⁸⁵ Ennek a folyamatnak – melynek részleteit itt nem követhetjük nyomon – jelentős állomása Inchoffer Menyhért *Annales ecclesiasticie*, melynek bevezetőjében tudomásunk szerint először fordul elő a Mária országa toposz pontos latin megfelelője „Hungaria [...] Regnum Mariae dictum”, illetőleg „Reginae coeli Regnum diceretur” alakban.⁸⁶ Inchoffer műve a toposz későbbi alkalmazóinak egyik fő hivatkozási alapja és forrása, s nem véletlen, hogy egy 18. század eleji mű a Regnum Marianum apostoli történetírójának nevezi a szerzőt.⁸⁷ Az új nemzeti öntudat kialakításában fontos szerepet játszó munka bevezetőjében Inchoffer a fertilitas-toposzból kiindulva szembeállítja egymással az ország múltbeli és jelen állapotát, s Raphael Volaterranus humanista történeti enciklopédiájára hivatkozva azt állítja, hogy István után Szent László is az ország örökösének nevezte Máriát. Az ország romlását, török általi elfoglalását a már jól ismert módon az eretnekséggel, Mária megvetésével, a vallások gyűlölködésével és a hitetlenséggel magyarázza, s állítása igazolására Arnobiust és Pliniust idézi.⁸⁸ A mű kronológiai részében Inchoffer az 1038. évnél közli a *Hartvik-legenda* országfelajánlást elbeszélő részletét, hivatkozik Bonfinire és más nemzetközi tekintélyekre, megerősíti az esemény konkrét időponthoz kapcsolását, s Szent István Mária-tiszteletét kiterjeszti feleségére, Gizellára is.⁸⁹ A Pázmánnyal közös alapokon nyugvó történelemszemléletet képviselő Inchoffer jelentősége a toposz története szempontjából elsősorban abban van, hogy összegezte és kiteljesítette a motívumegyüttest, s a historiográfia eszközeivel rögzítette és ezzel mintegy hitelesítette a toposzt. Másfelől nála lényegében lezárul az a folyamat, amelynek során a Mária országpatrónusi szerepét hangsúlyozó forma, a Patrona Hungariae mellett – a jelzett szó és a jelző felcserélésével – megjelent és fokozatosan előtérbe lépett az országot kiemelő, erőteljes nominális metafora, a Regnum Marianum. Ezzel a hangsúly Mária személyéről áttevődött az ország egészére mint politikai, földrajzi fogalomra, aminek nyomán a kifejezés a későbbiekben egyre inkább az ország lakosainak közösségére, a nemzetre vonatkozik.

⁸⁴ RMKT XVII/2, 85. sz.

⁸⁵ Vö. például Martinus SCHMEIZEL, *Commentatio historica de Coronis*, Jenae, Gollner, 1713, 205–228; Joannes PRILESZKY, *Acta Sanctorum Ungariae, Tyrnaviae*, Academia, 1744, 182–183, 200–205, 213; Paulus KHLÓSZ, *Praxis, seu forma processualis fori spiritualis, in Mariano-Apostolico Hungariae Regno usu recepta*, Tyrnaviae, Academia, 1756; Joannes STILTINGUS, *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae*, Cassoviae, Academia, 1767, 367–368.

⁸⁶ Melchior INCHOFFER, *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*, tom. I, vol. I, Posonii, Weber, 1795, 46 (1. kiad. 1644).

⁸⁷ Stanislaus PHOENICIUS, *Magna Hungariae Domina cum suo mancipio*, Tyrnaviae, Academia, 1702, 31.

⁸⁸ INCHOFFER, *i. m.*, 47–67.

⁸⁹ INCHOFFER, *i. m.*, tom. I, vol. IV, Posonii, Weber, 1797, 158–168.

A 17. század második felében folytatódik a toposz terjeszkedése a különböző műfajokban, s az országfelajánlás ettől kezdve a Szent István-életrajzok, az István- és Mária-prédikációk visszatérő motívuma.⁹⁰ Ferdinand Ignaz Grieskircher pálos szerzetes a máriavölgyi Mária-kegyhelyről 1661-ben kiadott mirákulumos könyvében már a címben szerepelteti a Magna Hungariae Domina kifejezést.⁹¹ A Mária mint úrnő és patróna gondolat nemcsak a címnek és az ajánlásnak, hanem a hely és a szobor történetét tárgyaló egész első könyvnek is központi eleme, s állandóan jelen van a mirákulumokban. Grieskircher szerint Mária mint Magyarország patrónája és úrnője az ő völgyi szobra által vitte véghez a csodákat, s a szobor állandó jelzője a Magna Hungariae Domina. A gondolat eredetét Szent István országfelajánlásáig vezeti vissza, a máriavölgyi szobrot azonosítja a Magna Hungariae Domina alakjával, s ezzel a toposzt összekapcsolja a növekvő tiszteletben részesített kultusz tárgyával. Mária Magyarország királynője, aki a pietas, a clementia és a misericordia erényeivel viszonyul az országhoz. A toposz a törökellenesség, a rekatolizáció és a katolikus egyházhoz való hűsre buzdtatás motívumaival kapcsolódik egybe a záró fejezetben, melyben a szerző Mária segítségét kéri az ország stabilitásának helyreállításához és a török kiűzéséhez. Ezt követően a 18. századi mirákulumos könyvekben ugyancsak gyakran előfordul a toposz. A máriavölgyi hagyomány legjelentősebb 18. századi folytatója Koptik Odó bencés szerzetes *carmen heroicuma*, amely a kegyhely „történetének felhasználásával az egész magyar történelem tengelyébe helyezte Mária oltalmazó szerepét.”⁹²

Feltűnik a toposz a mariológiai témájú latin nyelvű áhítati irodalom további műfajai-ban is, így például egy pestis elleni Mária-zsoltárokat tartalmazó gyűjtemény címeként és egy, a Mária-tisztelet példáit közreadó összeállításban *exemplum* funkcióban.⁹³ A század végétől növekvő számban megjelenő jezsuita promóciós kiadványok közül Gasó István

⁹⁰ *Mausoleum [...] Regni Apostolici Regum et [...] Hungariae Ducum*, Norimbergae, Endter, 1664, 107; vö. HORÁNYI Elek (ford.), *Magyar Országnak hatalmas és ditsőséges Királyainak [...] koporsó épülete*, Buda, Landerer, 1773, 67–69; NÉMETH, i. m., 236, 42. jegyzet; Gabriel HEVENESI, *Ungaricae Sanctitatis Indicia*, Tyrnaviae, Academia, 1692, 1–2; Paulus OLASZ, *Panegyrica seu oratio exornativa de virtutibus [...] S. Stephani*, Tyrnaviae, Academia, 1694, 18–19.

⁹¹ Ferdinandus Ignatius GRIESKIRCHER, *Magnae Hungariae Dominae, unici Dei matris admirabilis mirabilia, quae in statua sua sacra, super Posonium in Thal, sub cura FF. PP. Paulinorum locata, mirabiliter operatur*, Viennae, Cosmerovius, 1661; vö. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Egy 17. századi elbeszélés-gyűjtemény: az első máriavölgyi mirákulumos könyv és irodalmi utóélete*, It, 80(1999), 380–397.

⁹² Így például Titkos értelmű Róza, Bécs, Voigt, 1698; OROSZ Ferenc (ford.), *Puteus aquarum viventium: Élő vizek kutya*, Nagyszombat, Academia, 1743, 65; (KISS FÁBIÁN), *Betegek gyógyítója*, Nagyszombat, Academia, 1703, olvasói előszó; *A kolosvari könyvező Szűznek historiaja*, Kolozsvár, Akadémia, 1735; Odo KOPTIK, *Thalleidos liber*, I–II, Sopron, Rennauer, 1744; vö. SZÖRÉNYI László, *Mária, a magyar történelem tanúja (Koptik Odo)* = UÖ., *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., Amfipressz, 1993, 123–130.

⁹³ *Cultus Deiparae Virginis Mariae, patronae et reginae Regni Hungariae*, Posonii, Zerweg, 1678; Joannes NÁDASI, *Annales Mariani Societatis Iesu*, Romae, Varesius, 1661, 553–554; vö. továbbá Paulus SZTANKAY, *Magna Hungarorum Domina*, Cassoviae, Academia, 1724; Paulus HICSOLDT, *Vetus Hungarorum in Magnam Dominam pietas*, Tyrnaviae, Academia, 1728; Joannes PRILESZKY, *Historia Mariana Brevi metro concinnata*, Cassoviae, Academia, 1733.

disztichonokban írt heroidagyűjteményének és a magyar nemzeti hősök tetteit a nemes-ség műltszemléletének jegyében felsorakoztató prózai összeállításának a Regnum Maria-nummal kapcsolatos részeit emeljük ki.⁹⁴ Egy, a nagyszombati egyetem magisztereinek ajánlott liber gradualis tizenkét István nevű magyar történeti személyiségről írt allegorikus verssorozatának első darabja Szent Istvánt dicsőíti, s benne Mária elnevezése többek között Magna Matris, Domina, Regina, Patrona Ungarorum.⁹⁵

A magyar nyelvű Mária- és Szent István-énekek a század közepétől egyre változatosabb formában használják fel a toposzt.⁹⁶ A változatokban az ország mellett hangsúlyos elemként jelenik meg a magyarság, a nemzet fogalma, s Mária országa ettől kezdve fokozott mértékben a nemzeti öntudat serkentő tényezője. A *Cantus catholici* egyik szövegében például Mária „rég Magyarok Pátronája”,⁹⁷ egy másikban „Magyar Orzágnak választot Vezére”.⁹⁸ Ugyanitt egy Szent István-ének előadja a kifejezés legendai eredetét, az ország felajánlását is:

Christusnak Annyát, áldott szüz Mariat,
Alázatosan mint édes Aszszonyát,
Tisztelé, és rá bizá önnön magát,
És az Országát.

Innen hivattatik Pátronájának,
Magyar Orzágnak óltalmazójának,
Ellenség ellen baj-vívó paisnak,
És biztatójának.⁹⁹

A *Cantus catholici* 1674-es kiadásában Mária metaforikus elnevezései többek között: „Magyarok Királyné Aszonya”, „Magyarok diadalmas régi védelme”, „Magyarok fényes fáklója”, „Népünk tellyes boldogsága”.¹⁰⁰ A *Cantus catholici* 1703-as kiadása egyik példányának előzéklapjára egykorú kézzel jegyezték be *Szép Uj Ének* címmel az ubi sunt formulára épülő, *Ah hol vagy magyarok tündöklő csillaga* kezdetű, közismert Szent István-éneknek az eddig ismert szövegeknél valószínűleg néhány évtizeddel korábbi

⁹⁴ Stephanus GASÓ, *Omnis felicitas Hungariae e singulari favore Mariae*, Tyrnaviae, Academia, 1738, 60; Uő., *Bellica Hungarorum fortitudo*, Tyrnaviae, Academia, 1745. Az utóbbi művet Batsányi János némileg átdolgozva magyarra fordította: *A magyaroknak vitésége régiek példáival meg-világosítva*, Pest, Trattner, 1785; vö. BATSÁNYI János *Összes művei*, II, *Prózai művek*, I, s. a. r. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1960, 7 skk., 420–428.

⁹⁵ Stephanus CSETE, *Duodecim Stephani heroes Ungariae*, Tyrnaviae, Academia, 1681.

⁹⁶ ALSZEGHY Zsolt, *A XVII. század magyar lírai költészete*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1935, 23–24; SZIGETI Kilián, *A Magyarok Nagyasszonyának tisztelete történelmünk folyamán*, Vigilia, 38(1973), 557–559.

⁹⁷ [SZÖLÖSY Benedek], *Cantus catholici*, [Lőcse], 1651, 118; közli: RMKT XVII/7, 206. sz.

⁹⁸ *Cantus catholici*, i. m., 106.

⁹⁹ Uo., 147–148; közli: RMKT XVII/7, 211. sz.

¹⁰⁰ *Cantus catholici Latino-Hungarici*, Cassoviae, Academia, 1674, 473–475.

változatát. Ennek negyedik strófája – a humanista eredetű kert-metaphora felhasználásával – a fertilitás és a Patrona Hungariae motívumok általunk ismert legtömörebb költői összekapcsolása:

Viragos kert vala Hires Pannonia
Mely kertet öntöztöt híven Szűz Marja.¹⁰¹

A Kájoni-féle *Cantionale Catholicum*ban ugyancsak több olyan ének található, amely a Patrona Hungariae és az országfelajánlás motívumát összekapcsolja a törökellenesség és a rekatolizáció gondolatával.¹⁰²

A motívumegyüttes legterjedelmesebb verses feldolgozása Listius László harmincnegyedik szakaszos költeménye *A boldogságos Szűz Máriához Magyar Ország Patronájához* címmel, 1653-ból. Ez az egyik első verses irodalmi mű, amely teljes egészében a toposzra épül. Az első tizenhárom strófa metaforák sorozatát vonultatja fel Mária irgalmanak bemutatására, majd a 14. szakasz rátér Mária és a magyar nép sajátos kapcsolatára. Az országfelajánlás és a magyar királyok Mária-tiszteletének bemutatását követi az ország egykori termékenységének részletezése, majd Listius felteszi a kérdést:

Miért tehát hagyánk-el, s kegyelmét hányánk-el
Mi kegyes Patronánknak,
[...]
Lévénk farkasokká, s goromba bakokká
Ki-ugránk az akolból,
[...].

Nem mondja ki nyíltan, de nem hagy kétséget afelől, hogy

A sok vissza-vonyo, s mint konkoly el hányo
Uyságok találmannya

nem más, mint a protestantizmus,

Ki Török torkában, s Pogány halójában
Kerét Tartományostul.¹⁰³

¹⁰¹ A példány jelzete: BEKK, RMK I 411; vö. STOLL Béla, *A magyar énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., Akadémiai, 1963, 449; SZIGETI, *i. m.*, 559.

¹⁰² KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Csík, 1676 = „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979, 424, 440, 441, 559. sz.

¹⁰³ *RMKT* XVII/12, 116. sz.

Ezután Máriához, az „Ország Pátronájához” fordul, a magyarság sorsát párhuzamba állítja az ószövetségi zsidóság történetével, s nemzete nevében, bibliai példák felsorakoztatásával kéri közbenjárását és segítségét a pogányság legyőzésében.

A 17. század végén két új, politikai színezetű motívum jelenik meg a Regnum Marianum vonzaskörében, amely hozzájárult a toposz államelméleti kiaknázásához. A két új motívum, a rendi jogok előtérbe állítása és a királyi hatalom Mária által történő megerősítésének hangsúlyozása – közvetve – abszolutizmusellenes tendenciát hordoz. Az előbbire jó példa Esterházy Pál, aki a Mária-tisztelet növelését szorgalmazó műveibe mindig beleszótta a Regnum Marianum-gondolatot. Közismert imádságában Máriát Magyarok Nagyasszonyának, Magyarországot az ő különös pártfogásáért Mária országának nevezi, s kéri, vezérelje a hitetlenkedőket az igazak okosságára.¹⁰⁴ Az egész világon lévő Mária-kegyképek történetét összegző munkája ajánlásában „Magyar Ország örökös és kegyelmes Asszonyának” mondja Máriát, s a mű végén külön fejezetet szentel a Patrona Hungariae-nek, az ország „csudálatos oltalmazójának”.¹⁰⁵ (Esterházy 18. századi jezsuita követője, Nedeczki László a magyarországi Mária-kegyképeket számba vevő munkájának az elején foglalkozik a Patrona Hungariae-vel.¹⁰⁶) A Mária szombati tiszteletére Esterházy által összeállított példagyűjtemény ajánlásában Mária „az Magyar Nemzetnek örökös Királyné Asszonya”,¹⁰⁷ az Andreas Brunner szentéletrajz-gyűjteményének fordítását tartalmazó mű ajánlása pedig egyenesen Máriához mint „Magyar Országnak választott Oltalmazójához” szól.¹⁰⁸ A *Litaniae ad B. Virginem Mariam* ajánlásában Esterházy – a Mária szolgálja gondolat értelmében – Mária „haereditarius vasallusának” tekinti magát, s egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy ezzel közvetve kifejezi azt az elképzelést, amely szerint a királyhoz hasonlóan a rendek is Máriától kapták jogaikat.¹⁰⁹ Minden valószínűség szerint ugyanerre utal a 18. század közepén Padányi Bíró Márton, amikor azt hangoztatja, hogy a „nemesi szabadságnak levelét magában foglaló könyv a Boldogságos Szűz Mária”.¹¹⁰

A rendi jogoknak ez a hangsúlyozása a Regnum Marianum toposz segítségével – közvetve – ugyanúgy az uralkodó abszolutizmusának mérséklésére irányul, mint a királyi hatalom Mária általi közvetítését emlegető, a Habsburg-ház örökösödési jogát megkérdőjelező nézet. Ez utóbbit hatásosan képviseli a 17–18. század fordulójának jeles szóno-

¹⁰⁴ Magyarul közli például: *Ima- és énekkönyv a katolikus tanulóifjúság számára*, kiad. ZSASSKOVSKY Ferenc és Endre, Eger, Egri Keresztény Sajtószövetkezet, 1893, 73–76; Esterházy Mária-tiszteletéhez vö. IVÁNYI Emma, *Esterházy Pál = ESTERHÁZY Pál, Mars Hungaricus*, s. a. r. IVÁNYI Emma, bev., szerk. HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi, 1989, 429–463, itt: 451–453.

¹⁰⁵ ESTERHÁZY Pál, *Mennyei Korona*, h. n., 1696, 793–794.

¹⁰⁶ Ladislaus NEDECZKI, *Fontes Gratiarum Marianarum novi, et veteres*, Claudiopoli, Academia, 1739, 3–5.

¹⁰⁷ ESTERHÁZY Pál, *Az Boldogságos Szűz Maria szombattyá*, Nagyszombat, Akademia, 1691.

¹⁰⁸ ESTERHÁZY Pál (ford.), *Regina Sanctorum Omnium: Minden Szentek Királynéja Boldogságos Szűz Maria tisztelete*, Nagyszombat, Academia, 1698.

¹⁰⁹ ESTERHÁZY Pál, *Litaniae, Ad Beatam Virginem Mariam*, Viennae, Voigt, 1697; vö. NÉMETH, i. m., 267–268.

¹¹⁰ PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Diplomatica securitas: Függő pecsétes levéllel megerősített Bátorság*, Pozsony, Royer, 1741, E2v; vö. NÉMETH, i. m., 268.

ka, Csete István. Csete szerint az ország és a korona „Szent István király testamentumából” Máriáé, s ő annak adhatja, akinek tetszik és aki alkalmas erre. Az alkalmasság mértéke elsősorban maga Szent István, ellenpéldái Péter, Aba Sámuel és I. András. A király természetfölötti kiválasztását Csete szerint meg kell erősítenie a „főrendek és státusok akaratának”. Közvetve a Habsburg-ház örökösödési joga ellen érvel, amikor Szent István koronafelajánlását úgy értelmezi, mintha a király ezzel akarta volna elérni, hogy „ahhoz a mennyei záloghoz se barátság, se sógorság, se ajándék hozzá ne férhetne”.¹¹¹ Az idézetben az országfelajánlást – az időközben kialakult képzőművészeti ábrázolási hagyománnyal összhangban – a koronafelajánlás helyettesíti, ami nem áll egyedül a kor szövegeiben. Ugyanerre a Csete-féle elképzelésre még világosabban utal az a Franciscus Stanislaus Phoenicius (Fenicki) lengyel jezsuita mariológus művét kivonatoló és bővítő, *Magna Hungariae Domina* című kiadvány a 18. század elejéről, amelynek ajánló verse a magyar trón királynőjének nevezi Máriát. Az Árpád-ház örökösödési jogával mit sem törődve a mű egy helyütt azt állítja, hogy – a jelenlegi ausztriai házat kivéve – Magyarországon örökösödési joron eddig nem jutott senki hatalmába, mert az kezdetől fogva Máriáé.¹¹² Mindez mutatja, hogy a 17–18. század fordulóján a Regnum Marianum gondolat megújult a barokk államelmélet keretében, s hozzájárult az abszolutizmussal szembenálló rendi elképzelések megfogalmazásához.

A toposz kiteljesedése és átalakulása a 18. században

A 18. század elejétől a Regnum Marianum egyre gyakrabban válik egész művek központi gondolatává, a művek tartalmát, szerkezetét és retorikai sajátosságait egyaránt meghatározó elemmé. Irodalmi kanonizálódását és a nemzetközi elterjedés útját egyaránt jelzi, hogy a koronafelajánlás motívumával együtt megtalálható Czvittinger Dávid írói lexikonának a betűrend elé kiemelt legelső, Szent Istvánt méltató címszavában ugyanúgy, mint majd a század második felében Horányi Elek munkájában.¹¹³ Különösen tág teret nyitott a toposz alkalmazásának a prédikáció és az iskoladráma, ezért sorsát a továbbiakban – mellőzve a gazdag egyházi énekhagyományt és az egész jezsuita eposzirodalmat – e két műfajban követjük nyomon.

A már említett Csete István – Gyalogi János által latinból magyarra fordított és posztumusz kiadott – prédikációgyűjteményének Gyalogi által írt ajánlása „Nagy Boldog Aszszony lábaihoz”, „Nagy Aszszonyunk Patrónánkhoz” fordul, s az ajánlás végén

¹¹¹ CSETE István (ford. GYALOGI János), *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae*, Kassa, 1754, 19–23; vö. NÉMETH, i. m., 258–261.

¹¹² PHOENICIUS, i. m., 17–18.

¹¹³ DAVID CZVITTINGER, *Specimen Hungariae Literatae*, Francofurti–Lipsiae, Kohes, 1711, 9; ALEXIUS HORÁNYI, *Memoria Hungarorum*, III, Posonii, Loew, 1777, 306; a külföldi elterjedéshez vö. például LAURENTIUS CHRYSOGONUS (LOVRO GRISOGONO), *Mundus Marianus*, Viennae, Cosmerovius, 1646, 610; JOSEPH BINER, *Apparatus eruditionis ad iuresprudentiam*, VII, Augsburg–Freiburg, 1745 (5¹⁷⁶⁷), 295–296; THEOPHILUS HEIMB, *Notitia Abbatissae S. Gothardiensis*, Viennae, 1746, 9–10.

Gyalogi „Nagy Aszszonyunknak Duna s Tisza között Birodalma földén Örökös szolgájának” mondja magát. A Nagyboldogasszony napjára írt ötödik, 1703-ban a győri székesegyházban elmondott prédikáció teljes egészében a querela Hungariae és a Regnum Marianum toposzok összekapcsolására épül, s a két, komparatív szerkezeti modellbe illesztett toposz erőteljesen befolyásolja a beszéd retorikai szerveződését.¹¹⁴ Az ügyesen dramatizált beszéd első részében Magyarország a szolgálatban egyedül hagyott Márta képében panaszt tesz Krisztusnál az országtól elfordult Máriára, míg a második részben Krisztus válaszából megtudjuk az elfordulás okát, s a panasz átfordul Mária engesztelő imádságába. A bevezető a Szent István-i országfelajánlásból kiindulva fejtegeti a panasz okát, s az ország elkötelezését Máriának a „ha az emberek halgatnak, a kövek is kiáltják Mária Országát” fordulattal nyomatékosítja. Az ország jelen állapotának bemutatását a Szent Istvánra, Máriára és a Magyarok Patrónájára alkalmazott *ubi sunt* formula ismétlése indítja, s maga a panasz a nagyszerű múltat, az egykor virágzó ország képét és a jelen sanyarú körülményeit szembesíti egymással.

Az ország nyomorúságának bemutatására Csete erőteljes képek sorát adja Márta szájába: Magyarország, azaz Mária „egész Háza füstölög, minden felől tűz, minden felől háború, fegyver-tsattogás, ostrom, vér-ontás, halál és pusztulás; Mária örökségét tépik, égetik, rabolják; ki mellettek szóllyon, nints”. Az ország mint Mária öröksége, Regnum Marianum „tolvajok barlangjává” változott, a templomokban „el-nézheted a pók-hállós székeket és óltáridat”, s nincsenek Mária-tiszteletükről ismert Széchényi Györgyök, Esterházy Pálok és Losontzi Istvánok. A jól ismert gondolatmenet szerint a Szent István által Máriával kötött szövetség felbontása, a Mária-tisztelet elhanyagolása okozta, hogy „idegen kézre ment a királyi páltza”, s „Az el hatalmazott eretneki istentelenség szította ki az Ország velejét”. A befejezésben Csete utal az éppen „el-kezdetett háborúra” és a könnyező Mária-képekre, végül Krisztushoz könyörög „Szent István maradékiért”. Az egy évvel később, ugyanazon az ünnepen, ugyanott mondott prédikációban az ország mint Mária országa „a mi magyar Máriánk” nevében könyörög Krisztushoz az egész ország megtéréséért.¹¹⁵

A század második harmadától a Mária országa gondolat növekvő szerepet játszott a nemzeti öntudat felélesztésében. Jól megfigyelhető ez a kor egyik nagyhatású jezsuita szónokának, Szabó Istvánnak több beszédében. Szabónál – aki Lukács László kifejezésével „a Regnum Marianum egyik lelkesebb hirdetője”¹¹⁶ – nemcsak „az egész Ország

¹¹⁴ CSETE, *i. m.*, 37–44.

¹¹⁵ CSETE, *i. m.*, 44–51; vö. LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza* = Uő., *Isten gyermekségei*, Pécs, Jelenkor, 1994, 286–318.

¹¹⁶ LUKÁCS László, Szabó István S. J. (*Élete és szónoki munkái*) (1695–1753), doktori értekezés gépirata, Szeged, 1946. A Regnum Marianum és a nemzeti gondolat összekapcsolódását tükröző liber gradualisok a 18. század első feléből: [Melchior TARNÓCZI], *Christianum Svadae Cassoviensis somnium*, Cassoviae, Academia, 1731, 41–42; [Antonius MEDNYÁNSZKY], *Elegi illustrissimi adolescentis [...] poetae Cassoviensis*, Cassoviae, Academia, 1735, 60; [Franciscus WEISS], *Historia Comitiss Gabrielis Antonii Erdödy*, Cassoviae, Academia, 1745, 50–51. A három utóbbi művet továbbiakkal együtt idézi ALSZEGHY Zsolt, *Nemzetietlen-e irodalmunknak úgynevezett „nemzetietlen kora”?*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1942, 10–11.

Maria Országá”, hanem „az egész Magyar Nemzet Maria öröksége”.¹¹⁷ A szónok arról is tud, „hogy Magyar Ország, Maria országának népe Mária népének nevezettnek a külső Országoktól is”.¹¹⁸ Szabó szerint „Maria más Országoknak-is ugyan Aszszonya, de Magyar Orzágnak kiváltképen való Örökös Nagy Aszszonya. Maria más Országoknak pártfogója: Magyar Orzágnak Titulus szerént való Pátronája. Más Országoknak királyok adattak: Magyar Orzágnak Apostoli Király. Más országok, országok: Magyar Ország: *Regnum Marianum*: Maria Orzága.”¹¹⁹

Mint Lukács László rámutatott, a Nagyboldogasszony napjára közölt első, 1733-ban a kolozsmonostori templomban elmondott beszéd mintegy összegzését adja a barokk vallásos állam- és történelemszemléletnek, valamint a *Regnum Marianum* eszmének.¹²⁰ Az első rész Mária anyai és úrnői méltóságát részletezi, a második a magyar nemzet Máriához fűződő sajátos kapcsolatát tárgyalja. Kora egyházi felfogásának megfelelően, a már idézett gondolatot variálva, Szabó öntudattal állítja, „hogy nincsen Ország és Tartomány, nincsen Nemzetség a föld kereksegen, mellyhez olly szorgalmatos gondviseléssel lett volna, és olly sok javaiban részellette volna, mint a Magyarokat.” Ezt követően felsorolja a nemzet Máriától kapott különféle ajándékait Géza fejedelem Mária-jelenésétől kezdve az ország termékenységén és Szent István felajánlásán át egészen a kenyérmezei ütköztig. Az országot Szent István tette Mária országává, s a nemzet sorsa ettől kezdve elválaszthatatlanul összekapcsolódott Máriával. Az ország romlásának fő okát sztereotíp módon a vallásszakadásban, az ősi Mária-tisztelet elhanyagolásában látja, s a megoldást a Máriához fűződő korábbi viszony helyreállításában jelöli meg.

A pozsonyi Szent István társulat első összejeövetelén, 1750-ben, Szent István napján mondott beszédében Szabó az országfelajánlás előadása után így prédikált: „Tehát Mária Magyar Ország Nagy Aszszonya! Ti Magyarok, Maria Öröksége, Mária népe vadtok. Boldog Ország! Szerencsés Nemzet! O vajha ma-is az egész országban nyelvünkön hallatnának ezek a felséges drága szók: Mária Magyar Ország Nagy Aszszonya!”¹²¹ Rekato-lizációs szándékát sem hallgatta el, amikor így folytatta: „Tudom bizonyára, hogy a Tisza mellyéki Magyarok nem hinák tévelygéseket Magyar Hitnek, ha Nemzetünknek tulaidon nyelvén-is szólának minnyájan. És amikor német, francia nyelveket méltán tanuljuk, a magunkéról nem felejtkezzenk; midőn azokat nagyra becsüljük, a magunkét is böcsössé tennénk. [...] A ti eleitekben meg vétettetek Sz. Istvántúl, és a Kristus egy igaz Anyaszentegyháza hívei közé íratattatok: ki-is vissza kíván mint a szökevény szolgát az ő Ura. Viszsa kíván az Orzágnak örökös Nagy Aszszonya, mint tulaidon örökét, és népét.”¹²² Szabó idézett beszédeit a gondos szerkesztés és az igényes retorikai kidolgozás mellett érzelmi telítettség jellemzi, s a *Regnum Marianum* toposz többször válik a variáció és az amplifikáció kiindulópontjává.

¹¹⁷ [SZABÓ István], *Ünnepnapi prédikációk*, I–III, BEKK, A 165, itt: II, fol. 18b.

¹¹⁸ *Uo.*, III, 6.

¹¹⁹ *Uo.*, III, 96.

¹²⁰ *Uo.*, III, 1–8.

¹²¹ *Uo.*, II, fol. 6b.

¹²² *Uo.*, II, fol. 7b.

A toposz prédikációbeli alkalmazása ekkor sem korlátozódott a jezsuitákra. A pálos Török Mihály 1768. Nagyboldogasszony napján, a pesti Mária-templomban mondott beszédében például Pestet Mária városának nevezi, majd a korona Máriának történt felajánlását fejtegeti.¹²³ Az országot Mária örökségének, Máriát „Magyar Koronánk hív őrizőjének” és „Hazánk igazgató Örökös Nagy Aszszonyának” mondja. Mária országot őrző szerepét tanúsítják többek között a törökön aratott győzelmek és Szent István idegen kézbe jutott koronájának ismételt hazakerülése. Török egyrészt meglelégedéssel nyugtázza a Mária-tisztelet fellendülését a városban a negyven-ötven évvel korábbi helyzethez viszonyítva, másrészt panaszkodik az ország egészének állapota, Mária „megkonkolyosodott Öröksége” miatt. A befejezésben azért könyörög, „hogya István hív szolgától Néked fel-áldoztatott e Magyar arany Almából minden vesztegető férgek kitisztúllanak, és a kik most a Te Nevedet útállyák, rövid idő alatt Téged magasztallyanak”. Hasonló gondolatmenetet követ Török a három év múlva ugyanazon az ünnepen, Jászberényben mondott beszédében.¹²⁴ A szónok itt a „régi Magyarok unokáihoz” fordul, az országot Mária örökségének és választott népének nevezi, s hivatkozik a közelmúltban Budára visszakerült Szent Jobb erekleje viszontagságos történetére.

Nem hiányzik a toposz a századközép népszerű ferences szónokának, Telek Józsefnek a beszédeiből sem. A teljes egészében Máriának szentelt kétkötetes prédikációgyűjtemény, a *Tizen-két tsillagú Korona* Máriát ábrázoló, egész oldalas címlapelőzők metszete alatt latinul és magyarul a toposz verses feldolgozása olvasható:

Szöz [!], Anya, Patrona: szüli az Igét s testel ruházza,
Mint embert: Könyörög, és úgy vigyáz Magyar Országra.¹²⁵

A Nagyboldogasszony ünnepéhez rendelt első prédikáció teljes egészében a rekatolizáció szolgálatába állítja a toposzt.¹²⁶ Telek felidézi a hagyományt, amely szerint „ez az Ország, a Magyarok meg-térésétől fogva öt száz esztendőknél tovább, Mária Országának nevezetett”, majd Máriát a bibliai Zsuzsannával, a Mária-tiszteletet babonáságnak nevező Luthert és Kálvint Zsuzsanna két igazságtalan vádlójával állítja párhuzamba. A beszéd első részében Telek bizonyítja a Máriára szórt vádak alaptalanságát, a második részben cáfolja a Mária-tiszteletet bálványozásnak bélyegző vádakát. A Magyarország – Mária országa gondolat a magyarok hagyományos Mária-tiszteletével együtt mindkét részben ismételtelen érvként tűnik fel. A második kötet beszédei ugyancsak többször idézik a toposz valamely változatát.¹²⁷ Telek hivatkozott forrásai ebben a vonatkozásban

¹²³ TÖRÖK Mihály, *Magyar Koronánk őrizője Apostoli Hazánk igazgató Nagy Aszszonya Maria*, Pest, Eitzenberger, 1768, 6–18.

¹²⁴ TÖRÖK Mihály, *Magyarok leg-nevezetesebb sátoros ünnepe*, Buda, Landerer, 1771, 5–6, 18–26.

¹²⁵ TELEK József, *Tizen-két tsillagú Korona*, [!], Buda, Landerer, 1769.

¹²⁶ *Uo.*, 171–194.

¹²⁷ TELEK József, *Coronae Marianae Tomus II. Az-az a Bóldogságos Szüz Mária tizenkét tsillagú Koronájának [...] II. része*, Vázt, Ambró, 1772, 36–50, 369–385, 473–487, 503–515; vö. TAMÁS Péter, *Telek József élete és műve*, Bp., Magyar Barát, 1948, 41–48.

Bonfini és Inchoffer, valamint a breviárium Szent Istvánra vonatkozó része. Új elem Teleknél nem található, s az eszme nála is többször összekapcsolódik a nemzeti gondolattal és az aktuális helyi – elsősorban szegedi – hagyománnyal. Lényegében ugyanez érvényes a század második felének számos további, magyar és latin nyelvű Mária- és Szent István-prédikációjára.

Az iskoladráma műfajában a 16. század végétől ismerünk Szent Istvánnal kapcsolatos darabokat. A 17. században ezekhez társulnak a Szent Imre, Szent Gellért és Szent Adalbert életéből merített, magyar történeti tárgyú színjátékok, míg a 18. században csaknem kizárólagossá válik a Szent István-téma színpadi feldolgozása. Az 1587–1776 közötti időből tíznél több Szent István-dramáról van adat az ország területéről, közülük azonban csupán egy szöveg és két kéziratos program maradt fenn.¹²⁸ Szempontunkból figyelmet érdemel az 1650-ben Lőcsén előadott, latin nyelvű *Gerardus* című darab, melynek második része az országfelajánlás motívumát dolgozza fel. Jelentőségét az adja, hogy ez az első iskoladráma, amely jelenetté bővítve adja elő a felajánlást. István csak azzal a feltétellel fogadja utódául Pétert, hogy az elismeri Máriát az ország királynőjének. A recreatio játékversenyében győztes Imre a királyi korona helyett Mária képét választja, ami jelzi a törekvést Imre összekapcsolására Mária alakjával. Mint Hoffmann Edith megállapította, hasonló tendenciája van egy 1707-ben Burghausenben és 1765-ben Münchenben előadott jezsuita Szent Imre-darabnak is.¹²⁹ A koronafelajánlás a központi témája Franz Neumayr 1747-ben megjelent, latin nyelvű Szent István-dramájának. Az első részben István elmondja Asztriknak, hogy nem akarja megkoronáztatni magát, mert a koronát Máriának szánta. A második részben megtörténik a felajánlás.¹³⁰

Neumayr darabja közvetlen forrásul szolgált a minorita Jantso Ferenc *Szent István, a magyarok királya* című, 1776-ban Kézdivásárhely-Kantán bemutatott drámájához.¹³¹ Ez a kéziratban fennmaradt darab csaknem teljes egészében a Mária országa gondolatra épül, s jól mutatja a toposz retorikai működését. Jantso átvette a forrás cselekményét, jelentős szerkezeti átalakításokat végzett, s egy harmadik, jobbára önálló részt is készített. Az első két rész latin, a harmadik magyar nyelvű. A cselekmény mindvégig István palotájában zajlik. Az első részben a király siratja fia elvesztését. Nincs utóda, aki követné elképzeléseit, a magyarok pedig hajlanak a bálványimádásra. Asztrik felkeresi Istvánt, tanácskoznak, majd Asztrik Rómába indul, hogy koronát hozzon Istvánnak. Az udvar tagjai dicsérik a király erényeit, eközben István Mária képe előtt elmélkedik: hiúságnak tartja a világ dicsőségét, Máriát nevezi az ország egyetlen örökösének, s azt kívánja, ő legyen a Regina Hungariae. Közben Asztrik hazatér, s koronát hoz Istvánnak.

A második részben István tiltakozik a koronázás ellen, mondván: a korona nem őt, hanem Máriát illeti. Asztrik helyesel, s levonja a következtetést: „Így teszed Magyarországot Mária országává” (sic ex Hungariae regno regnum Marianum facis). Ezzel az udvar

¹²⁸ RMDE XVIII/2, 823. Vö. PALLÓS Kornél, *Szent István és kora a magyarországi drámairodalomban*, Regnum Egyháztörténeti Évkönyv, 1938–1939, 98–136, itt: 98–112.

¹²⁹ HOFFMANN, i. m., 177–178.

¹³⁰ ALSZEGHY Zsolt, *Magyar tárgyú latin jezsuita drámák*, EPhK, 1911, 104.

¹³¹ RMDE XVIII/2, 785–824.

tagjai is egyetértének. István összeírta Asztrikkal az ország törvényeit, majd Máriának ajánlja az országot. A harmadik részben Asztrik vigasztalja az Imre halálán „meg keseredet Magyar Nemzetet”, mondván: István Máriára bízta az ország kormányzását. István felolvastatja Asztrikkal a „Mária birodalmához alkalmaztatott rend tartásokat”, megismétli a felajánlást, s zálogként Mária lába elé helyezi koronáját. Konrád császár Magyarországra támad, de Mária Isten angyala által megsegíti az országot. Asztrik szerint ez „szerencsés kezdete Maria Országulásának!” Az epilógus így örvendezik:

Órully Örveny Nemess Ország, szép Magyar haza,
Mert nagy örömnék támadott fényes csillaga,
Midőn lett Maria Országunk Oszlopa,
Árva nemzetünk dicsősséges óltalma!¹³²

Ennyiből is látható, hogy Neumayr és még inkább Jantso meglehetősen szabadon bánt a Szent István életéből ismert történeti és legendai eredetű adatokkal. Jantso adaptációja fokozott nemzeti színezetet hordoz, s jelentősen felerősíti a Mária országa gondolatot, amely a cselekmény menetét befolyásoló tényezővé lép elő.

Nem fejezhetjük be a toposz történetének áttekintését anélkül, hogy ne tennénk említést felhasználásáról a felvilágosodást bíráló egyházi irodalomban. A példa Szaitz Leónak a „mostani Aufklarungs-Fantaszta” és a protestánsok ellen írt, hírhedt vitairata, az *Igaz magyar*. A szenvedélyes hangú, helyenként penetráns stílusú értekezést Szaitz jellemző módon Máriafi István álnéven, Párizs–Berlin koholt nyomdahellyel, 1785–1790 között adta ki, több részben.¹³³ Az egész munkán végigvonul a nemzeti szempont összekapcsolása a Mária-tisztelettel, azon belül a Mária országa gondolattal. Szaitz alaptétele szerint jó magyar csak jó katolikus, következésképp csak hű Mária-tisztelő lehet. Mint a Mária-tiszteletet középpontba állító első rész elején írja, a magyarok Mária-tisztelete minden más nemzetét felülmúlja, ezért „Magyar-Ország mind e mái napig Regnum Marianum, Mária Országának nevezetik”. Ezt követően három cikkelyben, közel hetven oldalon át vonultatja fel a magyar és a külföldi, a katolikus és a protestáns szerzők tanúságát a magyarok Mária-tisztelete és a Magyarország – Mária országa gondolat mellett.¹³⁴ Kritika és válogatás nélkül halmoz egymásra kortárs és történeti szerzőket; csaknem mindenki megtalálható nála, aki addig valamilyen formában foglalkozott a kérdéssel, s egyetlen célja az alaptétel minél látványosabb bizonyítása.

A három szakaszra osztott második rész középpontjában Szent István alakja és tisztelete áll, s a közel 200 lap terjedelmű második szakaszt Szaitz teljes egészében Szent István Mária-tiszteletének, az országfelajánlás és a Regnum Marianum gondolatának szentelte.¹³⁵ Itt a korábbiak mellett – az előbbiekhöz hasonló módszerrel – új forrásokat

¹³² *Uo.*, 821.

¹³³ MÁRIAFI István [SZAITZ Leó], *Igaz magyar*, I–II, Paris–Berlin, 1785–1788.

¹³⁴ *Uo.*, I, 20–89.

¹³⁵ *Uo.*, II, 143–336. Érveit Szaitz latinul is összefoglalta: MARIANI SZOLGA [SZAITZ Leó], *Articuli Apologetici C. de SS. Rosario, et XX. de Patrona Regni Hungariae*, h. n., ny. n., 1790, 57–63.

is idéz, néha rámutat azok ellentmondásaira, s megkísérli ezeket a maga céljának megfelelően feloldani. Ismételten állást foglal amellett, hogy „Sz. István Király volt az, ki Máriát a Magyarok Nagy Asszonyává választotta, és Magyar-Országot Regnum Marianum, Mária Országává tette”, de a jezsuita Turóczy Lászlóra és Prileszky Jánosra hivatkozva megemlíti azt az elképzelést is, amely szerint „valamint Sz. István a B. Sz. Máriát Magyarok Nagy Asszonyává, úgy Sz. László azt Magyar Ország Pátronájává választotta”. A X. cikkelyben azt hangsúlyozza, hogy Istvánnak különös gondja volt „az ország oltalmára s boldogítására”.

Szaitz itt némileg átformálta és az ideális uralkodó felvilágosodás kori típusának megfelelően korszerűsítette az országot Mária oltalmába ajánló Szent István hagyományos képét, s az ország földi boldogítására törekvő uralkodó alakját állította előtérbe.¹³⁶ Ezzel előre jelzi azt a folyamatot, amelynek során a barokk kori Magyarországon leginkább tisztelt szentnek, István alakjának az elvilágiasodásával párhuzamosan nem jelenik meg új motívum a Regnum Marianum vonzáskörében, s megkezdődik a toposz lassú kiüresedése. A munka további jelentősége a toposz története szempontjából abban van, hogy ez az első magyar nyelvű értekezés, amely jelentős terjedelemben foglalkozik a Mária országa gondolattal. Szaitz a felvilágosult tanok sajátos átértelmezésével küzd a felvilágosodás és a felvilágosult abszolutizmus ellen, miközben összegzi a hagyományt, s történetinek látszó, valójában apologetikus érveléssel felerősíti azt, és új, aktuális eszmei összefüggésbe állítva továbbadja az utókornak. Hatása a 18–19. század fordulójának egyházi irodalmában jól kimutatható.¹³⁷

Összegzés

Ebben a szükségképpen vázlatos áttekintésben abból indultunk ki, hogy a Mária országa koncepció nagyszámú irodalmi előfordulása valamiképpen összefügg egymással, s odaállítható a magyar irodalom más, jól ismert, nemzeti töltésű történelmi toposzai mellé. Miközben igyekeztünk folyamatában bemutatni a toposz történetét, világossá vált, hogy a folyamat serkentői között esztétikai, politikai, irodalom- és formátörténeti tényezők egyaránt találhatók. A vizsgálat jelzi a műfajokon átnyúló eszmei és irodalmi kapcsolatokat, kölcsönhatásokat, s megmutatja azt is, hogyan válik egy történelmi toposz irodalmi szövegek alkotóelemévé és retorikai szervező eszközévé. Igyekeztünk feltárni a gondolat gyökereit az európai és a magyar történelmi és irodalmi hagyományban, s megkíséreltük nyomon követni a jelentős affinitással rendelkező toposz összekapcsolódását különféle vallási, politikai törekvésekkel és a nemzeti gondolattal.

Az áttekintés azt mutatja, hogy a Magyarország – Mária országa egy több nemzetnél különböző formában élő, nemzetközi toposzegyüttes helyi változata, amely ma ismert formájában jelentős középkori és humanista előzmények után viszonylag későn, a 17.

¹³⁶ GALAVICS Géza, *Program és műalkotás a 18. század végén: Egy festmény születése és fogadtatása*, Bp., Akadémiai, 1971, 22–23.

¹³⁷ Vö. például ALEXOVICS Basilius, *Ünnepnapi prédikációk*, Pozsony, Belnay, ²1807, 382–402.

század első felében honosodott meg Magyarországon. Jelenléte ettől kezdve folyamatos a latin és a magyar nyelvű katolikus barokk egyházi irodalomban, s fontos szerepet játszott a korszak ideológiai gondolkodásában, politikai, eszmei propagandájában, közvéleményének alakításában. A toposz a vezető egyházi értelmiség körében alakult ki, s a különféle egyházi műfajok közvetítésével viszonylag gyorsan eljutott a legszélesebb rétegekhez. Kezdetben főként pragmatikus történeti műfajok hordozzák, majd a 17. század elejétől növekvő szerephez jut az irodalmi feldolgozásokban, mindenekelőtt az ún. használati irodalom legkülönbözőbb műfajaiban.

A Mária országa gondolat mélyen gyökerezett a 16–18. századi Magyarország kultúrájában és történeti valóságában. Megformálásában meghatározó szerepet játszott az ellenreformációs irodalom, annak egyik fő vonulatát alkotja. A vallási meghatározottságú, az egész országra kiterjedő, középkori *Patrona Hungariae* fogalom az ellenreformáció idején a *Regnum Marianum* alakban felekezeti jellegűvé alakult át. Ez a hangsúlyeltolódás odavezetett, hogy protestáns szerzők alig vagy csupán bírálat keretében használják, s a világi tárgyú irodalomban csak elvétve fordul elő.¹³⁸ Ettől kezdve a toposz egyre mélyebben beépült a katolikus nemzettudat értékszemléletébe, s jelentősen hozzájárult a felekezeti öntudat erősítéséhez. A toposznak ez a felekezeti meghatározottsága egyben jelzi a magyar irodalomban megjelenő hagyományrendszerek fokozatos elkülönülését a 16–17. században.

A gondolat létrejöttéhez és megszilárdulásához jelentősen hozzájárult a Mohács utáni nemzeti tudat másik meghatározó összetevője, a kollektív elhagyatottság- és fenyegetettség-érzet. A Mária országa gondolat – más, ekkor virágzó nemzeti toposzokkal együtt, mint például a *querela Hungariae* és a *propugnaculum Christianitatis* – lényegében ennek az elhagyatottság- és fenyegetettség-tudatnak a közvetett kifejezője, bizonyos értelemben kompenzálója:¹³⁹ azt az elképzelést, sajátos védettség-tudatot erősíti, hogy az országnak, a nemzetnek minden bajban van egy mindenkinél hatalmasabb égi patrónusa. Ez a fenyegetettség-tudat a töröktől való felszabadulás után sem szűnt meg, s ettől kezdve az idegen uralkodók abszolutista kormányzása, elnyomó politikája és az ország mesterségesen fenntartott félgymati helyzete táplálta a fokozatosan új arculatot öltő, egyfajta lelki erőforrásként is működő toposzt.

Hosszú pályafutása során választékos megfogalmazás, változatos szerkezeti, nyelvi retorizáltság jellemzi a toposzt, s gazdag formai, műfaji és funkcionális változatokban jelenik meg. Az irodalmi hatásra törekvő retorizáltság a 17. század közepétől látványosan fokozódik. A latin és a magyar nyelvű formai változatok egymást erősítik, s azonos hagyománykörbe tartoznak. Hatásosságához, tartós fennmaradásához és a gazdag változatképződéshez hozzájárult tömörsége és jelentésgazdagsága. Szerkezeti modellje viszonylag korán kialakult, dinamikussá vált, s tág lehetőséget adott változatok létrehozására. A toposz sokrétű, többnyire az adott célnak alárendelt retorikai funkciót tölt be, s jelentős formaképző erővel rendelkezik. Gyakran számít fontos kompozíciós elvnek, de

¹³⁸ Így például BATSÁNYI Összes művei, i. m., 36–37.

¹³⁹ IMRE, i. m., 34–35.

csak ritkán szerveződik egységes, zárt műalkotássá. Kifejtése néha hiányzik, használata utalásszerű, ami egyben jelzi közismertté válását. Retorikai funkciója szerint leggyakrabban érvként használják, de lehet exemplum és lehet a historizáló leírás vagy az applikáció kiindulópontja, esetleg befejezése is.

Mint erősen ideologikus töltésű forma, könnyen magához von a korban kedvelt más formulákat, hasonlóan ideologikus jellegű toposzokat. Szerkezetileg többször egybeépül azokkal, s hatását velük együtt fejti ki. Gazdag, állandóan változó jelentéstartalmat hordoz; gondolati magja egyre újabb mozzanatokkal bővül, és fokozatosan újratelítődik a kor aktuális problémáival, miközben az aktualitást vesztett gondolati rétegek lassan leválnak róla. Az egyházi irodalom irodalomból való kiszorulásával párhuzamosan a 18. század végétől megkezdődik irodalmi jelentésvesztése, új motívumok nem kapcsolódnak hozzá, pusztán vallási és politikai célú igénybevétele azonban lényegében napjainkig folytatódik.¹⁴⁰

Gábor Tüskés–Éva Knapp

LA HONGRIE – LE PAYS DE LA VIERGE MARIE (UNE TOPIQUE HISTORIQUE DANS LA LITTÉRATURE ECCLÉSIASTIQUE DES XVIe–XVIIIe SIÈCLES)

'La Hongrie – le pays de la Vierge Marie' est une variante locale d'un ensemble de toponymes internationales présentes dans différentes formes dans plusieurs pays européens et laquelle, après d'importants antécédents médiévaux et humanistes se répand en Hongrie relativement tard, dans la première moitié du XVIIe siècle, dans la forme que nous connaissons aujourd'hui. Depuis, elle est continuellement présente dans la littérature catholique baroque de langue latine et hongroise et joue un rôle important dans la manière de réflexion idéologique, dans la création de la propagande politique et de l'opinion publique de son époque. La toponyme est née au sein de l'intelligentsia ecclésiastique de haut niveau et trouve un accès très vite aux couches plus larges par l'intermédiaire des différents genres ecclésiastiques. Au début, ce sont surtout les genres historiques pragmatiques qui en sont porteurs, plus tard, dès le début du XVIIe siècle, elle gagne de plus en plus de terrain dans la littérature proprement dite, surtout dans les différents genres de la littérature dite d'usage. La contre-réformation a une influence prépondérante dans sa formation, elle en constitue un des courants principaux. Le concept religieux de la *Patrona Hungariae* impliquant le pays entier au Moyen Âge se restreint à une confession à l'époque de la contre-réformation, sous le nom de *Regnum Marianum*. Ce changement d'aspect aura comme résultat que les auteurs protestants citent cette notion très peu, ou alors dans les cadres d'une critique, aussi est-elle peu présente dans la littérature séculière.

En tant que forme très idéologique, elle attire d'autres toponymes idéologiques préférées. Pas une fois, sa structure s'entrelace avec celle d'autres en effectuant une influence commune qui résulte de cette union. Elle est porteuse de différents contenus changeant souvent de sens, le fonds de cette pensée assimile sans cesse de nouveaux éléments, et se charge des problèmes actuels tout en se débarrassant d'autres idées ayant perdu leur importance actuelle. Comme la littérature ecclésiastique est de plus en plus exclue de la littérature proprement dite, phénomène qui, à partir de la fin du XVIIIe siècle va de paire avec une perte progressive de son importance littéraire, de nouveaux éléments ne l'enrichissant plus. Jusqu'à nos jours elle est l'objet d'un usage ecclésiastique et politique.

¹⁴⁰ BELLÉR Béla, „*Regnum Marianum*”, *Világosság*, 7(1966), 37–43.

A „TITKOS BÚ” POÉTÁJA?

(Dayka Gábor kanonizálásának kérdőjelei)

Ha az utóbbi egy-két évtized Dayka Gáborra vonatkozó szakirodalmának – egyébként nem éppen terjedelmes – korpuszát áttekintjük,¹ túlzás nélkül kijelenthetjük: Dayka lírai életműve kapcsán Bíró Ferenc tette a legtöbbet azért, hogy a Dayka-verseket kiemelje abból az értelmezési tradícióból, amelybe hosszú ideje szinte moccsanatlanul belerögzültek.² Bírónak a felvilágosodás-kori magyar irodalomról szóló összefoglalásában a Dayka-fejezet viseli azt a címet, amelyet jelen tanulmány címe is megidéz, egy lényeges különbséggel: ami Bíró Ferenc könyvében állítás („A titkos bú poétája”),³ itt kérdéssé alakult. Nem elsősorban azért, mintha az alábbi gondolatmenet polemizálni kívánna azzal az elemzéssel, amelynek egyébként sokban adósa. Ám a Bírótól megformulázott hangulatos cím némileg félrevezető: hiszen azt sugallja, hogy Bíró itt teljes egészében fönntart egy hagyományos Dayka-interpretációt. Pedig ez annak ellenére sem igaz, hogy Bíró Ferenc az életműre való rákérdezés logikáját alapvetően valóban nem kívánta megújítani, így aztán nagyon sok mindent megőrzött (egyetértő vagy vitató idézetek révén is) abból a hagyományból, amely Daykát – az egyszerűség kedvéért maradjunk egyelőre ennél a megfogalmazásnál – a magyar szentimentális költészet mintaadó figurájának tartja.

A címben szereplő kérdőjel sokkal inkább ennek a tradíciónak szól. Dayka életműve ugyanis – saját olvasatomban – jóval összetettebbnek és dialógusképesebbnek látszik, mint amit ez az értelmezési hagyomány meg tud belőle mutatni, különösen, ha figyelembe vesszük a recepciótörténetnek azokat a mozzanatait is, amelyeket a hatástörténet egy idő után látványosan elmellőzött. Több olyan interpretációs lehetőség is ott lappangott ugyanis a Daykára vonatkozó egykorú reflexiók és az utólagos értékelések között, amelyek soha nem kapták meg a diszkurzív kifejtést – mondhatni, elsikkadtak. Pedig Dayka

¹ Ez a kijelentés alapvetően a legutóbbi Dayka-monográfia (Kabdebó Lóránt könyve) *utáni* szakirodalomra vonatkozik (KABDEBÓ Lóránt, *Dayka Gábor költői pályája*, Miskolc, 1968).

² Ezt a jelenséget különösen látványosan nem is elsősorban a Daykával foglalkozó, néhány újabb szak tanulmány mutatja, hanem egyrészt a népszerűsítő igénnyel fellépő irodalomtörténetek, másrészt pedig a forgalomban lévő középiskolai vagy felsőoktatási szöveggyűjtemények: a kiválasztott (és ilyenformán kanonikussá tett) szövegek alapvetően mindig ugyanazok, s a hozzájuk rendelt értelmezési szempontok is állandóak. Csak egyetlen példa: Nemeskürty István – miközben „alanyi” költőnek nevezi Daykát, aki „az én belső érzelmvilágát” állítja „költészetének középpontjába” – nem tesz mást, mint ötletszerű irodalmi párhuzamok segítségével (Kölcesey, Vörösmarty, Vajda [Nemeskürty itt nyilván nem Vajda Péterre, hanem Vajda Jánosra gondolt], Blake) és két, értelmezés nélkül hagyott Dayka-idézettel (*Kesergés*, *A rettenetes éj* [sic! Nemeskürty nem a Daykától adott, hanem a Kazinczytól származó címmel citálja a verset]) a szentimentális költő sablonját ismétli el (NEMESKÜRTY István, *A magyar irodalom története 1000–1945*, I. Bp., 1993, 355–356).

³ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 363–371.

esetében az értelmezéstörténet belső töréspontjainak kimutatása azért is különösen lényeges lehet, mert ennél az életműnél a kanonizálás különböző fázisai igen jól tanulmányozhatók.⁴ Hiszen Dayka jelentős fölértékelése csak halála után majd két évtizeddel kezdődött el, egy nagyszabású kanonizációs aktus (a Kazinczy gondozta kiadás) révén, majd aztán bekövetkezett a kánonban elfoglalt pozíció meggyengülése is, párhuzamosan a Kazinczy-féle irodalmi ízlésirány leértékelődésével.

A Kazinczytól végrehajtott kanonizáció mechanizmusainak a megértéséhez abból az eltérésből célszerű kiindulni, amely Dayka saját maga által összeállított kötete⁵ és a Kazinczy gondozásában, 1813-ban megjelent kötet⁶ szerkezete és kompozíciója között mutatható ki.⁷ Dayka kéziratos kötete, amelyet a kötés nyomán Veres Kötetnek szokás nevezni a szakirodalomban, kiadásra előkészített, megszerkesztett gyűjtemény. Ilyenformán felfogható a költői önreprezentáció dokumentumának is: Dayka abban a formában képzelte el saját frói megmutatkozását, ahogyan ez a Veres Kötetbe felvett szövegekből megkonstruálódik. Ne feledjük: a költő szándéka szerint *első* kötetről van itt szó, tehát a színrelépésnek, a magyar irodalom időtlen panteonjába való belépésnek az aktusáról is. Tudjuk azt is, hogy ezt az autográf, letisztázott kötettervet Virág Benedek őrizte meg és adta át később Kazinczynak, aki Dayka halálakor éppen börtönben ült.⁸ Kazinczy így foglalta össze mindazt, amit megtudott a kéziratról: [1802. június 2-án] „Kassán veszem Virág Benedeknek levelével a Dayka Gábor verseinek nyomtatás alá készített autografon kötetét. Hol vette ezt Virág, még maig sem tudom. Hihető, hogy Dayka Trattnerhez küldé, hogy tulajdon költségén nyomtassa, s Trattner, Daykának halálát hallván, Virágnak adta azt megtekintés végett, s Virág, ismervén barátságunkat, s látván, hogy igazítások nélkül ki nem ereszthetetik, nekem kedveskedék.”⁹ Ennek a pár sornak az a kétségtelen tanulsága, hogy Kazinczy tudatában volt annak: egy kiadásra szánt, komplett kötet került a birtokába. Ennek ellenére viszont rögtön megjelenik itt a szerzői autoritást felülbíráló szándék is, az „igazítások” szükségességének a hangsúlyozása – még ha itt körvonalazatlan marad is ezeknek a természete éppúgy, mint a nagyságrendje. Kazinczy az „ultima manus” elvet és a szerzői szándék tiszteletben tartását alárendelte egy másféle

⁴ A Dayka-recepció feltárásához alapvetőek Lőkös István igen nagy anyagot feltáró tanulmányai: LÖKÖS István, *Dayka Gábor utóéletéhez*, Eger, 1965 (Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 362); Uő., *Dayka Gábor utóélete II. (1800–1805): Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból*, Eger, 1964 (Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 324).

⁵ Jelzete: MTAK Kt. M. Irod. Régi s újabb írók 4-r. 1. sz.; eredeti rendjével csak 1993-ban látott napvilágot: DAYKA Gábor *Versei*, kiad. KOVÁCS Ferencné ÓNODI Irén, Miskolc, 1993.

⁶ Újhelyi DAYKA Gábor *Versei*, öszveszedte 's kiadta barátja KAZINCZY Ferenc, Pest, 1813.

⁷ Az összevetésről – termékeny új szempontok alapján – lásd még ONDER Csaba, *Anthológiák a 18–19. század fordulójának magyar irodalmában*, PhD disszertáció kézirata, Debrecen, 2000, 96–101. Vö. még a – kéziratom lezárása után megjelent – következő cikkel: SZÜCS Zoltán Gábor, „Örök ifjúságban”: A Dayka-diskurzus megalapozása, *Huszzonegy*, 2000/1, 41–58.

⁸ „Igaz! nem tudod-e, mely esztendőben halt meg Dayka? Ungvárott-e? tsak Kéz-írásaiból ismérem, 's akarok mostani könyvemben emlékezni felőle. A' Manuscriptumjait tenéked adom.” Virág Benedek Kazinczynak, 1802. március (KazLev II, 466).

⁹ KAZINCZY Ferenc, *Az én naplóm* [1801. június–1804. május] = K. F., *Az én életem*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1987, 237.

koncepciónak, ahogyan ez kielemezhető magának a Kazinczytól sajtó alá rendezett, 1813-as kiadásnak a konstrukciós elveiből is.¹⁰

Kazinczy ugyanis az egyes versek szövegének az esetleges javítását elengedhetetlennek vélte. Ebben az a vezérelv vezette, hogy Dayka maga is állandóan korrigálta a verseit; s ha már a halál megakadályozta őt abban, hogy a korrekciókat tovább folytassa, neki, mint a költői szubjektumot leginkább, belülről és empatikusan ismerő barátának kötelessége a végső javításokat megtenni. Vagyis Kazinczy – a versek szövegállapota kapcsán – nem a kegyelet elvét gyakorolta, hanem egy személyiségképből elvont minőségszmény jegyében a végső tökély elérését tekintette céljának. Ilyen értelemben az ő számára Dayka költői életműve nem teljes mértékben lezárt, hanem kényszerűen félbemaradt korpusznak minősült. Olyannyira, hogy a Dayka-kötethez hozzákötve, mintegy annak folytatásául saját fordításgyűjteményét, a *Poétai bereket* prezentálta; sőt, egyik fordítását, amelynek párdarabja, a Dayka készítette átültetés elveszett, magába a Dayka-kötetbe akarta beilleszteni¹¹ – igaz, ezt az ötletét aztán nem valósította meg... Ilyenformán tehát még a fennmaradt versek száma is gyarapíthatónak bizonyult; hozzá kell ehhez persze rögtön tenni: arról nem volt szó, hogy új verseket lehetne írni Dayka nevében, s az életmű gyarapításának komoly feltételei voltak, ráadásul mindez azért mégiscsak elvi lehetőség maradt. A lezáratlanság érzékelése viszont az egyes szövegek stiláris javításának folytatásában is megmutatkozott. Kazinczy ezzel – kimondatlanul is – Dayka szerzői autoritását bírálta felül, Dayka ideáltipikusnak tekinthető, kikövetkeztetett szándékát posztulálva. Ezzel egyébként azt is implikálta – feloldatlan paradoxont hozva létre –, hogy Dayka hajlandó lett volna félig kész, a tökéletességet még el nem ért verseket napvilágra bocsátani, annak ellenére, hogy a javítások lehetőségét éppen Daykának a tökély perfekcionizmusát megcélzó munkamódszere indokolná.

Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy Kazinczy a korrigálás – ilyen értelmű – elképzelését alapvetően nem a Dayka-életmű gondozása során alakította ki, s először nem is Dayka verseire vonatkoztatta, hanem a saját alkotásaira: amikor 1795. szeptember 23-án, budai fogságában számot vetett azzal, hogy a várható ítélet akár halálos is lehet, végrendeletszerűen éppen saját fordításait bízta rá két, közelinek érzett barátjára. „Ha úgy tetszik a végezésnek, hogy rabságomból (amint minden biztat bennünket) kevés hólnapok múlva kiszabaduljak, magam teszem meg rajta a tisztogatást, s úgy bocsátom sajtó alá; ha pedig fogságomban elhalok, kérem az én leginkább becsült két barátaimat, professor Dayka Gábor és Kis János urakat, ezt Győrött, amatt Lőcsén, hogy az idilliumokat ily titulus alatt: »Gesszner Salamonnak Idilliumai. Fordította Kazinczy Ferenc« megtartván ortográfiai különösségeimet és azt a rendet az idilliumok számában,

¹⁰ Ennek elemzésére lásd MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révától Kazinczyig*, Debrecen, 1998, 100, 113–120, 132–137.

¹¹ „Tegnap estve arra emlékeztem, hogy 1794ben Lőcsén mulatván, egy délutánt Daykával Göthének apró dalainak olvasgatásában töltöttem-el. Dayka provocált, hogy fordítsuk mind ketten ezt a dalát: (...) Más nap reggel felolvasánk éjjeli munkánkat. A 'Dayka' fordítása nincs-meg. Az enyém meg van. Annak helyébe az enyémot tettem Daykámnak versei közzé, elbeszélvén, hogy az nem övé, hanem enyém.” Kazinczy Kis Jánosnak, Kázmér, 1805. október 1. (KazLev III, 446–447.)

melyet én követtem, külön adják ki.”¹² Ez a néhány soros irodalmi testamentum pontosan arra a két személyre kívánta ráruházni a talán – a váratlanul bekövetkezendő halál miatt – gondozatlanul és befejezetlenül maradó életmű kiteljesítését, akiknek verseit majdan, évtizedekkel később Kazinczy fogja köteté szerkeszteni. Kazinczy akkori élethelyzetében, ahogyan ezt a *Fogságom naplója* jól tükrözi, nem egyszerű elvi lehetőség volt az, hogy az életművét más gondjaira kell bízni; azzal pedig, hogy két költőt nevezett meg életműve gondozójaként, implicite fölhatalmazást adott az esetleges hibák kijavíthatóságára is, hiszen utalt bizonyos, elvégzendő „tisztogatás”-ra. A bizalomnak és az azonos poétikai gondolkodásnak ez a Kazinczytól megvallott, őszinte feltételezése könnyen érthetővé teszi, hogy Daykának – a korai halál miatt – ismeretlenségben lappangó, a kötetben történő megmutatkozást még nélkülöző életművét milyen felhatalmazás birtokában vélte Kazinczy alakíthatónak: éppen a szituáció kölcsönössége és belső szimmetriája adhatta meg a jogot a Daykánál is daykább kötet szerkesztés kialakítására.¹³ Hiszen Kazinczy végül is eltekintett attól, amit 1795-ben ő maga mozdíthatatlannak tételezett saját Gessner-kötete esetében: nem ragaszkodott sem Dayka ortográfiai különösségeihez, sem a Veres Kötet szerkezetéhez.

Figyelembe kell azonban vennünk azt is, hogy Kazinczy nem egyszerűen a Daykától származó autográf verseskönyvnek, a Veres Kötetnek a kiadását tekintette feladatának, hanem az egész életmű felmutatását: a gyűjtőmunkája révén előkerült verses szövegek ugyanis jóval nagyobb korpuszt adtak ki, mint ez az autográf kötet.¹⁴ Kazinczy kettős feladatot látott el: a kéziratok összegyűjtését és dokumentálását egyfelől, a költői életmű kiadását másfelől. Mindkét tevékenységében igen gondosan járt el: a jelenleg ismert Dayka-kéziratok majdnem mindegyike Kazinczynak köszönhetően maradt fenn.¹⁵ Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert minden bizonnyal félreértésen alapul az a – szakirodalomban többször is felbukkanó – megjegyzés, miszerint Kazinczy azért égette volna el Dayka egyik kéziratát, mert az nem tetszett neki. Mezei Márta ezt az állítólagos korrekciós verségetést „aligha minősíthető” eljárásnak nevezte,¹⁶ Debreczeni Attila pedig így írta le az esetet: „Mielőtt azonban bekötötte a kéziratcsomót, már megkezdte alakító munkáját a hagyatékon, pl. elégette Dayka Blumauer-fordítását, mint arról maga beszámol Kis Jánosnak, a hagyatékok állapotának részletes leírása és az azon végrehajtandó

¹² KAZINCZY, i. m., 177.

¹³ Kazinczy egyik levelében ezt így fogalmazza meg: „Élő Poetának verseiben híre 's engedelme nélkül változtatni, istentelenség. Megholt barátunk verseiben azt tehetjük a' mit gondolunk hogy maga is tett volna ha életben volna még, 's ezt is csak úgy ha feljegyezzük a' Variansokat. Én ezt tevéim Daykával, 's változtatásaimat kimutattam.” Kazinczy Kölcseynek, 1813. szeptember 28. (KazLev XI, 70.)

¹⁴ A Dayka-hagyaték teljességre törekvő fölmérését lásd DEBRECZENI Attila, SUBA Zita, *Dayka Gábor kéziratok hagyatéka*, Debrecen, 1998 (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, 194).

¹⁵ A kivételek közé mindössze az ILLÉSY János (*Hivatalos adatok Dayka Gábor életéhez*, ItK, 1894, 189–198) és MOLLAY Károly (*Dayka Gábor német nyelvű prédikációja a toleranciáról*, It, 1960, 201–205) kiadta értekező prózai szövegek tartoznak. (Vö. még DEBRECZENI-SUBA, i. m., 184.)

¹⁶ MEZEI, i. m., 135.

átalakítások tervezgetése során”.¹⁷ A mindkettejüktől hivatkozott levél ugyanis nem támasztja alá ezt a sommás, Kazinczyt elítélő vélekedést. Amikor Kazinczy Kis Jánossal ismertette Dayka kéziratot kötetének a tartalmát, az egyik fordítás kapcsán, mellékes megjegyzésként rögzítette a Blumauer-fordítással történeteket: „Heloíz és Abelárd levelei. Pop’ és Colardeau után (ezt az én kéresemre fordította; valamint a’ Blumauer imádságát: Zwey Kräfte sind es, die den Menschen lenken..., mely nem existál többé, mert én elégettem).”¹⁸ Láthatólag a megjegyzés nem a kötet tartalmára vonatkozott, hanem Kazinczynak a Daykát inspiráló szerepére mutatott rá, egy újabb példa említésével. A Blumauer-fordítás pedig nem is volt része a Veres Kötetnek: nyoma sincs annak a kéziratnak, hogy Kazinczy – aki inkább gondosan dokumentálni akarta a teljes Daykahagyatékot – bármit is megsemmisített volna ebből az autográf gyűjteményből. A levélből ilyenformán nem lehet a kézirat elégetésének az időpontját a Kazinczy-féle kiadás előkészítésének időszakára vonatkoztatni. Jóval valószínűbb az, hogy Kazinczy a szabadkőműves jellegű, s ezért Daykára potenciálisan veszélyes versfordítást elővigyázatosságból még 1794-es letartóztatása előtt, augusztusban égette el, Dayka hozzá írott leveleivel együtt.¹⁹

Míg Kazinczy a kéziratok összegyűjtésében a teljességre törekedett, ez az igény immár nem mutatkozott meg a publikálásban: Kazinczy tudatosan és koncepciózusan a versek kiadására összpontosított – ezzel egyébként megalapozott egy máig ható szövegkiadási tradíciót is, s részben ennek köszönhető, hogy bizonyos értekező prózai Daykaszövegek mindmáig kiadatlanok maradtak.²⁰ Az összes vers publikálásának szándéka sajátos szerkesztői feladatot jelentett: nagyon nehezen lehetett volna összehangolni a Veres Kötet sorrendiségét az oda be nem sorolt, részben nyilván tudatosan kihagyott költemények fölvételével. Aligha csodálható, hogy Kazinczy eltekintett Dayka eredeti kötetkompozíciójától.

Ha Dayka kéziratot kötetének kompozíciós elveit próbáljuk meg leírni, az a feltűnő, hogy ez a gyűjtemény alapvetően nem egy szentimentális lírai személyiség megképzését végzi el. A két könyvre osztott gyűjtemény egy arányosan kiépített, szimmetrikus szerke-

¹⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 745.

¹⁸ Kazinczy Kis Jánosnak, 1802. szeptember 29. (KazLev II, 492–493.)

¹⁹ A Dayka-levelek elégetéséről lásd a következő utalásokat: Széphalom, 1809. augusztus 8. (kommentár Angelo Soliman Kazinczyhoz intézett, 1792. november 16-i leveléhez); Kazinczy Helmecczy Mihálynak, Széphalom, 1812. április 2. (KazLev II, 283; X, 5). Ez utóbbi levélben Kazinczy kifejezetten arról beszél, hogy ezáltal Daykát akarta megóvni: „Melly kár hogy a’ Dayka’ leveleit 1794ben elégettem, rettegven, hogy ha azok rossz kézbe akadnak, ’s az ő lánczokból kikölt gondolkozását nyilváná tesz, ő szerencséjét eljátsza, ’s kivettetik hivataljából.”

²⁰ Ez jól érzékelhető a kiadástörténet következő, meghatározó állomásakor, az Abafi Lajos gondozta edícióban is: Abafi szintén a versek közlésére szorítkozott, annak ellenére, hogy számos újdonságot hozó bevezető tanulmányában rendszeresen utalt Dayka egyéb kézírataira: DAYKA Gábor *Költeményei*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., 1880 (Nemzeti Könyvtár, 11). Nyilván nem független ettől a tradíciótól, hogy a legutóbbi, egyébként igen színvonalas Dayka-monográfiát megíró Kabdebó Lóránt szintén csak a „költői pálya” értelmezésére vállalkozott (KABDEBÓ, i. m.; erre a sajátosságra már Szőrényi László recenziója is felfigyelt: IrtK, 1969, 389–390).

zetbe rendeződik: mindkét kötet „elegyes költeményekből” áll, azaz nem műfaji rendező-
elv működik a kettéosztásban, ráadásul mindkét könyv élén egy-egy előbeszéd található.
Az első előbeszéd (dátuma: Lőcse, 1793. március 24.) pontosan megadja a két könyv
eltérésének alapelvét: „Két nembéli verseket foglal e kötet magában, mire nézve két
könyvetskére osztottam-azt-fel, melyeknek egyike Római mértékre szabott: másika
úgy nevezett Rhythmosos versekből áll.”²¹ Vagyis alapvetően verstani kritériumok szerint
oszlának meg a versek – s ezzel tökéletesen harmonizál a második könyv elé illesztett
bevezető, amely a mértékes verselés magyar nyelvű megvalósíthatóságát fejti ki, konkrét
verstechnikai részletkérdéseket tárgyalva.²² Ezen a két nagyobb egységen belül szintén
szimmetrikus szerkezetet alakított ki a költő: mindkét könyv élén két-két heroida áll (az
elsőben a két Ovidius-fordítás, a *Penelope Ulysseshez*, illetve a *Phyllis Demophoonhoz*,
a másodikban pedig két franciából készült átültetés, a *Helois Abelárdhoz* a *klastromból*,
illetve az *Abelard Heloishoz*).²³ Ezt követi két alkalmi vers, amelynek megszólítottja
egyaránt egy NN. betűjeggyel jelzett, tehát a konkrét személyiségtől immár erőteljesen
eltávolított figura: az első könyvben *Lakodalmi versezet NN. Úrnak másodszori ösze-
kelésekor*, a másodikban *NN. Barátomhoz*. A verseskötet retorikai stratégiája egyértelmű:
nem minősíti lényegesnek, hogy a két költemény ugyanahhoz a személyhez szól-e. Nem
is ad egyértelmű támpontot ennek a kérdésnek az eldöntéséhez: poétikai szempontból
irreleváns életrajzi adalékká degradálja azt az utalást, hogy az utóbbi vers első szava egy
vocativus értelmű konkrét férfi keresztnév („Imrém!”).²⁴ A címadásban felbukkanó azo-
nos, *nomen nescio* jelentésű monogram magának a verstípusnak, az alkalmi költészet
kereteibe illeszkedő epithalamiumnak, illetve episztolának a jellegzetességeire irányítja a
figyelmet. Ezután mindkét könyvben koronázásra íródott alkalmi vers következik: az
elsőben az 1790-ben megkoronázott II. Lipót, a másodikban az 1792-ben megkoronázott
I. Ferenc a megszólított. Ennek a két versnek a beillesztésekor teljesen egyértelmű a
szimmetrikus szerkezet kiépítésének szándéka: az előző vers ugyanis – ahogyan ezt az
alcím félreérthetetlenül teszi – egy latin vers fordítása, ráadásul annak is csupán egy
része („Eleje egy nagyobb költeménynek, melyet készített T. Bárdosy János a Lötsei
Iskolának helybeli Igazgatója fordított. Deákból 1792.”).²⁵ A dátum arról is árulkodik,
hogy az átültetés nem a koronázás idején, hanem két évvel később készült, azaz akkor,
amikor az I. Ferenc koronázására írott vers; ilyenformán aligha kétséges, hogy itt egy
lírai párdarab megalkotása volt a cél. A két könyv szimmetriája abban teljesezik ki, hogy

²¹ DAYKA (1993), i. m., 7.

²² Dayka verstani nézeteinek értékelésére lásd KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Bp., 1991, 177–179.

²³ Ez utóbbi két szöveg Charles Pierre Colardeau Pope-átfordozásának lefordítása, vö. FEST Sándor, *Pope és a magyar költők = F. S., Skóciai Szent Margittól A walesi bárdokig: Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*, szerk. CZIGÁNY Lóránt, KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2000, 281–282.

²⁴ Ezen a ponton külön jelentősége lehet annak, hogy ez a személyességtől való eltávolítás egy korábbi, et-
től eltérő szövegváltozat módosításával jött létre: Abafi kiadásában ez a vers *Vitéz Imréhez* címmel szerepel.
Abban a formában a szöveg episztoláris karakterének konkrétumai jóval erősebbek, mint ebben a változatban.
Vö. DAYKA (1880), i. m., 19–20, ill. 156–159.

²⁵ DAYKA (1993), i. m., 26.

mindkettőben anakreontika, illetve epigrammák zárják le a kompozíciót. Dayka a kötetbe – több alkalommal is – két változatban vette fel műveit: ahelyett, hogy a tökély perfekcionizmusát mutatta volna föl, egyenrangú változatokként helyezte egymás mellé a korábbi és a későbbi szöveget. Ilyet megtett fordítás esetében is (a két Helois–Abelard heroida), de saját versénél szintén folyamodott ehhez az eljáráshoz (*Eggy Egri Szépnek neve-napjára, A megharagudt Phyllis*).

Mindehhez ráadásul azt is hozzá kell számítanunk, hogy – láthatólag – a verseskötetben nem is vált el egymástól fordított és eredeti mű: hangsúlyos, nyitó pozícióba is olyan átültetések kerültek, amelyek eredeti szerzőjét fel is tüntetik a címek (pl. Ovidius), de a későbbi versek esetében is jelzetten felbukkannak fordítások (pl. Anakreón, Pope, Segrais művei).²⁶ A fordítás problematikája azáltal is tematizálódott a kötetben, hogy a függelékben négy latin és egy német nyelvű vers is olvasható – meghökkentő módon egyébként egységesen magyar címekkel ellátva, s így a paratextusok révén egyértelműen beleillesztve a verseskötet egészének kompozíciójába. S hogy a visszacsatolás teljes legyen, a latin nyelvű versek egyike nem más, mint az I. Ferenc koronázására írott magyar nyelvű költemény lefordítása latinra. Ez utóbbi gesztus újabb szimmetriát tesz láthatóvá: egy műfaj két nyelven történő tökéletes megvalósítása látszik itt az igazi költői kihívásnak. Hiszen az I. Lipót tiszteletére írott Bárdosy-vers latin eredetijét a Dayka-kötetből nem ismerhetjük meg, mivel az első könyv főszövegébe a magyar átültetés került; a második könyv főszövegében szereplő, I. Ferenchez címzett vers magyar eredetijének Daykától származó, a függelékbe beiktatott latin fordítása azonban már ott van a kötetben, s így felmutathatta a költő, hogy a panegyricus poétikai lehetőségeit magyarul és latinul egyaránt képes kiteljesíteni.

Dayka saját maga összeállította kötetének olvastán tehát igencsak kétséges lehet, hogy egy ilyen költői önreprezentációra miféleképpen építhető föl a szentimentális lírai személység létrehozásának olvasói stratégiája. Az aligha kétséges, hogy nem magától értetődő egy ilyen karakterű olvasat szolgálatába állítani a verseket, illetve aligha csodálható az, hogy egy ilyen olvasat érvényesítéséhez Kazinczynak jelentősen át kellett alakítania az eredeti kötetkompozíciót. Éppen ezért különösen fontos lehet az a néhány, nem is teljesen kifejtett reflexió, amely még a Kazinczy-kiadás – rendkívül hatékonynak bizonyuló – olvasási ajánlata előtt próbált meg közeledni a Dayka-szövegekhez: hiszen Daykának jelentek meg művei a korabeli folyóiratokban, s ilyenformán nem a kéziratban maradt, összeállított kötet volt az első megmutatkozása.²⁷ A Kazinczy-féle olvasat ugyanis egy erőteljes kanonizációs gesztus lehetséges, de nem szükségszerű terméke és előfeltétele.

A Mindenes Gyűjtemény egyik 1790-es cikke, amelyet szapphói strófában megírt üdvözlő vers is kísért, Daykát még nem költőként méltatta, hanem a magyar nyelv terjesz-

²⁶ Dayka versfordításainak forrásait – egész életművét áttekintve – Gálos Rezső foglalta össze táblázatszerűen: GÁLOS Rezső, *Dayka Gábor költészete*, EPhK, 1913, 235–236.

²⁷ A Dayka-recepció ezen szakaszára nézve lásd LŐKÖS István, *Dayka Gábor utóélete I. (1787–1800)*, Eger, 1962 (Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 257).

tőjeként.²⁸ A kétfázisú dicséret az említett irodalmi működés értékét is ennek rendeli alá (Dayka „szüntelen a' Magyar munkáknak készítéseiben fáradozik”); ennél sokkal jelentősebbnek ítéltetik azonban az a törekvése, hogy „kedves nyelvünk' tanulására nem kevés Tótokat és Horvátokat édesített”.²⁹ Dayka ebben a néhány sorban a magyar nyelvi ideológiát vállaló katolikus papnövendékek sorába illeszkedik bele, mintegy annak eleven cáfolatául, hogy a magyar nyelvűség szorgalmazása csak protestáns ügy lenne – s noha a versben van utalás saját költői tevékenységére is (a „híres Pindarusként” metafora), ez nem kap különleges hangsúlyt; bár a Pindaroszhoz hasonlítás egyébként az óda-költészet tradíciójába való beillesztést implikálná.³⁰ Kazinczynak egy 1794-es levelében már egy – ehhez képest – más természetű Dayka-kép ragadható meg, s az itt megfogalmazódó szempontok még egy-két döntő ponton eltérni látszanak a nagyjából két évtizeddel későbbtől is, noha a konstans mozzanatok kétségtelenül megvannak: „Nyelvünkre 's Poesisünkre nézve nekem ez az ifjú ember egyik legszebb reményem. Nem ismerek semmi szebbet, mint némellyik dala, 's gyönyörködve látom, mint hányja tűzre, 's rakásokban mind azt, a' miben magának nem tetszetik. Némelly dolgozása nyolcz kilencz ízben van leírva táskájában, elhintve mindenike új meg új igazításaival. A' Fiumei Gubernátor, Pászthory, nekem egyszer, midőn vele Nyelvünk' 's Literaturánk' emelkedése felől szóllék, egy feledhetetlen intést ada: Munkádat, úgy mond' ez a' nagy ember, csak akkor tekintsd jónak, midőn azt még jobba semmi erőlködések nem tehetik. Horázt a' kilenc esztendő és a' limae fuga által nem mond egyebet, s a' szó engem még is úgy megragada, mintha azt soha sem hallottam volna Horáztól. Dayka ezt teszi, 's látszik dolgozásin, hogy ezt teszi. És még is, valamint szerencsésebb verseinél semmit nem ismerek, semmit nem képzelhetek még bájosabbat, úgy nem szerencsétlenebbet, mint prosája; Grammaticája pedig éppen rossz, sőt irtóztató. Sokat tanult, és tanulni mindég fog.”³¹ Ebben a néhány sorban most talán nem is az a legfeltűnőbb (bár ez is megérdemli a figyelmet), hogy a *Tövisék és virágok* epigrammáinak egyik legnevezetesebb darabjából, a *Himfy* címűből³² ismerős verségetés-metaphora már ekkor felbukkan Kazinczynál, ráadásul Daykához kapcsolva – s egyéb adat híján nem is lehet eldönteni, hogy ekkor még valódi cselekedet leírásáról van-e szó, vagy már itt is metaforáról. A Dayka-értelmezés felől nézve ennél sokatmondóbb az a szembeállítás, amelyet Kazinczy költő és prózaíró, majd költő és grammatikus között felállít; egyrészt még a verseket is egy perfekcionista tökéletesedési folyamat végpontja felől tekintve, mintegy ígéretként minősíti elismerően, másrészt pedig Dayka prózáját és grammatikáját kifejezetten rossznak tartja. Jól látható: Kazinczy itt jelentős szűkítést alkalmaz az – ekkor még távolról sem lezárt – Dayka-életműben, hogy a dicséretet megfogalmazza. Ezek után nem is csodál-

²⁸ Mindenest Gyűjtemény, 1790, IV, Szent György havának 21. napján, 87–90.

²⁹ *Uo.*, 88–89.

³⁰ A cikket és a verset közölte Abafi is: ABAFI Lajos, *Dayka Gábor élete* = DAYKA (1880), i. m., IX.

³¹ Kazinczy Kis Jánosnak, Várad, 1794. március 4. (KazLev II, 343–344.)

³² A vers a legújabb kiadásban: KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, kiad. GERGYE László, Bp., 1998 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 2), 117. Értelmezéséhez lásd még GERGYE László, *Műzsák és Gráciák között: Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet*, Bp., Universitas, 1998, 59–71.

ható Földi János – egyébként évekkel korábbi – reakciója; Kazinczy ugyanis neki jóval az imént idézett levele előtt megküldte Dayka grammatikáját, s Földi úgy nyilatkozott erről az értekezésről, hogy elmarasztaló véleményét semmilyen egyéb tevékenység vagy írásmű iránti tisztelet nem ellenpontosította. Földi számára Dayka rossz grammatikus és nem több; ráadásul azt a veszélyes tendenciát is benne vélte fölfedezni, hogy a magyarul nem igazán tudó katolikusok bele akarják ártani magukat a nyelv dolgaiba, amikor az pedig derék reformátusokra várna: „Te pedig Barátom ne engedd magadat az ilyenek által eltsábbíttatni. Sőt (ezt egyedül magadnak írom) fogjuk köz erővel a’ dolgot, ne hogy a’ pápista magyarság, a’ kiké mindazonáltal nem a’ legtisztább magyarság, felsőségre emelje magát, ’s a’ nyelvben is, mint egyebekben törvényt osszon. Én óhajtanám, hogy egygy tiszta magyarságú Reformálttól került grammatica állana most fel.”³³

Külön figyelmet érdemelnek Csokonainak a Dayka-kiadás előkészítése során elkészített jegyzetei: Kazinczy ugyanis eljuttatta Csokonaihoz a kéziratot, hogy „a’ hol igazítás-ra valót lát benne, tégyen próbát rajtok”. Kazinczy levele, amelyben fölkerlte Csokonait a közreműködésre, azért is érdekes, mert ebben a pár sorban azt állítja Daykáról: néhány dala „olgy édes, mintha a’ szerelem sugallotta volna”.³⁴ A föltételezettséget sugalló megfogalmazás („mintha”) arra utal, hogy Kazinczy itt nem kívánt közvetlen életrajzi eredeztetést láttatni Dayka lírája egyik legjobbnak ítélt csoportjában: a szerelmet tárgyazó dalköltészetet ebben az értelemben nem vélte biografikus magyarázatra szorulónak. Ezek után talán nem is meglepő, hogy a kéziratot megkapó Csokonai szintén nem az alanyi, személyes költői hitel felől olvasta a Dayka-verseket. Annak ellenére egyébként, hogy Kazinczy minden bizonnyal nem a Dayka összeállította kötet kéziratát vagy annak másolatát juttatta el Csokonaihoz: Csokonai tanulmányértékű jegyzetei ugyanis majdnem abban a sorrendben sorolják föl a kommentált verseket, amely a későbbi Kazinczy-kiadás sorrendjével egyezik meg.³⁵ Csokonaihoz feltehetően nem jutott el Dayka két előszava sem, hiszen ezeket Kazinczy nem sorolta be a töle kiadni kívánt költői művek közé, s Csokonai sem tesz említést róluk; Csokonai mégis mintha ezeknek a szövegeknek az intenciója szerint értékelte volna a verseket. Megjegyzéseinek legnagyobb részét ugyanis verstani, prozódiai kérdések boncolgatása töltötte ki – vagyis ahhoz a szándékhoz mérte hozzá a költeményeket, amelyeket a Veres Kötet második könyvének előszava tett explicitté, noha ő csupán magukból a versekből vonhatta el ezt a szempontot. Ebből az olvasatból aztán természetesen következett az is, hogy Csokonai a – jelenlegi Dayka-kanon szerint – legfontosabb versek egyikét, *A rettenetes Éj-szakát* sem egy szentimentális életérzés kifejeződéséként fogta fel; sokat idézett kijelentése („Ez ám a poétai

³³ Földi János Kazinczynak, 1791 (KazLev II, 241); természetesen az sem zárható ki, hogy Földi elmarasztaló véleménye befolyásolta Kazinczy három évvel későbbi levelének állásfoglalását is.

³⁴ Kazinczy Csokonainak, Érsemjén, 1802. november 27. (CSOKONAI VITÉZ, i. m., 215.)

³⁵ Erre elég talán annyit említeni bizonyítékként, hogy Csokonai „I. Versezet”-ként *A virtus becsét* említi, amelyet Kazinczy kiadása tett később kötetnyitó darabbá: *Jegyzések és említések a Dayka verseire* = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Prózai művek*, kiad. VARGHA Balázs, Bp., 1981, 473. Ugyanakkor viszont – amint arra Borbély Szilárd és Debreczeni Attila volt szíves felhívni a figyelmemet – Csokonai listájának sorrendje a továbbiakban nem egyezik meg teljesen a Kazinczy-féle kiadás sorrendjével, bár ahhoz közel áll.

Nachtstück!")) annak tömör előrebocsátása, amit aztán a versről adott további elemzése is világossá tesz, hogy Csokonai számára itt a lírai hatáselemek funkcionális és intenzív felhasználása volt a leginkább méltányolható teljesítmény, vagyis szerinte a vers értéke abban állna, hogy nyelvi eszközökkel egységes hatást tud kelteni.³⁶

Csokonainak ez az – egyébként egykorúan nem publikus, s így zárványnak bizonyuló – olvasata láthatólag attól maradt érintetlen, amit Kazinczynak a saját kiadásához illesztett, nagyszabású és nagyhatású Dayka-életrajza kifejtett: a Kazinczy-kiadás átszerkesztő mechanizmusát ugyanis ez a biográfia tette teljessé, s így adhatott a megjelenő első Dayka-kötet egy olyan olvasási ajánlatot, amelyben a versek szövegének sorrendje hézagatlanul illeszkedett az életrajzban megkonstruált személyiségkép legfontosabb vezérelveire. Kazinczy ugyanis a biográfiában fogalmazta meg a szomorú élet narratíváját, amely ilyenformán Dayka verseinek szentimentális olvasatát nyitotta meg; itt fejtette ki a kettejük közti barátság történetét, amely ebben a kontextusban a kiadásra és az életmű gondozására való felhatalmazás narratívájaként értelmezhető. S ami legalább ennyire fontos, megalapozta a klasszicista korrekcióelv szerint alkotó költő toposzát is, amely egyrészt ismét a javításokra való felhatalmazottsághoz kapcsolódik, másrészt pedig fölerősíti azt a költői szerepértelmezést, amely Kazinczy saját felfogásában mutatkozik meg. Mindezek a biográfiára ráakódó, erőteljes koncepcionális elemek pedig az – egyébként széleskörű és alapos – anyaggyűjtés során felbukkanó adatok átcsoportosításával épülhettek hatásos retorikai szerkezetekbe. Hiszen a szomorú élet narratívájához igencsak szükség volt a magánéleti boldogtalanság tételére. Sajátos módon ez a tétel elsősorban nem Dayka betegségének vagy két gyermeke elvesztésének hangsúlyozásával alapozódott meg, hanem Dayka szerencsétlen és boldogtalan házasságának az applikálásával. Kazinczy mindezt Dayka egykori barátjának, Bodnár Antalnak a leveleire építette rá, annál is inkább, mert Daykától magától nem lehetett idézni olyan megnyilatkozásokat, amelyek személyes boldogtalanságára utaltak volna. Csakhogy Czeizel János már 1905-ben teljes joggal – bár, sajnos, nem túlságosan nagy hatással – figyelmeztetett arra, hogy Bodnárnak a Dayka felesége irányában kifejezetten ellenséges és elfogult megjegyzései igencsak egyoldalú forrásnak tekinthetők: „Milyen volt költőnk családi élete, tényleg boldogtalansága vitte-e rá, hogy „ívás”-nak adta volna magát, csak akkor tudnók biztosan megállapítani, ha életére más okmányok, mint a Bodnár levelei állnának rendelkezésünkre.”³⁷ Csakhogy sem a lőcsei vagy az ungvári professzori állás megpályázására és betöltésére vonatkozó hivatalos iratok,³⁸ sem a Daykára vonatkozó, két gimnáziumi igazgatójától (Bárdosy János, Fekete Imre) származó levelek nem tartalmazznak egyetlen utalást sem a házasság megromlására; természetesen ez következhetik részben az iratok jellegéből is – ám a két visszaemlékező igazgatót már minden bizonnyal nem kötötték a hiva-

³⁶ Erre már felfigyelt Bíró Ferenc is: BÍRÓ, i. m., 366.

³⁷ CZEIZEL János, *Dayka Gábor lőcsei tartózkodása*, ItK, 1905, 47–48; Czeizel egy másik cikkében kifejezetten Bodnár egyik közlését korrigálta a lőcsei római katolikus plébánia anyakönyvei alapján: CZEIZEL János, *Adatok Dayka Gábor életrajzához*, EPhK, 1902, 952–953.

³⁸ ILLÉSY, i. m.; CZEIZEL János, *Dayka Gábor, mint a magyar nyelv s irodalom tanára*, Magyar Paedagogia, 1902, 488–494; MAZUCH Ede, *Dayka Gábor ungvári tanársága*, It, 1913, 340–349.

talos iratszerkesztés kritériumai. Még csak az a vélekedés sem nagyon használható fel közvetett érvenként a feleség kárhoztatására, hogy Dayka költői működése Ungváron megszűnt: Fekete Imre, Dayka itteni fölöttébe ugyanis azt írta Kazinczynak, hogy a hozzá írott – nyilván alkalmi – költemények elkallódtak; ezek szerint pedig Dayka itt is, súlyosbodó betegsége ellenére írt verseket, hiányuk csupán annak tulajdonítható, hogy ezeket nem őrizték meg.³⁹ A Dayka-életrajz Kazinczytól eredeztethető narratívájában a feleségnek egyértelműen a diabolikus kísértő szerepe jutott, aki elvonja a költőt mindattól, amire hivatva lenne. Ennek alátámasztása azonban egyáltalán nem történt meg: a forráskritikai óvatosság igénye alárendelődött a Dayka-életmű domináns olvasatának, amely még az olyan gondos és árnyalt elemzésekben is megmutatkozik, mint a Kabdebó Lóránté vagy a Bíró Ferencé;⁴⁰ önmagában ugyanis a „szomorú élet” narratíváját újramondó érvek nem adnak választ arra, hogy miért lett volna szomorúbb Dayka élete, mint a magyar irodalom többi szomorú életű költőjéé – ennek a toposznak az összekapcsolása azonban a versek biografikus karakterű olvasatával már hatásosan tükrözheti a sorscsapásokra szentimentális lelkülettel reagáló lírai személyiség arcvonásait. Ennek érdekében azonban el kellett felejtetni azt a nyugtalanító észrevételt, amelyet Czeizel János fogalmazott meg: „Egyetlen költeménye sem maradt fenn [Daykának – Sz. M.], mely a betegsége alatt kiállott szenvedésekről szólna, pedig mindig a bánat, a szomorúság, a szenvedés dalosa volt. Ír lakodalmi verseket, ír elégiákat ismerősei halálára s egyetlen hangot sem talál, mellyel örömét fejezné ki, midőn gyermekei születnek, egyetlenegy szóval sem említi fájdalmát, midőn két leánykája elhal. Egyetlenegy költeményünk sincs, mely házasságáról, családi életéről szólana, egyetlen versünk sincs feleségéről, kihez régente, midőn még kezét nem bírta, oly panaszos hangon fohászkodott. Panasz, szomorúság, kétségbeesés képezték költeményei tárgyát s midőn a legnagyobb betegségben kínlódik, nem tör ki többé égető panaszokban.”⁴¹ Czeizel János szavai annak tapasztalatáról árulkodnak, hogy Dayka lírai életműve bizony nem teljesíti be hiánytalanul azokat az elvárásokat, amelyeket egy alanyi, szentimentális költő kapcsán meg lehet fogalmazni – pedig Czeizel még csak nem is a Veres Kötet kompozíciójából indul ki, hanem az összes fennmaradt versből.

Ám nem is ez az egyetlen pont, amelyben a Dayka-életmű domináns olvasatának az igencsak szűk, az írói teljesítmény jelentős részére érvénytelennek bizonyuló volta megmutatkozik. Nem épült be például Dayka szentimentális karakterű olvasatába az a Bárdosy Jánostól származó, s Kazinczytól is rögzített adalék, amely Dayka kivételes

³⁹ Fekete 1805. október 5-i, latin nyelvű levelét közölte HARSÁNYI István, *Valkovszky János, Bárdosy János és Fekete Imre egy-egy levele Kazinczy Ferenchez*, ItK, 1912, 198–206; magyar fordításban lásd MAZUCH, i. m., 347–349.

⁴⁰ Kabdebó egyik – egyébként színvonalas – verselemzésében erősen ott kísért a „boldogtalan Dayka” toposza (KABDEBÓ Lóránt, *Dayka Gábor: A rettenetes éjszaka*, ItK, 1969, 269–274), Bíró Ferenc pedig vonatkozó fejezetének első mondatában azt mondja Daykáról, hogy „a magyar irodalom legszomorúbb életű költői közé tartozik” (BÍRÓ, i. m., 363).

⁴¹ CZEIZEL, i. m., 46–47.

rögtönző képességéről árulkodik⁴² – ez nyilván azért nem kapott hangsúlyt a Kazinczy-féle narratívában, mert a klasszicista korrekcióelv felmutatását gyengítette volna. Ugyanígy háttérbe szorult Daykának a magyar grammatika iránti érdeklődése is, amelyet saját tanári munkája is előhívhatott, hiszen – tankönyv híján – neki magának kellett kompendiumot összeállítania a magyar nyelv oktatására;⁴³ ezzel a törekvésével Dayka nem is rítt ki saját korából, sőt, igazából az lett volna különös, ha nem mutat kitüntetett érdeklődést a nyelvkérdés iránt. Mindazonáltal Daykának nemcsak az 1790-es évek nyelvi mozgalmába való beillesztése maradt el, hanem Dayka latin nyelvű grammatikája is mind a mai napig kiadatlan.⁴⁴ Dayka prózai műveinek jelentősebb darabjait először kéziratból Gálos Rezső közölte 1913-ban,⁴⁵ de azóta sem készült olyan Dayka-kötet, amely fölvette volna ezeket az írásokat, sőt, az azóta készült fontos összegzések sem kívántak számot vetni ezekkel a prózaepikai kísérletekkel.

Ennél is látványosabb azonban a lírai életmű bizonyos szegumentumainak a kirekesztése. Dayka latin és német nyelvű verseit Kazinczy még természetes módon fölvette a kiadásába (a töredékes művek kiegészítésére a korszak legnagyobb hazai latin nyelvű költőjét, Hannulik János Krizosztomot kérve föl), ám a – Kazinczy halála miatt – Toldy gondozta második kiadásból ezek már kimaradtak; Toldy mindezt csak ezzel a dodonai mondattal kommentálta: „Elmaradának a’ latín versek is, könnyen kitalálható okokból.”⁴⁶ A latin versek egy részét a Veres Kötet 1993-as kiadása tette csak újra hozzáférhetővé – ide azonban természetesen csak azok a szövegek kerülhettek be, amelyeket Dayka beillesztett a kötettervbe. A latin nyelvű versek szövegszerű elemzése mindezek után éppúgy hiányzik az újabb szakirodalomból, mint ahogy a latin nyelvű költői működés funkciójára való rákérdezés: sokatmondó, hogy a költői pálya áttekintésére vállalkozó Kabdebó Lóránt különösebb indoklás nélkül tekintett el ezeknek a verseknek az elemzésétől. Pedig ezek a latin nyelvű költemények nem minősíthetők még a 19. században sem érdektelennek vagy elhanyagolhatónak: Szörényi László publikálta azokat a – feltehetőleg a 19.

⁴² „Ha ki azt vélné, hogy illy sokat illy egyenlő írással Dayka nem írhatott előbbi dolgozás nélkül, emlékezzék arra, a’ mit Bárdosy beszélt ide kötetett levelében, hogy ő mint dictált egy időben két Irónak kétféle verset.” Kazinczy szavait idézi: GÁLOS, *i. m.*, 229–230. Vö. még Bodnár Kazinczyhoz írott, 1805. október 25-i levelének következő soraival is: „Azt tudom, hogy Dayka gyakran még poeta és feljebb való tanuló korában, ha megszólították, hogy erről vagy arról a tárgyról mondjon egy pár verset; azonnal kész volt, és kevés gondolkodásra helyes distichonokat köpött.” DAYKA (1880), 122.

⁴³ Erre lásd CZEI ZEL (1902), *i. m.*

⁴⁴ Abafi a bevezető tanulmányban röviden utal rá, éppúgy, mint Bárdosy János latin nyelvű, az európai és ázsiai kunokról szóló kéziratának fordítására (ABAFI Lajos, *Dayka Gábor élete* = DAYKA [1880], *i. m.*, XXV), közölni azonban nem közölte. Megjegyzendő, hogy Debreczeni Attila vezetésével most indultak el az előkészületek egy minden eddiginél átfogóbb, Dayka összes kéziratát feldolgozó, kritikai igényű kiadásra; ebben pedig a grammatika éppúgy helyet kap majd, mint a többi kiadatlan kézirat.

⁴⁵ GÁLOS, *i. m.*, 231–234.

⁴⁶ TOLDY Ferencz, *Dayka élete* = DAYKA’ *Versei*, öszveszte KAZINCZY Ferencz, második bővebb kiadás, Buda, 1833, XII. Tehát nem a Toldy-féle kiadás az az egyetlen kiadás, amely még tartalmazta a latin verseket, ahogyan Szörényi László írja egy helyütt, nyilván tollhibából eredően: SZÖRÉNYI László, *Latin költészet 1770 és 1820 között* = Sz. L., *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomból*, Bp., 1999, 115.

század második feléből származó – kéziratos fordításokat, amelyeket egy bizonyos, nem teljesen megnyugtató módon azonosítható Tóth László készített Dayka latin nyelvű verseiből.⁴⁷ Ezek az átültetések azt feltétlenül valószínűsítik, hogy volt olvasóközönsége Dayka ezen verseinek is – annak ellenére, hogy a szentimentális Dayka portréjába egyáltalán nem épültek be ezen szövegek tanulságai.

Dayka úgy vált az 1810-es évek mintaadó költőjévé, hogy a Kazinczytól kialakított olvasási ajánlat határozta meg a befogadását.⁴⁸ Még ha felbukkant is olyan dokumentált olvasat, amelyik nagyon nem értett egyet ezzel a kanonizációs stratégiával (ilyen volt Batsányi Jánosnak a saját példányába bejegyzett glosszáiból rekonstruálható véleménye⁴⁹), mind a publikált anyag, mind a kiemelt szövegek, mind pedig a kommentárok esetében Kazinczy Dayka-képe maradt a domináns. Ez mutatkozik meg Kölcsey töredékben maradt kritikájában is,⁵⁰ amelynek igazi érdekessége talán nem is a voltaképp kikövetkeztethetetlen gondolatmenetben rejlik, hanem abban a gesztusban, hogy Kölcsey egyáltalán méltónak találta a recenziálásra: eszerint számára az 1810-es évek elejének egyik legfontosabb költője (Csokonai, Berzsenyi és Kis mellett) éppen Dayka volt.⁵¹ Dayka felértékelődése azonban azt is magával hozta, hogy ezáltal elszigetelődött attól a kontextustól, amelyet az 1780-as, 1790-es évek irodalmi termése és olvasatai jelentettek. Sajátos módon a voltaképp húsz évvel korábbi, szelektált versanyaghoz társított, elsősorban aktuális tétellel és nem történeti-poétikai relevanciával kialakított interpretáció tehette kortárs költői életművé ezt az erőteljesen 18. század végének mutatózó oeuvre-t. Erről árulkodik Bajza Józsefnek az 1833-as, Toldy-féle kiadásról szóló recenziója is; amit ő Daykában fölfedez (a lélekfestés, a szentimentális életérzés alányilag hiteles kifejtése), rendkívül messze van Csokonainak az egészen más poétikai tradícióban gondolkozó megjegyzéseitől: „Daykának egész poésise lélekfestés, oly hív és való, hogy nem ismerek magyar költőt, ki őt ebben felülhaladta volna. [...] Míg mások szívök állapotját festik, Dayka saját szívével látszik beszéltetni, mit érez. [...] Tekintsünk például a *Titkos Bú*, s *Esdeklés* című darabokra: bennök minden a lélekből van véve s a lélekre vitetik vissza; homályos bú, előre-érezés, elfojtott sóhajtás, rejtett ah, epedő gerjedezés, szerelmi bájos édesség, elhúnyt öröm, néma jajgatás, emésztő bánat, kínos édes nyögdelések, édes elragadtatás, álvígság stb., ezek azon ideák, gondolatok, szavak, melyekkel Dayka foglalatoskodik, melyekről zeng, melyekkel fest, s szinte meglep bennünket gazdagságával a

⁴⁷ SZÖRÉNYI László, *Dayka Gábor latin versei Tóth László fordításában*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXVII, 1991, 19–31.

⁴⁸ Ezt részletesen feldolgozta jól dokumentált tanulmányában LÖKÖS István, *Kazinczy 1813-as Dayka-kiadásának korabeli fogadtatása: A magyar klasszika történetéhez* = L. I., *Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok*, Bp., 1984, 37–60.

⁴⁹ Ezt feldolgozta: CZEIZEL János, *Bacsányi jegyzetei Dayka Gábor 1813-ban kiadott verseihez*, EphK, 1902, 744–746.

⁵⁰ KÖLCSEY Ferenc, *Recenzió Dayka Gáborról* = KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, kiad. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, I, Bp., 1960, 431–432.

⁵¹ Kölcsey Dayka-kritikájáról legutóbb: GYAPAY László, *Egy recenzió téje: Kölcsey befejezetlen kritikája Dayka Gáborról*, ItK, 1999, 273–290.

psychológiai kitételeknek, melyekben egyébiránt nyelvünk nem igen bővelkedik.”⁵² Bajza olvasata immár teljesen függetlenedni látszik mindazoktól a poétikai kérdésektől, amelyeket Dayka Veres Kötetének „tüzetes olvasata” alapján föltárhathunk, s nincsen sok köze a fennmaradt kéziratanyag jelentős hányadához sem; mindazonáltal mégsem lehet a „szentimentális” Daykát mint a „titkos bú poétáját” megkonstruáló, igen nagy tradíciójú értelmezést⁵³ illegitimnek vagy tévesnek minősíteni. Hiszen lehetséges értelmezésről van szó, amely rendelkezik bizonyos korlátozott megvilágító erővel: vagyis pontosan olyan, mint bármilyen más értelemkonstrukció. A Kazinczy-féle kanonizációs gesztust pedig nemcsak máig elérő hatása, hanem belső gondolati koherenciája és komoly filológiai megalapozása is igen jelentősnek mutatja. Mint minden fontos értelmezési tradíciót, ezt sem fölösleges azonban kitenni a történeti-poétikai kritériumok dekonstruáló hatásának: így talán tényleg lehetségessé válik a Dayka-életmű újraolvasása.

Márton Szilágyi

LE POÈTE DU « CHAGRIN SECRET »? LES POINTS D'INTERROGATION RELATIFS À LA CANONISATION DE GÁBOR DAYKA

L'étude traite de l'image créée dans l'histoire littéraire hongroise traditionnelle de l'œuvre poétique de Gábor Dayka (1769–1796). Jusqu'à présent, l'interprétation de cet œuvre est influencée par l'histoire de ses éditions. De son vivant, Dayka ne vit pas son recueil de poèmes paraître, après sa mort précoce celui rédigé par lui-même fut transmis à son ami, Ferenc Kazinczy qui, d'une part à la base du dit « Volume Rouge », d'autre part, à la suite d'un travail de recherche assidu pour trouver tous les manuscrits de l'auteur, publia les poèmes de Dayka en 1813. Or, cette édition avait subi d'importantes altérations par rapport à la conception d'origine du Volume Rouge. En rédigeant cette édition, Kazinczy avait comme objectif de proposer aux lecteurs – explicitement et implicitement (c'est-à-dire avec la biographie de Dayka annexée aussi bien qu'avec l'ordre des poèmes) – de voir Dayka dans le canon littéraire comme le poète modèle du sentimentalisme hongrois. L'étude va au fond du Volume Rouge et y démontre certains éléments de l'interprétation traditionnelle due à Kazinczy, en proposant une autre interprétation possible ; celle prenant en considération la manière de réflexion poétique de la fin du XVIIIe siècle.

⁵² BAJZA József, *Dayka Gábor* = BAJZA József *Összeüjtött munkái*, 3. kiadás, kiad. BADICS Ferenc, III, Bp., 1901, 305–306.

⁵³ Ehhez a hagyományhoz kapcsolódik egyébként Baróti Dezső is, aki szerint például „kevés magyar költő van, aki olyan erős pszichológiai érzékkel írt volna, mint ő [ti. Dayka – Sz. M.]. Állandóan analizálja önmagát.” (BARÓTI Dezső, *Dayka Gábor* = B. D., *frók, érzelmek, stílusok*, Bp., 1971, 192.) Nem meglepő, hogy Bajza főntebb idézett szavait „találós”-nak nevezi, és egyetértőleg idézi... (195–196.)

CIKLUSÉPÍTKEZÉS A MODERN KÖLTÉSZETBEN

Korunk irodalomtudománya korábban elképzelhetetlen finomsággal és pontossággal elemzi a költészetet, s a szakterület és a rokon tudományok folyamatos megújulása eddig nem is sejtett megközelítési lehetőségekkel gazdagítja az irodalomértés módszertanát. A művek mikroszkóppal felbontható mélyvilága annyi csodával lakatta jól az elemzők kíváncsiságát, olyan mértékben kötötte le a modern költészettel foglalkozó kutatók figyelmét, hogy – tisztelet a kivételnek – kissé szem elől tévesztették a nagyobb léptékű, eltérő nagyságrendű jelenségeket, amelyek megfaggatása pedig sokban hozzájárulna a művel kapcsolatos mindennemű tudásunk gyarapításához. Ilyen jelenség a *versciklus*. Egészen más feladat az egyiket, mint a másikat kutatni. A vers nyelvi produktum, átlát-szatlan, létrejött valami, amit az értelmezés mintegy megröngtenez. A ciklus vizsgálata során ezzel szemben az azt alkotó, magukban egységes, összetett elemek közötti ízesülést elemezzük. Nem állítható, hogy a ciklusépítés kérdése egyáltalán nem kerül szóba az irodalomtudományi kutatásokban. Az már annál inkább kijelenthető, hogy efféle vizsgálódások elsősorban a korábbi századok irodalmi anyagával szembesülnek, a közelmúlt és a jelenkor irodalmára vonatkozó elemzésekben ezzel szemben határozottan háttérbe szorul az ilyen típusú megközelítés.

Míg Petrarca *Canzonieréjével*, Dante *Vita nuovájával*, Villon *Kis és Nagy Testamentumával*, Balassi vagy Zrínyi nagy kompozícióival komoly szakirodalom foglalkozik, míg Kisfaludy Sándor *Himfyje* vagy Petőfi *Cipruslombokja* vagy *Felhők* ciklusa a kutatás figyelmének előterében van, addig a 20. századi irodalom nagy ciklusait, szerkezeti szempontból, egy-két kivételtől eltekintve, mint amilyen *A szegény kisgyermek panasza*i vagy Szabó Lőrinc *Tücsökzenéje*, a kutatás elhanyagolja. Főleg pedig, ha egy-egy szerzőről és műről esnek is figyelemre méltó megállapítások, a ciklusépítésről való tudásunk nem akkumulálódik akár a részismeretekből levonható következtetések, akár az elemzés során felmerülő nyitott kérdések formájában sem. Aki valamely konkrét feladat megoldásán fáradozva szempontokat keres, vagy nem talál ilyeneket, vagy elejtett megjegyzésekből kell összegyűjtenie hasznosítható tanulságokat, vagy pedig, végül, a régebbi korokra vonatkozó szakirodalom eredményeit kell megkísérelnie a mi korunkra átültetni.

Ez utóbbi eljárás, ha köszönhetünk is neki fontos felismeréseket, éppen arra irányítja a figyelmünket, hogy a ciklusépítés kérdése korunk költészetében olyan új problémákkal szembesíti a kutatót, amelyekkel a régebbi korokban bűvarkodva még nem kellett szembenézni. A ciklus ugyanis olyan nagyobb egység, amelynek alkotó elemei önálló művek (esetünkben: versek). Márpedig a versek természete igen nagy változásokat mutat századunkban, így a belőlük felépülő nagyobb kompozíciók, sorozatok is sok új vonással

rendelkeznek. Azok az átalakulások, amelyek megváltoztatják a költői szövegek belső koherenciáját, ezek határainak, nyitó és záró elemüknek a természetét is jelentősen átformálják. A fenti „tisztelet a kivételnek” kifejezés ezért nem üres udvariassági formula, hanem utalás olyan szerzőkre és megfogalmazásokra, akik és amelyek ebben az inségben mégiscsak hivatkozási alapul szolgálnak a ciklus kérdéseivel foglalkozó szakember számára.

Ilyen mindenekelőtt Tamás Attila, aki József Attilából indul ugyan ki, de általános szinten veti föl a kérdést, mint tanulmányának címe: *Egy verskompozíció-típus megjeleneése századunk magyar költészetében* is mutatja.¹ Tamás Attila írásának témája csak részben fedi az általam megjelölt témakört. A módszer, amelyet választott, sem felel meg pontosan annak, amelyet én az itt felvetett probléma tisztázása szempontjából optimálisnak tartok. Ugyanakkor ezt az ítéletet jelen dolgozatra is kiterjesztem: a ciklus kapcsán felmerülő kérdések megfogalmazásához csak hozzákezdhetünk, nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a további lépések irányát a vizsgálódásnak ebben a stádiumában kijelölhetnénk, megtervezhetnénk.

Nagyon is célszerű viszont a kályhától elindulni, a munkát fogalomtisztázással kezdeni. Arra kell mielőbb válaszolnunk: mi a ciklus? A fenti, hevenyészett meghatározásra visszatekintve, annyi kétségtelennek látszik – bár a legizgalmasabb nehézségek, mint majd látható lesz, éppen itt teremnek –, hogy a ciklus alkotó elemei önálló versek. Ha nem így lenne, akkor a ciklus helyét a vers vagy a költemény fogalma vagy képzelete foglalná el, és az azt összetevő elemeket verssornak vagy strófának kellene nevezni, és ekként kellene velük bánni. Az a korábbi megfogalmazás, hogy a ciklus versekből álló *egység*, megfelelőképpen óvatosnak és körültekintőnek látszik. Ha egységről nem beszélhetnénk, akkor nem lennének alkotó elemek sem, hanem csupán egy halmaz, egy konglomerátum, amelyben az egyes versek véletlenszerűen, esetlegesen vagy valamilyen, az adott halmaztól idegen szempontok szerint helyezkednének el. Ám hogy ez az egység közelebről milyen természetű, hogy például kompozíció-e, sorozat-e vagy valamilyen más elv és koherenciaszint szerint határozható-e meg, arról ismereteinknek adott szintjén nem érdemes még kijelentéseket tenni.

A ciklus (küklosz) görög eredetű szó, jelentése: *kör*. Használati tartománya nagyon kiterjedt, s az időbeliségnek kitüntetett szerep jut benne. A magyar *Értelmező szótár* első, tudományos jelentését a következőképpen adja meg: „Olyan szabályosan visszatérő időszak, melyen belül hasonló jelenségek, folyamatok fordulnak elő, mint az előzőekben.”² Mint a lexikonok általában, az idézett szótár is áttekinti a természeti és társadalmi létezés azon területeit, így a csillagászatot, a közgazdaságtant, a bányászatot, a műszaki életet, az orvostudományt, a politikát, amelyeken a szabályosan ismétlődő időszakokat szokás ezzel a névvel megjelölni. Ha ezekkel az alkalmazásokkal szembesítjük az irodalomtudomány fogalomhasználatát, megállapíthatjuk, hogy a szót a művészet jelenségeinek jellemzése során átvitt értelemben, az eredeti jelentéstől sok tekintetben eltávolodva

¹ TAMÁS Attila, It, 1999, 134–149.

² A magyar nyelv értelmező szótára, I, A–D, Bp., Akadémiai, 1959, ciklus [szócikk], 791.

használjuk. Az eredeti időbeli vonatkozás, a ciklus folyamatjellege jelentős mértékben elhomályosul, az ismétlődés háttérbe szorul.

Az *Értelmező szótár* az irodalomtudományos értelemben vett ciklust a következőképpen határozza meg: „(Valamely író vagy költő művén vagy művein belül) tartalmilag csoportosított és összefüggő alkotások, főleg versek (ritkán regények, drámák) sorozata, amelynek a költő rendszerint külön összefoglaló címet ad.”³ A *Világirodalmi lexikon* definíciója: „általános értelemben valamely jelentős eseményhez, ugyanazon (nevezetes) személy(ek)hez fűződő, illetve ugyanabból az eszme-, érzéskörből fakadó vagy utólag ilyen szempontból csoportosított, tehát azonos, illetve rokon tárgyú, tartalmukban összefüggő, többé-kevésbé egységet képező irodalmi művek csoportja.”⁴ A szócikk szerzőjének, Kovalovszky Miklósnak az *Értelmező szótártól* eltérően elsősorban epikai művek lebegtek szeme előtt, amikor a meghatározást megfogalmazta és a szemléltető példáit kiválogatta. Kovalovszky figyelmét csak ezután fordítja a lírai költészetre: „A líra jellege szinte természetessé teszi, hogy egy költő versei tárgykör, érzésvilág, hangulat vagy stílusjelleg alapján bizonyos csoportokba sorolhatók, s – főként újabban – így rendeződnek el a kötetekben is, külön cikluscímmel. A tudatos ciklusalkotás jellegzetes példáit mutatja *Baudelaire, George, Rilke, Ady*. Nem ritka azonban, hogy a »hosszútávú« ihlet vagy a költői tervszerűség kötetnyi versciklusokat, *versfüzéreket* épít.”⁵ Az első korlátozás, amelyet a jelenség érdemi elemzése érdekében vállalnunk kell, az, hogy vizsgálódásunk alkalmasszerűen máshonnan vett példáink ellenére is a modern lírai költészet keretei között marad.

Mielőtt szembesítenénk a kiindulásul választott definíciókat a költői ciklusok korpuszával, a jelenség felső határát is meg kell jelölnünk. A ciklus nagyobb entitás, mint egy költemény, de nem haladhatja meg, s egy meghatározott típus kivételével nem is éri el a verseskönyv terjedelmét. A verseskötet létrejöttének az esetek túlnyomó részében merőben pragmatikus okai vannak. A költőnek elegendő költeménye halmozódott föl ahhoz, hogy velük a közönség és a kritika előtt bemutatkozzék. Sikerült megfelelő számú előfizetőt gyűjtenie, vagy egy kiadó hajlandó publikálni azokat a verseit, amelyek egy előző kötet megjelenése óta íródtak. A verseskönyvben azok a költemények kapnak helyet, amelyek kéziratban vagy szétszórta formában a költő rendelkezésére állnak, s amelyeket a szerző érdemesnek tart a kötetben való közlésre vagy újraközlésre. A verseskönyvek nagy hányada tehát az esetlegesség és az alkalmasszerűség, az elrendezés véletlenszerűségének olyan jegeit mutatja, hogy a bennük közölt korpusz nem ciklusnak, hanem csak halmaznak tekinthető.

A verseskötetnek mégis van egy változata, amely nem versek vegyes és rendezetlen sora, hanem vagy meg van szerkesztve, azaz az összetevők valamely elv vagy elvek szerint vannak elrendezve, vagy pedig legalább jelentőségteljes homogeneitást mutat. Horváth Iván Balassi Bálint verseinek együttesét rekonstruálva a ciklusnak ezt a válfaját

³ Uo.

⁴ *Világirodalmi lexikon*, II, Cam-E, Bp., Akadémiai, 1972, ciklus [szócikk], 241.

⁵ Uo., 242.

„megkomponált verskötetnek”,⁶ Kovács Sándor Iván Zrínyinek az *Adriai tengernek Syrenaia* kötetét „megkomponált verseskönyvnek”,⁷ Zemplényi Ferenc a lírai ciklusnak az európai irodalomban megjelenő változatait „szerkesztett verskötetnek”⁸ nevezi. Az elnevezés különbözősége ellenére ezekben az esetekben az általunk használt értelemben vett versciklusokról van szó. „Versciklus vagy versgyűjtemény – írja Horváth Iván – minden olyan sorozat, amelyben a versek egymásutánját maga a szerző, valamilyen megfontolásból, meghatározta.”⁹ A modern magyar irodalomban az ilyen megkomponált verseskötetek prototípusai gyanánt említhetjük Kosztolányitól *A szegény kisgyermek panaszait*, Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjét* vagy *Huszonhatodik évét*, illetve Weöres Sándortól az *Orbis Pictus* vagy az *Átváltozásokat*. Valamelyest alaposabb vizsgálat azonban fényt derítene arra, hogy a felsorolt megszerkesztett kötetek természete is igen különbözik egymástól. Elég, ha ebben a vonatkozásban Szabó Lőrinc két említett ciklusát szembe-
besítjük egymással.

A Horváth Ivántól idézett definíció alapján ebbe a körbe kellene sorolnunk Ady vagy Babits ciklikus felépítésű verseskönyveit is, holott itt az előzőkhez képest jelentős eltéréssel kell számolnunk. Ady *Új versek* vagy *Vér és arany* kötete megkomponált verseskönyv, de nem ciklus, hanem ciklusokból összeálló makroszerkezet. Ha Ady szerkesztésmódját vizsgáljuk, amelynek köszönhetően egyes verseiből nagyszerkezetek épülnek ki, akkor természetesen sorra kell venni, hogyan szerveződnek a versekből ciklusok, majd pedig, hogy a ciklusok hogyan kapcsolódnak össze kötetté. De az első lépés, a versekből létesülő sorozat egészen más problémákkal szembesít, mint a második lépés. Az olyan megkomponált verseskötet ellenben, mint *A szegény kisgyermek panaszai*, amely egyetlen ciklust képez, ugyanolyan típusú kérdéseket vet föl, mint például a *Léda asszony zsolnárai* ciklus megalkotása. Cikluson ebben az értelemben költeményekből közvetlenül szerveződött nagykompozíciót értünk, s a továbbiakban figyelmünket erre a típusra összpontosítjuk. Az ilyen ciklusok terjedelme két, bármilyen rövid verstől az egyetlen homogén nagyszerkezetbe rendezett, kötetnyi költeményig terjed. A helyzet, Ady példájánál maradva, még ennél is bonyolultabb: ciklusról beszélünk akkor, amikor a költő egyetlen cím alá több verset foglal megszámozva, mint a *Dalok a labdatérről* vagy *A vén csavargó* esetében. Az első kétrészes, az utóbbi három (vagy négy) egységből tevődik össze. De *A menekülő élet* megszerkesztett verseskönyv első, *A szűz Pilátus* című verscsoportja is ciklus, amely történetesen magába foglalja a *Dalok a labdatérről* cím alá foglalt verssorozatot, s így egy egyszerű ciklus egy összetett ciklus részét képezi. A ciklus általunk használt fogalmának ezt a további belső rétegződését most számon kívül hagyva, a továbbiakban a költemény mint részekből álló egész és a ciklus mint részekből álló egész összehasonlítására koncentrálnak figyelmünket.

⁶ Lásd HORVÁTH Iván *Az új Balassi-kiadás: megkomponált verskötet* című fejezetét a szerző *Balassi költészetének történeti poétikai megközelítésben* című könyvében, Bp., Akadémiai, 1982, 34–49.

⁷ Lásd KOVÁCS Sándor Iván *A megkomponált verseskönyv: az „Adriai tengernek Syrenaia”* című fejezetét a szerző *A lírikus Zrínyi* című könyvében, Bp., Szépirodalmi, 1985, 74–91.

⁸ ZEMPLÉNYI Ferenc, *A szerkesztett verskötet megjelenése az európai irodalomban*, ItK, 1999, 626–634.

⁹ HORVÁTH, i. m., 49.

Az összehasonlítási alap egy olyan jelenség, amely elvontan azonos módon egyaránt létfeltétele az egyes költeménynek és a ciklusnak, amennyiben alkotóelemei egységét biztosítja. Ezt a jelenséget egy, a természettudományokból kölcsönzött, metaforikusan használt terminussal, a „kohézió” szakszóval jelölhetjük meg. Az *Értelmező kéziszótár* a vegyészeti fogalmak közé sorolja, s így definiálja: „Az anyag atomjainak vagy molekuláinak egymásra irányuló vonzása.”¹⁰ A költemény is és a ciklus is részekből épül föl, s a részek között olyan belső vonzerőt kell feltételeznünk, amely megakadályozza a részek önállóvá válását, illetve azt, hogy ne ennek, hanem egy másik egységnek az összetevőiként észleljük őket. A kohézió a költő közreműködése nélkül nem teremthető meg, de az alkotónak nincs végtelen hatalma az elemek közötti kölcsönös vonzerő vagy az elemek össze nem férése, az egységet felszámoló taszítóerő fölött. Nem indokolatlan tehát a szöveg elemei közötti viszonyt alakító vonzás–taszítás szabályairól a költői intenció figyelmen kívül hagyásával beszélni. Ha a költemény *legnagyobb formai* alkotó elemeinek a strófát, illetve a verssort tekintem, akkor könnyen belátható, hogy a versen belüli kohézió más törvények szerint működik, mint az a vonzerő, amely kész műalkotásokat fűz össze. Mivel vizsgálódásunk ez utóbbiakra irányul, a továbblépés érdekében össze kell foglalnom egy korábbi, *Juhász Gyula kötött ihlete* című tanulmányom ide vonatkozó megállapításait, ezt a tanulmányt ugyanis a ciklusépítés kérdése fölötti töprengéseim előkészítő fejezetének szántam.¹¹

Idézett írásom kezdetén elhatárolódtam egy olyan lehetséges feltevéstől, amely szerint egy költői életmű úgy is felfogható, mint egy adott mennyiségű költeményből álló halmaz, amelyben az egyes költemények, megannyi monász, ablaktalan zárt egész, egyforma távolságban követik egymást, akárcsak egy verseskönyvben. Verscím, utána vers, majd 2 centiméternyi üres hely, újabb verscím, vers, újabb üres hely, és így tovább. Az életmű darabjai – állapítottam meg – nem állócsillagok, amelyek között roppant jeges űr lakik, hanem ellenkezőleg: bonyolult, dinamikus összefüggések, vonzások és taszítások kapcsolják őket össze és tartják tisztes távolságban egyiket a másiktól. A költemek közül, amelyek csoportképző szerepet játszhatnak, három nagy típust különböztettem meg: a versek *témáját*, a *versformát* és ezzel összefüggésben esetlegesen egy *műfaji változatot*, valamint a *beszédhelyzetet*. Ez a három faktor egy-egy vers esetében összetalálkozhat. Például a téma lehet a színház, a versforma szonett s a beszédhelyzet prologus, azaz közönség előtt egy bemutatón elmondott reprezentatív nyitóvers. Az adott költemény tehát a három kritérium alapján egyszerre három verscsoportba is besorolható. Ilyen Juhász Gyula első, 1909-es keltezésű *Színházi szonettje*. A második, azonos címet viselő darab nem alkalmi vers, hanem a lírai énnak a színházhoz mint intézményhez való viszonyát taglalja, s a benne rejlő egyik utalás: „S szerettem egykor egyik cifra szépét. / Ó, Pulcinella, hazug szökeség!” folytán az Anna-versek közé is besorolható lenne. A harmadik *színházi szonett* pedig *Nyárai Antalnak* van címezve, akit a költő nagyra

¹⁰ Magyar értelmező kéziszótár, A–Ly, Bp., Akadémiai, 1982, *kohézió* [szócikk], 747; lásd még *A magyar nyelv értelmező szótára*, IV, Ki–Mi, Bp., Akadémiai, 1961: „A testek molekuláit összetartó vonzóerő”, illetve átvitt értelemben „valaminek részeit, tagjait egymáshoz fűző erő” (280).

¹¹ Juhász Gyula kötött ihlete = *In honorem Tamás Attila*, Debrecen, 2000, 201–214.

becsült, és akihez baráti szálak fűzték. A csoportképzés kritériumai az életmű nehézkedési törvényeit követik, egyediek, személyhez kötöttek. Ha például egy alkotóra nem jellemző a szonettírás, akkor ilyen csoportot nem különítünk el annak ellenére sem, hogy a szonettforma egyszeri rápillantásra azonosítható.

A kohézió általunk vizsgált típusa autonóm, zárt egységek közötti vonzást jelent. Az adott szövegek autonómiáját nem számolja föl. A vonzás külső jelekben is megnyilvánul: a versforma (és esetleg ezzel együtt egy műfaji változat) azonosságát látjuk, tematikai rokonságot állapítunk meg, a beszédhelyzet párhuzamosságát ismerjük föl. Az észlelhető jelek a szövegek megalkotójának valamiféle beállítottságára, irányultságára vallanak. Ez a megfelelő irányban és keretek között működő, s újra meg újra megismétlődő szellemi potencia a kohézió forrása. Mindannyiszor egyedi, megismételhetetlen egységet, egy-egy költeményt hoz létre, amelynek a mélyén mégis megtalálható valamely, más költeménnyel közös minta.

A ciklusépítés alapját a kohézió képezi. Kohézió anélkül is képződik, hogy ciklus jönné létre. Ezért lehetséges az, hogy egy alkotó műveinek egy adott csoportját anélkül hozza létre, hogy nagyobb egységbe foglalásukra gondolna, s csak utólag, esetleg évekkel később ismeri föl az összefüggéseket. Ezeket kiaknázva az összefüggő részekből új egészet alkothat. Radnóti eclogáinak az esete arra enged következtetni, hogy egy ciklus létrejöttének folyamata a költő váratlan, esetleg erőszakos halála következtében is félbeszakadhat, mielőtt az alkotó kinyilvánítaná, hogy azonos típusú verseit ciklusba kívánja rendezni. A *Száll a tavasz...* című vers alcíme: *Előhang az Eclogákhoz* világosan utal erre a szándékra, aminthogy az antik minta, egyebek között Vergilius eclogái, amelyek fordításából a költő kivette a részét, mutatja, hogy Radnóti egy ciklusnyi, versesfüzetnyi darab együttes kiadására gondolhatott. A ciklusképző művelet akár a szerző tudtán kívül, esetleg halála után valamely hűséges tanítvány jóvoltából is elvégezhető. Egy adott alkotó ciklusainak léte vagy nemléte fölötti, az irodalomtudományban egyáltalán nem ritka viták azért lehetségesek, mert akár a költővel foglalkozó szakemberek is elsőként észlelhetik a kohéziót. Ennek tudatosulását és alkotói szándékba helyeződését aztán a szerzőnek tulajdonítják. Ilyenkor nem könnyű eldönteni, hogy csak a kohézió spontán meglétéről vagy tényleges nagy kompozícióról van szó, azaz csak tulajdonított vagy valóságos ciklusépítés történt.¹²

A ciklus ellenben, hacsak nem a ciklus paródiájáról van szó, szükségképpen feltételezi a kohézió meglétét. Olyan önálló szövegek között, amelyek sem formai, sem tematikus, sem beszédhelyzeti rokonságban, interakcióban nem állnak, nem hozható létre ciklus. A ciklus tehát a kohézió alosaja. Hogy ciklus jöjjön létre, ahhoz szükséges, hogy az alkotó fölismerje két vagy több önálló verse formai, tartalmi rokonságát, tudatosítsa a

¹² Anélkül, hogy a szerzők által megfogalmazott hipotézisek igazolhatóságával kapcsolatban állást foglalhatnánk, nagyon tanulságos volt számunkra az az okfejtés, amellyel három magyar klasszikus-filológus megindokolta, hogy miért tekinti ciklusnak egyrészt Vergilius egyik versgyűjteményét, másrészt pedig egy theokritoszi epigrammagyűjteményt: BORZSÁK István, *Echo Vergiliana*, Antik Tanulmányok, 1954, I. kötet, 1–3. füzet, 84–93; SZEPESSY Tibor, *A Theokritosi Epigrammagyűjtemény*, Antik Tanulmányok, 1983, 1–2. sz., 1–23; BOLLÓK János, *A Theokritosi Epigrammagyűjtemény szerkezete és szellemi háttere*, uo., 24–40.

közös elemeket vagy valamiféle szereposztás lehetőségét az egyes darabok között. A pusztá fölismerés azonban nem elegendő. Egy olyan döntésbe kell ennek a felismerésnek kicsúcsosodnia, amelynek következtében a rokonságot a szerző valami módon jelöli is. A ciklus tehát jelölt kohézió. Ez a felismerés előlegező jellegű is lehet, ha a szerző tervszerűen, eleve azzal a szándékkal ül le verset írni, hogy majdan az önálló versatomok rövidebb vagy hosszabb nagyobb szerkezetekké, sorozatokká álljanak össze. A ciklusalkotó szándék közbeni változására, az anyag alkotás közbeni rövidítésére, szorosabb kompozícióba fogására, vagy ellenkezőleg, bővítésére is találhatunk példákat – erre a továbbiakban még külön kitérünk.

A ciklust alkotó egységek összetartozásának megvannak a jól bevált, konvencionális jelei. Ezek egy része lényegében kötelező konvenciónak tekinthető, más részük variábilis. Ha van címe egy ciklusnak, akkor kötelező szabály, hogy a cím a ciklushoz tartozó minden önálló versre vonatkozzék. Így Kosztolányi első kötete nyomban egy négy versből álló ciklussal kezdődik, amelynek címe: *Lámpafény*. A további formai szabályok mind variábilisak. Mindenekelőtt két nagy típust különböztethetünk meg. Az egyikhez azok a versek tartoznak, amelyek a ciklus közös címén belül önálló saját címmel is rendelkeznek, a másikkhoz azok, amelyeknek nincs címük. Az első típusra példaként Radnóti *Cartes postales* című ciklusát hozom. Részei a költő franciaországi utazásának bizonyos epizódjait megörökítő verses naplójegyzetek, az alábbi címekkel ellátva: *Chartres-ből Páris felé, Versailles, Jardin du Luxembourg, Quai de Montebello, Place de la Notre Dame*. Azokat az egy ciklushoz tartozó verseket, amelyeknek nincs saját címük, számozással lehet egyszerűen különválasztani. Ilyen Ady *Lázár a palota előtt* című ciklusa, amelynek 1, 2, 3 számokkal ellátott darabjai egyaránt a bibliai Lázárról szólnak. (A ciklusnak ez az értelme azonban, mint erre majd később visszatérünk, különbözik attól, ami Ady kötetépítkezésére jellemző, hogy tehát verseit tematikai csoportokba gyűjti, s e csoportokból állítja össze verseskötnyvét!)

A két konvenció kontaminálódhat, azaz a ciklus darabjait egyszerre lehet számmal és belső címmel elkülöníteni. Jó példa erre Kosztolányi *Negyven pillanatkép* című ciklusa, amelynek sorozata így kezdődik: 1. *Vers*, 2. *Költők*, 3. *Mézes kenyér*, 4. *Nyár*, 5. *Utcánők rekkendő délben* stb. Vagy Juhász Gyula *Forradalmi naptárja*, amely felsorolja a 12 hónapot, mindannyiszor megjelölve a soron következő hónapnak a francia forradalomban adott nevét: 1 *Vendémiaire*, 2 *Brumaire*, 3 *Frimaire* stb. A tipografizálás kínálta lehetőségeket messzemenően kiaknázva mindkét sorozat sokféleképpen variálható tovább. A belső cím legfőljebb kivételképpen lehet formailag egyenrangú (ugyanolyan betűtípusú és betűnagyságú) a ciklus főcímével. A kiadások általában tipográfiaiilag megkülönböztetik a cikluscímet a belső címektől. Annak, hogy nagybetűs főcím és nagybetűs verscímek találhatók, de eltérő betűnagysággal, vagy nagybetűs főcímhez kisbetűs verscímeiket társítanak, esetleg a cikluscím dőlt folyóírással olvasható, a ciklusba tartozó költemények címei pedig álló nagybetűvel vannak írva (vagy fordítva), esetleg a főcím szabadon áll, a verscímeiket pedig zárójelbe teszik stb., ennek nincs jelentősége. A két címűtípus hierarchikus különbségének jelzése az, ami döntő.

Ennek a ciklusépítkezésnek különös alakváltozata Szabó Lőrinc bővített szerkesztésű *Tücsökzenéje*. Kabdebó Lóránt, Szabó Lőrinc monográfsa a következőképpen foglalja össze a mű formai szerkezetét: „A szabályosság: a tizenhét soros, rímelő párversekből alakított 352 strófa, »a költemény fölött baloldalt álló címszerű szavak«-kal, a »költő széljegyzetei«-vel ellátva (mint ezt az első kiadás tartalomjegyzékében közli). De már maga ez a széljegyzetszerűen kiemelt cím is megtöri a folyamatosságot, a versben kifejezésre jutó életrajzi vagy gondolati pillanatot vagy szakaszt rögzíti.”¹³ Az idézethez a mi szempontunkból azt szükséges hozzáfűzni, hogy a mű ciklus volta, azaz homogeneitása mellett szól, hogy a versek számozása 1-től 370-ig folyamatos, s az is, hogy minden egyes darabnak saját címe van. Az a körülmény, hogy a cím „széljegyzetszerű”, tehát hogy nem a versszöveg fölé, hanem mellé, a margóra lett írva, nem változtat cím mivoltán. A strófa 18 soros hosszúsága folytán egy négysoros strófával hosszabb, mint a szonett, mint Szabó Lőrinc *Huszonhatodik évének* darabjai. Tehát egy-egy darab minden nehézség nélkül tekinthető önálló versnek. A *Tücsökzene* azonban nagyon különös vonásokat is felmutat, amelyekkel a későbbiekben külön is foglalkozunk.

A számozás történhet arab és római számokkal. A költők gyakran mindkettőt alkalmazták anélkül, hogy valamelyikhez következetesen ragaszkodnának, vagy anélkül, hogy jelentősége lenne az arab és a római számok közötti választásnak. Más a helyzet, ha a római és az arab számozás egyszerre szerepel, mint Füst Milán *Őszi sötétség* ciklusában, ahol a *II. Arménia!* című rész 1 és 2 számmal tovább van tagolva. Itt a költő a kétféle számozást alárendelési célból kapcsolja össze. A sorszámozás lehet archaizáló, mint Babits *Őszi pincézése* esetében: *1-ső vers, 2-dik vers*. Ilyenkor az archaizálás az adott költemények hangvételéhez illeszkedik, a ciklusszerkezet szempontjából nem releváns. De elkülöníthetők a ciklust felépítő versek egyszerűen csillaggal vagy más nyomdai jellel is, amilyen Juhász Gyula *Japánosan* sorozataiban találkozunk. A ciklushoz tartozó költemények címadása nem mindig következetes, anélkül, hogy ez zavarólag hatna. Így *A szegény kisgyermek panaszaiban* a költő a vers kezdősortól olykor elválasztja a vers testétől, ezáltal a kezdő sor címként viselkedik: *Mint aki a sínek közé esett...* Olykor a kezdősor nem válik külön, s így az adott versnek nincs címe: *És látom Őt, a Kisdedet*, sőt, van köztes megoldás is. A kezdő sor nem válik külön, de csupán felsorosi terjedelmű, ezért egyúttal mintegy címhelyzetben is van: *Este, este..., A kis mécs, Én félek*.

Nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy a költő ciklusépítés során valamely bonyolult, több szempontú stratégiát alkalmaz, amely az egyes részek helyét vagy akár csak a ciklusba kerülés kritériumait több irányban rögzíti.¹⁴ Ez utóbbi áll fenn Kosztolányi Dezső *Számadás* ciklusa esetében, amely hét szonettből áll, azaz vállalja a versforma egyöntetűségét, sőt, amennyiben a szonett több is, mint prozódiai séma, a műfaji változat egyöntetűségéről is beszélhetünk. Ugyanakkor, mint erre a cím is felhívja a figyelmet, a szonettek valamiféle életmérleg készítésére vállalkoznak. Kiss Ferenc úgy látja, hogy „a semmi vonzásából kiemelkedő költő ebben a ciklusban foglalja össze társkereső, szövet-

¹³ KABDEBÓ Lóránt, „A magyar költészet az én nyelvemen beszél”, Bp., Argumentum, 1992, 223.

¹⁴ Ilyen bonyolult szerkesztési stratégia meglétét feltételezi SZEPESSY Tibor és BOLLÓK János idézett tanulmánya.

kező akcióinak eredményét.”¹⁵ A ciklus üzenetét másként is lehet interpretálni, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a hét vers tematikusan egységes. A nagykompozíció darabjai vagy (elvontan) ugyanazt a tárgyat variálják, vagy rokon témákat dolgoznak föl. Mutatis mutandis ugyanezt mondhatjuk el József Attila hét szonettből álló *Hazám* ciklusáról is. Amit viszont nem találunk a *Hazámban*, az a beszédmódnak a *Számadásra* jellemző egységessége: ez utóbbi darabjai az önmegszólító verstípus ismert példái, kivéve a 4. darabot, amely többes szám első személyben, a szenvedők nevében íródott. Ennek a kivételnek azonban éppen elkülönülése és a ciklus közepére helyezése okán akár kompozicionális funkciót lehet tulajdonítani. Általában elmondható tehát, hogy a *Számadás* ciklusba való bekerülésre (egyetlen részleges kivétellel) csak olyan verseknek volt esélyük, amelyek szonettformában íródtak, életösszegzést választottak témául és az önmegszólítás gesztusára épültek. Az ilyen, többszörös determinációjú tagokból álló kompozíciók létrejöhetnek éppenséggel spontánul, azaz utólagos válogatás, csoportosítás eredményeként is, mégis nagyobb az esélye annak, hogy egy terv, egy előzetes elgondolás megvalósításának gyümölcsei.

Nincs elvi akadály, hogy a költő az ilyen magára vállalt formai, tematikus, hangnembeli, műfaji stb. kötelmek számát növelje, ami viszont azt is jelenti, hogy még a többszörös determináció ténye sem fedheti el a kompozícióban részt vevő versek önállóságát, fennmaradó szabad vegyértékeit. Hogy mennyire kevésre kötelezi a költőt a többszörös önmeghatározás, arra jó példával szolgál Babits *Szimbolumok* ciklusa, amelynek címe a sorozatba tartozó versek szimbolista elkötelezettségére utal, alcíme: (*Stanzák*) pedig megjelöli azt a versformát, amelyben az ide tartozó öt vers íródott. Szimbólumnak a 2., *Szimbolum a holdvilágról*, a 3., *Másik szimbolum (Új magyar költészet)* és az 5., *Sárga lobogó* című darabok tekinthetők, ha elfogadunk egy adott szimbólum-definíciót. Közülük tematikus összefüggés a 3. és az 5. között állapítható meg. (Mindkettő az új magyar költészet lehetőségei fölött medítál.) A 2.-at viszont csak szimbólum volta köti az utóbbi kettőhöz. Az 1., *Ne mondj le semmiről* és a 4., *Nunquam revertar* pedig alighanem „csak” egy strófa terjedelmű stanza mivoltában tartozik ide, azaz az alcím jótékonyan elmosza a főcím kizáró kritériumának hatályát.

Sokkal gyakoribb az olyan szerkezet, amelyhez csak egyetlen szál fűzi a hozzárendelt darabokat, amelynek tagversei ezért jóval nagyobb szabadságot élveznek. Ady *Találkozás Gina költőjével* című verse a *Magyar Ugaron* ciklus részét képezi, s ezt helyénvalónak is érezzük, amikor a „Magyar árvaság, / Montblank-sivárság” sorokat olvassuk. De az ellen sem lehetett volna kifogásunk, ha Ady a verset a *Léda asszony zsoltárai* ciklusba sorolta volna be: „Léda. Kiáltok. / Léda. És néz reám...” A *Bihar vezér földjén* című vers pedig a *Léda aranyszobra* ciklusban olvasható, noha éppígy besorolható lett volna a *Hazamegyék a falumba* elé vagy mögé, a *Holnap élébe* ciklusba, mert a lírai én éppígy „hazamegy”, mint az utóbbi darabban, csak éppen Léda társaságában. Egy másik vers, amely a *Bihar vezér földjének* közeli rokona, ugyancsak szerelmi ciklusban, a *Két szent vitorlásban* helyezkedik el, csak éppen egy későbbi, a *Szeretném ha szeretnének* kötet-

¹⁵ Kiss Ferenc, *Az érett Kosztolányi*, Bp., Akadémiai, 1979, 534.

ben. Sohasem merült föl az igény arra, hogy a két darabot szoros tematikai rokonságuk okán együtt szerepeltessék. Babits ilyen esetekben él az ikervers kompozíciós eljárásával. Különösen nagy szabadságot engedélyeznek az olyan cikluscímek, amelyek csak prozódiai típust, műfajt (szonettek, stanzák stb.) vagy beszédhelyzetet (prológus, epilógus, episztola stb.) jelölnek, s semmiféle tartalmi kikötést nem tartalmaznak. Jól szemlélteti ezt a szinte funkciótlan, üres címadást Juhász Gyulának, a több száz szonettet író költőnek az a kétrészes kompozíciója, amelynek az *Új szonettek* címet adja. Az itt szereplő szonetteket bármely más két szonettel kicserélhetnénk, csak a figyelmes szakember venné észre a csalást.

Az elmondottakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a versciklus alapvetően mellérendelő, az összetevők autonómiáját és egyenrangúságát tiszteletben tartó kompozíciótípus, amelyben a kohézió ereje általában véve kisebb, kevésbé mélyre hatoló, mint a költemény és az azt alkotó részek közötti koherencia. Ennek a megállapításnak az érvényét a gyakorlat lépten-nyomon igazolja. Kosztolányi *A szegény kisgyermek panaszai* ciklusáról közismert, hogy a kötet első kiadása után, látva a könyv sikerét, számot vetve azzal, hogy a témáról még van további mondandója, a költő az új kiadásban tovább gyarapította a versek számát. Az eljárás kapcsán Margócsy István „bővülő ciklus” gyanánt határozza meg a nagyszerkezetet, s a korábbi és a későbbi darabok között stílári és világszemléleti alapon is különbségeket állapít meg.¹⁶ A bővülő ciklus fogalma egyfelől azt jelenti, hogy a rövidebb és a hosszabb változat lényegi azonosságát (amelyet a cím változtatlanul hagyása is jelez) nem tesszük kérdésessé, miközben az egész arculatának jelentős eltéréseit konstatáljuk. Másfelől pedig az egyszerű vállalkozás biztosította homogeneitást a bővítés nyomán az anyag belső megosztottsága váltja föl.

Ha a bővítéssel számolnunk kell, akkor a szükítés műveleteit sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ez áll fenn például akkor, amikor József Attila a 12 versből álló *Medáliák* ciklusát a *Medvetánc* kötetben történt újraközlésekor lerövidíti, és a kompozíciót 9 darabra redukálja, kihagyva a 6., 8. és 12. verset. Nem zárható ki, hogy maga a költő a kihagyott darabokat utólag kevésbé sikereseknek ítélte, mint a megőrzötteket, a ciklus eredeti egységén azonban csorba esett, amennyiben elfogadjuk azt a feltevést, hogy 1928-ban, a költő 23. életévében a 12 vers 23 strófájának fontos életrajzi utalása volt. A *Medvetánc*-beli *Medáliák* már nem ugyanaz, mint a korábbi. A mai versértelmező ráadásul nem lát minőségi különbséget a megmaradt és kihagyott darabok között. A Stoll-féle kritikai kiadás – az olvasó teljes egyetértésével – felülbírálja a *Medvetánc* döntését, s e cím alatt a 12 verses változatot közli. Csak jegyzetben tájékoztat arról, hogy a költő utólag megrövidítette a ciklust.¹⁷

A ciklus sorsát hasonló irányban, de radikálisabban befolyásoló műveletet ugyancsak egy József Attila-ciklussal, *A Kozmosz énekével* szemléltethetjük. Ez a ciklus szonettkoszorú, amelynek formai egysége szorosabb, mint ahogyan eleddig a ciklus darabjai

¹⁶ MARGÓCSY István, *A szegény kisgyermek panaszai = A rejtőző Kosztolányi*, szerk. MÉSZ Lászlóné, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 49–50, 53–54.

¹⁷ „Kiadásunk alapszövege” – írja a csonka, *Medvetánc*-beli változatról STOLL Béla. – „Az innen hiányzó 6., 8. és 12. darabot g² alapján adjuk.” JÓZSEF Attila *Összes versei*, Bp., Akadémiai, 1984, II, 70.

közötti viszonyokat jellemeztük. (A szonettkoszorúra később más összefüggésben kitérünk.) Most elegendő annyit megállapítani, hogy a kompozíció szomszédos szonettjeire az a szabály érvényes, hogy az előbbi szonett utolsó sora a rá következő kezdősorát képezzi. Az 1923-ban írt szonettkoszorú második darabját a költő *A szerelmes szonettje* címmel *Nem én kiáltok* című kötetének 11. oldalán, a negyedik darabot pedig ugyanitt, a 40. oldalon *A gondolkodó szonettje* címmel közölte újra. Eljárása úgy is felfogható, hogy felrobbantotta a szonettkoszorút, a szonettek közötti kapcsolatokat fölszámolta, s a nagyszerkezet darabjai közül kimentette azt a kettőt, amelyeket a legértékesebbeknek ítélt. Úgy közölte őket, hogy eredeti összefüggésük ne tűnjön ki, vagy ha valaki fölfedezi, ne tulajdonítson neki jelentőséget. Itt már nem egy korábbi ciklus szűkítésével, hanem felszámolásával, s egyik-másik elemének önállósításával állunk szemben. A felszámolásnak elvileg az a megoldása is elképzelhető, hogy a ciklus minden darabját megtartjuk, csak éppen összetartozásukat szüntetjük meg. Ha egy ilyen művelet súlyosabb következmények nélkül megtehető egy szonettkoszorúval, mennyivel inkább megtehető egy olyan ciklussal, amelyet nem szabályoznak ehhez foghatóan szigorú formai előírások.

A cikluspépítés és -rombolás műveletei sorában nem kevesebb joggal számolhatunk az alkotóelemek cseréjével. Nem csupán egyik versváltozat kicserélése lehetséges egy, a szerző által kiérleltetebbnak tekintett újabbra, hanem a ciklus tervébe illeszkedő, de esetleg más hangvételű, más konkrét témát vagy a közös téma más változatát kidolgozó darabot is egy olyan vers helyébe állíthatunk, amelyet kiemeltünk a láncolatból. Kétségtelen, hogy a felsorolt műveletekkel analóg eljárásokkal akkor is élhet a költő, ha nem ciklusról, hanem egy költemény és alkotóelemei közötti viszony megváltoztatásáról van szó. Számos példa hozható egy vers korábbi változatának sorokkal vagy strófákkal való bővítésére. Az egyik legérdekesebb Babits *Esti kérdés* című versének alakulástörténete. A példa tanulságos voltát erősíti az a körülmény, hogy az értelmezés a költeményt egyetlen hatalmas versmondatnak látja. Rába György ellenben, a költő ihlettörténeti vallomására hivatkozva rámutat, hogy „a költemény kezdete régebbi: egy ideig félretette, s közlése szerint eleinte sejtelve sem volt, »mi jön ki belőle«”.¹⁸ A rövidítés egyik különös esetét tárgyalja Török Lajos *Ady „Minden-Titkai”* című tanulmánya: „teljes egészében nem is vált az Ady-korpusz szerves részévé. A *Minden-Titkok versei* bevezetőjére gondolok. Csupán első strófája került a kötetbe, a többi – a Nyugat szerkesztőinek jóvoltából – kimaradt.”¹⁹ A versek átírására pedig olyan sok példát hozhatunk, hogy ennél a pontnál nem érdemes hosszabban időzni. Mindenesetre, az analógiákat tudomásul véve is azt állítjuk, hogy a vers erősebb belső koherenciája miatt az elvontan azonosnak tűnő eljárások egészen másfajta feladatokat állítanak a költők elé a ciklus és a költemény esetében.

A továbbblépés érdekében a gondolatmenetnek ezen a pontján lehetségessé és szükségessé válik a kohézió problémájának közelebbi szemügyre vétele a költemény és a ciklus esetében. Nem szükséges elmélyült elemzés annak megállapításához, hogy az összetartó

¹⁸ RÁBA György, *Babits Mihály költészete*, Bp., Akadémiai, 1981, 316.

¹⁹ TÖRÖK Lajos, *Ady „Minden-titkai” = A Nyugat-jelenség (1908–1998)*, szerk. SZABÓ B. István, Bp., Anonymus, 1998, 101.

erő nagysága egy költemény alkotórészei és egy ciklus darabjai között általában szembe-ötlően és jól meghatározhatóan különböző. A versben két sor, két mondat, két strófa szomszédsága vagy térbeli közelsége, a költői intenció felől nézve, csak (tudatosan vagy öntudatlanul) eleve elhatározott, eldöntött lehet. Két önálló vers szomszédsága vagy közelsége ellenben lehet a véletlen, a szomszédsághoz képest merőben külső ok (például a keletkezés időbeli közelségének) következménye, s lehet eltervezett, szándékolt is. Ciklusról csak az utóbbi esetben beszélhetünk. A ciklus elemei között tehát a kohézió jóval kisebb, mint a költemény alkotórészei közötti vonzóerő. Egy-egy vers a legkisebb károsodás nélkül vagy csak kevés deficitel kiemelhető a ciklusból, önállósítható, míg egy sort, egy mondatot, egy részletet, egy strófát elkülöníteni a verstől már operációnak minősül, amelyet az „idézés” terminussal jelölünk, s az eredeti kontextusból való mesterseges kiszakítás, elszigetelés képzete kapcsolódik hozzá. A kohézió mértékén alapuló mennyiségi szembeállítás azonban gyakorlati, tapasztalati jellegű, s nem tárja föl az összefüggés tartó erő természetét. Mivel az irodalmi mű nyelvi műalkotás, a szöveg alkotórészei nyelvtani kategóriákkal írhatók le, s a közöttük kialakult viszony grammatikai karakterű.

Elemzésünk eredményessége szempontjából fölösleges terhet vállalnánk, ha a költemény kisebb alkotóelemei közötti olyan viszonyokat (enjambement, inverzió, refrén stb.) is öncélúan mikroszkóp alá helyeznénk, amelyek a vers és a ciklus közötti összefüggések tisztázásához közvetlenül nem járulnak hozzá. Kiindulópontunk a mondathatár. A mondaton belül nem érdemes vizsgálni, mert nem fordulhat elő, hogy a mondat egyik fele (az állítmányi rész) az egyik vershez, másik fele (az alanyi rész) a másik vershez tartozzék, vagy hogy az alany-állítmány szerkezet az egyik, a bővítmények a másik darabban találják meg a helyüket. Az sem történhet meg, hogy egy összetett mondat egyik tagmondata egyik költemény zárását képezi, másik tagmondata pedig egy másik kezdetét.

A modern költészet élhet a szóvers vagy a betűvers (sőt a számvers) szélsőséges megoldásával is, illetve alkalmazhat olyan szócsoportokat, amelyek nem vagy nem mindig vagy nem teljes bizonyossággal tekinthetők mondatoknak, s ezzel csak jeleztük azt a sokféle lehetőséget, amellyel a mondathatárra épített fenti definíció érvénye áthágható, relativizálható. Ezekről a fejleményekről itt eltekinthetünk, mert a verseknek arra a hatalmas korpuszára korlátozódva, amely kielégíti a mondathatárról fentebb mondottakat, olyan jellemzést adhatunk, amelyből kiindulva a rendhagyó esetek is kellő pontossággal leírhatók. Tekintsük tehát a mondathatárt olyan tájékozási pontnak, amelyen belül bizonyosan nem érdemes új költemény kezdetét keresnünk, azaz amelyen belül mozogva egy és ugyanazon a versen belül mozogunk.

A mondathatárt általában a pont, a felkiáltójel, a kérdőjel, a hármaspont vagy a gondolatjel és a rákövetkező mondategységet nyitó nagybetű jelzi, míg a vessző, a kettőspont, a pontosvessző megléte és az összes felsorolt központosági jelek hiánya mondatbeli helyzetre utalnak. A modern vers azonban gyakran eltekint a központosástól, kerüli a nagybetű használatát, s így a formai jegyekre nem hagyatkozhatunk teljes biztonsággal. Nem beszélve arról, hogy az irodalmi nyelv ma már nem zárja ki a kötőszóval, „és”-sel, „de”-vel stb. való mondatkezdést sem. Azaz két tagmondatot is elválaszthatunk ponttal és nagybetűvel. Ez a költői szabadság alkotóknak még inkább megengedett. A jelek hiánya

csak a mondattani viszonyok tisztázására hív föl. A tagmondathatár mondathatárrá emelése ellenben megtéveszthet vagy elbizonytalaníthat.

A megtévesztésre jó példa József Attila [*Az Eszmélet előzményei*] a. [*Öregem, no...*] kezdetű töredéke. Itt az első strófa utolsó sorában rejlő felszólítással: „teremtsd elő a kenyered.” zárul egy mondat, s egyúttal egy strófa. A következő strófa nagybetűvel jelzett új mondattal kezdődik: „Hisz itt a szenvedés belül, –”. A „hisz” szócska a formailag megállapított mondathatár ellenére is világossá teszi, hogy a gondolatmenet nyelvtanilag folytonos, a „hisz”-szel kezdődő rész az előző strófában megkezdett mondat tagmondata. A két strófa tehát ugyanazon vers részét képezi. Az elbizonytalanítás jelensége a mi szempontunkból talán még fontosabb. Legegyszerűbb esete a kapcsolatos mellérendelés, amely különösebb nehézség nélkül két önálló mondattá bonthat szét két szomszédos tagmondatot. A mondattani kohézió itt kiváltképp laza. Számba kell itt még vennünk a pszeudoszintaxis jelenségét, amikor a költő kötőszavakkal, a mondatokká tagolás jeleinek mellőzésével azt a látszatot kelti, mintha két kijelentés között mondattani kapcsolat léteznék. Ezeket az eseteket tanulságosan elemezte Szegedy-Maszák Mihály Kassák Lajos *A ló meghal a madarak kirepülnek* című poémája kapcsán.²⁰ A modern költészetben tapasztalható ilyen és effajta jelenségek ugyancsak zavarólag hatnak a mondattal kapcsolatos orientációnkban, s a mondathatár kritérium voltát tovább relativizálhatják, de számunkra itt nem járnak nehézségekkel, mert az álmondat belsejében éppúgy nem számíthatunk egy költemény határának elérésére, mint egy igazi mondatban sem.

Általános szabályként leszögezhetjük tehát, hogy a költemény egységét mondatkezdet és mondatvég biztosítja, függetlenül attól, hogy az adott műben hány mondatot vehetünk számba. Ha a költő versvégen vagy verskezdeten bővíti a verset, a mondatkezdet és a mondatvég közé zárttság tényén ez nem változtat. Látszólag ellene mond ennek a töredékek léte, illetve az olyan költői törekvés, amely töredékeket szimulál. Kezdődhet a szöveg „...”-tal és kisbetűvel, és befejeződhet ugyanígy. Az is lehetséges, hogy a hármaspont elmarad, s csak a kisbetűs kezdés vagy a központozás nélküli befejezés őrződik meg. Csakhogy ilyen esetben a töredékesség, a mondat befejezetlensége vagy a mondatkezdés hiánya egyértelműen megállapítható. A vers mondatszerűsége, nyugvóponttól nyugvópontig terjedése, mondattani zártága vagy hiányának jelentőségteljes feltűnése tehát tekinthető a költemény kritériumának a ciklussal való relációjában. A ciklus darabjai közötti viszonyt ezzel szemben a két szomszédos verset összekötő mondattani kapocs hiánya jellemzi. A mondattani különbségtétel azonban csak szükséges, de nem elégséges a két kategória elhatárolásához. Mielőtt a különbségtétel mondattanon túli újabb kritériumainak meghatározásához hozzáfognánk, a vers sajátos alkotóelemei közül a legnagyobbakkal, a verssorral és a strófával kell foglalkoznunk, mert ezek alkotják majd a költemény és a ciklus további összehasonlításának közegét.

A verssor akkor kerül kritikus pozícióba a mi szempontunkból, ha astrófikus versről vagy annak valamely válfajáról van szó. Az astrófikus vers lehet olyan, hogy benne ele-

²⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Szintaxis és metafora Kassák A ló meghal a madarak kirepülnek című költeményében = Formateremtő elvek a költői műalkotásban*, Bp., Akadémiai, 1971, 420–421, 435–437.

jétől végig megszakítatlan folytonossággal következnek a sorok. Ezzel a változattal például Vörösmarty verses nagyepikai műveiben találkozunk, ahol az egész mű, vagy pedig, ha fejezetekre van osztva, az egész fejezet folytatólagos, megszakítatlan. Üres térközzel való megszakítás vagy tagolás (többszörös megszakítás) az asztrófikus versekben is elképzelhető, anélkül, hogy emiatt strófáról kellene beszélnünk. Jellegzetes példája ennek Radnóti *Nem tudhatom...* című verse, amelynek első része 28 sort foglal magában, második része csak hétsoros, s a vers utolsó sora: „Nagy szárnyadat borítsd ránk éji felleg”, külön részt képez. Vörösmarty *Előszó* című költeményének belső tagolása esetében világosan felismerhetők a tartalmi szempontok. Az első rész a reformkort idézi, a második részben a forradalom, a szabadságharc és a bukás elevenedik meg, a harmadik rész a jövőről szól. A részekre bontásban a strófa szabályai nem játszanak szerepet.

Külön ki kell emelni a strófátlan és a strófikus vers közötti átmeneti formát, amelyben a tagolás hangsúlyos, rendszeres, motivált, tehát strófa-szerű, de az egységek szabálytalan hosszúságúak, esetleg szabálytalan sorhosszúságúak is. Jellegzetes példája József Attila *Külvárosi éj* című verse, amelyben az egysoros, sőt, egyszavas egységtől: „Vonattüty.” a 13 soros „strófáig” a legkülönbözőbb terjedelmű egységek előfordulnak. Másik példa gyanánt Radnóti *Hetedik eclogáját* említjük, amelynek az az érdekessége, hogy hexameteres formában íródott, amelynek a Vörösmarty-hagyományban teljesen folyamatosnak kellene lennie, s többé-kevésbé arányosan tagolt „strófákra” van bontva (7, 6, 5, 5, 7, 6 soros versszakok).

A következőket strófátlan vers esetében az első spácium a vers határát jelentheti, s jelenti is, ha mindkét egymás után következő versnek vagy legalábbis a másodiknak önálló címe van. Ha ez a cím hiányzik s cím nélküli darabról vagy sorszámozott darabokról van szó, külön, más kritériumok figyelembevételével dönthető el, hogy egy vers újabb részéről vagy egy ciklus újabb darabjáról kell-e beszélni.

A ciklus elemzése során a legtöbb kérdés a strófikus felépítésű versek kapcsán merül föl. A strófa ugyanis szabályos és szisztematikus belső tagolást biztosít egy és ugyanazon versen belül. Nem itt van a helye annak, hogy a strófa konvenciójának kialakulásáról, majd történetéről szóljunk. A költemények irdatlan tömege tesz eleget a strófikusság szabályainak. Normális esetben a strófákra tagoltság egyetlen nagy egység belső elrendezését szolgálja. A versszak versegészhez való viszonyát tekintve két nagy típust különböztethetünk meg. Lehet a versszak tiszta formai konvenció, azaz a költemény belső szerkezeti elemei nem, vagy csak esetlegesen esnek egybe a strófával vagy a versszakokkal, illetve a verset építő alkotóelemek határai a strófák belsejében húzódnak. Előfordul, hogy a versszak méretei megváltoztathatók anélkül, hogy ennek a mű minőségére bármilyen befolyása lenne. A strófa provokációjaként ismerünk olyan eseteket, amikor az előbbi szakaszban megkezdett mondat vagy összetett mondat a következőben folytatódik. Füst Milán *Madrigál* című versében következőketesén él ezzel a megoldással. Strófaközi enjambement is előfordul, s ez a jelenség kifejezetten erős formai provokációnak minősül. Két strófa között szorosabb formai összefüggést más eszközökkel, például a rímelhelyezés segítségével vagy akrosztikhonnal is teremthet a költő. A másik típusban a költő a strófának a tiszta formai tagoláson túl tényleges szerkezeti funkciót biztosít. Ilyen Ju-

hász Gyula *Milyen volt...* című verse vagy Ady Endre *A Sátán kevélye* című költeménye. A két említett vers esetében az egyes szakaszok a műegész újabb és újabb mozzanatait fejtik ki.

Nagyon fontos felhívunk a figyelmet az egystrófás versek csoportjára. Ezek nem tévesztendők össze a strófátlan költeményekkel, annak ellenére sem, hogy van közöttük formai rokonság. Az tudniillik, hogy a vers kezdetétől végéig a sorok megszakítás nélkül követik egymást. Viselkedésük, különösen a költemény és a ciklus relációjában, jelentősen eltérő. A strófátlan és az egy versszakból álló versek közötti különbségtétel semmiféle nehézséget nem okoz akkor, ha a költő megszilárdult strófászerkezetet alkalmaz. Babits említett *Szimbolumok* ciklusának darabjai, mint erre az alcím is felhívja a figyelmet, stanzák. Juhász Gyula is él ezzel a megoldással. Fontos példát nyújtanak erre a változatra négysorosai, amelyeket *Japánosan*, *Japáni módra* és más hasonló címekkel látott el. Ezeket a négysorosokat az teszi tanulságossá számunkra, hogy a költő hol láncszerűen összekötve ciklussá szervezi őket, hol pedig egyet-egyed önálló versként léptet föl: *R. Étsy Emíliának*, alcíme: *Japánosan*. *Bauda Vilmosnak*, alcím: *Japánosan*. Ilyen önállósulásra képes versszakok közé tartozik a Himfy-strófa, amelyből például Weöres Sándor szervezett ciklust (*Himfy-strófák*), vagy Villon „huitain”-jei, de ilyen az a 18 soros szerkezet is, amelyből Szabó Lőrinc *Tücsökzenéje* épül föl.

Ebben a kontextusban immár föltehetjük a kérdést: a nyelvtani oppozícióra, a mondattani lezártág elvére alapozva milyen további megkülönböztető jegyeket találhatunk a költemény és a ciklus között? A költeményt vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ennek szövege valamiféle lezárt egységet képez, amelynek részei egy szereposztásnak megfelelően hozzájárulnak az egészbe foglalt üzenet maradéktalan teljesítéséhez. Szándékosan fogalmaztunk ilyen elvontan, mert konkrétabb jegyek hozzáadása óhatatlanul leszűkítené az idetartozó művek körét. Célszerűbbnek látszik néhány jellegzetes példával szemléltetni, hogy az alkotóelemek milyen szereposztására gondolunk.

A műegész lehet tájleírás, s ez esetben a részek a táj különböző részleteit, a tájban elhelyezkedő szemléltető stb. ábrázolják. Ha az egész egy szerelmi érzés, a részek ez érzelem, indulat különböző aspektusait, mozzanatait, összefüggéseit adják. Gondolati költemény esetén az intellektuális ihlet irányította gondolatmenet kibontakozásának állomásai az alkotóelemek. A politikai üzenetű költemény a mondandó kiteljesedésének jól követhető lépései szerint halad előre. Egy álom felidézése, egy látomás verse rögzítése, ha szeszélyesen, előre meghatározhatatlan fordulatokkal is, mégis a részek bizonyos rendjében fejtik ki.

A részek szereposztásának felismerése, a versegész karakterének meghatározása egyre nehezebb, egyre részlegesebb érvényű, ahogyan a modernség különböző fokozatain át közeledünk a jelenkori költészethez, bár a nehézségek fokozódása egyáltalán nem ír le szabályos görbét. A költemény korunkban nagyon gyakran olyan övezetbe lép át és olyan övezetben tartózkodik, ahol a szöveg kohéziója olyannyira lecsökken vagy elvei olyannyira kifürkészhetetlenné válnak, hogy a költemény és a ciklus relációja különösen gondos elemzést igényel. Durva leegyszerűsítéssel, Gáspár Endre Kassák Lajos költészetének korszakolására alkalmazott terminuspárját alkalmazva, tematikus és témátlan versek

oppozíciójáról beszélhetünk, ahol a tematikus versek az olyan műegészek, amelyeknek arculata könnyen megragadható (tájversek, szerelmi versek, politikai költemények, gondolati darabok), s amelyek alkotóelemeinek szereposztása egyszerűbben megragadható, a témátlan versek pedig azok, amelyekben ez a két művelet nem végezhető el vagy komoly nehézségekbe ütközik.²¹ A költemény és a ciklus közötti különbségtétel kritériumainak nyomozása érdekében egyelőre célszerű megmaradnunk a tematikus versek közegeiben.

A tematikus versek részei közötti kohézió sematikus szemléltetése alapján fölvethető a kérdés: vajon mindaz, amivel a vers alkotóelemeinek szereposztását jellemeztük, nem mondható-e el a ciklust alkotó versek korrelációjáról is? Annyit mindenképpen meg kell engednünk, hogy a versciklusok egy adott, mennyiségileg is számottevő hányadánál a versbeli kohézió fenti leírása alapján nem tudjuk elhatárolni a költeményt és a ciklust.

Ezen a ponton emlékeztetünk a ciklus szó etimológiájára, s az elsődleges, nem átvitt értelmű meghatározásairól írottakra. Ha ciklusról beszélünk, mindig jelen van tudatunkban a körforgás képzete: ugyanannak újra meg újra történő megismétlődése. A ciklus terminus irodalmi használatába is visszahozhatjuk tehát mind a körszerűség, mind az időbeliség képzeletelmét, de jelentősen más értelemben, mint az eredeti szóhasználat esetében. Időbeliséggel az alkotófolyamat rekonstruálása során kell számolnunk. A körformát a kész ciklus alkotóelemeinek egy képzeletbeli térben való elhelyezkedése adja ki. Egy-egy, ciklushoz tartozó költemény megszületésekor olyan esemény megy végbe, mint amikor egy rajzoló egy kör újabb ívdarabkáját rajzolja meg. Amikor a ciklus minden darabja kész, előttünk áll a teljes kör. A helyzet annyiban pontosítandó, hogy a ciklust képező versek helye és keletkezésük ideje nagyjából nem esik egybe, tehát a körív különböző szakaszai elkészülnek, míg a közöttük húzódó üres részek csak később töltődnek ki. Ha a ciklus csak két versből áll, az két félkör egy-egy mozdulattal történő meg-rajzolásához hasonlítható. Sok versből álló ciklus nagy sugarú, sok körívből álló körnek felel meg.

Csakhogy a teljes költemény megalkotása, a részek egésszé összeállása éppígy szemléltethető egy kör megrajzolásával. Egy tájról éppígy kaphatunk átfogó képet egyetlen versben, mint egy ciklusban. Egy szerelmi élmény felveheti egy versciklus, sőt, egész megszerkesztett verskötet méreteit éppígy, mint ahogy elférhet egyetlen műben, illetve ciklusba össze nem álló költemények sorában is. Egy, a költő által kifejtett vagy vállalt gondolatrendszer kibontakozása éppígy történhet egyetlen vers, mint egy versciklus keretében. Victor Hugo *Châtiments* címmel egy egész megszerkesztett verseskötetet szentelt a Louis Bonaparte-tal szembeni éles kritikája kifejtésének, míg egy hasonló politikai mondandó megfogalmazása egyetlen költeményre is korlátozódhat. Ugyanezt mondhatjuk el az álmok és a látomások kapcsán is. Első látásra tehát a mondattani zárt-ság elvén túl csak merőben tapasztalati úton tehetünk különbséget a két entitás között. Elvontan tematikus szinten nincs különbség vers és ciklus között.

²¹ GÁSPÁR Endre, *Kassák Lajos az ember és munkája*, Wien, 1924. Gáspár Kassák számozott verseit nem tekinti a szó szoros értelmében vett témátlan verseknek, hanem olyan alkotásoknak, amelyek nem előre megadott témát dolgoznak ki, azaz a költő minden alkalommal külön teremt magának témát (19, 37).

Elhatároláshoz szükséges kritériumokhoz akkor jutunk, ha a témák kifejtésének módjait összefoglaljuk egy költeményben és egy ciklusban. A verset összetevő elemek folytonosan és funkcionálisan kapcsolódnak egymáshoz. A ciklus részei között ellenben mindig van megszakítottság. Ha a vers részei között a cikluséhoz hasonló hiátus keletkezne, a költemény szerkezete összeomlana. Ha a ciklus részei között funkcionális kapcsolat teremtené, az önálló darabok egységes szöveggé olvadnának össze. Utóbbira jó például szolgál József Attila [*Borostyánkőbe én be nem fagyok...*] kezdetű gépirata, amennyiben ez nem a *Medáliák* ciklus előzményének, hanem továbbfejlesztési kísérletének tekinthető. A részletes elemzés szemléletesen kimutathatná, hogyan teremtenek, például az első és a második szakasz között – netán utólagos – mondattani kapcsolatok. Ha fordított a helyzet, akkor az egységbe erőltetett részek egymástól való elszabadításának vagyunk tanúi a *Medáliák* esetében a [*Borostyánkőbe...*] címűhöz képest.

A ciklust a *variabilitás* elve uralja. Darabjai ugyanarról a térről vagy folyamatról más időpontban készítenek felvételt. Ugyanazt a dolgot más aspektusból veszik szemügyre. Ugyanarról a dologról más hangnemben szólnak. Ugyanazt a helyzetet, jelenséget más módon mutatják be. Ugyanannak a nagyobb egységnek egészen más részletét tárják fel, mint amivel az előbbi darabban találkoztunk. A részek a ciklus egészére jellemző téma kifejtésében önállóságra és a ciklus többi darabjaival való egyenrangúságra tesznek szert. Egymással mellérendeléses viszonyban vannak. Ez a helyzet a ciklus darabjainak bizonyos fokú mozgásszabadságában is megnyilvánul. A ciklus darabjait az egész értelmének jelentős csorbulása, minőségének észrevehető romlása nélkül átrendezhetjük. A megszakítás, a befogadási hagyomány ellenkezését az ilyen átrendezés kiválthatja, de tárgyi akadály nincs annak, hogy egy másik hagyomány épüljön az átalakított sorrendre.

A költemény domináns elve ezzel szemben a kiegészítés, vagy talán szabatosabban: az *illeszkedés*. A vers részei legalábbis szükségképpen érintkeznek, de többnyire egymásra épülnek vagy egymásba merülnek. Az előző részhez képest az újabb elem hozzáfűz, kibont. A költemény építőelemei kölcsönös függésben vannak, közöttük kötött viszony alakul ki. A részek átrendezése egy költeményben is lehetséges, de ez a művelet az egész értelmére, művészi minőségére nézve komoly (bár nem feltétlenül káros) következményekkel jár. A ciklus azonosságát az átalakítások nem feltétlenül érintik (vö. a fentebb a bővülő ciklusról írottakkal), a vers valamely részletének megváltoztatása esetén ellenben nagyon alacsony az a küszöb, amelyet átlépve már új versről kell beszélnünk.

Ha a kör alakzatára épülő hasonlatunkat erre az összevetésre alkalmazzuk, akkor a ciklus értelmében vett kör egymásra rajzolt ívekből épül föl, amely íveknek van közös szakasza, de van olyan szakasza is, amellyel a körvonal tovább húzódik. A ciklus „bőbeszédű” a vershez képest, az olvasó a befogadás során bizonyos türelmet gyakorol a darabokkal szemben, amelyekben igen sok mozzanat ismerős számára az előbbi darabok olvasása alapján. A szegény kisgyermek meglehetősen hamar jó ismerőssé válik, s az újabb versek „csak” hozzátesznek valamit eddigi tudásunkhoz. A költemény esetén a kör ívei pontosan az előző ív végpontján kezdődnek és az új ív kezdőpontján befejeződnek. Redundancia a költeményen belül is előfordul. Az olyan versek, mint Ady *Az ágyam hívogat* című darabja szisztematikusan kiaknázzák az araszoló előrehaladásban rejlő

lehetőségeket. Épp ez a példa mutatja azonban, hogy a versbeli ismétlődésnek feltétlenül stílusértéke van, míg a ciklusban az egyes versek részleges egybeesése természetes, s ezért nem figyelemfelhívó erejű.

A téma tehát, amely elvontan azonos lehet a ciklus és a költemény esetében, gyökereken másképpen viselkedik. A ciklus témája genusként lebeg az abból részesedő darabok fölött, míg a költemény részei nem *képviselik* önállóan azt a témát, amely az egészben testet ölt, hanem *megvalósítják*. A ciklus egy-egy darabja képviseleti funkcióban állhat a ciklus egésze helyett. A *szegény kisgyermek panaszai* ciklust például szemléltethetjük egy vagy néhány versével. A versből vett idézet ezzel szemben sohasem állhat az egész vers helyett. Az *Ódából* kiragadott részlet alapján az olvasóban nem alakulhat ki hiteles képzet arról, milyen is lehet az a mű, amelyből az idézetet vettük.

A költemény és a ciklus ilyen, a téma megvalósulásának modusaira épülő szembeállítás mégsem lehet abszolút. A ciklusnak is lehet belső rendje, amely gátat szab az átrendezésnek. Szabó Lőrinc *Tücsökzenéje* a legjobb példa erre. Ebben a nagy önéletrajzi ciklusban bizonyos darabok minden következmény nélkül felcserélhetőek lennének. A „tücsökzene” témát feldolgozó első darabok közötti viszonyban a mellérendeltség akadálytalanul érvényesül. Az *1 A nyugodt csoda* helyet cserélhetne például a *2 Sípval, hegedűvel* című darabbal, és így tovább. A *4 Férgék, istenekkel* azonban nem lehetne kezdeni, mert a vers a „Folytatom, ezt még el kell mondani.” mondattal kezdődik. A gyermekkorról szóló részben az *53 Nők tiika* és az *54 Vasbika* szintén következmények nélkül felcserélhető. De ha nem is szigorú következetességgel, mégis kronológiailag halad előre a gondolatmenet, s *A gyermekkor bűvöletében* darabjait nem lehetne bűntetlenül összekeverni például az *Ember és világ* fejezet darabjaival. Hasonló a helyzet az *Eszmélet* darabjaival. A 2-t felcserélhetnénk az 5-tel, azt a vélhető költői törekvést ellenben, hogy a ciklust a hajnalképzettel és az éjszaka képével mintegy keretbe foglalja, feltétlenül tiszteletben kell tartanunk.

De nemcsak ilyen jellegű kényszerek lehetségesek a cikluson belül, hanem olyanok is, amelyek a stilisztika ellentét (antitézis) és fokozás (gradáció) jelenségeivel és terminusaival látszanak rokonságban lenni. Ezek a fogalmak a költemények elemzése során használatosak, és a ciklusra csak átvitt értelemben alkalmazhatók. Az ellentétek kiegyenlítését a zeneművészet, a képzőművészet, sőt, még az építészet is ismeri, a fokozással ugyancsak jellemezhetünk egy zeneművet is. Annyiban tekinthető tényleges stilisztikai vagy retorikai természetű rokonságnak a ciklus és a költemény között felállított analógia, hogy a ciklus is nyelvi közegben valósul meg, mint a vers. Babits jellegzetes két versből álló ciklusai, például a *Theosophikus énekek I. Keresztény* és *II. Indus* című darabja vagy a vele szomszédos *Strófák a wartburgi dalnokversenyből (Wolfram így énekelt és Tannhäuser pedig így énekelt)* című verse óriási antitézisekként is értelmezhetők. Az első esetben semmi akadálya annak, hogy az *I.* legyen az *Indus* és a *II.* a *Keresztény*. A második esetben nemcsak a cím „pedig” szava miatt, hanem a csattanós végkifejletre való törekvés folytán sem lenne tanácsos Tannhäuserrel állítani az élre és Wolfram szólamával befejezni a költeményt. A variációs ismétlés, amely – mint láttuk – a ciklus egyik alapvető tulajdonsága, adott esetben lehetőségessé teszi, hogy a költő gradációs rendbe

rendezze a darabokat. Az ilyen fokozásos alakzat figyelmen kívül hagyása megengedhetetlen belenyúlás lenne a ciklus szerkezetébe. A különbség a költeménybeli ellentét és fokozás és a ciklusbeli megfelelője között mégis jól érzékelhető. A *Strófák...* rendjét a referencialitás szigorítja meg, hiszen Babits itt egy Wagner-opera belső rendjéhez alkalmazkodik, amelyben Wolfram viselkedése és szólama képezi a normát, Tannhäuseré pedig a normától való elhajlást. Emiatt ez az ikervers nem is tiszta ciklus, hanem inkább átmenet a ciklus és az egységes nagyszerkezet között, amelyről később ejtünk szót. Ha a gradációs sort megfordítani nem is ildomos, másfajta beavatkozásokat mégis megenged: a rend megbontása nélkül újabb köztes darabokat lehetne beiktatni.

A ciklusok egy részében jelentkező szerkezeti kényszerek úgy különböztethetjük meg azoktól a kényszerektől, amelyek a költemény részeinek egymáshoz való viszonyát szabályozzák, hogy az utóbbiak inherensek, az előbbiek pedig külsődlegesek, kívülről ráillesztettek. Érdemes a versben és a ciklusban ható szerkezeti kényszerek szembeállítása során a konstitutív–additív ellentétpárral élni. A költemény egyes részei közötti összehangolódás konstitutív jellegű, azaz a költemény szerkezete összeomlik, a gondolatmenete összekuszálódik, ha egy építőeleme kimarad vagy nem megfelelő alkotórészrel helyettesítődik. Illetve más mű jön létre, ha a helyettesítés helyénvalónak bizonyul ugyan, de nem a behelyettesített, előbbi változat mondandójának helyreállítása irányában hat. A ciklushoz tartozó költemények ezzel szemben kimaradhatnak anélkül, hogy emiatt a nagyszerkezet egészében súlyos hiányosság keletkeznék, hogy befogadásában zavar támadna, hogy a befogadó emiatt a ciklus önazonosságát kétségbevonná. A ciklus-szerkezet épségében esett kár „csak” szegényíti a nagy egészet, az épség helyreállítása „csak” hozzáad valamit tartalmi gazdagságához, árnyaltságához, mélységéhez.

Elemzésünk eddigi eredményeit akként összegezhetjük, hogy a költemény és a ciklus közötti különbség a költemény mondattani lezártágán alapszik, de ehhez szükségképpen hozzájárul az az eltérés, amelyet a téma *illeszkedés*-elvű megfogalmazódása idéz elő a költeményben a téma *variabilitás*-elvű, ciklusra jellemző kifejtési módjához képest.

A modern költészetben, mint korábban jeleztük, a költemény részei közötti kohézió részint csökkent, részint nehezebben kifürkészhetővé vált. Ez a fejlemény a legkisebbtől a legnagyobb összetevők szintjéig átalakítja a szöveg természetét. A képalkotásban a szürrealisták Lautréamont-ra hivatkozó közismert definíciója az egyik legpregnansabb megfogalmazása ennek a törekvésnek, és csakugyan, az egymástól távoli képelemek összeszikráztatása, az egymástól idegen képek egymáshoz fűzésére (szabad asszociáció) adott engedély megvalósítja a definícióba tömörített programot. A szürrealista szöveg olvasójának vagy le kell mondania a folytonosság igényéről, vagy legalábbis folytonos készenlétben kell várakoznia arra, hogy egy szeszélyes fordulat bukkan elő, amely megtöri a szöveg képi, szemléleti folyamatosságát. A szavak hangtestének felértékelődése a szövegalkotásban a jelentés rovására ugyanebbe az irányba hat. Az álmondattan a valóságos szintaktikai kapcsolat iránti bizalmat aknázza alá. A jelentés nélküli szavaknak már csupán alkalmi beiktatása is a szöveg belső összefüggéseinek elhomályosulását idézi elő, aleatöríkussá teszi a szöveg folytatását. A hiányos, illetve töredékes mondatok gyakorisága, a kötőszóhiány és a központozás elhagyása vagy következetlensége megnehezíti a

szövegben való mozgást, eligazodást, s az olvasót kiszolgáltatja az írás önkényének. Csak néhány találmányra említett vonása ez a modern költészetnek az enyhébb újítások közül, szándékosan nem követezve őket irányzatokhoz és eltekintve a mögöttük rejlő ismeretelméleti, nyelvfilozófiai problémák tárgyalásától.

Számunkra azért jelentősek ezek a változások, mert a költemény felől figyelmeztetnek a szöveg belső kohéziójának a kérdésességére, s relativizálják a vers és a ciklus közötti határvonal érvényét. Egyetemi tanítványaimmal szerzett tapasztalataim alapján állítom, hogy érdemes kísérleteket folytatni arról, vajon idézetek felolvasása alapján a hallgató meg tudja-e állapítani, hol húzódik Kassák két számozott versének határa? El tudja-e dönteni hallomás útján, ha egy számozott költemény közepén szünetet tartok, hogy a folytatás ugyanazon költemény része-e, vagy egy újabb kezdete? A gyakori tévedések a verskezdet és a verszárás felismerhető, kiemelt voltának, külsőszerűségének számottevő gyengülésére figyelmeztetnek a modernségben, noha még Kassáknál is keresni kell az olvasót elbizonytalanító helyeket, s a kísérletezésre kiválasztott szövegek kijelölését itt sem bízhatjuk a véletlenre. Az olvasónak mindenesetre olykor sorról sorra meg kell harcolnia, hogy a szöveget kontinuumként foghassa fel, s hogy felismerje, hol kezdődik egy új olvasási egység. A modern strófás versek sok példányánál fokozottabban érvényesül ez az effektus, mint a strófátlan szabadverseknél. A versszak határához érve az olvasónak sokkal inkább fel kell készülnie arra, mint a klasszikus, sőt a romantikus kor költői művei esetében, hogy a következő szakaszban teljesen új helyzettel, témával, hangnemmel találja majd magát szembe. A modern vers belső integráltsága tehát gyakran közelít ahhoz a szinthez, amelyet a ciklus darabjai közötti viszonyra tartottunk jellemzőnek.

A ciklus és a költemény egymásba mosódását megakadályozó határvonalat fürkészve a kérdés úgy is fölvethető: vajon a modern, a témátlanság övezetében eljutott versnek valamely mondattanilag zárt versszaka önállóítható-e, megállná-e a helyét minden további nélkül különálló versként? Kategorikus feleletet ugyan nem adhatunk erre a kérdésre, az olvasó mégis inkább a nemleges választ tartaná helyénvalónak. Mint látuk, a ciklus kompozíciója nem omlik össze akkor, ha valamelyik elemét kiemeljük, legrosszabb esetben szegényesebbnek érezzük a téma megvalósítását, netán hiányosnak ítéljük a körívet. A modern (témátlan) vers valamely részletét sokkal szabadabban eltávolíthatjuk, mint az ún. „hagyományos” költeményét, anélkül, hogy emiatt a szerkezetet feltétlenül romhalmazzként észlelnénk, a költemény töredék volta, a kompozíció egyensúlyvesztése, felbillenése ellenben mégis igen nagy valószínűséggel nyilvánvalóvá válik a befogadó számára.

Ezek az új fejlemények alkalomszerűen megnehezíthetik a költemény és a ciklus közötti különbségtételt, de azért a költő nagyon gyakran formai felhívó jelekkel maga gondoskodik az olvasó orientálásáról, és még ha nem is siet segítségünkre, némi megfontolás, mérlegelés nyomán el tudjuk dönteni, hogy egy költemény strófáival vagy egy ciklus darabjaival állunk szemben. Ezen a téren többnyire konszenzus alakul ki, ami szilárd támpontokra bukkanást feltételez. A hamisként lelepleződő konszenzusok kialakulásának lehetősége azonban nem kizárt, és jelzi, hogy a bizonytalansági hányados jelen van a költészetben és a költészetinterpretációkban.

Az elmondottakból következően célszerű a vers és a ciklus közötti átmeneti formákat szemügyre venni, különös tekintettel a modern költészetre. Ezek a formák fontos tanulságokat rejthetnek a költészet természetéről elmélyülten gondolkodni kívánó szakemberek számára. Az átmeneti formák elemzése azonban egy újabb tanulmány tárgya kell legyen.

György Tverdota

LA CONSTRUCTION DES CYCLES DANS LA POÉSIE MODERNE

D'après l'analyse de l'auteur, la différence entre le poème et le cycle réside dans le caractère clos du point de vue syntaxique du poème en tant qu'entité, néanmoins il existe une différence dans l'élaboration thématique (*ajustement au niveau du poème, variabilité au niveau du cycle*).

Dans la poésie moderne, la cohésion entre les différentes parties du poème diminue, d'autre part, elle devient plus difficile à saisir. Pour nous, ces changements sont importants car ils rendent plus floue la limite entre le poème et le cycle. Pour comprendre un texte comme une unité continue, pour découvrir le début d'une nouvelle unité de la lecture, le lecteur est souvent obligé de combattre les vers, l'un après l'autre. Ce phénomène marque davantage les poèmes à strophes, plutôt que les vers libres. En arrivant à la limite d'une strophe, le lecteur doit s'attendre à une situation, un sujet, un ton tout différents dans la strophe suivante. L'intégrité interne d'un poème moderne ne se distingue souvent pas nettement du caractère de la relation des différents poèmes constituant le cycle. De temps en temps, ces nouveaux phénomènes rendent difficile la différenciation entre le poème et le cycle même, toutefois, le poète donne des points de repère au lecteur : des signes formels permettant à s'orienter, même si le poète lui-même s'abstient d'aider. Après un moment d'hésitation et de réflexion, le lecteur est capable de faire la distinction entre les strophes d'un poème et les parties d'un cycle. D'habitude, il y a un consensus à ce sujet ce qui en suppose de solides points de repère. Néanmoins, nous ne pouvons pas exclure l'éventualité d'un faux consensus ce qui signifie qu'il existe un quotient d'incertitude dans l'interprétation de la poésie.

SZABÓ ZSUZSANNA

REGINA CAELI-FORDÍTÁSAINK

A *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* számítógépes adatbázis szerint a *Regina caeli laetare* kezdetű Mária-antifóna első s az adattár által felölelt korszakban egyetlen magyar verses fordítása, pontosabban feldolgozása Batizi Andrásnál található meg (RPHA 1162; RMKT II, 65). Batizi verse valójában 17 sorból álló prózaszöveg, amit ritmizálva énekeltek.¹

A *Regina caeli* a legfiatalabb a katolikus egyházban ma is használt négy Mária-záróantifóna közül.² Első előfordulásai egy 1171 utáni antifonárium és egy 1235 körül keletkezett ferences breviárium. A liturgikus gyakorlatban hozzá kapcsolódó verzikus és oráció a 15. században állandósult.

Batizi versének első része az antifóna parafrázisa, a strófaszerkezetével is elkülönülő második rész pedig a verzikusnak, a hozzá kapcsolódó responzorium brévének és könyörgésnek felel meg.

A teljes szövegnek az említettnél korábbi fordítása olvasható a Festetics-kódex 362–363. lapjain.³ A Festetics-kódex (1494) Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádságoskönyve, mely Szűz Mária kis officiumát tartalmazza. Ennek végén olvasható az *Isten feltámadásáról való imádság, kit Húsvétbe kell mondani Bódog asszonyról*.

¹ „Mètre probablement prosaïque mais rythmique, chanté”. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ver. 3.1, 1979–1994, főszerk. HORVÁTH Iván, szerk. H. HUBERT Gabriella, munkatársak FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÖNYI Etelka, VADAI István, szövegrögzítés RUTTNER Tamás, programozás GÁL György, Micro CDS/ISIS – © Unesco 1991, abCD Interaktív Magazin, 1994, I. évfolyam, 2. szám. 5.0 verzió: <http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium>.

² *Alma Redemptoris Mater* (a karácsonyi időben), *Ave Regina caelorum* (nagyböjtben), *Regina caeli laetare* (a húsvéti időben), *Salve Regina* (Szentháromság vasárnapjától). Lásd *Lexikon für Theologie und Kirche*, Hrsg. M. BUCHBERGER, Freiburg im Breisgau, 1936 (LfThK), 721–722; TÖRÖK J., BARSÍ B., DOBSZAY L., *Katolikus liturgia*, III, DOBSZAY László, *A zsolozsma*, Bp., A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke–Magyar Egyházzenei Társaság, 1995 (Egyházzenei Füzetek, I/3), 23 sk., 37, 58.

³ *Festetics-kódex, 1494 előtt*, kiad. N. ABÁFFY Csilla, Bp., 1996 (Régi Magyar Kódexek, 20), 751–755. Továbbá: *Festetics codex*, kiad. VOLF György, Bp., 1885 (Nyelvemléktár, 13), 91; *Festetics-kódex*, szerk. MOLNÁR József, Bp., 1977 (ELTE Magyar Kódexek, 1). Az előszó ugyan nem említi, de a levelek sorrendje itt eltér a Volf-féle kiadásétól. A *Regina caeli*t tartalmazó lapok sem követik egymást: a fordítás a 183v és 182r lapokon van, a zárókönyörgés a 184v-ra került.

Ant.:

Regina caeli laetare,

alleluia,

Quia quem meruisti portare,

alleluia

Resurrexit sicut dixit,

alleluia,

Ora pro nobis rogamus,

alleluia.

Vers.:

Ora pro nobis, sancta Dei Genitrix!

Resp.:

Ut digni efficiamur promissionibus Christi!

Or.:

Deus, qui per resurrectionem Filii tui Domini nostri Jesu Christi familiam tuam laetificare dignatus es:

praesta quaesumus; ut per eius Genitricem Virginem Mariam

MEnynek kyalne azzonya wygady

alleluya,

merth kyth eerdemleel wyselned

Alleluya

fel thamada mykent monda

Alleluya,

ymagy my erthewnk kerewnk

Alleluya

wers.

ymagy my ertewnk ystennek zent zyleye allelwya.

Hoghy meltok legyenk yesuschristhwnak ygerethyre alleluia

Imaadsaag

Isten ky wronk yesuschristhwnak dychew fel thaamadaasaanak myatta, te chalaadyat meltotataal megh wygaztálnod,

Adyad kerewnk hogy az ew tyzthelendew zyleyenek zyz maryanak myatta

Örülj és örvendezz keresztyéneknek gyülekezete,

Dicséret Úristen tenéked!

Mert az Jézus ki áldozék teéretted,

Dicséret Úristen tenéked!

Feltámadott, mint megmondta,

Dicséret Úristen tenéked!

Kérjük ötet igaz hitből, tiszta szívvel,

Dicséret Úristen tenéked!

Idvözítő Krisztus, Atya Istennek szent Fia,

Engedj nekünk tisztességre való életet.

Mert téged illet minden tisztesség Úristen,

Ki halottaidból feltámadál kegyelmes király.

Hiszünk tégedet szűz Máriának fiának

És nagy halált az zsidóktul szenvedtnek lenni.

Minden bűneinkért szenvedél Krisztus,

Azért néked mindenkoron hálákat adunk.

Tarts meg minket úr Jézus, az igaz hitben.

perpetuae capiamus gaudia vitae.

Per eundem Christum Dominum nostrum. Amen.

erewk életnek erewmeeth fogywk

Azon yesus christusnak my wronknak myatta ky te weled eel, ees orzagol zent leeleknek egyesegebe ysten erewkkewl erewkke Amen:

Batizi versének első négy strófája az antifóna négy sorának felel meg. Az *Örülj és örvendezz a laetare* megfelelője, a *Resurrexit sicut dixit* fordítása a *Feltámadott, mint megmondta*. Az *alleluiát* is magyaráítja Batizi: *Dicséret Úristen tenéked!* A *Regina caeli*-ből a reformátor fordító keze nyomán *keresztyéneknek gyülekezete* lesz; s így a *Feltámadottat* sem Mária fiaként (*quem meruisti portare*) nevezi meg, hanem a gyülekezetért magát feláldozó Megváltóként (*ki áldozék teéretted*). Batizi költeménye több változatban maradt fenn, s egyes változatokban⁴ a 9. sorban „Idvezítő Krisztus, Szűz Máriá-

⁴ RMKT II, 418.

nak Szent Fia” szerepel. Elmarad a Mária közbenjárását kérő zárósr, helyett a keresztyének gyülekezetét biztatja: *Kérjük őtet igaz hitből, tiszta szívvel.*

A Batizi-féle parafrázis második része megfelel az antifóna verzikulusának és a responzórium brévének, ám az átdolgozó szándéka szerint ez is módosul: magát az *idvőzlő Krisztust* kéri, az *Atya Istennek szent Fiát*: „Engedj nekünk tisztességre való életet”.

Ezután következik a könyörgés. Első mondata a feltámadást idézi fel, a katolikus oráció szerkezetéhez hasonlóan. A második pedig itt is megemlíti Máriát: *Hiszünk tégedet szűz Máriának fiának.* A körmondatos szerkesztés sem őrződik meg Batizi versének második részében, a strófák mindegyike egy-egy különálló mondat. Az első és az utolsó, mintegy keretet alkotva, a kérést mondja el, a közöttük levő három viszont hitvalló háladáás.

Az antifóna szövege nemcsak önállóan, imádságként őrződött meg, hanem legendák is szövődtek köré. Két magyar nyelvű prédikációban is olvashatunk arról, hogyan hallotta meg ezt az éneket az ember az angyalok ajkán fölzengeni a feltámadás éjszakáján, s hogyan kapcsolta hozzá a maga fohását.

Az Érdy-kódex fordítása (237a) prózában íródott.⁵ A Gergely-napi prédikációban ez áll: Mikor Rómát elönti a Tiberis, a várost ellepik a kígyók. Az ár levonultával dögvész támad, s az égből tüzes nyilak hullnak alá. Meghal Pelagius pápa⁶ is, és helyére Gergelyt választják meg, minden tiltakozása ellenére. Az új pápa processziót tart, és mindenkit buzdít az imádságra, hogy a dögvész mielőbb véget érjen, de már a körmenet közben sokan meghalnak. Végül Gergely pápa húsvétkor Mária képével tart körmenetet, azzal, amelyet a hagyomány szerint maga Lukács evangélista készített.⁷ Mária színe elől a „dögletes ég, mint a sűrű füst”, eloszlik, kitisztul. Az égben pedig felcsendül az angyalok éneke Mária képe előtt:

Oh Mennyei kyralne azzon ewrwl alleluya.

Mert kyt eerdeemleel te mehedben hordozny Alleluya.

ffel tamadot hallottaybol mykent meg mondotta alleluya.

Majd hozzáfűzi az elbeszélő: „Ottan az wtan zenth Gergel papa wtanna ragaztaa ez ygheket mondvan. Keerwnk ymagy istent eerettwnk alleluya.” Ezután megpillantanak a Crescencius vár fölött egy angyalt, ahogy véres kardját megtörli, s visszateszi hüvelyébe.

Bár a nagy engesztelő körmeneteket már Tours-i Gergely (540 k.–594) és Paulus Diaconus (720 k.–799 k.) krónikái is említik, náluk sem a Lukács festette Mária-képpel

⁵ Érdy codex, kiad. VOLF György, Bp., 1876 (Nyelvméltár, 4), 350.

⁶ II. Pelagius, 579–590.

⁷ A Lukács-képek ikonológiai hagyományával kapcsolatban lásd Danièle ALEXANDRE-BIDON, *La transfiguration de Saint-Luc à travers l'iconographie médiévale: du scribe évangéliste au peintre de chevalet = Figures de l'écrivain au Moyen Age*, ed. Danielle BUSCHINGER, Göppingen, 1991, 7–24; F. TRENNER, *Lukasbilder = Marienlexikon*, Hrsg. Remigius BAUMER, Leo SCHEFFCZYK, St. Ottilien, IV, 1992, 183–186.

tartott körmenetről nem olvashatunk, sem az angyalok énekéről.⁸ Csak az 1265 körül születő *Legenda aurea* helyezi a *Regina caeli laetare* keletkezését Nagy Szent Gergely pápa uralkodásának (590–604) idejére, hogy ezzel is tisztelegjen értéke előtt.⁹ Az Érdy-kódexben olvasható prédikáció forrása is a *Legenda aurea* Gergely-legendája.¹⁰

A Debreceni Kódexben¹¹ (215) szintén Gergelyről szóló prédikációban találjuk meg az antifóna fordítását. Ennek közvetlen forrása Petrus de Natalibus *Catalogus Sanctorum* című legendáriuma.¹²

Meniorzagnak kiralne azzoniah orwl alleluya
mert ah kit erdomlel viselni alleluya
fel tamadot mikepen meg monda alleluia
smonda zent Gergoli nagi fel zoualh
Imagiad erottonk az vristent alleluya az az diçirtessek a yo Isten.

Ennek fordítója éppúgy értelmezi, magyarázza az *alleluját*, mint Batizi.

Érdekes adatot olvashatunk az antifóna és a köré fonódó történet sorsával kapcsolatban a Domonkos-kódexben (100–101).¹³ Itt a Mária-kép kapcsán kerül elő a Gergely-legendából ismert körmenet leírása. Domonkos a kardinálisok javaslatára egy kolostorba akarja gyűjteni az apácákat, de nem mindegyikük engedelmeskedik szívesen. A Santa Maria in Trastevere kolostor apácái például csak akkor hajlandók elhagyni kolostorukat, ha az ott őrzött Mária-kép, amelyet a hagyomány szerint Lukács evangélista készített, ezúttal nem megy magától vissza, ahogy az más esetben már megtörtént,¹⁴ hanem velük marad.

Ez az keep: melyet zent gergely papa
az devg halalkoron: hvsvetnek jnne
pyben az processioban viseltetevt vala:
es az keepnek elevtte az meg devglevt
eeg meg tyztultatyk vala: Ez az dra//
galatos keep: kyneel az processioba hal
lato<t> eneklev angeloknak zauok mond
uan. Regina celi letare all'a: Az az Me
nyeknek kyalne azzonya evrevly all'a:

⁸ GREGORIUS TURONENSIS, *Historiae Ecclesiasticae Francorum Libri X*, PL LXXI, col. 528; PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum*, lib. V. c. 11. *Sancti Gregorii Magni Vita*, PL LXXV, col. 46–47.

⁹ Th. MAAS-EWERD, *Regina caeli = Marienlexikon*, i. m., V, 1993, 437.

¹⁰ HORVÁTH Cyrill, *Középkori legendáink és a Legenda aurea*, Bp., 1911, 17.

¹¹ *Debreceni Kódex*, 1519, kiad. ABAFFY Csilla, REMÉNYI Andrea, MADAS Edit, Bp., 1997 (Régi Magyar Kódexek, 21); továbbá: Nyelvemléktár, 11, 133.

¹² KIRÁLY György, *A Margit-legendá rokonai*, IJK, 1915, 22.

¹³ *Domonkos-kódex*, 1517, kiad. KOMLÓSSY Gyöngyi, Bp., 1990 (Régi Magyar Kódexek, 9).

¹⁴ „Mely képet mondatik, hogy írta Szent Lukács evangélista, Istennek szüléjének, Szűz Máriának hasonlatosságára teljességgel. Ez kép valami okért ez klastromtól elvitetőtt volt, de ezen Szűz Máriának kegyelmsége miatt ez klastromhoz meghozatott volt esmég”. Uo.

A szövegrész forrása Antoninus *Chroniconja*.¹⁵ A történetre, úgy látszik, elég volt pár szóval utalni, mindenki tudta, miről van szó. A fordítás szempontjából fontosabb azonban az, hogy az antifónára is elég a kezdősorral utalni, s ez a kezdősor közel áll a *Cantus Catholicus*-ben szereplő változathoz, vagyis a katolikus egyház gyakorlatában használt szöveghez, hiszen a többi, prédikációba ágyazott fordítással szemben és a Festetics-kódex változatához hasonlóan itt *Mennyországnak* helyett *Mennyeknek* szerepel. Ez a szóhasználat bizonyos fokú rögzültségére utal, ami a liturgikus gyakorlatban alakult ki.

A történet ismertségéről tanúskodik az is, hogy a Teleki-kódexben (347–348)¹⁶ példaként szerepel, a Mária nevének betűiről szóló elmélkedésben, az ötödik betűnél, azt illusztrálódó, hogy „Nincsen olyan nagy <...> halál, hogy mely legottan el ne távozzék, hogyha az ember Asszonyunk Szíz Máriának az ő szent nevét ájtatossággal és szünetlen hívandja”: „Annak okáért olvastatik az Szent Gergely életiben, hogy mikoron úgymond igen nagy dögghalál volna Rómába, az Asszonyunk Máriának képét viszik vala az processzió előtt, amelyet szent Lukács evangélista írt vala és ezenképpen megállá az dögghalál.”

Az elmélkedés eleje hiányzik, de sokkal bőbeszédűbb, mint az Érsekújvári Kódex¹⁷ Mária nevének betűiről szóló prédikációja. A témát kivéve nem sok hasonlóság van a két szöveg között, de érdekes, hogy abba is beleszövődik egy Mária-antifóna, a *Sub tuum praesidium* kezdetű.

Az 1530–1531-ben írt Érsekújvári Kódexben olvashatjuk (121a)¹⁸ a *Regina caeli laetare* antifóna fordítását is, egy húsvéti prédikációban. Itt a feltámadás éjszakáján zengetik az angyalok az örömhírt a kesergő Máriának, aki édes szavakkal hívogatja, várja fiát:

Menyorzaghnak kyalne azzonya orwly alleluia.
Merth az kyt the mehedbę erdemlel hordoznya alleluia
Felthamadoth ymarä myth megh mondottha alleluia.

A Gergely pápának tulajdonított negyedik sor itt természetesen hiányzik. A körülötte levő, erősen dramatizált szöveg Mária és a feltámadt Jézus találkozását, párbeszédét idézi meg. Itt Mária azt kéri feltámadt fiától, hogy aki az ő közbenjárásában bíz, meghallgatásra találjon. E részletben, különösen az egyes beszélők szavai gyakran szinte versben csengenek. Egy rövid szakasz, melyben Jézus köszönti szülőjét:

Idvezlégy, én szentséges szilém és én édes anyám, Mária!
Feltámadtam immáran és ime veled vagyok,
örülj és vigadj Sionnak leánya,
örülj eléggéppen, teljes emberi nemnek segedelme.
Íme hol te méhednek gymölcse,
Íme hol te szízen szilt sziletted.

¹⁵ *Uo.*, 19, források jegyzéke.

¹⁶ Nyelvméltár, 12, 394.

¹⁷ Nyelvméltár, 10, 277.

¹⁸ Nyelvméltár, 9, 102.

Íme hol kit te szízeséges tejjedel
 tartottál és neveltél.
 Nyissad meg az te szádat,
 és én bé töltöm őtet,
 Kérj kérőt én tülem,
 és mindent adok teneked...¹⁹

A prédikáció e szakasza közel áll Temesvári Pelbárt 2. húsvéti prédikációjához.²⁰

Ugyanez a történet, húsvéti prédikációban, még egyszer megtalálható az Érsekújvári Kódexben (565–566),²¹ kisebb-nagyobb eltérésekkel, kihagyásokkal. Nem ugyanarról a fordításról van szó, sok a különbözőség a szóhasználatban is. A másoló az „antifóna” két sorát írja le, először latinul:

Azonközben kezde nagy szép angyali zengést hallani, mondván:
 Regina celi letare al/l,/e/l,/uia
 resurrexit//sicut dixit alleluia

Ezután a magyar fordítást kifejezti, tovább írja a szöveget, aztán törli a következő mondat elejét, s beírja magyarul is:

Menyorzagnak kyalne azzonya ewrewl alleluia
 mert fel tamadot mykent meg mondotta alleluia.

Ez a szöveg egyébként is gazdag antifónatöredékekben.

Leírja ugyanezt a jelenetet a Cornides-kódex húsvéti prédikációja is. Mária nem megy el a sírhoz, tudja, hogy fia teste nincs a koporsóban, de siratja a sok elszenvedett kínért. Ekkor belép Jézus, angyalok seregétől, a szent prófétáktól, pátriárkáktól és minden választottól kísérve. Az angyalok itt is köszöntik Máriát, de nem a *Regina caelivel*, hanem az *Ave regina caelorummal*. Ez az antifóna is záróantifónaként használatos, de a Gyertyaszentelőtől Nagycsütörtökig terjedő időszakban.

A Festetics-, az Érdy- és az Érsekújvári Kódex fordításai közötti hasonlóság az egyházi terminológia, a megszokott fordulatok alkalmazásán alapul – egymástól független fordításnak látszanak: a fordító a prédikáció, illetve a legenda szövegével együtt ülteti át ezeket magyar nyelvre. A Festetics-kódexbeli szöveggel összevetve viszont a két későbbi variáns között több a lexikai azonosság és a hasonló szerkezeti megoldás.

A Festetics-kódex változata feltehetően szélesebb körben használatban volt. Ezt támasztja alá a határozott, sorok szerinti tagolás és a szövegkörnyezet is, hiszen imádságoskönyvről van szó. Ez valószínűleg nem jelentette azt, hogy templomban énekelték volna. Volf György írja magyar nyelvű, rímtelen himnuszfordításainkról, hogy „rhythmi-

¹⁹ ÉrsK. 121a.

²⁰ Pelbartus de TEMESVAR, *Sermones pomerii... de tempore*; domenica pasche sermo II. X.

²¹ Nyelvelmélet, 10, 331, 2–4.

cus imádságokul, részint pedig magyarázatokul készültek, hogy a deáktalan apácák értsék a templomban énekelt latin hymnusokat, és így egyszerűen csak elmondásra és elolvasásra voltak szánva”.²² Nem is tekintették őket verseknek. Ezt igazolja, hogy a különböző kéziratok mindig újra lefordítják, s általában nem a korábbi fordítását másolják e himnuszoknak. Úgy tűnik, igaz ez az antifóna fordításaira is.

Ritmusával és versszerűségével mégis ez a fordítás áll legközelebb ahhoz a változathoz, amely az első, nyomtatásban megjelent katolikus énekgyűjteményben, a már említett *Cantus Catholici*ben szerepel,²³ s amely szóról szóra megegyezik a katolikus egyházban ma is használt szöveggel.²⁴ A szóválasztásbeli egyezések és eltérések alapján viszont nem feltétlenül kell közöttük kapcsolatot feltételeznünk, bár a szerző ismerhette ezt a hagyományt. A felolvasásra szánt szöveg ritmusa megközelítheti egy versét.²⁵

Az 1651-es *Cantus Catholici*ben szereplő *Mennynek királyné asszonya* már egyértelműen versesnek mondható, ritmusa és rímelése alapján. Szerzője is ismert: Nyéki Vörös Mátyás. Az ő fordítása már korábban is megjelent nyomtatásban, így Pázmány Péter *Keresztyen imadsaagos keonyve grazi*, 1606-os és pozsonyi, 1610-es kiadásában, illetve az *Imadsaagos keonyv* további kiadásában.²⁶

Mennynek Királyné Asszonya, örüly szép Szüz. Alleluja.
Mert, kit méhedben hordozni méltó vóltál. Alleluja.
Á mint meg-mondotta vala, fel-támadott. Alleluja.
Imádgý Istent hogy le-mossa büneinket. Alleluja.

Érdekes, hogy az 1674-es *Cantus Catholici* kiadás *Regina caelije* az 1651-estől jelentősen eltér, de ezt az eltérést magyarázhatja a dallamhoz való adaptáció.²⁷ Ez a változat két, számozott strófára tagolja az antifónát; de a szöveg is különbözik: „Mert kit hordoztál méhben; Fel költ épp állapottal. Alleluja. 2. Az mint meg mondotta vala; Ugy támadot. Alleluja. / Kérjed oh Szüz, Szent Fiadat értünk. Alleluja, Alleluja.”²⁸

A katolikus egyház gyakorlatában az eredeti Nyéki Vörös-féle fordítás használatos.

Kódexeink, mint ebből a rövid áttekintésből is látható, számos, antifónaként továbbélő, s feltehetőleg az akkori liturgikus gyakorlatban is használt antifónatöredéket őriztek meg legendák, példák, prédikációk részeként. Vizsgálatuk érdekes adalékként szolgálhat annak pontosabb megismeréséhez, hogyan rögzül a liturgikus nyelvhasználat, ahogyan lassan magyarrá válik, illetve kiegészül a magyar nyelvű énekekkel.

²² Nyelvméltár, 12, előszó, XV.

²³ *Cantus Catholici*, Eger, 1651, 79.

²⁴ *Szent vagy, Uram!*, 205.

²⁵ Vö. Nyelvméltár, 12, előszó, XIV–XV.

²⁶ Vö. RMKT XVII/2, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, Bp., 1962, 462–463.

²⁷ *Uo.*, 463.

²⁸ *Cantus Catholici*, Kassa, 1674, 358–359.

KELEMEN ZOLTÁN

MAGÁNTÖRTÉNELEM – MITIKUS TÖRTÉNET

(Adalékok Krúdy Gyula Mária-képéhez)

„Ott lakom én, a falon Mária, reám vigyáz.”

(*Palotai álmok*)

A Krúdy-életmű igazi kincsesbányája a paradoxonoknak, az ellentmondásoknak. A lelkesedésnek és a csüggedésnek, a forradalmi hévnek és a nemzeti és egyetemes emberi értékekre féltve vigyázó „komoly” konzervativizmusnak. A megbocsátó szeretetnek és a lemondó emberkerülésnek-gyűlöletnek. Mindezek miatt meglehetősen nehézkes a Krúdy-szövegekből a feltételezett „szerzői szándékot”, sőt gyakran még a narrátor véleményét is kiolvasni-kihallani, vagy azt vélni, hogy mindezek a szövegekből kihallhatóak. Nem egy értelmezési kísérlet kérdőjeleződött már meg Krúdy műveivel kapcsolatban éppen azért, mert pesszimizmust, optimizmust, egyértelmű életigenlést vagy az élettől való elfordulást, nőgyűlöletet vagy feltétel nélküli nőimádatot próbált ráolvasni az életmű egyes szakaszaiból kiragadott szövegrészekre. A szerző valószínűleg semmilyen irányba nem volt elkötelezett, egyszerre érdeklődött a buddhizmus, az európai és főként közép-európai babonák világa, a naturalizmus, a közel-keleti mesék narratológiája és a magyar későközépkor történeti kutatásai iránt. Elsajátította az említett témakörök magyar nyelvű szakirodalmának legjavát, persze sajátos ízlésének megfelelő módon válogatva azokban. Belátható tehát, hogy igen nehéz a szerzői hozzáállás kérdésfelvetése Krúdy Gyula munkásságának esetében, sőt azt kellene inkább mondani, hogy a kérdés felvetésének a jogossága megkérdőjeleződik.

A Krúdy Gyula műveiből éles kontúrokkal kirajzolódó, Osztrák–Magyar Monarchiáról alkotott kép egy fontosnak és érdekesnek nevezhető részletével kapcsolatban is el lehet mondani mindazt, amire az előzőekben röviden utaltam. Jóllehet a Monarchiát mint államformát, társadalmi intézményt, életközösséget és szellemi-lelki tájat egyértelműen csak az 1918-as őszirozsás forradalom idején született publicisztikájában utasítja el. (*A Magyar Köztársaság Almanachja*¹ című könyvéről van szó, melyet a Franklin Társulatnál szeretett volna kiadatni a szerző, még 1918-ban. Erre, az ismert körülmények miatt csak 1988-ban kerülhetett sor, a Zrínyi Kiadó jóvoltából. A töredékben maradt kötet jórészt publicisztikai szövegei, néhány kivételtől – mint amilyen az *Ady a szifnx hátán* – eltekintve, sajnos az életműnek nem a legfényesebb lapjaira tartoznak. Ráadásul azok a riportok, amelyekről időállóságuk és esztétikai értékük később bebizonyosodott [például *A kápolnai földosztás*], bele sem kerültek a válogatásba.) A Monarchiát egyben tartó Habsburg uralkodóházról rajzolt képe egy újságíró kesernyés karikatúrájaként és a kró-

¹ KRÚDY Gyula, *Magyar Köztársaság Almanachja*, Nyíregyháza, Zrínyi Kiadó, 1988.

nikás történelmi tablójaként egyként szemlélhető.² Azokkal a hatásokkal, amelyek Krúdy Habsburg-képét kialakították és ellentmondásossá árnyalták, korábbi dolgozataimban már foglalkoztam.³ Krúdy *Királyregényei*⁴ kapcsán feltételeztem azt, hogy a szerző a magyarországi Habsburg-hegemónia kialakulásának idejében játszódó történelmi trilógiájában tulajdonképpen az uralkodóház mítoszát építi le, dekonstruálja, mégpedig úgy, hogy vele párhuzamosan egy mitikus-szakraális „magyar” uralmi formát tételez: Mária Nagyboldogasszony országát. Jelen dolgozattal ennek a témakörnek a már feldolgozott szempontjai mellett a Krúdy-életműből és -életrajzból megismerhető részleteit szeretném megvizsgálni.

Krúdy Gyula regényeiben és novelláiban a cselekményszövés és az értelmezhetőség szempontjából egyaránt döntő jelentőséggel bír a névadás.⁵ A főhősök neve lelki tartozék, a psziché fontos része, nem ritkán alapja. Ez az irányultság az alteregók esetében a legerőteljesebb, de a novellák mellékszereplőinek bemutatása is gyakran egy sokat sejtető név adományozásával válik teljessé. A *Napraforgó*⁶ Evelinének nevében az örök példakép, Jókai Mór *Fekete gyémántok* című regényének Evelinje mellett talán az első asszony, Éva neve rejtőzik századfordulós ruhát és jellemet öltve. Ebben a környezetben is sugallja azonban az első nő ártatlanságát, azaz „elsőséget”, és ezzel együtt a bűnbeesés és a tiltott dolgok kipróbálása iránti őszinte és elfojthatatlan vágyakozását, mely vágy éppen az ártatlanság elvesztésének okozója lesz. A három, talán legkarakteresebben megformált férfiszereplő közül Pistoli Falstaff nevével Fábri Anna már behatóan foglalkozott.⁷ Végsőhelyi Kálmán és Álmos Andor ellentétpárjával kapcsolatban azonban eddig még nem gondoltak az értelmezési kísérletek arra, hogy esetükben, mint a Krúdy-életműben másutt is oly sokszor, az ellentétpár magyar történelmi távlatba helyezhető, s nem utolsósorban éppen a megnevezés miatt. A magyar történelem tragikus sorsú testvérpárjának története felől is értelmezhető az Evelin kisasszony meghódításában ellenfelekké váló férfiak viszonya. Árpád-házi Kálmán királyunk a „boszorkányságtól mentes” tudást, az európai mértéket, az „új”-at és az ellenfeleivel való elbánás tekintetében a kíméletlenséget, az erkölcsi aggályoktól való mentességet „kölcsonzi” nevével együtt a

² KRÚDY Gyula, *A XIX. század vizitkártyái*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986; Uő., *Királyregények*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979; Uő., *Három király*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1958, 643–737.

³ Az *öregedés dokumentumai* = „Azok a szép (?) napok...” (Tanulmányok a Monarchia irodalmairól), Szeged, JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke–Tiszatáj Alapítvány (a továbbiakban: JATE–Tiszatáj), 1996, 45–51; *Gondolatok az Árnyékkirály és a Mohács című Krúdy-regények közti összefüggésekről* = A „szükséges népszövetség” a művelődés történetében (Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában), Szeged, JATE–Tiszatáj, 1996, 62–68; *Falánkság és anarchia* = Töprengések Kundera „szépséges szép üveggyögyőjéről”-ról (Kapcsolatok, hasonlóságok, jelenségek az irodalom Monarchiájában), Szeged, JATE–Tiszatáj, 1997, 81–91; *Ki volt Mária?* = (B)irodalmi álmok – (b)irodalmi valóság (A Monarchia irodalmairól, művészetéről), Szeged, JATE–Tiszatáj, 1998, 61–72.

⁴ A 2. jegyzetben i. m. vonatkozó részei.

⁵ Vö. KEMÉNY Gábor, *Szindbád nyomában: Krúdy Gyula a kortársak között*, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézet, 1991, 51.

⁶ KRÚDY Gyula, *Pesti nőrabló*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 5–117.

⁷ FÁBRI Anna, *Cípus és jegénye: Sors, kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1978, 50.

Pestről a Nyírségbe látogató kalandornak. Szomorú sorsú öccse nevével ilyenformán a Kelet, a hagyományosnak tartott magyar értékek és hátrányt, valamint erkölcsi előnyt egyszerre jelentő nemzeti vonások kapcsolódnak össze Álmos Andor, a magyar ősnemes rezignált alakjává. Ráadásul Krúdynál a Kelet nem pusztán a hagyományosnak tartott magyar értékek hordozója. A *Napraforgó* bizonyos szöveghelyezeteibe beemeli a távolkeleti kultúrát, elsősorban a buddhizmust, mégpedig szinte mindig Pistoli Falstaff-fal kapcsolatban. Pistoli fején búb van, mint Sákjamuni koponyatetején,⁸ úgy bólogat, mint egy keleti szerzetes. Kakuk pedig, Pistoli postása és szerelmi ügyeinek intézője, úgy ébresztgeti gazdáját (a lábát rángatja), ahogy a mongolok keltegetik egymást.⁹ Történeti kutatásai mellett – melyekről maga Krúdy is tesz említést olykor¹⁰ – valószínűleg joggal feltételezhető, hogy prózapoétikai módszerének érdekében bizonyos tekintetben a magyar történelem felfogásának egy népszerű irányvonalát tartotta az író szem előtt, hiszen ekkor és csakis ekkor hívhatja elő a szépirodalmi szöveg az – adott történeti tényeket az említett népszerű szemszögből ismerő – olvasó értelmezési folyamatában mindazokat a párhuzamokat, amelyekről az alábbiakban bőven lesz szó. A *Napraforgó* cselekménye szempontjából is fenntartható az említett történelmi megfelelés: Végsőhelyi Kálmán rövid időre teljes sikert ér el: megrontja Evelint, elragadja Álmos Andortól. Hódítását azonban éppen „nyugati” mivolta miatt nem tudja megtartani, vissza kell térnie a fővárosba, s az idő lassú, gyógyító munkája a kivárá vesztés, a vidéki nemes úr javára dönt, hasonlóan ahhoz, ahogyan röviddel Kálmán király halála után a kivégzett Álmos utódai tartották fenn a folyton viszálykodó Árpád-házat. A történeti párhuzamokat természetesen nem lehet kizárólagosnak tekinteni a Krúdy-művek értelmezése kapcsán. (Például legalább ennyire tudatos lehet az utalás az orosz epika turgenyevi fölösleges emberére vagy Goncsarov „oblomovizmusára”, természetesen úgy, hogy mindezt sajátosan magyar környezetbe, a nyírségi magyar tájba helyezi a szerző. A nyíres lapály összekötő kapocs lehet a Krúdy számára fiktív orosz tájjal, melyet az orosz szerzők számára oly kedves műveiben már ifjúként „megismert” és fantáziájában talán összehasonlított, sőt azonosított szülőföldjével. Egyébként a *Napraforgó*ban egy helyütt „lelküket elfogyasztott muzsikok”-ról ír egyik hasonlatában.¹¹) Azonban igen nehezen megkerülhetőek az említett párhuzamok. Segítségükkel a legegyszerűbb vagy legprofánabb cselekvéssor illetve mozzanat sokrétűen értelmezhetővé válik, esetleg ironikus élt kap. Az idő szerkezete pedig alapjaiban változik meg az elbeszélésben. Ősi, legendás idők távlatába helyeződik a narráció jelenideje, természetesen ezáltal el is mosódik a határ jelen, múlt vagy jövő között. Kemény Gábor írja, hogy „Krúdy számára az írás az emlékezés ikertestvére”.¹² Ez az emlékezés azonban olyan teremtő folyamat, amely által „a múlt a jelennel együtt teljes”, ahogy ezt Kozma Dezső írja.¹³ Maga Krúdy így vall erről: „Nagyon nehéz meg-

⁸ A 6. jegyzetben i. m., 125.

⁹ *Uo.*, 128.

¹⁰ SZABÓ Ede, *Krúdy Gyula*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970 (Arcok és Vallomások), 213.

¹¹ A 6. jegyzetben i. m., 113.

¹² Az 5. jegyzetben i. h.

¹³ KOZMA Dezső, *Krúdy Gyula postakocsiján*, Kolozsvár, Dácia Könyvkiadó, 1981, 98.

határozni, hogy mennyi idő múlik el a regényben egyik fejezettől a másikig.”¹⁴ Nagyon nehéz megmondani azt is, hogy létezik-e egyáltalán az idő az olyan beszélői helyzetekben, amikor a névadás által úgy másolódnak egymásra sok száz év távlatából a jellemek vagy a fikcionált történelmi személyiségek, mint Krúdy Nyírség- vagy Felvidék-novelláiban, ahol a nagyapák unokáikba örökítik át magukat, és az élet ilyenformán egyetlen moccanatlan kör vagy ismétlődés a történelemben, mikor is a kalendárium csak arra való, hogy a bőjtös időszakokat emlékezetben tarthassák a szereplők. Az átjárás élet és halál birodalma között talán csak a távol-keleti fantasztikus mesékben vagy az *Ezer-egyéjszaka* történeteiben oly könnyű és magától értetődő, mint Krúdy Szindbád-novelláiban vagy a Pistoli-történetekben, a *Napraforgóban* és a folytatásának is tekinthető *Kleofásné kakasában*.¹⁵ Ember, tárgyi környezet és természet eggyé fonódnak az életműben. Nem a Krúdy-hősök alakítják a világot – még akkor sem, ha a magyar történelem sorsformáló személyiségeiről van egyébként szó –, hanem a világ alakítja őket. Ez a *Királyregényekben* is így van, bár ott a szereplők ennek éppen a fordítottját hiszik, néha már mániákusan. E helyt a török (had)erő is a tárgyi világhoz tartozik, tárgyasult vak erőként jelentkezik az elbeszélésben. Nem véletlen, hogy csak jelzésszerűen szerepel a műben. A múlt a jelennel együtt teljes ebben a lehetséges világban.

Krúdy Gyula műveiben – és nemcsak a Habsburg vagy magyar történelmi tárgyú szövegekben – a névadás és a névalkotás szempontjából is központi helyet foglal el a Mária-kultusz. Egyrészt összekapcsolódik az évezredes magyarországi Mária-kultusszal, másrészt át is formálódik, újjáteremtődik azáltal, hogy a szerző hétköznapi szereplőkkel vagy hétköznapi helyzetben lévő szereplőkkel is összefüggésbe hozza a Mária nevet. A profán szöveghehelyzetekbe is beemeli a Mária-jelet, ezáltal szakralizálja azokat, de legalábbis tágabb perspektívát, történelmi-sorsszerű értelmezési lehetőséget kapnak azok a próza-történetek is, amelyeknek egyébként nem lenne közük sem a független magyar államiság Mohács előtti utolsó éveéhez, sem ahhoz a Habsburg Máriához, aki azoknak a történeteknek egyik főszereplője volt, de Mária Nagyboldogasszonyhoz sem.

Az első Mária Krúdy életében valószínűleg az apai nagymama, a gazdag, de később a vasút miatt elszegényedett rác fuvaros lánya, Radics Mária, aki több szempontból is alakítója volt író unokája sorsának. A két életrajzíró Krúdy-lány, Zsuzsa és Mária meg-egyezik abban, hogy a gyermek Krúdy az apai ház mellett a nagymamának a szintén a Krúdy-portán található, de a „szülői” háztól külön emelt házában töltötte idejének nagyobbik részét.¹⁶ Itt ismerkedett az irodalommal, az okkultizmussal, a babonákkal, sőt állítólag (Krúdy Mária szerint¹⁷) a nagymama hatására válnak kedvenceivé a később legendássá vált, több művében (főként a Habsburg tárgyúakban) megörökített ételek, ingyen falatok, melyeket Radics Mária azzal tált, hogy „a gróf” – azaz legidősebb Krúdy Gyula, a nagyapa – „is így szereti” őket. Az utóbbi adattal kapcsolatban Katona

¹⁴ KRÚDY Gyula, *Szindbád*, Bp., Magyar Helikon, 1975, 679.

¹⁵ A 6. jegyzetben i. m., 179–227.

¹⁶ KRÚDY Mária, *Szindbád gyermekkor*, Bp., Móra Ferenc Könyvkiadó, 1975, 147–148; KRÚDY Zsuzsa, *Apám, Szindbád*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1975, 52.

¹⁷ KRÚDY Mária, i. m., 49–50.

Bélának az a véleménye, hogy Krúdy már Budapesten élt, amikor a szintén a fővárosba költözött Gáspár Imre, aki Krúdy debreceni tartózkodása idején a Debreceni Ellenőr főszerkesztője volt, megkedveltette az íróval a főtt marhahúst.¹⁸ Ez a kérdés azért nem elhanyagolható, mert a *Királyregények* Máriájának éppúgy a főtt marhahús vagy a leveshús a kedvenc eledele, mint a Krúdy által a tízes és a húszas években készített Habsburg-riportok I. Ferenc Józsefének.¹⁹ Az azonban tagadhatatlan, hogy a gyermek Krúdy Radics Máriától kapta ajándékba az *Ezeregyéjszaka* díszkötéses kiadását,²⁰ és ez a mű olyan nagy hatást gyakorolt rá, hogy legnépszerűbbé vált alteregójának, Szindbádnak a nevét is innen veszi. Krúdy Zsuzsa és Krúdy Mária életrajzi munkája egyaránt megegyezik abban, hogy édesapjukat a nagymama közbenjárására engedte el az apja a messzi Podo linba tanulni, miután a szatmárnémeti iskolából hazaszökött.²¹ Évekkel később pedig az ifjú Krúdy novellisztikájában gyakran felbukkan egy kis ház valahol a félelmetes Bakonyban, ahová a narrátor – a nagyvárosi élet fáradalmait kipihenni – látogatóba megy nagyanyjához, aki réges-régi meséket, történeteket mond neki esténként.²² Radics Mária, miután elvált legidősebb Krúdy Gyulától annak kicsapongó életmódja miatt, és miután szeretett fia meghalt, valóban visszaköltözött Várpalotára, és ott gyakran meglátogatta legkedvesebb unokája, az író, akinek számára a Bakony egyszerre volt félelmetes betyárokkal teli ősvadon és az elrejtő, jótékony őstermészet új energiával feltöltő jelképe.²³ Mikor *Királyregényeinek* hősnője, Mária Crudy lovaggal Székesfehérvárra indul, szintén a Bakonyon vágja át magát.²⁴ Rejtőzés meg kiszolgáltatottság egyként az ősvadon jellemzői közé tartozik számukra, akárcsak másik történelmi regényében, az 1925-ös *A templáriusban*.²⁵

1913-ban Krúdy Gyula egy egész regényt szentelt nagyanyjának, Radics Máriának. A *Palotai álmok*²⁶ 1913. július 1-jétől szeptember 16-ig folytatásokban jelent meg a Magyar Figyelőben, majd 1914-ben Singer és Wolfner adta ki Krúdy Gyula *Összegyűjtött munkáiban*. A szerelmi történet – hiszen egy leányszöktetésről van szó – főszereplője nem a két fiatal, hanem az ifjú, Péter Pál nagyanyja, aki Várpalotán él és látogatóba hívja unokáját. Még nevet sem talál ki neki az író, Radics Máriaként szerepel a műben. A levél, melyet Péter Pálnak ír, lehetne misszilis is, hiszen Krúdy levelezett nagyanyjával, mióta Budapesten letelepedett. Irodalmi fikció és történelmi (magántörténelmi) valóság szövevényesen összegubancolódik a regény folyamán. A műben a Mária névvel mint jellel kapcsolatba hozható szinte minden utalás vagy rekvizitum megtalálható, amelyeket Krúdy eddig említett műveiben felvonultat. Már a regény születésének körülményeit elbeszélő *Előhangban* felbukkan a kis vidéki vasútállomáson egy fiatal hölgy, akinek

¹⁸ KATONA Béla, *Krúdy Gyula pályakezdése*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 64.

¹⁹ KRÚDY, *Királyregények*, i. m., 106; Uő., *Álmoskönyv*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 553–560.

²⁰ A 17. jegyzetben i. m., 62.

²¹ Uő., 21.

²² KRÚDY Gyula, *Kisvárosi bohémek és más figurák*, Bp., Argumentum Kiadó, 1993, 258–263.

²³ *Krúdy világa*, gyűjtötte és írta TÓBIÁS Áron, Bp., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1964, 99, 169–171.

²⁴ KRÚDY, *Királyregények*, i. m., 307.

²⁵ Uő., *Az utolsó gavallér*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 399–486.

²⁶ Uő., *Palotai álmok*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 231–293.

„finom lába mint a szarvasé.” Szekszti Judit kisasszony személyleírása pedig szinte szó szerint megegyezik azzal, amit Habsburg Máriáról ad majd Krúdy tizenhárom évvel később, a *Mohácsban*: „Inkább kis termetű volt, mint magas, de karcsú volt, különösen bokája olyan, mint a szarvasé.”²⁷ A szarvasünőhöz vagy őzhöz hasonlatos termet vagy boka, esetleg lábszár visszatérő jelzője Krúdy azon hősnőinek, akik valamilyen módon Máriával hozhatóak kapcsolatba. A *Napraforgó* Evelinjére is jellemző az „ünődérék” és a „szarvasünőjárás”.

A *Palotai álmok*nak már első fejezetében felbukkan az a marhahús, amely Péter Pál kedvencei közé tartozik, maga a hős mégsem nevezhető alteregónak, jóllehet úgy tűnik, az író egész családját és annak történetét adományozza az ifjúnak. Mintha még Adamovics Pál, a kalandos életű nagybácsi alakja mögött is Krúdy Kálmán, a szabadságharc után tovább harcoló gerillavezér alakja rejtőzne, aki valójában legidősebb Krúdy Gyula öccse volt. Péter Pál azonban munka nélkül lézengő álmodozó, aki arra vár, hogy öröksége fogytán mikor rakják ki a szűrét az „Arany Golyó”-ból. Ráadásul, akárcsak Goncsarov hőseit, Oblomovot, őt sem lehet egykönnyen felriasztani ágyából. Mihaszna, semmirekellő, feltehetőleg még a lumpoláshoz is lusta, aki azonban később mégis olyan tökéletesen beváltja nagyanyjának vele kapcsolatos házassági terveit, hogy végül már Radics Mária szándékának ellenére is megszökteti Juditot.

A nagymamának mint Máriának és mint a névtől független személynek legfontosabb hatása Krúdyra okkult, és a babonák világába vezet. Azt kell, hogy feltételezzem: a Mária névnek mindezek az attribútumai, melyeket az imént említettem, mind a nagyanyasanya elnevezésével, mind a magyarok nagyasszonyának elnevezésével kapcsolatban állnak, akárcsak a habsburgi királyleányra, Máriára vonatkozó részletek. Az 1920-ban megjelent *Álmoskönyv* őrzi a legtöbbet mindabból, amit a regényíró nagyanyjától tanult. „Radics Mária vagy (R. M.) jegyez egy kilencvenesztendős, öreg magyar úriasszonyt, aki feljegyzéseit nekem ajándékozta” – írja művének *Jelmagyarázata*ban.²⁸ A *Palotai álmok*ban is rendkívül fontos szerep jut az álmoknak. A nők az álom kommunikációs csatornáján keresztül tartják a kapcsolatot a kozmosszal, a természettel. Nem a szereplő Radics Mária az egyetlen, aki kapcsolatban van az álmokkal. Az igazi álomfejtő-álomlátó Szekszti kisasszony. Az ő álma a halott násznépről és az alvó vőlegényről-lovagról, akinek alvása miatt meghíúsul a frigy, s gonosz erők elragadják őt vagy aráját, könnyen származhat Krúdy ifjúkori olvasmányaiából. A magyar népmesékben és a Grimm-fivérek gyűjteményében egyaránt megtalálható ez a toposz. A szövegben egyébként is történik konkrét utalás Krúdy gyermekkori olvasmányaira: „Az éjjeliszekrényre gróf Monte Cristót készítettem, amit fiatal korodban olvasni szeretted!” – mondja a nagymama Péter Pálnak. Hangsúllyal említődik az *Ezeregyéjszaka* is, Judit kisasszony szemének kapcsán: „Ha elborong, hamvaskék lesz a színe, mint azoké a felhőké, amelyek az ezeregyéjszaka mesealakjait elfödik, Aladdin barlangját, a szultánt, a szegény halászt és az üvegben lakó szellemet. Mert mesélni nagyszerűen tudott Szekszti Judit.” A ki-

²⁷ A 26. jegyzetben i. m., 250.

²⁸ KRÚDY, *Álmoskönyv*, i. m., 23.

vételes mesélőtehetséggel rendelkező nőalak, aki végül elbeszélőtechnikája sikerének és testi-lelki szépségének egyaránt köszönhetően elnyeri választottja szerelmét, Seherezádet mondhatja elődjének, de egy későbbi – szintén önletrajzi ihletettségű – Krúdy-regényben újra felbukkan. Az *N. N. egy szerelem-gyermek regénye*²⁹ Juliskájáról is tudni kell, hogy egyik erénye a mesemondás.

Felbukkan ezen kívül az a bizonyos *Egyiptomi Álmoskönyv* is, amelyről már csak azért is tudhatjuk, hogy valóban létezett, mivel maga Krúdy utal rá *Álmoskönyvének Magyar ember álmai* című fejezetében, mint olyan műre, mely forrásértékű volt könyvének írásakor.³⁰ Az irodalmi művekre való folyamatos utaláson és az elbeszélés technikájának konkrét cselekvéssé emelésén kívül a magyar irodalomnak a szereplők korára már történelemmé vált része is alakítója a regénynek. Maguk a főhősök utalnak többször arra, hogy olyan földön járnak, amelyet „Himfy” és Csokonai egyként megénekeltek egykor. Mintha az irodalmi alkotás igazolná a természet létjogosultságát, sőt, mintha az irodalom teremtené magát a természetet, illetve az csak annyiban létezne, amennyiben az irodalom megragadja és témájaként feldolgozza. „Himfy járt erre valamikor, azért olyan szép a vidék” – mondja Szekszti kisasszony, miután sorra megnevezte a Tátikát, a Csobáncot, azaz Kisfaludy Sándor költeményeinek helyszíneit. A kerti lak szemöldökfájára pedig mi mást írt volna föl a bujdosó lengyel, mint Mirabeau híres sorát: „A forradalom körülutazza a világot”? Mellesleg éppen ez a sor – időzjel nélkül – vált az 1910-es, Habsburg témájú, *A magyar jakobinusok* című Krúdy-regény *Második részének* címévé...³¹

A podolini évekre emlékezik vissza egy 1915-ös cikk, a *Ne félj!*,³² melyben a szerző egy valóban megtörtént esetet mitologizál. A kalandvágó ifjú Krúdy egy alkalommal úszás közben a podolini jég alá szorult a Poprádon. Halászok mentették meg. Később a már országos hírű író mégis úgy emlékezik, hogy Szűz Mária volt, aki megmentette, figyelmeztetve a halászokat a veszélybe került fiatalemberre. Krúdy jellemző nőalakja az önfeláldozó, gyógyító, új életlehetőséget hozó asszony, és nem pusztán Mária nevű hösnői ilyenek. A Máriákban azonban mindez kimondva-kimondatlanul összefonódik a nemzetmentés, a Szent István-féle felajánlás aktusával. Szűz Mária országának mitikus uralkodója az istenszülő Szűzanya. Habsburg Mária is ilyen asszony a férje, II. Lajos és annak birodalma, Magyarország számára egyszerre. Fülöp László a kronotoposz bahtyini kategóriáját alkalmazza a Krúdy írásművészetével kapcsolatba hozható „megállt idő” fogalom értelmezésére.³³ A *Boldogult úrfikoromban* című regényt elemezve fejti ki, hogy az étkezés és az italozás helyszíne Krúdy prózájában kívül kerül az időn és a téren, mégpedig úgy, hogy egy értékvesztő vagy értéktévesztő korban „azílumma”, a menekvés és „a régi szép idők”-re való emlékezés helyévé és idejévé válik. Szempontunkból is fontos lehet, hogy a menekvés és az emlékezés ezúttal egymás szinonimáiként is értelmezhetőek. Ilyen szerepet tölthet be a *Királyregényekben* Mária özvegy királyné ideiglenes po-

²⁹ A 6. jegyzetben i. m., 491–585.

³⁰ A 28. jegyzetben i. m., 15.

³¹ A 26. jegyzetben i. m., 33.

³² KRÚDY Gyula, *Magyar tükrök*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984, 218–222.

³³ FÜLÖP László, *Közelítések Krúdyhoz*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 360.

zsonyi udvara is, ahol Mária eteti, itatja, sőt ruhazza a mohácsi csatából menekülőket, befogadja őket.³⁴ Krúdy Máriái egyébként szinte kivétel nélkül jó étvágyúak. Igaz ez Mária királynéra és az *Aranyidő*³⁵ Mária kisasszonyára egyaránt. Aktív és a szerző által ingyenként beállított részvételeik a lakomákon vagy az egyszerű falatozásokon cáfolni látszanak Fülöpnek azt a megállapítását, miszerint Krúdy nőalakjai jószerint sohasem főhősei az evéseknek.³⁶ Az *N. N. egy szerelem-gyermek regénye* című műben is éppen egy rituális evés kapcsán bukkan fel Mária, a megtartó és tápláló nőalak: „És a szíves-ségben, amellyel kínált Juliska: hajlandó voltam egy egész nemzet erényét látni; Szűz Mária leányai, a magyar parasztmenyecskék odaadó jósága csillogott a szemében, mint a gazdagon termő földek virágzása.”³⁷ Látható, hogy a nem Mária keresztnevű nőalakok is Máriával azonosulnak akkor, ha tipikusan Máriára jellemző helyzetbe kerülnek vagy ilyen cselekedetet végeznek. Ezzel az idézettel egyébként a Mária-motívumok újabb csoportjához jutottunk el. Krúdy mindig szívesen választotta témájául a magyar folklór és a keresztény hitvilág egyik, hazánkra oly igen jellemző részletét: a Mária-tisztelet szent helyeire való zarándoklatot. A fenti idézet folytatása ugyanis így hangzik: „A dülő-úton ekkor felhangzott az ének, mintha mind egyesültek volna a pacsirták, fecskék, verebek, barázdabillegető, öreg varjak, hangos szarkák, hogy elfűjják a búcsúsok örökös imádságát: – Mária, segíts!” Négy olyan Krúdy-szöveg van, amelyben a búcsújárás – általában a máriapócsi – komoly szerepet játszik. Az említett *N. N.*, a *Napraforgó* és a *Kleofásné kakasa* című kisregények, valamint a *Pénzzel járják a búcsút*³⁸ című Szindbád-novella (mely Huszárik Zoltán *Szindbád* című filmjébe is fontos epizódként került, s külön érdekessége Huszárik alkotásának, hogy a felvétel az egyik máriaradni búcsújárást örökíti meg etnografikus pontossággal és hitelességgel). A búcsújárás ezekben a szövegekben szakrális út, zarándoklat a nők és a magyar haza csodatévő védelmezőjének kegyhelyeihez. Krúdy egyszerre rajzol objektív képet a búcsújárásról az asszonyok zarándokseregével és az őket vezető „búcsúbácsi”-val, aki a *Kleofásné kakasa* című kisregény kivételével mindig mint szent ember jelenik meg; ugyanakkor mitikussá is avatja a zarándoklatot, kiemeli a történet helyéből meg idejéből, és szakrális időpillanatba helyezi át. A csodás gyógyítás, a termékenységi adomány és a szakrális egyesülés élményén kívül a legfontosabb a zarándokok számára (Krúdy főhőseinek számára pedig kizárólagos fontosságú!) a lelki megtisztulás, a megnyugvás, a bűnöktől való szabadulás ígérete-reménye. Ebből a szempontból a búcsújárás aktusa és az álmok, álomfejtések világa szorosan összetartozónak tetszik Krúdy vizsgált szövegeiben. *Álmoskönyvé*be is felvette a *Búcsú* címszót, mely alatt többek között ezeket olvashatjuk: „Búcsújárás: gyógyulást jegyez a betegnek: egészségesnek vidámságot, amely csúf jövedelem miatt érkezik; asz-szonymnak gyereket is jelez. Búcsúember: menj gyónni. Búcsúgyerek: haláleset.

³⁴ A 24. jegyzetben i. m., 228–279.

³⁵ KRÚDY Gyula, *Aranyidő*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 523–615.

³⁶ A 33. jegyzetben i. m., 184.

³⁷ A 6. jegyzetben i. m., 563.

³⁸ A 14. jegyzetben i. m., 406–415.

Kerner szerint: búcsús-asszonyokkal együtt aludni egy fa alatt, amelyen a holdvilág állna: szerencséd lesz bizalmas barátságba jöhetni egy nővel, akire nem is gondoltál volna. Leginkább kocsmárosnéval.

Gvadányi Márton szerint: búcsúsokkal gyalogolni: haszontalan foglalkozás.

Egy öregasszony (Radics Mária) szerint: búcsúsok után menni és felszedni, amit elhánynak: lappangó vágyakozás.

A különös álmokból: nő, ha álmodna búcsújáró öregemberrel, aki fenyegetné őt keresztjével, majd erőszakoskodna: szerencsétlen szerelmet mutat.³⁹

Azért idéztem ezúttal ilyen hosszasan Krúdytól, mert *Álmoskönyvének* meghatározásai szép számmal megtalálhatóak az elemzés tárgyául választott szövegekben. Az 1918-ban keletkezett *Napraforgóban* a búcsújárókat figyelő Pistoli már-már utánuk eredne, különösen, amikor azt tapasztalja, hogy közöttük lépked a számára oly igen fontos két hölgy: Nyirjes Evelin és Maszkerádi kisasszony is, de aztán rádöbben, hogy ez „haszontalan foglalkozás” lenne: „Az időm lejár. Menjünk haza – dohogta elégedetlenül.” Az 1919-ből származó *Kleofásné kakasában* a hol ismeretlenségbe burkolózó, hol anonimitását éppen a nevek véletlenszerű tömkelegével őrző szerencsétlen sorsú asszony meséli el élettörténetét Pistolinak, s elbeszéli azt is, hogy a máriapócsi búcsúból hazafelé tartva egy öreg búcsúsemmel iszonyú és egész életére hatást gyakorló kalandja volt tizenhat éves korában. A vénember feltehetőleg megerőszakolta... Az asszonyság további életét megismerve az olvasó könnyen beláthatja: a történetmondónak gyakran volt része szerelmi szerencsétlenségben, ahogy azt az *Álmoskönyvben* olvashattuk. A szintén 1919-ben írt *N. N.* mondhatja talán magáénak a leggazdagabb és legszínesebb tablót, melyet Krúdy valaha is rajzolt a Szűz Mária-kultusz kegyhelyeire látogató búcsúsokról. Terjedelmi okok miatt nem idézhetem a teljes szövegrészt, de a szent búcsúsemmel való találkozás és a zarándokok énekének hallgatása szakrális értelemben állítja helyre a főhős egészségét és erkölcsi világképét, csatlakozva ezzel a regényben a Juliska által végzett, s már említett lelki-fizikai gyógyításhoz. Az a tény, hogy a búcsúbácsi visszautasítja az ételt, szembeállítható a *Királyregények* zabálás-motívumával, melyre már Márai Sándor is felhívta a figyelmet,⁴⁰ vagyis: Mária szolgája mértéktartó, akik viszont nem ismerik el, illetve fel a magyarok Nagyasszonyának (szakrális) hatalmát, azok mértéktelenül isznak és esznek. A csodák az *N. N.* lehetséges világában – különösen a búcsús jelenetben – a mindennapok csendes eseményeinek sorába épülnek bele, szinte észrevétlenül, pusztán az utalás szintjén említve. Szentnek és profánnak ez a teremtető feloldódása egymásban megkérdőjelezi Fülöp Lászlónak a Krúdy-művekben olvasható búcsújáró jelenetekkel kapcsolatos észrevételeit: Fülöp számára a máriapócsi búcsújárás és annak ábrázolása a borzalmak perverz színtere a *Napraforgóban*, a *Kleofásné kakasában* és az *N. N.*-ben is. A búcsújárók „példázzák a boldogtalanságot és a szenvedéseket.”⁴¹ Az én értelmezésem, amellet, hogy tekintetbe veszi a *Kleofásné kakasa* máriapócsi búcsúja orgiasztikus és ugyanakkor nyomorúságos képének a már-már a középkori apokalipszis-ábrázolásokat

³⁹ A 28. jegyzetben i. m., 57.

⁴⁰ MÁRAI Sándor, *Napló 1958–1967*, Bp., Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1992, 77–78.

⁴¹ A 33. jegyzetben i. m., 35–36.

idéző pokoli jeleneteit, abban a szelíd és egyszerű szemléletben vél elemezhető összefüggést felfedezni Krúdy Mária-kultusszal kapcsolatos szövegeinek a búcsújárást megjelenítő részleteiben, amely töretlen optimizmussal hisz a magyar föld és istenszülő védelmezőjének misztikus egységében, gyógyító és megújító erejében. Minden ironikusságával együtt ezt idézi a *Pénzzel járják a búcsút* című, 1925-ös Szindbád-novella is, melynek záró jelenete a szabad ég alatt Szindbádot altató búi asszonyokkal ismét az *Álmoskönyvet* idézi, annál is inkább, mivel a szövegben már előzményként utalás történik bizonyos kövér kocsmárosnéra, akivel talán bizalmas kapcsolatba kerülhetne Szindbád, aki megsokasodott bűneit elhányni és testi-lelki egészségét helyreállítani érkezett a búcsújáró hely kolostorának falai alá.

Mindezekből a Krúdy-szövegekből is úgy tűnik: a szerzőnek családi örökségként kapott, az Osztrák–Magyar Monarchia világi hierarchiájával, konkrétan a Habsburg-uralommal kapcsolatos ambivalens viszonya egy olyan uralmi mitológia kidolgozására készítette, amely Magyarország valódi uralkodójának azt a Nagyboldogasszonyt ismeri el szakrális értelemben, akinek a profán világgal közvetlen kapcsolata is van, a nevét viselő asszonyokon és lányokon keresztül, akik emellett segítőkükként és védelmezőjüként is tekintenek a Szűzanyára, ahogy Szekszti Judit mondja Péter Pálnak a *Palotai álmokban*: „Ott lakom én, a falon Mária, reám vigyáz.” A Mária Nagyboldogasszony tiszteletét őrző helyek pedig kiemelkednek az ország profán teréből és idejéből, és általuk újjáéleszthető a közvetlen és szent egység. Még a kultusszal gyakran ironikusan és hitetlenkedve szembe forduló Szindbád számára is.

Végezetül a magyarországi Mária-tisztelet egyik központi helyéről essen még néhány szó. Szent István királyunk Mária Nagyboldogasszonynak szentelte azt a székesfehérvári templomot, ahol hosszú századokig a magyar királyokat koronázták. Itt találkozik a *Királyregényekben* Mária utoljára halott hitvesével és uralkodójával, II. Lajossal, és amikor a regénytrilógia végén elbúcsúzik Magyarországtól, melynek gögös urai nem fogadták el segítségét a nemzetmentésben, inkább sorsára hagyták a hazát, a Szűz Mária tiszteletének szentelt templom kövezetét megcsókolva távozik „végleg ebből az országból” a magyar királynéja.

BIBLIKUS ÉS KERESZTÉNY MOTÍVUMOK OTTLIK BUDÁJÁBAN

Szántó Gábor András nemrég megjelent tanulmánya¹ a keresztény hagyományvilág és szimbólumrendszer jelenlétét kutatta Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében. Érdekesnek láttam megvizsgálni, hogy az általa figyelemmel kísért csillag-,² hegy-,³ víz-⁴ és hajó-szimbólumok⁵ hogyan léteznek tovább, illetve milyen új szimbólumok formájában folytatódnak a *Buda* című regényben.

A csillag-szimbólum változatlan jelentéstartalommal él tovább a *Budában*.⁶ Medve Lexivel való vitája során (175–176) kijelenti vagy inkább kikiabálja, hogy „le van szarva” a „himnusz”, a „haza”, az „emberiség” és még maga a „Jóisten” is. Lexi azonban egy kérdésével megfogja: „Jézus is?” Medve egy darabig nem válaszol, majd az egészet megmagyarázza: „Nézd, a leszarás csak jelképes, képletes dolog: meg lehet csinálni egy másik, hasonlóan elvont fogalommal, mint Haza, Isten, Emberiség: de nem lehet olyan többdimenziósan benned létező valósággal, mint anyád, a dajkád, a názáreti Jézus vagy a csillagos ég fölötted” (176).

A csillagok a felülről jövő fény szimbólumai,⁷ ezért szinonimái Jézusnak:⁸ jelképesen ugyanarra az isteni valóságra utalnak a csillagok, mint aki Jézusban megtestesült. A felsorolásba (anya, dajka, názáreti Jézus) látszólag nem illik bele a csillagos ég, mivelhogy – a másik három valóságosan élő személlyel szemben – ez nem él. A csillagok szimbolikájából viszont ennek éppen az ellenkezője derül ki. Dániel könyvében a csillagok az örök életre jutott igazakat jelképezik (Dán 12,3), a zsidó kozmológia szerint pedig minden csillagot egy angyal őriz.⁹ A csillagokat nyitott ablakoknak, szemeknek is szokták tekinteni,¹⁰ azaz egy másik világból érkező fény¹¹ darabkáinak. Hogy a csillagok mennyire élő és személyes valóságot jelentenek az ember számára, arra számos példát

¹ SZÁNTÓ Gábor András, *A regény mint „új, s inkább újszövetségi műfaj”* (Ottlik Géza: *Iskola a határon*), ItK, 1998, 67–90.

² *Uo.*, 72.

³ *Uo.*, 72.

⁴ *Uo.*, 77.

⁵ *Uo.*, 71–72.

⁶ A következő kiadást használtam: OTTLIK Géza, *Buda*, Bp., Európa, 1993.

⁷ Hans BIEDERMANN, *Szimbólumlexikon*, Bp., Corvina, 1996, 69.

⁸ SZÁNTÓ, i. m., 72.

⁹ BIEDERMANN, i. m., 69.

¹⁰ HOPPÁL Mihály, JANKOVICS Marcell, NAGY András, SZEMADÁM György, *Jelképtár*, Bp., Helikon, 1996, 47.

¹¹ BIEDERMANN, i. m., 69.

lehetne találni a világirodalomban is: elég csak Saint-Exupéry *A kis hercegének* nevető csengettyű-csillagaira gondolnunk.¹²

A „többdimenziósan” bennünk létező valóságok között tehát különleges személyessé- gével a csillagos ég is jelen van mint a transzcendens valóság jelképe és hírnöke.

A *hegy az Iskola a határon*ban afféle Nagy Szent Teréz-i „belső várkastély”, ahová „mindig vissza lehet vonulni”,¹³ amely „végső menedék”¹⁴ az embertelen környezetnek való kiszolgáltatottságban – tehát „az Istennel való kapcsolatteremtés színtere”,¹⁵ ahogy a Szentírásban is. A *Budában* ennek a motívumnak a továbbélése *Monostor*. Az elkeresz- telt település (eredetileg Gödöllő) nevében utal az elvonultság, a szerzetesi lét kontemp- latív életformájára, amelyet az író itt élt – az 50-es, 60-as évek felfordult, idegenné vált Magyarországaiban. (A „monostorokat” egyébként, hacsak lehetett, hegyre, magaslatra építették a bencés szerzetesek.)

A *víz az Iskola a határon* című regényben mint „Isten közege”¹⁶ jelenik meg. A *Budában* ez az Isten-közege a *levegő*. Budát, a várost „levegős labirintusnak” nevezi az író, amely éppen ettől a levegősségétől válik „lakhatóvá” (87). Maga az élet is levegős labirintus volt Bébé számára, mielőtt elkerült Kőszegre (75). Visszakerülve Budára „a túlélés csodájával akkor visszanyert levegőt, tisztaságot”, „az ősrégi, pontatlan érzést” tapasztalja meg újra: a „létezés tiszta levegőjét” (75), a „teljes levegőget” kapja vissza ismét (78).

Ez a levegő az élet közege, az ember számára az egyetlenegy közeg, amiben huzamo- sabb ideig létezni lehet. A Teremtés könyvében (Ter 1,2) Isten Lelkének, az Éltető Lé- leknek a szimbóluma.¹⁷ Bébé levegős labirintusa a biztonság, a szabadság és a teljesség birodalma, s az az érzés, amelyben minderre ráismer, „ősrégi, pontatlan érzés” – a létezé- sét megalapozó pozitív tapasztalat az életről, a lét teljességéről – Istenről.

A *hajó* „a hívők közösségét és az ebben megtestesülő Istent jelképezi”,¹⁸ s mint ilyen, az *Iskola a határon* záró jelenetében a vándorlás szimbólumaként jelenik meg. A *Buda* központi szimbóluma ennek folytatásaként a *város* – mint a vándorlás végcélja. A város „anyaszimbólum”: védelmez, táplál és befogad.¹⁹ Bébé számára – a szöveg szerint – Buda gyakran egyet jelentett a benne élő fontos emberekkel, különösképpen a nőkkel (anya, feleség): „Anyám megvolt, most a Molnár utcában [...]. Senkim nem volt, csak ő [...]. Márta is megvolt Budán. Senkim nem volt, csak ők ketten. Megvoltak, állt Buda még” (310).

¹² Antoine de SAINT-EXUPÉRY, *A kis herceg*, Bp., Móra, 1971, 93–94.

¹³ OTTLIK Géza, *Iskola a határon*, Bp., Magvető, 1992, 314.

¹⁴ *I. m.*, 8.

¹⁵ SZÁNTÓ, *i. m.*, 72.

¹⁶ *Uo.*, 77.

¹⁷ Xavier LEON-DUFOUR, Jean DUPLAY, Augustin GEORGE, Pierre GRELOT, Jacques GUILLET, Marc- François LACAN, *Biblius teológiai szótár*, Róma, 1976, 851.

¹⁸ SZÁNTÓ, *i. m.*, 72.

¹⁹ PÁL József, ÚJVÁRI Edit, *Szimbólumtár*, Bp., Balassi, 1997, 525.

Másrészt a város a „világ középpontját”²⁰ és a menny kapuját²¹ jelképezi. A keresztény hagyományban ennek a gondolatkörnek a csúcsa a mennyei Jeruzsálem, a tökéletes város (Jel 21), amelyben maga Isten lakik együtt az emberekkel. A mennyei Jeruzsálem előképe Izrael „földi” Jeruzsáleme, amelynek újjáépítéskor a hozzá fűzött apokaliptikus remények is időről időre megújulnak. Izajás próféta így jövendöl a Városról: „Szabadulásnak fogod hívni a falaidat, a kapuidat meg dicsőségnek” (Iz 60,18). A szabadulás motívuma párhuzamos a *Budára való kiszabadulás* gondolatával a regényben, illetve a *levegős labirintus* (vö. a szabadság birodalma) képével. „Téged meg keresett városnak neveznek, nem elhagyottnak” (Iz 62,12) – mondja egy másik helyen a próféta. Ez a kép a regény alaptematikáját, Buda keresését idézi fel.

A városalapítás és városépítés a világ teremtésének jelképes megismétlését jelenti²² – ahogy Bébé is saját világát, saját életét teremti újjá Buda keresésével, építésével. Jeruzsálem újjáépítéséről, újra lakhatóvá tételéről és az Istennel kötött szövetség megújításáról számol be Nehemiás próféta is: a bibliai könyv témája egy az egyben városépítés. A szöveg középpontjában egy engesztelő istentisztelet áll, amelynek bűnvallomása az üdvtörténet rövid kivonatát tartalmazza, az Úr nagy tetteinek gyűjteményét, „csodakrónikát”. Az Úr itt elbeszélte tettei párhuzamba állíthatók a *Buda* „kegyelemtematikájával”: „Alászálltál a Sínai-hegyre, s beszéltél velük az égből” (Neh 9,13) – vö. csodák, az alluvium transzcendens tapasztalata; „irgalmadban számtalanszor megszabadítottad őket” (Neh 9,28) – vö. a regénybeli szabadulások, például Medve betegsége; „Megvilágítottad előttük az utat, amelyen menniük kellett” (Neh 9,12) – vö. a vándorlás és a tájékozódás problematikája a *Budában*.

Nehemiás próféta könyvének, ezen belül a bűnvallomásnak a következő mondata majdnem szó szerint kerül át a *Budába*: „Atyáink [...] megfellelkeztek csodáidról, amelyeket értük tettél” (Neh 9,16–17). Ottlik ezt így idézi a regényben: „Nehemiás próféta átkot szórt a népére, mert nem tartották észben az Úr csodáit, amiket értük tett” (7).

A *Buda* és Nehemiás könyve tehát több lényeges ponton is megfeleltethető egymásnak. Úgy is mondhatnánk, hogy Nehemiás próféta könyve a *Buda* egyik irodalmi előképe, motiváló-ihlető szövege.

A biblikus motívumok másik csoportját a *számok* alkotják a regényben. Az első fontos szám a négyes, illetve ennek többszöröse: negyven, négyszáz, négyezer, nyolc stb. Ez a szám rendszeres következetességgel fordul elő a könyvben, például a „Nagy Négyszázás”; Márta naplójának négy síkja; a vele való negyven évi együttélés; a negyvenezer mérföld villamosozás átszállójeggyel; a mohácsi csata négyszázadik évfordulója; az „Új nyolcak”, „Oktogon” stb.²³

A négyes szám tudatos használatára utal, hogy Ottlik olykor négyggyé egészít ki a teljesség kedvéért más számot is, például „Az történt, hogy a négy, nem, a negyven – nem: a négyszáz év véget ért, elfogyott” (7). Tudjuk, hogy Ottlik Géza (Bébé) csak három évet

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Vö. N. TÓTH Anikó, *Bolyongás Ottlik Budájá(ba)n*, Kalligram, 1994/1, 159–167, 163.

töltött az alreálban, mivel csak a másodévtől kezdődően tanult itt. Hogy mégis négy évet emleget, az viszont a teljesség igényén kívül annak is betudható, hogy Ottlik itt a többiek nevében is beszél, például Szeredy és Lexi nevében, akik a teljes négy évet az alreálban töltötték. A négyes szám a Bibliában is rendszeresen előfordul, például négyen vannak az arkangyalok, az apokaliptikus lovasok, négy szarva van az oltárnak az Ószövetségben stb., ami azonban számunkra leglényegesebb, az a választott nép negyven éves pusztai vándorlása. „Negyven évig gondot viseltél rájuk a pusztában” (Neh 9,21) – olvashatjuk Nehemiás könyvében. Valószínű, hogy ennek a párhuzamnak a keresése (is) motiválta Ottlikot a három alreálbeli év négygé kerekítésére. A katonaiskolai évek (négy év Kőszegen és újra négy Budán) a vándorlást szimbolizálják a regényben. Az üdvtörténetnek ez a részlete megfeleltethető a *Buda* (az *Iskolával* együtt, egyetlen történetként érvényesülő) cselekményvázának. A zsidó nép is *valahonnan* jött, meghozza Egyiptomból, ahonnan az Úr kegyelméből kiszabadultak (vö. „Istenek csuda-dolga”), s kiszabadulásukat a negyven éves, próbatételekkel teli vándorlásuk és várakozásuk teljesítette be (vö. „A kiszabadulást be kell fejezni”). Végül elérkeztek az ígéret földjére, ahol azonban nemcsak egyszerűen letelepedtek, hanem előbb meg kellett hódítaniuk a földet, ami az övék volt (vö. „térképkészítés” a szülővárosról).

A négyes szám ezenkívül a *kereszt* szimbolikájával is összefügg²⁴ (vö. vándorlás és a kereszt hordozása), ez pedig már az Újszövetség világába vezet át bennünket. Ahogy az *Iskola a határon* című regényben Ötvenévi pere Jézus szenvedéstörténetével állítható párhuzamba,²⁵ a *Budában* Medve jászszentandrási útja emlékeztet leginkább Jézus életének, ugyancsak a szenvedéstörténetnek egy részletére. Dajkájától hazafelé tartva a nagy sárban Medve nem tudja többé használni a Mártától kölcsönkapott biciklit, ezért „...rúdjánál fogva vállára vette, és elindult vele a sáron át. Túl nehéz volt. Az ember el fog esni vele. Eldöntötte, hogy nem áll fel, úgy marad fekvé. [...] a bicikli vázával a fél vállán *háromszor* is elesett” (251–252). A keresztútra emlékeztet ez a néhány sor. Medve küzdelmét ábrázolja a lefelé húzó sárral (vö. „ingovány”), a túl nehéz teherrel. A regény közben azt is megjegyzi: „Nincs hova leülni. Nem akart leülni, de furcsa módon ez érintette a legmélyebben: nincs mire leülni. Nincs egy pad, nincs egy kő, egy deszkalap, nézelődött emiatt maga körül, nincs semmi. Volt egy *fakereszt* [!] az útszélen – hol van az már” (250). A leülés hiánya ugyanaz a hiány, mint a hosszú unalmas délutánok hiánya: Medve egy pillanatra se tudott „kiszállni” helyzetéből (a sárból), hogy felülről nézhesse, felülvizsgálhassa azt.

A történet végén a fiú mégis mindenhová elér, ahová akart, az eső eláll, a bicikli újra használhatóvá válik: fel lehet rá ülni. Medve átesik azon a ponton, amin túl már a *kereszt* (Jézus) hordozza az embert – s végül épségben hazaér Monostorra.

A másik jelentős szám a regényben a hetes,²⁶ amely a teljesség, a befejezettség (vö. teremés) és a beavatás szimbóluma.²⁷ Ottlik a regény utolsó lapjain – a „teljesség kedvé-

²⁴ HOPPÁL–JANKOVICS–NAGY–SZEMADÁM, i. m., 195.

²⁵ SZÁNTÓ, i. m., 80.

²⁶ Vö. FARKAS János László, „*Buda. Regény*” = *Ottlik (Emlékkönyv)*, Bp., Pesti Szalon, 1996, 375–376.

²⁷ PÁL–ÚJVÁRI, i. m., 203.

ért” – visszatér a tényleges időszámításhoz: katonaiskolai éveinek számát összesen hétnek számolja (három év Kőszegen, majd négy év Budán): „Én hét év múlva onnét kiszabadultam...” (362.) Máshol is használja a 7-es számot: „Hét évesen futsz mindennel anyádhoz [...]. Hetven évesen változatlanul ez a helyzet” (58).

A kivételes jelentőségű utolsó fejezet címében is jelen van a hetes: „December 3. – HÉT ÓRA”. Az író ezen a ponton már igazi „beavatottja” az életnek: egy sokat szenvedett ember áll előttünk, akit mindennek ellenére boldogság fog el a kora hajnali város láttán. Buda keresése, építése, „teremtéstörténete” befejeződött: az alkotó megpihen, a regény véget ér.

Röviden ezek tehát a *Buda* (az *Iskola a határon* című regényből kinövő és azzal összefonódó) szimbólumrendszerének fő vonulatai. További vizsgálódás témája lehetne ezeknek a szimbólumoknak az egymásra hatása a regényen, illetve az életművön belül; ezen kívül érdemes volna a szimbólumok átváltozásának okaira is rákérdezni.

Ebben a tanulmányban nem volt szándékomban érinteni, de újabb távlatokat nyithat, és a továbbgondolásra feltétlenül érdemes az a kérdés, vajon milyen szerepet szánt Ottlik regényeiben azoknak az összefüggéseknek, amelyek a szóban forgó szimbólumok vizsgálata nyomán kirajzolódnak előttünk. Ahhoz azonban, hogy ezzel a problémával érdemben foglalkozhassunk (elkerülve a túl messzemenő kijelentéseket vagy a torzító leegyszerűsítéseket), úgy gondolom, nem elég megmaradni a szimbólumelemzés keretei között, hanem tágabb kontextusban – nyelvfilozófiai, poétikai, hermeneutikai szempontok bevonásával – kell folytatnunk az erről való gondolkodást.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

PÁZMÁNY VÉLEMÉNYE

A MAGYAR NYELVŰ PROTESTÁNS BIBLIAFORDÍTÁSRÓL

Pázmány Péter 1613-ban jelentette meg *Kalauzát*, a katolikus hit bizonyosságait összefoglaló monumentális munkáját. Már ebben az első kiadásban, majd az ezt bővítő 1623. évi másodikban és az 1637. évi harmadikban is a hitújítók tanításaival polemizálva fejtette ki a katolikus hitelveket. Összefoglalásából természetesen nem maradhatott ki a protestánsok Biblia-felfogásának a cáfolata sem. Igaz, már 1605-ben röviden foglalkozott e kérdéssel *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilván-való bizony-sága* című munkájában. A hetedik bizonyság szól ebben arról, hogy „az Új tanítók nem csak hamis magyarázattal megrúttatták az Isten ígését: de sok egyéb módon is megmarczongatták, elváltoztatták, megförtöztették az Istennek Testamentomát.”¹ De még sem ebben a korai művében, sem a *Kalauz* első kiadásában nem foglalkozott a magyarra fordított protestáns Bibliával, csak ígéretet tett az utóbbiban, hogy rövid időn belül arra is sort kerít: „Az Magyar Bibliában, mennyi sok rút szennyet hattak az el fordultak és mint mocskolódtak az Isten szavával; ki nyilatkozik az magyarul fordított Keresztyén Bibliából: melyet ha az nagy Istennek kedves akaratja leszen, rövid időn szem eleiben bocsátunk.”² Erre az 1623. évi második kiadás III. könyvében kerített sort. Ennek XII. része az új tudományok hamisságának 11. bizonyságaként foglalkozik e kérdéssel. Címe: „Mert a’ Szent Írást rútúl meg-marczongják”.³

A polémiában Pázmány kiindulópontja az, hogy a történelem folyamán minden eret-nekség a Szentírásra hivatkozva fejtette ki, terjesztette el és igazolta tanításait. Sőt néze-teik igazolása érdekében még magának a Szentírásnak a „megvesztegetésétől” sem riad-tak vissza. Ennek négyféle módja volt: némely bibliai könyveket megvetettek; némelye-ket megcsonkítottak; némelyekhez hozzátoldottak és/vagy a bibliai textust az anyaszent-egyház tanításaitól eltérő módon hamisan magyarázták. A lutheránusok és a kálvinisták szerint ugyanezt teszik. Nem tartják tiszteletben a római anyaszentegyház tradícióját, s vitatják néhány, a római egyház által addig elfogadott bibliai könyv hitelességét, mint például Tóbiás, Judit, Baruch, Macchabeusok, Ecclesiasticus, Bölcsesség könyve. „Azon-kivül, egyéb könyveknek darabját-is el-metélgetik, mint meg-tetzik az Molnártul

¹ PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, I, kiad. RAPAICS Rajmond, Bp., 1894, 393.

² PÁZMÁNY Péter, *Kalauz*, Pozsony, 1613, 295.

³ PÁZMÁNY Péter, *Kalauz*, Pozsony, 1623, 323.

ki-bocsáttatott Magyar Bibliából” (335). Pedig nincsen biztos módszerük a szent könyvek megismerésében és kiválasztásában. Téves ugyanis szerinte az újítóknak azon nézete, amely szerint az Ótestamentum könyveiről bizonyosság tétetik az Újtestamentumban, és Kálvin azon nézete, hogy Isten szava megkülönböztethető az idegen szótól. Pázmány tétele az, hogy ha a „Szentírásnak magán-valo finyességéből akár-ki meg-ismérheti a Szentírást, kétség-nélkül az Ecclesia-is meg-ismérheti” (337). Szerinte mindenképpen annak, azaz az egyháznak a tanításából kell megtanulni, melyek a szent könyvek. Kálvin, Martinus Chemnitius német lutheránus teológus stb. hasonlóképpen gondolkodtak, csak-hogy ők „ex testificationibus veterum”, illetve „ex ecclesiae primitivae testimonio” indultak ki, tehát nem a korabeli egyház tanítását tartották mérvadónak e kérdésben, miként azt Pázmány vallotta (338–339). Pázmány egész 226-ig, Órigenészig nem ismer lajstromot az ó- és újtestamentumi könyvekről. Ebből arra a megállapításra jut, hogy az újítóknak sem lehet biztos módszerük a Szentírás könyveinek megismerésére, s ebből egyenesen ateizmusukra következett.

Miután sorra cáfolja az újítók ellenvetéseit az ecclesia követésének jogosságával szemben, ismerteti a katolikus egyház tradícióját a szent könyvekről (344–346). Kr. u. 400-ig sorolja fel visszafelé annak felfogását az ótestamentumi könyvekről. Az Újtestamentum könyveit illetően Euszebiosz és Órigenész felfogásának az ismertetésével egészen 225-ig nyúl vissza. Nem tartja jogosnak az újítóknak azon felfogását, hogy elvetnek minden olyan könyvet, amely a zsidók kánonában nem volt benne. Nem kis csúsztatással erre az az ellenérve, hogy az evangéliumok sem voltak abban benne, azokat mégis elfogadják az újítók. Arra pedig, hogy a reformátorok elvetik mindazokat az újtestamentumi könyveket, amelyekben a „primitiva ecclesia” kételkedett, azzal vág vissza, hogy az apostolok levelei sem terjedtek ki keletkezésükkor az egész világra, s azokat az anyaszentegyház ismertette meg és terjesztette el mindenhol (347).

Tehát szerinte az újítóknak nincsen hiteles és biztos módszerük a szent könyvek megismerésében és kiválasztásában.

A következő, Pázmány által vitatott kérdéskör az, hogy a szent könyveknek nincsen „igaz bötüje az újítóknál”. Oka ennek az, hogy az újítók elvetették az ecclesia által ezer éve használatban lévő *Vulgata* edíciót. Az újítók fordításai ugyanis nem a *Vulgata* szövegén alapulnak, hanem – mint a Vizsolyi Biblia is – az Ótestamentum esetén a zsidó, az Újtestamentum esetén a görög nyelvű szövegeket vették alapul. Pázmány szerint ezért nincsen a Szentírásnak hiteles fordítása náluk, s természetesen Károlyi és Molnár tudománya sem hiteles: „Azért, az kik az Sz. Lélektől vezérlet Ecclesiájának hinni nem akarnak az Sz. Írás bötüjéről, csak az Károlyi vagy Molnár tudományán éppítik hitelét az Sz. Írásnak, és azért hiszik, hogy ez az Szent Írásnak igaz bötüje, mert Molnár így fordította, az vagy hogy ő-néki így teczik” (348). Rájuk is érvényes, hogy a Szentírást „mosdatlan kézzel vesztegetik”, noha az ellenkezőjét híresztelik (348). Megjegyzése közvetlenül vonatkozik Molnár Albert kijelentésére az 1608. évi hanaui Biblia-kiadás bevezetőjéből: „én is ez második kibocsátáshoz ... nem kezdettem bizonyára mosdatlan kézzel...”⁴

⁴ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976, 226.

Pázmány felfogásának igazolására magát a kálvinista Bézát idézte, aki szerint nincsen olyan Szentírás-fordítás, amelynek „inviolabilis autoritas”-a volna.⁵ Ezt ismerte el az 1604. évi angol, Hampton Court-i zsinat is, amelyen a király, I. Jakab úgy nyilatkozott, hogy Angliának nincsen jó bibliafordítása, ezért „uniformis bibliafordításra” lenne szükség.⁶

A zsidó szöveghez való visszanyúlást Pázmány azért nem javallja, mivel a rabbinikusok 500 táján Tyberias városában a zsidó szavak vokálisai helyére „punctokat ... rendelének”. Ezek szerint ez a „sidó punctolt Biblia” az ő szerzeményük. A zsidóban amúgy is egy szónak rengeteg jelentése van, ugyanannak a zsidó szövegnek a fordítói ezért igen eltérő fordításokat készíthetnek (350).

A görög szövegű Biblia sem lehet biztos forrás az újítók számára. Igaz, hogy 400 évig volt használatban, de az újítók sem ragaszkodnak teljesen szövegéhez, hanem sokszor élnek helyette a római ecclesia latin fordításával, amit Béza is „istenes” fordításnak ismert el (352).

Pázmány kérdése ezek után az, hogy ha a Bibliának a zsidó és a görög szövege oly sok helyen „kétes, ... meghamisított... meg-vethető”, akkor miért nem vetik el ezeket az újítók, és miért apellálnak mégis rájuk ahelyett, hogy a *Vulgata* edícióval élnének (353).

A bizonytalanságon kívül felette veszedelmeseknek is tartja a zsidóból újonnan fordított Bibliákat, konkrétan Sebastian Münster (1525), Oecolampadius (1526), Conradus Pellicanus (1543) és Immanuel Tremellius (1590) zsidó „bötüből” készült latin verzióit. Ezek szerinte aláássák a régi Biblia hitelét és tekintélyét, botránkozást és háborúságot keltenek a keresztények szívében, nem lévén mások, mint „egy-nehány grammaticusoknak bizonytalan, álhatatlan és egy-mással ellenkező grammaticalásai” csupán. Példaképpen Joannes Cochlaeus *De novis ex Hebraeo translationibus Sacrae Scripturae disceptatio* című könyvéből⁷ idézi a 109. (= 110.) zsoltár harmadik versének különböző verzióit: Luthertől, Pellicanustól, Münstertől, a tigurumi Bibliából, Tremelliustól, Károlyi Gáspártól és Molnártól. Az utóbbiban nyolc szó betoldását konstataulta Pázmány. Ezt valószínűleg az 1612. évi kiadásból vette, mivel ott a betoldott szavak kurzív szedéssel különböznek el az eredeti szövegtől. Az ebben az egy versben tapasztalható, valóban nagy eltérésekből egyenesen következik Pázmány következtetése: „gondold, mit miveltek az egész Bibliában!” (354.)

Az új fordítások Pázmány szerint az új tévelygések erősítését szolgálják változtatásaikkal és főleg apróbb betűkkel írt önkényes kiegészítéseikkel. A *Kalauz* harmadik kiadása a *Biblia Tigurina* előszavát idézi elítélően,⁸ amely az ezt a kiadást fordító Leo Juda

⁵ Praefatio Novi Testamenti ad Reginam Angliae, anno 1588. edita.

⁶ Jakab király kezdeményezésére a korabeli angol szaktekintélyek közös munkájaként 1611-ben látott napvilágot az ún. „King James Version”, az angol „Great Bible Authorized Version”-ja.

⁷ Ingolstadt, 1544.

⁸ „Praefat. Tigurin. Biblio. de Leone Juda sic scribit: In vertendo non fuit superstitiosus: Sensus enim reddidit: Verbis non nimium affixus inhaesit. A verbis, quoties res ipsa ferebat, quam minimum recessit... Im hallod, hogy nem a bötüt, hanem az maga értelme-szerént-valo magyarázattyát, Sensus, adgya előnkbe az újítók Bibliája...” PÁZMÁNY Péter, *Hodoeus*, Pozsony, 1637, 351.

fordítói módszerének lényegét abban foglalta össze, hogy nem szóról szóra fordított, hanem az értelem visszaadására törekedett.

A sort Luther fordításának a kritikájával kezdi Pázmány. Szerinte Luther sok bibliai könyvet kihagyott, sokat meghamisított, kiegészítésekkel, elhagyásokkal és változtatásokkal élt. Konkrét példákat is mond Luther „czigányságára”. Célzatos módon mind az additóra (hozzáadás), mind a subtractióra (ellopás) s mind a multiplicatióra (elváltoztatás) felhozott példái olyan tanokat érintenek, amelyek a lutheránus vallás fő teológiai felfogását jelentik. Pázmány szerint például az „egyedül hit által igazul az ember” (Róm 3,28) mondatban az *egyedül* szó Luther betoldása. Ugyanakkor Luther kihagyta Márk 11,26. versének fordításából: „hogya mi meg nem bocsátunk, a mi mennyei Atyánk sem bocsát-meg nekünk.” Megváltoztatta, „megszaporítván az Szentírás szavait a maga tetchezésére” például a Korinthusiakhoz írott levél 9,5. versét. Itt ugyanis uxorként (feleség) fordítja soror (nővér) helyett a nőket, akik az apostolokat kísérték, mintegy feltételezve és sugallva az apostolok házasodását (355–357).

Luther után a „Molnártul nyomtatot Károlyi Bibliájának éktelensége” következik (357). Bőségesen hoz fel abból is példát a felesleges betoldásokra („rossz toldalékok”), kihagyásokra („lopások”) és a szöveg helytelen értelmezésére („változtatások”).

Ezután tér rá a *Vulgata* védelmére. Tisztának, igaznak tartja, bár elismeri, hogy lehet benne fogyatkozás és nyomtatási hiba, sőt azt sem vitatja, hogy „mindenüt szórul szóra fordítottat volna az görög vagy sidó бүтү” (362), vagyis hasonló a véleménye ellenfeleiéhez, de ennek ellenére örök tekintélynek gondolja azt, amelyben „igazán és azonos értelemmel let az fordítás, mellyel az Istentől ki-adatott” (363). Conradus Pellicanus pozitív véleményét is idézi a Zsoltárok könyvének *Vulgata*-beli fordításáról, amennyiben az kitűnően megfelel értelmileg a héber eredetinek. Ez annyit jelent, hogy ugyanazt az értelembeli megfelelést, amelyet Leo Juda elveként korábban kritizált Pázmány, a *Vulgata* mellett érvelve pozitívként használta fel. Ez az ellentmondás a harmadik kiadásban vált csak feltűnővé, mivel az előzőekben nem idézte Leo Juda fordítási elvét. (Valószínűleg 1623 után jutott hozzá a *Biblia Tigurina* egy példányához és dolgozta bele a *Kalauz* harmadik kiadásába.)

Majd Károlyi fordításának „csatázo levelére”, azaz a Vizsolyi Biblia előljáró beszédére tér át, amelyben az a Deák Bibliát vádolja. Ennek az alfejezetnek a címében újra előfordul Károlyi neve mellett Molnár is mint a bibliafordítás második kiadójáé: „Mód nélkül vádollya Károlyi és Molnár az Deák Bibliát” (363), de Pázmány valójában Károlyi előljáró beszédének megállapításaival folytat polémiát.⁹ Először is „Nem igaz, hogy...” kezdetű pattogó kijelentésekkel cáfol néhány, Károlyi által támadott *Vulgata*-beli helyet.

A vádak cáfolata után foglalja össze Pázmány a katolikus egyház Biblia-olvasással kapcsolatos felfogását. Kétszeres hazugságnak tekinti, amit Károlyi a katolikusok szemére vetett, hogy „az községtől mindenestül meg-tiltyák az Bibliának olvasását és annak

⁹ Más, későbbiekben említendő utalásaiból világos, hogy Pázmány a Molnár-féle 1612. évi oppenheimi Biblia-kiadásból dolgozott. Ez közölte a Vizsolyi Biblia előljáró beszédét is.

közönséges nyelvre-*valo fordítását.*” Pázmány szerint senkit nem tiltottak el a Biblia olvasásától, csupán azt parancsolta meg az egyház, hogy anyanyelvű Bibliát „engedelem-nélkül” ne olvassanak (364). Sőt e parancsolatot már fel is oldották az északi országokban, s ott a hívek a katolikus fordítást szabadon olvashatják. A reformáció után V. Pius pápa sem tiltotta meg az anyanyelvű Biblia olvasását, de azt csak a lelkipásztorok javallásával engedte meg.

Pázmány két dolgot fűzött még hozzá kíváncsúltsággal a Biblia-olvasáshoz: először is nem kötelező a Bibliát olvasni. A hit hallásból van. Az apostolok sem követelték meg ezt híveiktől, és nem is fordítottak Bibliát, sőt sokan nem is tudnak olvasni. Másodszor pedig a Biblia sok olyan nehéz dolgot tartalmaz, amelynek igaz értelmét nem értheti meg senki sem magától; ahhoz a doktorok, papok, püspökök eligazítása és magyarázata szükséges.

Károlyi további ellenvetéseit végső soron bagatellizálni igyekszik, lényegtelen, „apro dolgoknak” (369) minősíti azokat. S hogy Károlyi sok helyen „nem érti” a *Vulgátát*, azt hiányos tudásának és műveletlenségének tulajdonítja.

Rövidebb fejezetben cáfolja a *Vulgata* „deáktalanságát”, „barbarizmusát” ért vádak. Károlyi ilyenekre csak felszínesen utalt, Pázmány mégis foglalkozott e kérdéssel. Béza és az egyházatyák egybehangzó véleményét idézi, hogy jobb a deákságban vétkezni, mint homályosan fordítani a Szentírást. Majd az olvasó figyelmébe ajánlja a „fő tudós” kálvinista Albericus Gentilis *Liber de Latinitate veteris Bibliorum versionis male accusata* című könyvét,¹⁰ amelyben a Bibliában található nyelvi barbarizmusokhoz hasonló példákat mutat be világi latin nyelvű írásokból (370).

A *Kalauz* III. könyve XII. részének további paragrafusai Pázmány az újtők: Luther és Kálvin Szentírás-értelmezését támadja. Károlyira és a magyar bibliafordításra ott már nem utal. Két ízben idézi viszont Molnár Albert *Dictionarium*-át saját érvelése igazolására. Először akkor, amikor a Szentírás szavainak új, szokatlan jelentéseként Kálvin azon kijelentését vitatja, hogy az „aqua” nem vizet jegyez, hanem lelket: „Aquam ergo et spiritum simpliciter accipio pro spiritu, qui aqua est.” Kár, fűzi hozzá, hogy az aqua = lélek azonosságot Molnár nem jegyezte fel *Szótárában* (372).

Kicsit később Bézának az Apostolok cselekedetei 2,27-hez fűzött magyarázatát utasítja el. Béza ugyanis a „Christus lelke nem hagyatik pokolban” igében a lelken holttesztet, a poklon koporsót ért. Molnár *Dictionarium*-ában természetesen ezeket a megfeleltetéseket nem találta meg Pázmány: „Ez-is jó volna az Molnár *Dictionarium*-ában: Anima, test; Infernus, koporso” – jegyzi meg (373). Érdekes, hogy nem ismerte Sylvester Jánosnak az Újtestamentum-fordítása végén olvasható *Tanúságát* „az olyan ígíkrül, melyek nem tulajdon jegyzisben vitének”.¹¹ Pázmány további kifogása az volt, hogy „az Minden-napi kenyéren az Lutheristák, sarut, barmot, feleséget, gyermekeket, szolgákat, böcsülletes tiszteket értenek”. Példaképpen a Molnár Bibliája végébe „ragasztot” énekre utalt, amelyben a mindennapi kenyéren jó házastársat „magyaráznak”. Idézete az 1612. évi oppenheimi Bibliában közreadott *Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, te fiaid szükség-*

¹⁰ E mű Alberico GENTILE *Disputationes tres* című, 1605-ben Hanauban megjelent munkájának harmadik része.

¹¹ TARNAI Andor, CSETRI Lajos, *A magyar kritika évszázadai*, I, Rendszerek, Bp., 1981, 82–85.

gükben című versre vonatkozik. E számos magyarországi forrásban előforduló ének Luther *Vaterunser in Himmelreich* című verse alapján készült. Szerzője ismeretlen.¹² Molnár Albert mint katekizmusi éneket közölte. Pázmány az ötödik szakaszra gondolt *Kalauz*ában:

Mindennapi kenyerünket,
Minden testi szükségünket,
Hív szolgát, jó fejedelmet,
Egyességet, békességet,
Jó házastársot, bévséget,
Adgyad nekünk ma ezeket.

Pázmány további kritikája már nem a magyar Bibliára, illetve Biblia-kiadásokra irányul, hanem általában Luther és Kálvin Biblia-értelmezésére, ezért bemutatásától eltekintünk.

*

Pázmány Biblia-vitája tehát a *Kalauz* második, 1623. évi kiadásában teljesedett ki, és rögtön fő forrásává válhatott Káldi György *Okító intésének* is, amely a katolikus bibliafordítás függelékeként jelent meg 1626-ban. Káldi Pázmánynál szűkebb témát választott magának: kizárólag Károlyi előljáró beszédének támadásait igyekezett meggyőzően cáfolni, majd Károlyi *Vulgatá*val szemben emelt kifogásainak mintájára támadta Károlyi fordítását. Forrásanyaga szinte teljesen megegyezik Pázmányéval, de ő nem mint tudós teológus, hanem mint a magyar katolikus bibliafordítás elkészítője foglalkozott témájával.

A *Vulgata* magyarra fordítását Pázmány nagyon helyesnek tartotta. Ismerjük 1624-ben, a Kempis-fordítása előszavában tett kijelentését, mely szerint „maga én a Biblia után nem olvastam könyvet, melynek előtte ezt nem ítéltém volna fordításra méltónak.”¹³ Ezért támogatta anyagilag is a Káldi-Bibliát, és adott megjelenésére engedélyt.¹⁴

1626-ban Pázmány újra foglalkozott e problémával. Ekkor jelentette meg Bécsben *Az Sz. írásról és az anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* című művét.¹⁵ Az újítók fel-fogását cáfolva lényegében itt is arról érkezett, lehet-e a hit forrása egyedül a Szentírás, és hogy magyarázhatja-e akárki a Bibliát. Részben a *Kalauz*ban elmondottakat ismételte

¹² *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, direction Iván HORVÁTH, assisté par Gabriella H. HUBERT etc., Paris, 1992, 906.

¹³ PÁZMÁNY Péter *Válogatott művei*, sajtó alá rendezte TARNÓC Márton, Bp., 1984, 468.

¹⁴ „Sacra Biblia per Reverendum in Christo Patrem Georgium Kaldi Societatis IESV Sacerdotem, vulgari Hungarica lingua versa, a doctis theologis visa et approbata, nihil habent impedimenti, quo minus in lucem emitti possint: facultatem concedimus, ut pro communi in Hungaria Ecclesiae Catholicae bono ac emolumento, imprimantur, praesentium nostrarum litterarum vigore ac testimonio. Datum Tynaviae, in Curia nostra Archiepiscopali, die tertia mensis Aprilis, Anno Domini M.DC.XXV.” KÁLDI György, *Szent Biblia*, Bécs, 1626, Facultas.

¹⁵ PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, V, Bp., 1901, 343–467.

meg, illetve foglalta össze, s sok esetben a *Kalauz* megadott helyeire irányította olvasóit. A magyar nyelvű protestáns bibliafordítással csak érintőlegesen foglalkozott. A bibliafordítások első számú fogyasztásának azt tartotta, hogy nem szóról szóra fordítják a Bibliát. Itt is Leo Juda törekvését kritizálta, aki kizárólag a bibliai szöveg értelmének visszaadására törekedett. Ennek az elvnek a követése Pázmány szerint a bibliai szöveg megváltoztatását hozza magával.

A bibliafordítások fogyasztása még az is szerinte, hogy a fordítók Krisztust és apostolait ismeretlenné kívánják tenni. E tekintetben Pázmány elismerően szólt Károlyi munkájáról. Károlyi ugyanis nem követte alapvető forrását, Tremelliust Krisztus és az apostolok nevének megváltoztatásában: „...mert Tremellius (hogy-már a sidó bötüből) Jesust Jeschuá-nak; Moysést Mosché-nek; Jerusalemet Jeruschalaim-nak; Simon Pétert Sche-meum Cyphá-nak; Tyrust Sidont Tzur-Tzaidonnak; Izaiast Jeschahíá-nak; Jeremiast Jirmeiá-nak; Evat Ehanva-nak nevezi... Károlyi a magyar biblia-előt-való írásában azt fogadgya, hogy a Tremellius fordítását követi; de azért efféle rút neveket nem mere kiírnyia; félvén, hogy a magyarok eliszonyodnak tőlök.”¹⁶ Érdekes módon a Tremellius-fordítás zsidó névhasználatát Pázmány a *Kalauz* második és harmadik kiadásában is kritizálta (350, 355), de ott nem tett említést arról, hogy Károlyi nem követte azt. Erre csak a *Rövid könyvecskék*ben kerített sort.

Az átvitt értelemben szereplő metaforák ellen itt is szót emelt. De nem vonatkoztatta Károlyira, Molnárra, csupán Lutherre és Kálvinra.

A *Rövid könyvecskék*re 1629-ben Pécsváradi Péter felelt. A Károlyit és Molnárt illető néhány Pázmány-megállapítással csak érintőlegesen foglalkozott.¹⁷ Neki is feltűnt, hogy Pázmány Leo Judát, a *Biblia Tigurina* fordítóját jogtalanul vádolja pontatlansággal amiatt, mert azt az elvet vallotta, hogy elsősorban a Biblia értelmének visszaadása a fontos: „Mert nem igaz, hogy Leo Judas, Isten ígéje gyanant az maga értelmét elegyítötte volna az ő fordításához. Mert ebből az propositioból: Leo Iudas nem fordította szóról szóra az Bibliat. Ez a Conclusio nem jü ki: Azert az maga tulaydon értelmét irta be az Bibliaba Isten igeje gyanant” (169). Pécsváradi Tremellius névközlési eljárását is védelmébe veszi. Hiszen azzal, hogy Tremellius az eredeti szír illetve zsidó szavakat deák betűkre átírta, az volt a célja, hogy az eredeti alakok hangzását megőrizze (174).

*

Már korábban is szokása volt Pázmánynak, hogy vitairataiban Molnár Bibliájának szövegéhez folyamodott. Valószínűleg azért, mivel nem volt még 1626 előtt magyar katolikus fordítás, illetve a kálvinisták ellen hatásos érvnek számított, ha éppen azok Biblia-szövegét olvasta fejükre az ellentábor vezére. Az 1620-ban megjelent *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére* című vitairatra utalunk, amelyben Pázmány Milotai Nyilas Istvánnak a *Kalauzt* bíráló, ma ismeretlen vitairatára is válaszolt.

¹⁶ *Uo.*, 373.

¹⁷ PECS-VARADI Peternek Feleletu Pazmany Peternek, esztergami erseknek ket könyvetskeire, melyeket az Szent Irasrol es az Anyaszent-egyhazrol irt, Debrecen, 1629, 172–174.

Milotai ebben azt a kijelentést tehette, hogy a *Kalauz* azért nem méltó feleletre, „mert soha szem olyan könyvet semmiféle nyelven nem látott, kinek az margóján annyi *vide supra*, *vide infra*, lásd oda feljebb, lásd oda alább volna, mint az *Kalauz*-ban. Ezerkét-százhatvanháromszor igazít oda feljebb s oda alább, annyira megtanulta tapogatni az felit és az alját. Efféle *vide supra*-val s *vide infra*-val ki veszekednék?”¹⁸

Pázmány azonban ismer ilyen könyveket: „Mert az kálvinista Bibliában, melyet Tremellius kibocsátott deákul, sőt az Molnár Magyar Bibliájának szélén is, sokképpen, többször vagyon írva az *supra*, *infra*, hogysem az *Kalauz*-ban. Az Molnár Magyar Bibliájának csak az Mózes könyveinek karéján, nagy könnyen, háromszázharminckétszer számláltam ezeket az szókat: *supra*, *infra*, sőt azon Magyar Bibliának két rövid *caput*-jának az szélén, úgy tetszik, ezt az két szót: *supra*, *infra* huszonkilencszer találtam.”

Részletesen fejtegeti az ilyen jellegű utalások értelmét is, és azt a Bibliának is és a *Kalauz*nak is erényeként tünteti fel: „Ennek fölötte, egy hely az másíknak értelmére világosságot adhat: amit együtt rövideden említ az Írás, azt másutt bővebben megmagyarázhatja. Azért, hogy mindenüvé ne kellessék beírnia mindeneket, és hogy azonegy dolog sokszor elő ne kerüljön az Írásban: hasznos és ugyan szükséges is, hogy egyik hely az másikra mutasson... Az kálvinista könyvekben, elhittem, efféle egybecsatlott és kötözött írást nem láttak az prédikátorok; mert mind hitek s mind írások olyan, mint az széltől ide s tova hányatott polyva, melyet nehéz egybekötözni.”¹⁹

Tehát Pázmány e tekintetben kiemelte Molnárt kálvinista társai közül, és elismerte Biblia-kiadásának konkordanciáit. A margón jó filológusként Molárnak az 1612. évi oppenheimi nyolcadrét kiadására utalt.²⁰ A *Rövid könyvecskék* a *Kalauz* második kiadásában is megjelent. Így Pázmány Károlyit és Molnárt illető Biblia-kritikája és a Molnárféle Biblia-konkordancia pozitív megítélése 1623-ban ha nem is egymás mellett, de ugyanabban az egy kötetben olvasható volt.

*

Bármennyire élesen kritizálta is sokszor Pázmány a magyar nyelvű protestáns bibliafordítást, azért több vonatkozásban is pozitívan értékelte. Semmiképpen sem akarta megsemmisíteni. Miként – ahogyan Péter Katalin rámutatott – Pázmány felismerte, hogy a protestantizmussal együtt kell élni.²¹ Érdekes, hogy a *Kalauz* harmadik kiadásában, 1637-ben, amikor már több mint tíz éve megjelent a katolikusok magyar nyelvű Bibliája, Pázmány egyáltalán nem buzdított annak használatára. Csak a Káldi-fordítás elején, az általa adott jóváhagyás szövegében mondta ki, hogy „pro communi in Hungaria Ecclesiae Catholicae bono et emolumento”, azaz a magyarországi katolikus egyház javára szánta a Káldi-féle fordítást. Ellentétben Káldival, aki nyomatékosan kimondta,

¹⁸ PÁZMÁNY, 13. jegyzetben i. m., 414.

¹⁹ *Uo.*, 415.

²⁰ „Edit. Oppenh. Anno 1612. in octavo” – PÁZMÁNY, 15. jegyzetben i. m., 259.

²¹ PÉTER Katalin, *Pázmány Péter és a protestánsok*, Confessio, 1988/2, 91–94.

hogy azért fordította le a Bibliát, hogy kizárólag azt, és ne a Vizsolyi Bibliát olvassák a hívek.²²

Pázmány Káldival ellentétben tehát nem viseltetett ennyire elutasítóan a Vizsolyi Bibliával és újabb kiadásaival szemben. Ugyanúgy, ahogy Molnár Albertről is feljegyezték, hogy – felülemelkedve a felekezeti ellentéteken és az őt ért támadásokon – örömmel nyugtázta a magyar nyelvű katolikus Biblia megszületését.

Szini István, Gyulafehérváron működő jezsuita ugyanis úgy tájékoztatta a római rendi generálist 1628. május 28-án: „Biblia Sacra magnum applausum habent vel ipso Alberto Molnaro teste.” Ami annyit jelent, hogy a „Magyar (katolikus) Biblia nagy tetszést arat, amit maga Molnár Albert is tanúsít!”²³

²² KÁLDI György, *Oktató intéz*, 43–44 = *Szent Biblia*, Bécs, 1626.

²³ LUKÁCS László, *Újabb adatok Káldi Bibliafordításának történetéhez* = Káldi György Társaság *Civitas Dei* évkönyvei, I, 1956, I, 24. Vö. *Néhány adat Szenci Molnár Albert munkásságához* = *Collectio Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, 1990, 266.

HITVITÁZÓ TUDOMÁNY VAGY TUDOMÁNYOS HITVITA?

Káldi György és Dengelegi Péter polémiája

A magyar szellemi élet történetének egyik legpezsgőbb szakasza volt a reformációt követő két évszázad, melyet a hitviták korának is nevezhetünk.¹ Ez a műfaj, melyet a keresztény egyházak változó hevességű szembenállása szült, szorosan hozzátartozott a 16–17. század világához.

A hitviták műfaji tekintetben színes képet mutatnak: formai és tartalmi jellemzőik egyaránt változatosak. Hangnemükre gyakran a szenvedélyes agitáció vagy a féktelen vádaskodás jellemző, de bőven akad köztük szenvedélyektől mentes, tudományos stílusban megírt mű is. A 17. század első két évtizedében, Pázmány *Kalauzán*ának megjelenéséig elsősorban a szenvedélyesség jellemezte a magyarországi hitvitákat; az 1613-at követő időszakban azonban egyre gyakrabban jelentek meg indulatokkal kevésbé telített, tárgyilagos érvelésre törekvő munkák is. Ez a tendencia nagy mértékben erősítette a magyar nyelvű tudományos és ismeretterjesztő próza kifejlődésének folyamatát. A két irányzat természetesen még hosszú ideig nem vált el egymástól élesen: kölcsönösen odafigyeltek egymásra, s gyakran reagáltak is a másik oldal munkáira. Tudományos és ismeretterjesztő irodalom – a 17. század elején még nem eltérő értékkategóriák. Ennek a fejlődési szakasznak igen fontos dokumentuma Káldi György (1572–1634)² és Dengelegi Péter (1597–1648)³ vitája, amely érdekes összehasonlításra ad lehetőséget a két műfaji változat sajátosságai között.

A Káldi–Dengelegi szellemi párbaj két bibliafordítói álláspont vitája. A jezsuita szerzetes *Oktató intése* (1626) egy szövegkiadás követése mellett száll síkra, a református prédikátor *Rövid anatómiája* (1630) viszont több szövegváltozat egyidejű használatát és állandó összevetését tartja követendő módszernek. A két felfogás közötti különbség lényege azonban az egyes források hitelességének kérdésében van. Káldi szünet nélkül a *Vulgata* autentikusságát hangsúlyozza, Dengelegi viszont a legrégebbi héber és görög nyelvű kéziratok hitelessége mellett érvel. A problémát tovább bonyolítja, hogy a 17. század elejére már a katolikusok is eljutottak az „ad fontes”-elvhez, s különbség csupán abban volt, hogy a protestánsokkal ellentétben ők nem kívántak egészen az ősforrásokig

¹ Erre utal BITSKEY István alapvető munkájának címe is: *Hitviták tüzeiben*.

² Káldi életrajzában két legjobb összefoglalása: LUKÁCS László, *Káldi György, a bibliafordító*, Katolikus Szemle, 1955, 129–133; BAKÓ Dorottya, *Káldi György élete és művei*, MKsz, 1987, 73–87.

³ Dengelegi életrajzához a legjobb források: BOD Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszeben, 1766, 64; HERPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Bp.–Szeged, 1965, 302–306 (Adattár a XVII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, I); ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977, 146.

visszamenni. Így fordulhatott elő, hogy Káldi a megfellebbezhetetlen tekintélyű *Vulgata* hitelességét számos esetben a *Septuaginta* vagy más régebbi forrás adatainak felhasználásával igyekezett bizonyítani. Hasonló ellentmondást fedezhetünk föl Káldinál a Szentírás szabad olvasásának kérdésében is. Miközben folyamatosan állítja: a Bibliát nem kell mindenkinek olvasnia, sőt az sokaknak kárára is volna – olykor ő maga buzdítja a keresztényeket, hogy Isten igéjét „szorgalmasan megolvassák”.⁴ Ezek a szavak az anyanyelvűség fontosságának felismerését is jelentik. Látható tehát, hogy a reneszánsz és a reformáció a katolikusok fölött sem múlt el nyom nélkül, hiszen a filológusi szemlélet és a nemzeti nyelv tudatos használata immár náluk is meghatározóvá vált.

Káldi *Oktató intése* nem előzmények nélkül született meg, szerzője válasznak szánta Károlyi Gáspárnak a Vizsolyi Bibliához és Szenci Molnár Albertnek az 1608-ban megjelent Hanai Bibliához írt ajánlólevelére.

Károlyi nyomtatott Szentírásának előjáró beszéde először Isten megismerésének külföldre lehetőségeit tekinti át, megállapítva, hogy ennek egyetlen teljes értékű módja a Biblia tanulmányozása. Károlyi a továbbiakban erre a kijelentésre alapozva fejt ki a protestáns szentírástudomány alapelveit. Véleménye szerint a prófétai és apostoli iratok szentek, mert Isten szavait őrzik. A Biblia könyvei teljesek, tiszták és igazak, ezért a sugalmazott szövegeken semmit sem szabad változtatni. A szent iratok tanítását minden kereszténynek el kell fogadnia és tettekre kell váltania, de a Biblia tanúságával alá nem támasztható hitelvek megvallása senki számára nem kötelező, sőt akár bűnös cselekedet is lehet. Ezekből a tételekből logikusan következik a megállapítás: a Szentírást *mindenkinek* olvasnia kell. Károlyi a továbbiakban ebből kiindulva fogalmazta meg azokat a kijelentéseket, amelyek évtizedekkel később Káldit az *Oktató intése* megírására készítették. Károlyi élesen bírálja a katolikus egyházat, amely véleménye szerint egyrészt megfosztja híveit a Biblia tanulmányozásának lehetőségétől, másrészt pedig meghamisítja a Szentírást, mivel a héber–görög eredeti helyett ragaszkodik a romlott szövegű, latin *Vulgatához*. Károlyi állítása szerint a deák Biblia számtalan toldással, lopással, homályos vagy elváltoztatott résszel van megterhelve – éppen a katolikus szentírástudósok hamisításainak folytán. Az előjáró beszédben megfogalmazott állítások igazságát természetesen bizonyítékok sora is igyekszik alátámasztani.

Szenci Molnár Albert – mesteréhez hasonlóan – ajánlólevelet illesztett az általa gondozott, 1608-ban megjelent Bibliához.⁵ Ennek lapjain egy újabb – Káldit heves cáfolatra ösztönző – érvet szegezett a római egyháznak. Szenci állítása szerint a magyar nyelvű Szentírás-fordítás hosszú ideig tartó hiányáért kizárólag a hazai katolikus egyház volt

⁴ *Oktató intése*, 10.

⁵ A közelmúltban P. VÁSÁRHELYI Judit foglalkozott a Szenci-féle Szentírás-kiadás keletkezési körülményeivel: Szenci Molnár Albert bibliakiadásának háttere = *A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.)*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998, II, 723–730. A téma alapos feldolgozását adja egyébként NAGY László egyik munkája is (*Szenci Molnár Albert*, Kolozsvár, 1993, 7–14, 53–94).

felelős, hiszen annak elkészítése az ő feladata lett volna – hasonlóan más keresztény nemzetek példájához, melyeknek nyelvére már jóval korábban átültették a Bibliát.

Káldi György az *Oktató intést* nem önálló kötetként jelentette meg, hanem Szentírás-fordításának 1626-os kiadásához csatolta. A mű teljes és betűhű címirata így szól: „Oktato intes melyből a keresztyén ember könnyen ítéletet tehet a magyar nyelven írott kalvinisták Bibliájáról, melyet elsőben Károlyi Gáspár gönczi predikátor Magyarországon Visolyban, azután Mólnár Albert Németországban Hannoviában nyomtatott: és eszébe veheti, ha az igaz Szent Biblia-e vagy nem. Irta a Jesus alatt vitézkedő Társaság-béli nagyszombati Káldi György pap.”⁶

A *Szent Biblia* és az *Oktató intést* Bécsben jelent meg, Formika Máté nyomtatásában. Költségeit Pázmány Péter, Bethlen Gábor és a kamara fizette.⁷ A könyvet félív nagyságú lapokra nyomtatták. A kötet címlevele után – melyet rézmetszet díszít – Pázmány Péternek és Giovanni Argentinek a kiadást engedélyező latin nyelvű sorai olvashatók. Ezután a tartalommutató következik. Maga a szentírási szöveg 1173 lapot tesz ki – ez a kötet fő része. Káldi függelékben közli Manasses imádságát, Ezdrás III. és IV. könyvét. Ezt az idegen szavak és nevek jegyzéke követi, majd a tárgymutató. Ezután új ívjelzéssel és lapszámozással az *Oktató intést* kezdődik, mely 44 lap terjedelmű. A kötet utolsó egysége a sajtóhibák jegyzéke, amely egy utólag beragasztott levélre került.

A Káldi-Biblia imént említett sajátos kiegészítői a különféle mutatók. Az első – négy lap terjedelmű – mutató az idegen szavak és nevek jegyzéke, kiegészítve ezek magyarázatával. A másik egy sajátos tárgymutató, amely a teológiai fogalmak, a biblikus témák, valamint a személynevek és a hozzájuk kapcsolódó események közötti eligazodást segíti. A mutatók összeállítása azt sugallja, hogy Káldi főként papoknak szánta bibliafordítását – így az *Oktató intést* is –, hiszen elsősorban nekik lehetett szükségük ezekre a segédletekre, mindenekelőtt a hitoktatásban és a prédikációírásban.

Káldi az *Oktató intést* nyomtatott szövegét nem látta el a megírás idejét jelző keltezéssel, közvetett bizonyítékok alapján azonban egyértelmű, hogy a vitairat 1626-ban született. Művének 43. lapján Káldi az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* második kiadásának egyik szakaszára utal, ez pedig 1623-ban jelent meg. Mivel Káldi igen elfoglalt volt ebben és a következő években, így valószínűsíthető, hogy az *Oktató intést* megírására csak bécsi tartózkodásának idején, 1626-ban nyílt alkalma. Az is elképzelhető, hogy a vitairat egy hirtelen ötletből született – kihasználható a rendelkezésre álló szabad nyomdai kapacitást. Ezt bizonyíthatja, hogy az *Oktató intést*ről nem tesz említést sem Pázmány érsek (1625. április 3.), sem Argenti tartományfőnök (1625. szeptember 4.) nyomtatási engedélye: Káldi vitairata tehát ezek kiadása után született, ami egyébként nem teszi kétséggé, hogy keresztülment a rendi cenzúrán. Emellett az is feltűnő, hogy az *Oktató intést* új ívjelzéssel és lapszámozással került be a kötetbe. Úgy tűnik tehát, hogy Káldi vitairata röviddel a Szentírás-fordítás kinyomtatása előtt (vagy azzal egy időben) keletkezett.

⁶ RMK I, 551; RMNy II, 1352.

⁷ Vö. BITSKEY István, Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia, Századok, 1981, 742–743.

A *Szent Biblia* és az *Oktató intése* külföldi nyomtatásának oka bizonyosan a magyarországi katolikus nyomdák siralmas helyzetében keresendő. A nagyszombati nyomda a történelem viharainak lett áldozata, így 1620 és 1635 között – tudomásunk szerint – egyetlen kiadvány sem készült a városban. 1626-ból olyan munkát sem ismerünk, amely a pozsonyi jezsuita nyomdából került volna ki.⁸ Ebben az évben tehát Magyarországon egyetlen katolikus nyomda sem működött. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy a bécsi nyomdász az itthoniaknál olcsóbban és jobb kivitelben tudta elkészíteni Káldi műveinek kiadását.

Az *Oktató intése* megírásának fő oka az lehetett, hogy Káldi – a korban általánosan elterjedt példát követve – tudományos igényű kísérőirattal akarta ellátni Biblia-kiadását.⁹ Így kívánta megvédeni fordítását az előre látható és várható támadásoktól, miközben paptestvéreinek filológiai kiművelése révén, közvetetten híveit is szeretne volna elriasztani a protestánsok Bibliájától. Mindez az *Oktató intése* 43–44. lapjáról is kiderül.

Káldi vitairata – mivel a katolikus bibliafordítással együtt, azzal egy kötetben adták ki – igen széles olvasóközönséghez jutott el. A könyvjegyzékek tanúsága szerint az *Oktató intése* bekerült a magánkönyvtárakba, az iskolai és az egyházi gyűjteményekbe egyaránt.¹⁰ Katolikusok és protestánsok egyformán ismerhették, a királyi Magyarországtól Erdélyig. A mű számos példányát ma is protestáns egyházi könyvtárak őrzik. Bizonyos, hogy Káldi vitairata nemcsak a kortárs teológusokhoz (a szerző által megcélzott olvasókhoz), hanem a polgári rétegekhez is eljutott, akiknek meggyőzésére egyébként igen alkalmas lehetett.

Az *Oktató intése* 1626-os megjelenése nem a véletlen műve: egy bibliai filológiával foglalkozó vitairat megírása ekkor vált igazán aktuálissá. Nyilvánvaló, hogy a protestantizmust alapjaiban megrengetni akaró katolikus egyház leghatásosabban úgy érthette volna el célját, ha be tudja bizonyítani a református Biblia hamisságát. Az első magyar nyelvű katolikus Szentírást viszont csak ebben az évben adták ki. Ha Káldiék hamarabb intéznek támadást a protestánsok fordítása ellen, az valószínűleg nemhogy eredménytelen, de káros lett volna, hiszen a katolikus érvelés hitelességét éppen a saját verziójú bibliafordítás léte biztosíthatta. Az sem volt elhanyagolható szempont, hogy egy ilyen vitairat a legnagyobb hatást akkor érthette el, ha magával a Szentírási-kiadással együtt publikálták.

Dengelegi Péter a Káldinak írt választ 1630-ban, a következő címlapszöveggel jelentette meg: „Rövid anatomia, mellyel a nagy szombati Kaldi György papnak a Szent Biblia felől való oktató intese, mellyet az ő tőle magyar nyelvre fordítottat Bibliajának sar-

⁸ A pozsonyi nyomda, amely ekkor már a jezsuitáké volt, a rendelkezésre álló adatok alapján 1625-ben mindössze két kisebb terjedelmű művet jelentetett meg (Pázmány imádságos könyvét és egy rituálét), s legközelebb csak 1629-ben adott ki könyvet (az 1629-es nagyszombati zsinat határozatait).

⁹ A Szentírási-kiadásokat kísérő előszók írása külföldön nem csupán a protestánsoknál volt gyakorlat, hanem a katolikus bibliatudósok körében is. Káldi Szentírásiához valószínűleg azért nem csatlakozott külön előszó, mert ennek szerepét az *Oktató intése* vette át.

¹⁰ A szegedi Adattár sorozat könyvtárjegyzékeket közlő kötetei bőségesen tartalmaznak adatokat Káldi vitairatára vonatkozóan. Így például a 13., 14., 15., 16/2., 16/3. sorszámú kötetek is.

kához biggyesztet, minden reszeiben megh vizsgálta, és egyczersmind Karolyi Gaspar és Szenci Molnár Albert az ő hasznos munkajokkal edgyütt patvaros nyelvenek ostarozasa alol fel szabadittatnak, az nagy Istennek segedelméből, Dengelegi Peter által, Feier-Varat 1630, Effmurd. „¹¹

A mű önálló kötetként jelent meg. Nyomtatását Lignicei Effmurd Jakab végezte 1630-ban Gyulafehérvárott, a fejedelmi nyomdában. A kötet terjedelme 388 lap, nyolcadrét íveken. A könyv címlapjának hátán idézetet olvashatunk a Bibliából és Petrus Molinaeustól. Ezután következik a Kolozsvárott, 1628 húshagyókeddjére¹² keltezett ajánlás, melynek címzettje Igaz Gáspár. Ezt latin nyelvű köszöntő versek követik Szenci Molnár Albert, Keresztúri Pál, Dengelegi Balázs és Kecskeméti György tollából. Szenci Molnár *Tetrastichon Latinum* című verse után annak magyar nyelvű parafrázisát is megtaláljuk. A kötet következő része a sajtóhibák jegyzéke. Ezután kezdődik a fő rész, melyben Káldi György *Oktató intésének* hitvitázó módszerekkel megírt bírálata olvasható.

Valószínű, hogy az ajánlás keltezése a vitairat befejezésének időpontját adja, s Dengelegi a könyv írását már 1627-ben elkezdte. Erre enged következtetni a mű tekintélyes terjedelme mellett az, hogy könyvének ajánlásában Dengelegi a vitairat elkezdésének időpontját közvetlenül 30. születésnapjának idejére helyezi, és az is, hogy Káldi vitapartnere már ebben az évben Kolozsvárra került, s már ekkor bekapcsolódott az erdélyi református egyház tudományos életébe.

A *Rövid anatómiát* a megírást követően két évvel, 1630-ban nyomtatták ki. Ennek a késlekedésnek több oka is lehetett. Elképzelhető, hogy Bethlen Gábor politikai szempontból nem tartotta kívánatosnak a mű megjelenését, s ezért nem járult hozzá annak kiadásához. A megbékélésre törekvő politikus valószínűleg így szerette volna megakadályozni egy újabb összetűzés kialakulását. Mindez összefüggésben lehetett azzal is, hogy Bethlen igen jelentős összeggel támogatta Káldi Bibliájának megjelentetését.¹³ A késlekedés másik oka a kolozsvári nyomda akkoriban igencsak leromlott állapota lehetett: nem ismerünk olyan nyomtatványt, amely Heltai Gáspár egykori műhelyében 1628 és 1629 között készült volna.¹⁴ A *Rövid anatómiát* azonban némi késedelemmel mégis sikerült Erdélyben kinyomtatni. Dengelegi végül valószínűleg azért döntött az 1620-tól működő fejedelmi nyomda mellett, mert az csupán 20 km távolságra volt alvinci otthonától, ahová már 1628-ban átköltözött Kolozsvárról.

Dengelegi a *Rövid anatómia* megírásának legfőbb okául – művének ajánlásában – Igaz Gáspár erre vonatkozó felkérését és az iránta táplált hála érzését nevezi meg. Igaz Gáspár váradi származású, de régóta Kolozsváron élő jómódú református polgár volt, aki

¹¹ RMK I, 592; RMNy II, 1467.

¹² Ez a nap az RMNy II. szerint március 9-e volt.

¹³ BITSKEY, i. m., 742–743.

¹⁴ Az RMNy II. adataiból a következők derülnek ki. Heltai Gáspár egykori nyomdájának kiadásában 1627-ből mindössze egy mű maradt fenn (egy verses szerelmi história), s Kolozsváron legközelebb csak 1630-ban jelentettek meg általunk is ismert kiadványt (egy I. Rákóczi Györgyhez írt munkát).

vagyonából támogatta – többek között – Dengelegi külföldi tanulmányait is. Róla egyébként hazatérte után sem feledkezett meg, s további segítséget nyújtott neki.¹⁵

Dengelegi olvasóközönségéről igen keveset tudhatunk, a könyvjegyzékek nem tartalmaznak számottevő és értékelhető adatokat a *Rövid anatómiáról*.¹⁶ Nyilvánvaló, hogy Dengelegi könyvének elterjedését számos tényező gátolta. Bizonyos, hogy Bécsből könnyebben jutott el valami Kolozsvárra, mint fordítva – Dengelegi vitairata tehát a földrajzi tényezők és a politikai elszigeteltség miatt sem válhatott ismertté a teljes magyar közvélemény előtt. Ráadásul az is akadályozta a *Rövid anatómia* széles körű elterjedését, hogy önálló kötetként jelent meg, nem pedig valamely tekintélyes példányszámú, nagy érdeklődésre számot tartó könyv – például egy Biblia-kiadás – függelékeként. Mindezek alapján csupán annyit feltételezhetünk, hogy Dengelegi olvasói Erdély protestáns szellemű és hitű, főként laikus polgárainak köréből kerültek ki.

A *Rövid anatómia* megjelenítése igen aktuális volt az 1620-as évek végén. Dengelegi műve gyorsan reagált Káldi vitairatára, amely tulajdonképpen az első igazán filológiai vértetű támadásnak tekinthető a protestáns Biblia ellen. Mindenképpen jelentős teljesítmény, hogy az *Oktató intése*re, melyet csak két évvel azelőtt adtak ki, máris megszületett a protestánsok válasza, és nem is a királyi Magyarországon, hanem Erdély református egyházában.

Néhány szót érdemes szólni a *Rövid anatómia* megjelenését köszöntő versekről is, melyek a mű ajánlása után olvashatók. A rövid terjedelmű, egy kivételével latin nyelvű költemények közül az első kettő Szenci Molnár Albert műve. A *Tetrastichon Latinum* arra biztatja Dengelegit, hogy folytassa a „jó szolgálatot”, az elavult dogmákat ostromolja továbbra is igaz fegyverrel, hogy azok minél hamarabb megsemmisüljenek. A *Hunniadicum* tulajdonképpen az előző vers parafrázisának tekinthető, bár erőteljes nyelvezete és szókimondása mindenképpen elűt az előkép emelkedettebb hangnemétől. A gyulafehérvári kollégium rektora, Keresztúri Pál egy latin nyelvű disztichonnal köszöntötte a *Rövid anatómia* íróját. Keresztúri verse Káldinak a katolikus Biblia fogatkozásait mentegetni akaró igyekezetét gúnyolja. Dengelegi Balázs – aki Dengelegi Pétert testvérének nevezi – egy tetrasztichonban biztatja a „Múzsákkal körülvett” író, hogy folytassa tovább Káldi mesterkedéseinek leleplezését, s így szerezzen magának elismerést. A leghosszabb köszöntő verssel Kecskeméti György tisztelte meg Dengelegit. A nyolcsoros, disztichonokból álló mű kiemeli Dengelegi fiatal korát, tehetségét és érényeit, s azt kívánja, hogy ez az érényesség jelenjen meg a *Rövid anatómia* lapjain is. Kecskeméti György – igen egyszerűen – „barátjának” ajánlja versét. Ezek a Dengelegihez írt köszöntő versek egyértelműen jelzik: a vitairat mögött ott állt az erdélyi református egyházi értelmiség színe-java.

A *Rövid anatómia* keletkezésének hátterét vizsgálva fölmerül a kérdés: volt-e szerepe Szenci Molnár Albertnek a vitairat megszületésében? Nyilvánvaló, hogy a Káldi *Oktató intése*re szánt református válasz megírása elsősorban Szenci Molnár feladata lett volna,

¹⁵ Az Igaz Gáspárra vonatkozó adatok forrása egyrészt a *Rövid anatómia* ajánlása, másrészt pedig HEREPEI János írása (i. m., 304).

¹⁶ Az Adattár kötetekben mindössze egy adatot találtam Dengelegi vitairatára vonatkozóan (16/2, 125).

hiszen a jezsuita teológus őt személy szerint is támadta művében. Ez a válasz azonban nem született meg. Dézsi Lajos kutatásaiból¹⁷ tudjuk, hogy Szenci Molnár csak 1629-ben került Kolozsvárra, de ekkor Dengelegi már Alvincen volt. Az is bizonyos, hogy az itt eltöltött évek igen sok elfoglaltsággal terheltek meg őt. Ekkor készítette a *Discursus de summo bono* fordítását, és jelentős tevékenységet fejtett ki a gyulafehérvári kollégium megszervezésében. A sok feladat mellett azonban személyes sorsának nyomorúságai – az anyagi és az egészségügyi gondok – is arra készíthették Szencit, önálló vitairat írása helyett elégedjen meg azzal, hogy köszöntő verseivel a maga tekintélyét kölcsönözheti Dengelegi már korábban elkészült művének. Szenci ily módon teljes mértékben Dengelegire hagyta az *Oktató inté*s megválaszolásának feladatát. Azt a feltételezést viszont, amely szerint a *Rövid anatómia* kifejezetten Szenci Molnár ösztönzésére keletkezett, a kronológián túl maga Dengelegi cáfolja meg, amikor könyve előszavában Igaz Gáspár hozzá intézett és vitairat írására szóló felkérését emlegeti (amire korábban már mi is utaltunk).¹⁸

Az *Oktató inté*s és a *Rövid anatómia* – a nyilvánvaló tartalmi összefüggések mellett – szerkezeti és formai szempontok alapján is párhuzamba állítható egymással. Káldi György vitairata 20 fejezetből áll. Ez a felosztás világos és könnyen áttekinthető formát ad a műnek. Egy fejezetben Káldi általában egy témát tárgyal, de az előfordul, hogy egy probléma kifejtése több fejezetre is kiterjed. A vitairat bevezető és befejező része nem foglal el külön szerkezeti egységet, ezeket Káldi az első, illetve a huszadik fejezet szövegébe illesztette be. A *Rövid anatómia* kompozíciója – noha híven követi az *Oktató inté*s szerkezetét – nem lett ilyen könnyen áttekinthető: Dengelegi ugyanis kétféle tagolást alkalmazott párhuzamosan. Az egyik felosztás négy részre bontja a vitairatot, annak alapján, hogy Dengelegi – tematikai szempontból – így osztja fel az *Oktató inté*st is. A másik tagolás viszont Káldi művének fejezetbeosztásából indul ki, s a felvetett problémák számának megfelelően Dengelegi könyvét 14 kérdésre (fejezetre) bontja.

	<i>Oktató inté</i> s	<i>Rövid anatómia</i>
– bevezetés	I. fejezet	ajánlás
– Isten megismerésének módja és eszközei	I. fejezet	I. kérdés
– a Biblia méltósága	II. fejezet	Az <i>Oktató inté</i> s első részéről
– régi és új tévelygések	III. fejezet	II. kérdés és az <i>Oktató inté</i> s második részéről
– Szenci Molnár Albert <i>Elöljáró beszédének</i> vizsgálata	IV. fejezet	III. kérdés

¹⁷ DÉZSI Lajos, *Szenci Molnár Albert*, Bp., 1897, 214–218 (Magyar Történeti Életrajzok, 3).

¹⁸ *Rövid anatómia*, 6a–b.

	<i>Oktató intézés</i>	<i>Rövid anatómia</i>
– Károlyi Gáspár <i>Elöljáró beszédének vizsgálata</i> a. a Biblia szabad olvasása b. a <i>Vulgata</i> hitelességének vizsgálata	V–VIII. fejezet IX–XIV. fejezet	IV. kérdés V–IX. kérdés
– a Károlyi-Biblia hitelességének vizsgálata	XV–XX. fejezet	X–XIV. kérdés
– befejezés	XX. fejezet	Az <i>Oktató intézés</i> utolsó részéről

Az *Oktató intézés* elején Káldi Isten megismerésének két útjáról értekezik. Az egyik lehetőség a teremtmények szemlélésén alapul, a másik pedig a Biblia tanulmányozását jelenti. Tökéletes istenismeretet viszont csak az utóbbi adhat. Káldi a Szentírást gazdagságnak, orvosságnak, fegyvernek és gyönyörűségnek nevezi, majd hozzáteszi: ezt a kincset a katolikus egyház mindig hűséggel őrizte, és minden hamisítástól megóvta. Az *Oktató intézés* szerint a hitbéli tévelygések közül a Bibliával kapcsolatosak a legördögibbek, s ezektől megszállottak a „mostani újítók” is: Károlyi és Szenci Molnár saját dicsőségüket keresték, amikor meghamisított Szentírás-kiadásait elkészítették. Káldi leírja, maga is látott kétszáz évvel korábbi magyar nyelvű bibliafordítást, ezért méltatlannak tartja Szenci vádaskodását, amely a katolikus egyházat éppen ennek hiányáért kárhoztatja.

Az *Oktató intézés* ezután Károlyi Gáspár előszavának „megrostálására” kerít sort. Káldi szerint nincs isteni parancs arra, hogy mindenkinek olvasnia kelljen a Szentírást: a tanítás hallgatása és megtartása önmagában elegendő az üdvösséghez. Ha Isten azt akarná, hogy mindenki olvassa szavait, akkor azt is megparancsolta volna, hogy mindnyájan megtanuljunk olvasni. Káldi egy másik érve szerint Mózes idejéig semmit nem írtak le, s a tanítást szóban adták tovább. Arra is felhívja a figyelmet, hogy számos szentírási könyv elveszett, s ezt még a protestánsok is elismerik. Káldi fejtegetései állandóan ugyanarra a pontra térnek vissza: a katolikus egyház szerinte soha nem tiltotta a Szentírásnak sem az olvasását, sem a fordítását – noha ez volt Károlyi legfőbb vádjá a katolikusok ellen. Káldi ezzel a kérdéssel kapcsolatban néhány veszélyre is fel akarja hívni olvasói figyelmét. Egyrészt úgy véli, törekedni kell arra, hogy a hívek kezébe „helyes és igaz” fordítás kerüljön. Másrészt pedig kijelenti, nem mindenki lelkének válik javára a Biblia-olvasás, hiszen minden eretnokség a Szentírás téves értelmezésén alapul, ennek pedig fő oka a tudatlanság és a válogatás. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a Biblia helyes értelmezéséhez szükség van a tanítók segítségére, s ezt elsősorban az egyházi hagyomány biztosíthatja számunkra. Káldi szerint az is elképzelhető, hogy a protestáns vádakkal ellentétben nem a *Vulgata* latin szövege romlott meg, hanem a héber–görög nyelvű eredeti.

Az *Oktató intézés* ezután – Károlyit követve – rátér a *Vulgata* hitelességének vizsgálatára. Káldi szerint hamisan vádol Károlyi, amikor azt írja, hogy a *Vulgatát* sok helyen bővítették, megtoldották. Úgy véli, a felrótt kiegészítések egy része nyomtatási hiba, a

fordítótól származó magyarázat; másik része pedig olyan kiegészítés, amely a csonka szöveg tartalmi összefüggéseiből következtethető ki. Káldi tagadja, hogy a katolikusok megcsonkították volna a deák Biblia szövegét. Szerinte az úgynevezett csonkítások egy része olyan magyarázat, amelyet feleslegessé tesz a szöveg egyértelműsége vagy belső összefüggése; másik része olyan ismételtes, amely ugyanazt mondja el másodszer is, csupán más szavakkal; a harmadik csoportba pedig azok a részletek tartoznak, amelyek létezéséről az ókeresztény atyák sem tettek említést. Károlyi Gáspár homályossággal is megvádolta a deák Bibliát, Káldi szerint viszont ennek oka nem a fordítás gyengeségében rejlik, hanem a Szentírás eredeti nyelvezetében. A problémát – úgy véli – csak akként lehet megoldani, ha az értelmezéshez felhasználjuk a különböző korok keresztény tanítóinak műveit. Károlyi szerint a pápisták meghamisították a Szentírás szövegét, Káldi azonban erre is igyekszik megfelelni. Véleménye szerint a kifogásolt részletek a különféle kiadásokban és a „szakirodalomban” többféle változatban léteznek, de ezek jelentése nyelvi és teológiai értelemben egyaránt azonos: a hangoztatott probléma tehát valójában nem is létezik. Károlyi következő érve szerint a katolikusok saját teológiájuk tanításához szabták a *Vulgata* szövegét, s ennek bizonyítására három példát mutat be ajánlólevelében – Káldi elsősorban az egyházatyák írásaira és a zsinatok határozataira hivatkozva igyekszik ezeket megcáfolni.

Káldi *Oktató intése* ezután áttér a Károlyi-féle Biblia kritikájára. A jezsuita szerzetes ennek során ugyanazt igyekszik rábizonyítani a Vizsolyi Bibliára, mint ami alól az ímént még a *Vulgatát* akarta tisztázni. Káldi megállapítása szerint a gönci prédikátor új Bibliát „koholt”, azaz hamisított. Szerinte Károlyi egymaga jóval többet rontott a Biblia szövegén, mint a katolikus tudósok együttesen. Káldi úgy látja, ellenfele – bűnös módon – értékeesebbnek tartja saját glosszáit, mint magát a Szentírást. Ha ez még sincs így, akkor viszont feleslegesek a jegyzetek, hiszen az értelmezés nehézségeit nem szüntetik meg. A vita e fejezetében utoljára forrásainak rossz megválasztása miatt éri kritika a Vizsolyi Biblia fordítóját: Káldi szerint Károlyi olyan szerzők és fordítók írásait használta fel munkája során, akiknek műveit még a protestáns teológusok sem fogadják el megbízhatónak. Káldi bizonyos abban is, hogy Károlyi sok helyen megtoldotta magyar nyelvű Szentírását. A protestánsok szerint a Biblia értelme igen homályos, és ezért szükségesek a megértést segítő kiegészítések, melyeket egyébként is eltérő betűtípussal nyomtatnak. Káldi viszont úgy véli, ha a Szentírást mindenkinek olvasnia kell – ahogyan a protestánsok tanítják –, akkor az nem lehet nehezen értelmezhető, tehát a toldásokra sincsen szükség. Másrészt pedig az sem kerülte el a figyelmét, hogy ellenfelei egyre inkább kezdenek felhagyni az eltérő betűforma alkalmazásának szokásával. Káldi szerint egyébként Károlyi nemcsak betoldott részeket a Szentírás szövegébe, hanem számos esetben meg is csonkította azt, olykor egész könyveket lopva el Isten ígéből. A jezsuita bibliatudós nem érti, honnan tudják a protestáns teológusok olyan biztosan, hogy ezek a könyvek nem isteni sugallatból születtek, hiszen hitelességük mellett szól számos zsinati határozat és patrisztikus mű is. Káldi szerint a protestánsok azért hagyták ki Szentírásukból ezeket a részeket, mert tartalmuk dogmatikai jelentőségű, és könnyedén megcáfolhatnák a reformált vallás egész hitrendszerét. Az *Oktató intése* következő fejezetében Káldi azzal

érvel Károlyi ellen, hogy Szentírás-fordítása homályos, nehezen érthető. A továbbiakban pedig az a kérdés is fölmerül: meghamisította-e Károlyi a Bibliát vagy sem? Káldi természetesen azon a véleményen van, hogy ellenfele számtalan hibával – mégpedig *szándékos* félrefordításokkal – terhelte meg Szentírását, még a többi kálvinista Bibliához képest is: így akart nem egy dogmatikus jelentőségű részt eltüntetni a szövegből.

Az *Oktató intése* utolsó fejezetében Káldi ügyes fogással vitaanyaggá minősíti a Vízszolyi Biblia összes glosszáját. Ez lehetővé teszi számára, hogy a maga sajátos szempontja alapján áttekintse a katolikusok és a protestánsok közötti legfontosabb vitapontokat. Ily módon az eddig főként ajánlásokkal folytatott vitát kiterjeszti mintegy a protestáns Biblia és hittudomány egészére. Az emberi szabad akarat kérdésének eldöntéséhez Káldi a Genézis szavait hívja segítségül, a jó cselekedeteknek az üdvösség elérésében betöltött fontos szerepét pedig Tóbiás könyvével igazolja. Vitatott kérdés a tisztítótűz létezése is – a jezsuita teológus a Makkabeusok második könyvével és logikai érvekkel igyekszik meggyőzni olvasóit. Ezután az evangéliumi tökéletesség, a szüzesség és a szegénység vállalásának kérdése kerül sorra. Káldi szerint az ember elkötelezheti magát a jóra, s ezzel érdemeket is szerezhet az örök életre – szemben a protestáns prédikátorok példájával, akik sokkal bűnösebb életet élnek, mint a fogadalmas szerzetesek, s csupán azért kárhoztatják az önként vállalt tisztaságot, mert ők maguk alkalmatlanok rá. A szegénységről szólva Káldi a törvénytisztelő ifjú alakját és Jézus hozzá intézett szavait idézi fel. Ezután a szentségek kerülnek sorra: a keresztség megigazító ereje, Krisztus valóságos jelenléte az oltáriszentségben, végül pedig az egyházi rend. Ez utóbbival kapcsolatban Káldi nem mulasztja el megismételni a tridenti zsinat tételét: a papok tanításának hitelessége és az általuk kiszolgáltatott szentség érvényessége független erkölcséiktől és életmódjuktól. Káldi szerint a katolikus papok hivatásának megkérdőjelezésével Károlyi célja az, hogy az egyszerű hívekkel elfeledtesse az újitók gyalázatos életét, és hamis tanításukat kritika nélkül befogadtassa velük. A böjt üdvösséges hatásának taglalása után a parancsok megtarthatóságáról szól Káldi. Ehhez Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levelét idézi, bizonyítva, hogy az igenis lehetséges. A jezsuita tudós hasonlóan vélekedik a tökéletesség kérdéséről is. A szentekkel kapcsolatban Káldi azt rója fel Károlyinak, hogy glosszáiban ok nélkül gyalázza és vádolja őket. Ezután az őrangyalok létezéséről, Péter apostol primátusáról esik szó, majd arról, hogy Isten akar-e minden embert üdvözíteni. A fejezet utolsó részében a kiközösítés lehetőségének és alkalmazásának kérdései kerülnek sorra.

Káldi az *Oktató intést* azzal zárja, hogy Károlyi Gáspár Bibliáját hazugnak nevezi, és minden „gyenge hitű” keresztény hívőt eltilt annak olvasásától.

Dengelegi Péter *Rövid anatómiájának* első része hasonló gondolatokat fejt ki Isten megismerhetőségéről és a Szentírás méltóságáról, mint Káldi az *Oktató intése*ben.

Dengelegi szerint a katolikus egyház azért használta és magasztalta évszázadokig a latin nyelvű Bibliát, mert tudatlansága miatt nem is ismerte a héber–görög nyelvű eredetét. Másrészt a *Vulgata* szövegét az egyház soha nem tette autentikussá – még Pázmány szerint sem –, csupán annak méltóságát nyilvánította ki. Ráadásul ebben a fordításban

számos hiba van, amit a katolikus teológusok is elismernek. A református prédikátor ezután visszatér Káldinak arra a megjegyzésére, miszerint tilos és bűnös dolog a Bibliát korrigálni. Ebben az esetben vajon mi lesz a sorsa Sixtus és Kelemen pápáknak – teszi fel a kérdést –, akik a Szentírásból újabb és újabb javított kiadásokat készítettek? Dengelegi válasza nem kétséges. Mindezek után a *Rövid anatómia* szerzője – mintegy konklúzióként – kijelenti, hogy Káldi téved, amikor azt írja, hogy a Károlyi-féle fordítás nem érdemli a Biblia nevet. Szerinte a dolog éppen fordítva áll: a *Vulgata* az, amely nem méltó a Szentírás névre.

A *Rövid anatómia* következő része Szenci Molnár Albert ajánlólevelének értelmezése. Dengelegi szerint Káldi alaposan félreértette Szenci írását, amely nem öndicséret, ráadásul joggal kifogásolja a magyar nyelvű bibliafordítás lassú elkészültét, hiszen minden protestáns országban hamarabb jelent meg a Szentírás nyomtatásban és nemzeti nyelven, mint nálunk. Egyébként Dengelegi kétségbe vonja Káldi állítását a két évszázaddal korábban született állítólagos katolikus bibliafordításról, mert szerinte azt senki nem látta rajta kívül.

Dengelegi ezután rátér Károlyi Gáspár előljáró beszédének védelmére, a Biblia szabad olvasásának kérdésére. A szerző azzal igyekszik helyreállítani a héber–görög szöveg tekintélyét, hogy kijelenti, soha nem azt igazították a *Vulgatához*, hanem éppen fordítva – amint ezt számos katolikus teológus is elismeri. Dengelegi szerint a katolikus egyház kétszínű játékot űzött eddig: egyrészt a hivatalos pápai megnyilatkozások alapján a Biblia olvasása valóban nem volt tilos (például IV. Pius pápa *Regulája* szerint), ugyanakkor az alsóbb egyházi szervek senkinek sem engedélyezhették még a Szentírás birtoklását sem. Dengelegi szerint Káldi valójában mindenkinek szeretné megtiltani a Biblia olvasását, de mivel ezt már nem teheti, ezért azzal érvel, hogy az veszélyeket rejt magában. Ez a kijelentés viszont ellentmondásra vezet: ha a Biblia olvasása veszélyes, akkor miért engedik meg; ha viszont nem veszélyes, bárki szabadon gyakorolhatja! Káldi szerint a Szentírásban nincsen parancs Isten szavának olvasására, Dengelegi azonban úgy véli, a Bibliában a szöveg *szelleméből* következő parancsok is vannak, ez pedig azok közé tartozik. A prédikátor következtetése így szól: Isten egyeseket a Szentírás olvasása által, másokat anélkül üdvözít – vagyis nem kizárólag úgy, mint egykor a régieket –, Káldi pedig nem kritizálhatja az ő szándékát. Dengelegi végül kijelenti, a Biblia tanulmányozásához nem szükséges a tanítók segítsége.

A *Vulgata* feltételezett toldásaival kapcsolatban Dengelegi felrója, hogy a katolikusok az Ószövetség tekintetében vitás kérdések esetén a *Septuaginta* szövegét követik. A *Rövid anatómia* a fordító által betoldott magyarázatokkal kapcsolatban is ellentmondásra hívja fel a figyelmet: Káldi éppen azzal büszkélkedett korábban, hogy a katolikusok még glosszákat sem írtak a Bibliához, itt pedig arról van szó, magába a szent szövegbe toldottak be embertől származó szavakat. Dengelegi természetesen egész könyveket is a bővítések közé sorol – Tóbiás, Judit, Eszter könyvét stb. –, hiszen a protestánsok ezeket nem tartják protokanonikusoknak. Dengelegi a deák Biblia csonkításával kapcsolatban megjegyzi: ezeket az úgynevezett „felesleges részeket” számos katolikus Biblia-kiadás is tartalmazza, elhagyásuk tehát nem indokolt. Az egyházatyákra való hivatkozást azért

nem fogadja el, mert ők nagyon sok mindenről nem írtak, ami ennek ellenére benne van a Szentírásban. A fejezetet Dengelegi annak megállapításával zárja, hogy nagy bűn a Biblia meghamisítása, de még nagyobb az ilyen Szentírást hitelesnek mondani. A *Rövid anatómia* szerint a Szentírásban vannak olyan homályos részletek, amelyeket egyáltalán nem lehet értelmezni. Ez azonban nem veszélyezteti üdvösségünket, miként a Biblia szövege mögött rejtőző teológia némely pontjának megfejthetetlen titokzatossága sem. Filológusként Dengelegi itt arra hívja fel a figyelmet, hogy ószövetségi szöveget nem a görög nyelvű változatból, hanem a héberből kell fordítani, s hogy ennek alapján a *Vulgata* nem méltó arra, hogy egyformán hitelesnek tartsák a héber–görög eredetivel. Károlyi szerint a Szentírás szövegét meghamisították a pápisták, s ezzel Dengelegi is egyetért, hiszen minden héber és görög nyelvű kézirat a protestánsok Bibliájának szövegével egyezik meg. Ráadásul maguk a katolikusok is bevallották, hogy többször kellett kiigazítaniuk Szentírásukat – az ősi szövegeknek megfelelően. Károlyi azzal is vádolta a katolikusokat, hogy a *Vulgata* szövegét saját teológiájuk tanításához szabták. Dengelegi szerint a Károlyi által említett részletek valóban egytől egyig hamisítások. Érvelésében – Káldihoz hasonlóan – ő is az egyházatyák írásaira hivatkozik, s felteszi a kérdést: szabad-e Káldinak azokat felülbírálni?

Dengelegi ezután áttér a Károlyi-féle Biblia védelmére. Káldi első érve szerint a gönci prédikátor új Bibliát „koholt”. Dengelegi ekkor az atyákra hivatkozik, akik senkit nem kötöttek valamely Szentíráshoz, hiszen korukban – számukra természetes módon – többféle szövegváltozat is létezett: ennek most sem kellene másképp lennie. Dengelegi úgy véli, Károlyi nem akart ugyanolyan méltóságot szavainak, mint a Biblia szövegének – ez csupán Káldi rágalma. A forrásokkal kapcsolatban annyit jegyez meg, hogy Szent Jeromos is számos munkát felhasznált fordításának készítése során, ráadásul a Károlyi által konkrétan megnevezett források egyáltalán nem olyan rosszak és hamisak, mint amilyeneknek Káldi tartja őket. Az *Oktató intés* azt is felröptette Károlynak, hogy sok helyen megtoldotta magyar nyelvű Szentírását. Dengelegi kijelenti: senki nem állította, hogy a gönci prédikátor fordítása hibátlan, egyébként pedig a Káldi-féle Biblia sokkal több és súlyosabb tévedést tartalmaz, mint a református Szentírás. Dengelegi szerint nincs olyan protestáns Biblia-kiadás, amelyben ne eltérő betűvel szedték volna a toldásokat, miközben a katolikusok ebben az esetben is éppen azt teszik a maguk Szentírásával, amit Károlyinál kifogásolnak: nem jelölik meg benne szövegjavításait. A Biblia megcsonkításával kapcsolatos Káldi-féle vádat Dengelegi Kajetán bíborosra (1567–1616), Montanusra (1596–1676) és más katolikus teológusokra hivatkozva igyekszik megválaszolni. Szerinte ők mindnyájan apokrifeknek nevezik Tóbiás, Judit, Eszter és mások könyveit. Dengelegi végezetül Szent Péter apostol szavait idézi Káldi emlékezetébe, melyek szerint minden hiteles könyv a próféták tollából származik – márpedig a vitás sugalmazottságú könyvek jóval az utolsó próféta halála után keletkeztek. Dengelegi szerint a Vizsolyi Bibliát Káldi azért vádolja homályossággal, mert így szeretné elpalástolni a *Vulgata* hasonló fogyatkozásait. A vitatott részletekkel kapcsolatban annyit jegyez meg: Károlyi fordítása pontosan megegyezik Pagninus és Montanus katolikus Bibliájával, tehát ha van Szentírás, amelyik hamis, akkor a Káldié az. A *Rövid anatómia* következő részében

Dengelegi azt vizsgálja, hogy meghamisította-e Károlyi a Bibliát vagy sem. Véleménye szerint Káldi nevetnivalóan jelentéktelen dolgokat kifogásol Károlyi szövegében. Úgy gondolja, ezek az eltérések nem érintik sem a hit, sem az erkölcs dolgait. Számos példát hoz, melyek azt bizonyítják, éppen Káldi fordítása az, amelyik hemzseg az ilyen hibáktól, még más katolikus Bibliákkal összevetve is.

Dengelegi a *Rövid anatómia* utolsó előtti részében a Szentírás szövegéhez illesztett Károlyi-féle glosszákat igyekszik megvédeni Káldi szigorú és súlyos vádjaitól. Dengelegi alapelveként szögezi le: ha a glosszákból van is hamisság, az a Biblia igazságát és tisztaságát nem sérti. Ezután a szerző ugyanúgy veszi sorra az egyes teológiai problémákat, ahogyan Káldi tette az *Oktató intéz* lapjain. A szabad akaratral kapcsolatban Dengelegi azt állítja, hogy annak létezését a reformátusok sem tagadják, csupán akkor, ha valaki már megátalkodott a bűnben. A jó cselekedeteknek az üdvösség elnyerésében betöltött szerepéről szólva Dengelegi tagadja azok jelentőségét, hiszen a gyermekeknek sincsenek érdemeik, mégis üdvözülnek. A purgatórium létezését – Káldi ellenében – Dengelegi továbbra is kétségbe vonja, hiszen még Bellarmino is elismeri, hogy nincsen rá bizonyíték: a Biblia szerint csak pokol és mennyország van. Az evangéliumi tökéletesség eszközei közül elsőként a szüzesség kérdése kerül szóba. A gazdag ifjú példájával kapcsolatban Dengelegi úgy véli, hogy nem a szegénység az igazi erény, hanem annak vállalása, vagyis Isten akaratának önkéntes és szívből jövő teljesítése. A keresztségről szólva Dengelegi azt mondja, hogy a szentség felvétele során nem a vízzel való leöntés szertartása tisztít meg, hanem maga Krisztus. A református prédikátor szerint az úrvacsora színeiben a Fiúisten teste és vére nincs jelen valóságosan. Az utolsó kenetet Dengelegi azért nem tartja szentségnek, mert nem Jézus alapította. A papi hivatalról szólva csupán annyit jegyez meg, hogy annak igazi meggyalázói maguk a katolikus papok. A bűjtöléssel kapcsolatban Dengelegi azt állítja, hogy a protestánsok egyáltalán nem ellenzik, sőt dicsérik az önmegtagadásnak ezt a fajtáját – noha szükségesnek tartják imádsággal is kiegészíteni azt. A parancsok megtartása nem nehéz, mégis lehetetlen, hiszen senki sem büntelen – állítja Dengelegi. A szentek meggyalázására vonatkozó vádat határozottan visszautasítja, de kiemeli: a szentek is követtek el bűnöket. Dengelegi ezután még kifejti, hogy – Káldival ellentétben – nem hisz sem az őrangyalokban, sem Péter primátusában. Arról pedig, hogy Isten minden embert üdvözíteni akar, nem a protestánsok beszéltek először – írja Dengelegi, és sorra veszi Szent Pál erre utaló kijelentéseit. Végezetül annak a véleményének ad hangot, hogy a kiközösítés hatalmát veszedelmes dolog egy emberre bízni.

A *Rövid anatómia* utolsó részében Dengelegi elismeri, hogy Károlyi Bibliájában lehetnek hibák, de hozzáteszi: súlyos tévedések nincsenek a műben. A könyv végén pedig azért könyörög a szerző, hogy minden ember eljuthasson az igaz ismeretere.

A 17. század hitvitáiban részt vevő teológusok – a vitairodalom hagyományainak és alapelveinek megfelelően – műveik megírásához jelentős mértékben felhasználták tudós elődeik és kortársaik munkáit. Állításaik bizonyításakor általában szívesen hivatkoztak

nagy tekintélyű hittudósok korábban megfogalmazott véleményére – Káldi és Dengelegi azonban különböző módon és mértékben élt ezzel a lehetőséggel.

A két szerző idézési technikája mindenesetre igen hasonló: a teológiai szakirodalmat mindegyikük kétféle módon használja fel. Röviden ezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy Káldi és Dengelegi jelzett hivatkozásaikkal vagy *bizonyítják*, vagy csupán *illusztrálják* állításaik igazságát. Az előbbi módszer szerint Káldi és Dengelegi nemcsak az idézett szerző nevét jelöli meg pontosan, hanem a lapszálen közli a hivatkozott részlet lelőhelyét is: a mű címét, a fejezet sorszámát stb. A hivatkozás másik módja, hogy az idézett tekintélynek csupán a nevét írják le, s a hivatkozott szakasz lelőhelyét nem. A többféle idézési technika használatának kérdésében Bitskey István igen meggyőzően érvelt.¹⁹ Ha a szerző nagyon pontos helymeghatározást adott (jelezte a részlet fejezeten belüli elhelyezkedését is), akkor nyilvánvalóan a közelmúltban maga is olvasta a művet, hiszen a florilégiumok forrásmegjelölése nem volt ilyen pontos. Amikor a szerző a lelőhelyet csupán fejezetnyi pontossággal közölte, akkor a helymegjelölés bizonyosan egy szentenciagyűjteményből való. Végezetül pedig, ha a hivatkozás csupán egy-egy névre történt, akkor a szerző valamely – az emlékezetében még halványan élő – régebbi olvasmányélményét dolgozhatta bele művébe. A hitviták résztvevői a hivatkozások összeállításához segédeszközöket is felhasználtak. Ennek alapján a művekben szereplő idézeteket a szerzők két forrásból meríthették. Az első forrást maguk a hivatkozott teológiai munkák alkotják – ennek jelentősége azonban nem túl nagy, hiszen kevés ember képes megjegyezni mindazt, amit élete során olvasott. A második csoportba a már említett szentenciagyűjtemények és florilégiumok, illetve bibliai idézetek esetében a konkordanciák tartoznak, melyek a 17. században igen divatosak voltak, használatuk pedig széles körben elterjedt.

Káldi és Dengelegi forrásainak számbavételekor az általuk felhasznált munkákat – elfogadva Bitskey István felosztását – öt csoportba soroltuk.²⁰

Az *Oktató intés* szövegében a szentfrási idézetek nyilvánvalóan a legfontosabb bizonyítékokat szolgáltatották Káldi érveléséhez. Ezt jelzi a bibliai citátumok nagy száma is, hiszen összesen százhuszat használt fel belőlük. Az idézetek túlnyomó része – hetvennégy – az Újszövetségből származik. A konkrét számadatokból kitűnik: Káldi elsődleges újszövetségi forrásai az evangéliumok (36) voltak, de Szent Pál leveleit (26) is gyakran idézte. A negyvenhat ószövetségi citátum szintén fontos szerepet kap Káldi érvelésében. Az idézetek könyvek szerinti megoszlásából kiderül, hogy Káldi legfontosabb ószövetségi forrásai az irodalmi jellegű (18) és a történeti könyvek (17) voltak. A bibliai idézetek kiválasztásában Káldit a konkordanciák mellett valószínűleg Nicolaus Serarius (1555–1609) mainzi jezsuita exegéta *Opuscula theologica* (1611) című könyve is segíthette. Erre utaló halvány bizonyíték, hogy a könyv a maga korában hallatlanul népszerű volt – Pázmány is szívesen használta²¹ –, másrészt pedig tudjuk, hogy Káldi személyesen

¹⁹ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979, 53–57 (Humanizmus és Reformáció, 8).

²⁰ *Uo.*, 57–86.

²¹ BITSKEY, *i. m.*, 61.

olvasta és jól ismerte Serarius műveit, hiszen az *Oktató intése* lapjain több hivatkozással is utalt ezekre, melyeknek helymegjelölése egytől egyig maximálisan pontos.

A jezsuita bibliafordító által felhasznált források második csoportját az antik irodalomból átvett anyag, egészen pontosan három ilyen idézet jelenti. A vitairat első fejezetében két Cicero-szakasz olvasható, az egyik a *De divinatione*-ből, a másik pedig a *De natura deorum*-ból. Mindkét szakasz Isten létének a természetben megtapasztható bizonyítékairól értekezik. A harmadik idézet az idősebb Seneca *Liber I. Suasoriarum* című munkájából származik. A vitairat második fejezetébe beillesztett rövid részlet így szól: „Cicerónak illendő dicsérésére más Cicero kívántatik” – vagyis a Biblia dicséretére leginkább éppen a Szentírás szavai alkalmasak.

Káldi hivatkozásainak harmadik csoportját az ókeresztény egyházatyák műveiből vett idézetek alkotják. Az *Oktató intése*-ben felhasznált forrásoknak igen jelentős része tartozik ide, hiszen a patrisztikus irodalom volt a hitviták egyik legkedveltebb fegyvere. Káldi szívesen hivatkozik a legnagyobb, de az ismeretlenebb nevű egyházatyákra is. Ugyanakkor azt is észre kell venni, hogy ezek a hivatkozások elsősorban nem bizonyító, hanem *illusztráló* jellegűek. Az egyházatyák közül talán legtöbbször Szent Ágoston neve jelenik meg az *Oktató intése* lapjain, akinek Káldi összesen hét könyvét idézi. A vitairatban felhasznált művek a következők: *Considerationes (Enarrationes) in Psalmum 90*, *De bono perseverantiae*, *Liber de doctrina Christiana*, *De Civitate Dei*, *De Sancta Virginitate*, *Liber contra Faustum* és *De opere Monachorum*. Szent Ágoston – a Bibliáról szólva – szilárdan állítja: a Szentírás Isten „kezével” íratott az emberek számára, s ezért annak szövegét, a könyvek mennyiségét és sorrendjét nem szabad megváltoztatni; egy másik helyen pedig meggyőződéssel vallja a Makkabeusok könyveinek isteni sugalmazottságát. Az *Oktató intése* lapjain Káldi szívesen idézi Szent Jeromos műveit: elsősorban leveleit (*Epistola ad Paulinum*, *Epistola 103*, *Epistola ad Eustochium*) és apologikus műveit (*Liber contra Iovinum*). Jeromos drágakőnek nevezi a Szentírást, amit nem szabad mindenkinek a saját feje szerint értelmezni; filológiai szempontból pedig hiteles forrásnak ismeri el a szamaritánusok *Pentateuchus*-át. Káldi a keleti egyházatyák műveit is szívesen idézi vitairatában, s közülük elsősorban Aranyászú Szent János prédikációit kedveli (*Homilia 2 et 3*). A tőle származó idézetek főként a Szentírás méltóságát és hasznos voltát hirdetik. Az eddig felsoroltakon kívül természetesen még számos más ókeresztény szerző műveit is idézik az *Oktató intése* lapjai, akik közül talán Szent Gergely (*Epistola 84 ad Theodorum*, *Liber 4 Moralis*), Szent Iréneusz (*Liber 4*), Szent Ince (*Epistola 3 ad Exuperium*) és Szent Ambrus (*Liber 2 de Cain*) a legismertebbek.

Káldi hivatkozásainak negyedik csoportját a skolasztikus szerzők műveiből vett részek alkotják. Ezek száma meglepő módon szinte elhanyagolható az *Oktató intése*-ben, talán csak Szent Anzelm nevét kell feltétlenül megemlítenünk. A jezsuita oktatásban fontos szerep jutott a skolasztikusoknak, Káldi mégis alig idéz tőlük valamit. Ennek taktikai okai lehetnek: egyrészt Káldi igyekezett olyan tekintélyekre hivatkozni, akiknek nagyságát a protestánsok is elismerték, s ezért szavait nem vonhatták kétségbe – ezek az ókeresztény egyházatyák voltak –, másrészt pedig igyekezett elkerülni a felesleges polemizálást, amit a skolasztikus teológia idézése támasztott volna. Ez is bizonyítja, hogy

Káldi az *Oktató intéssel* nem elsősorban vitatkozni akart, célja egy, a bibliafordítás kérdéseiről szóló szaktudományos jellegű összefoglalás megírása volt.

Az *Oktató intéssel* megírásához felhasznált források utolsó csoportját a 16. és 17. századi teológusok művei alkotják. Káldi műveiben ezek száma – arányaiban is – igen jelentős. Protestáns szerzők könyveiből átvett idézeteinek egyike az *Asztali beszélgetések*ből származik, melyben Luther a Szentírás önálló értelmezésének erkölcsi és teológiai veszélyeire hívja fel a figyelmet. Egy másik részlet Théodore de Bèze tollából származik (*Icones*), melyben a szerző a Vatablusnak (a héber nyelv párizsi professzora I. Ferenc idejében) tulajdonított Biblia-kiadás szerzőségének kérdését igyekszik tisztázni. Szólnunk kell egy Kálvin-idézetről is, mely az *Institutiones Religionis Christianae*ből származik, és Szent Ágoston teológiai tekintélyét hirdeti. Káldi láthatóan szívesen válaszol protestáns vádakra protestáns szerzők szavaival, ezért idézi vitáitában az eddigieken túl Joannes Drufus (1550–1616, holland származású, cambridge-i nyelvész professzor) és Albericus Gentilis (1550–1611, itáliai származású professzor) műveit is – például a *Liber de Latinitate Vulgata versionist* –, melyekben a szerzők tanúságot tesznek a *Vulgata* tisztaságáról és épségéről. A források külön csoportjaként meg kell említenünk néhány hebraista szerzőt is. Káldi említést tesz Tremellius (1510–1580, itáliai zsidó származású hébernyelv-professzor) bibliafordításáról, a Vatablusnak tulajdonított Szentírásról, és hivatkozik a nápolyi születésű (16. század), ferences teológus Galatinus *De Arcanis Catholicae veritatis* című, valamint Genebrardus (1537–1597, francia származású, ferences rendi hebraista) *Chronologia in Melchisedech* (...) című könyvére. Az eddig felsoroltakon kívül Káldi számos, más vallású kortárs teológust is idéz, de ezek mögött többnyire semmilyen jegyzetanyag – tehát forrásmegjelölés – nem áll. Az *Oktató intéssel* lapjain természetesen megjelennek a kortárs katolikus hittudósok munkáira vonatkozó hivatkozások is. Közülük a legtöbbet idézett tekintély Roberto Bellarmino jezsuita szerzetes. A hírneves teológus főműve a *Disputationes de controversiis fidei* című könyv, melynek Káldi több részletét is idézi. Ezek a hivatkozások azonban nem a szentírástudományhoz kapcsolódó kérdéseket tárgyalnak, hanem dogmatikaiakat – ezért számunkra kevésbé érdekesek. A vitáit lapjain gyakran találkozunk egy másik jezsuita hittudós, Cornelius a Lapide (1556 k.–1637) nevével is. A leuveni exegézis-professzortól származik egyébként az *Oktató intéssel* leghosszabb, szó szerint átvett idézete is, melyben a szerző egy Joel próféta könyvéből való, homályosnak tartott részlet értelmét igyekszik feltárni. Egy másik Lapide-idézet pedig (forrásmegjelölés nélkül) szükségesnek tartja a Biblia szövegében előforduló felesleges ismétlések kihagyását a fordításokból. Káldi természetesen kevésbé ismert katolikus teológusok műveit is felhasználta vitáitában. Így például hivatkozik Pagninus Santes (1478–1548) itáliai születésű, domonkos szerzetes zsoltafordítására vagy Nicolaus Serarius *Prolegomenon Bibliae* című könyvére is. Káldi vitáitának hivatkozásaival kapcsolatban kiemelten kell szólnunk az egyetlen magyar forrásról, Pázmány Péter *Isteni igazságra vezérlő kalauzáról*. Bizonyos, hogy a mű jelentősen hozzájárult az *Oktató intéssel* koncepciójának kialakításához, de Káldi leghatásosabb teológiai érveinek megtalálásához is. Mindezek és Dengelegi forrásainak vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a *Kalauz* katolikusok és protestánsok számára egyaránt olyan szellemi kon-

textust jelentett, amelyre alapozva meghatározhatták saját teológiai felfogásuk egyházi kötődéseit, illetve a különböző keresztény vallások hitelveinek azonos elemeit és eltéréseit.

Káldi forrásainak vizsgálatából a következő tanulságokat vonhatjuk le. A jezsuita teológus az *Oktató inté*s megírásakor egyszerre támaszkodott a Bibliára, az egyházatyák, valamint a kortárs teológusok munkáira. Könyvéhez igen sok szakmunkát használt fel, a vitairat szövegébe beillesztett idézetek és hivatkozások túlnyomó részét pontosan jegyzetelte. Nemcsak az ismert és neves hittudósok munkái, de a kisebb jelentőségű, kevésbé ismert szaktudósok írásai is formálták Káldi vitairatának anyagát. Mindezek arra mutatnak, hogy az *Oktató inté*s szerzője a kor tudományos igényének megfelelő színvonalú művet akart alkotni vitairatának megfogalmazásakor: összegezni és saját fordítói tapasztalataival gazdagítani is akarta a katolikus bibliatudományt.

Dengelegi *Rövid anatómiájában* a Szentírásból vett idézetek száma – nyolcvankettő – a könyv terjedelméhez viszonyítva igen kevésnek tűnik. Ezeknek túlnyomó többsége az Újszövetségből származik, számuk hatvanhét. Az egyes könyvekre vonatkozó adatok jól mutatják: Dengelegi elsődleges újszövetségi forrásai a páli levelek (33) és az evangéliumok (20) voltak. A *Rövid anatómia* Ószövetségből származó idézeteinek száma csupán tizenöt. Ilyen kevés adatból igen nehéz bármilyen következtetést levonni, de figyelmet érdemel a zsoltárok (4) és a történeti könyvek (2) háttérbe szorulása Káldi művéhez képest.

Dengelegi művében jóval több antik irodalmi anyagot találunk, mint Káldinál, de még ez sem nevezhető soknak. A *Rövid anatómia* ajánlásában Platón-idézet szerepel, a Phaidrosz athéni filozófusról szóló könyvből. A vitairat első részében Dengelegi egy alkalommal Arisztotelészt idézi (*Liber de mundo*), akinek szavai szerint: „semmi halandó természet Istent nem láthatja.” A *Rövid anatómia* szövegébe három Cicero-idézet is bekerült. Egy-egy részlet a *De natura deorum*ból (Isten megismerésének útjáról), a *Pro Archia poetá*ból (a görög nyelv „közönséges” voltáról), illetve a *Pro Laelió*ból (a tettes bűnének súlyosságáról). A vitairat lapjain egy Horatius-versrészlettel, illetve két Senecától származó idézettel is találkozunk.

Az ókeresztény egyházatyák közül Dengelegi legtöbbször Szent Ágostont citálja könyve lapjain. A vitairatban a következő ágostoni művekből találunk részleteket: *Magyarázatok az 55. zsoltárhoz*, *De Civitate Dei*, *Liber de doctrina Christiana*, *Epistola* 86, *Enchiridion* stb. Ezek az idézetek Isten örökkévalóságát hirdetik, s azt fejtegetik, hogy aki a Szentírást olvassa, az Teremtőjével beszélget. Szent Ágoston szerint a Bibliának számos szövegváltozata van (nincs tehát egységes, kötelező szövege), de ezek közül csupán a héber–görög nyelvű hiteles. Azokat a könyveket pedig, melyek a zsidó kánonban nem szerepelnek, egy helyen „erőtleneknek” nevezi. A *Rövid anatómia* lapjain Szent Jeromostól három idézet szerepel, ám közülük egyik sem foglalkozik szentírástudományi kérdésekkel. Dengelegi Szent Cipriántól vett citátuma szerint: aki büntetlennek tartja magát, az lelkileg vak és szívében gögös. A patrisztikus források között szólnunk kell Aranyszájú Szent János prédikációiról is – *Homilia de Lazaro*, *Homilia* 9, *Homilia* 19 –, amelyek többek között az elmélkedés és a Biblia-olvasás fontosságára hívják fel a ke-

resztények figyelmét, tudván, hogy a gonosz cselvetései ellen a Szentírásból kell fegyvert venniük. Noha nem tartozik a teológiai munkák közé, de meg kell említenünk Dengelegi forrásai között Euszebiosz *Historia Ecclesiastica* című könyvét is, amely hitet tesz a héber–görög nyelvű Biblia-szöveg egyedül hiteles volta mellett.

A skolasztikus teológia képviselői többször idéztetnek Dengeleginél, mint Káldinál. Az Aquinói Szent Tamástól vett részlet (a *Summa contra Gentiles* című könyvből) arra tanít, hogy Isten minden rendbéli embert üdvözíteni akar. Szent Anzelmtől két részlet is olvasható a *Rövid anatómiában*: az egyik a jó cselekedetek érdemszerző erejét vonja kétségbe; a másik pedig azt állítja, Krisztus nem a teljes szegénységet, hanem csupán az ő életszentségének követését várja el híveitől.

A *Rövid anatómia* 16. és 17. századi forrásai között igen gyakran szerepelnek katolikus teológusok írásai. Bellarmino *Disputationes de controversiis fidei* című írására Dengelegi több mint tízszer hivatkozik, melyek közül néhány egy-egy homályos szentírási részletet igyekszik értelmezni. A többiben szó esik a Bibliát latin nyelvre fordító régi teológusok munkáinak hibáiról, a nemzeti nyelvű fordítások tilalmazásának okairól vagy éppen a hit üdvözítő erejéről. Dengelegi szívesen idézi Pázmány Péter műveit is. Az *Ad Bihar* című iratból hat részlet, a *Contra Balduinum* című könyvből pedig egy szakasz került be a vitairatba. A Pázmánytól származó idézetek tanúságot tesznek a katolikus egyház hitbéli egysége mellett, beszélnek az üdvözülés útjáról, a jó cselekedetek fontos szerepéről. Egy részletben Pázmány arról nyilatkozik, hogy a *Vulgata* Bibliát a tridenti zsinat sem tette autentikussá – Káldi állításával ellentétben. A *Rövid anatómiában* a Kalauz nem jelenik meg konkrét forrásként, de a szerző számtalanszor hivatkozik rá, s nem éppen hízelgő szavakkal. Dengelegi olykor kisebb hírű jezsuita teológusok műveit is idézi. A citált szerzők között előfordul Becanus (1561–1624, jezsuita szerzetes, II. Ferdinánd udvari papja) neve. Azoristól négy részletet vett át könyvébe, melyek az *Institutiones morales*ből és más írásokból származnak. Azorius szerint minden tudatlan embert el kell tiltani bármely nyelvű Szentírás olvasásától. Dengelegi egy alkalommal Gordonus Huntleus (1543–1620, skóciai születésű jezsuita hebraista) *Epitoma* című könyvét is idézi, mely azt állítja, a zsidók szándékosan vesztegették meg a héber nyelvű bibliai szövegeket, nem sokkal a *Vulgata*-fordítás megszületése után. Osorius (†1594, spanyol jezsuita erkölcsstudós) egyik prédikációja (*Dominica 4 post Pentecostem*) az isteni parancsok megtartásának nehézségéről elmélkedik. A *Rövid anatómia* lapjain más katolikus teológusok nevével is találkozunk. Előkerülnek Pagninus és Montanus bibliafordításai, illetve olyan munkák, melyeket pápák írtak. Így például Aeneas Sylvius történeti írásai (*Historia* 5, a bibliafordítások szükségességét hirdető mennyei sugallatról), VII. Gergely egyik könyve és IV. Pius pápa *Regulája* (a Szentírás lefordításának tilalmáról). Dengelegi *Rövid anatómiájába* a lutheri *Asztali beszélgetésekből* egy részlet került be, mely az emberi szabad akarat kérdését vizsgálja. A Kálvintól származó két *Institutiones*-idézet egyike szerint az üdvösség nem a jó cselekedetek jogos jutalma, hanem ajándék; a másik részlet pedig kollektív jogként értelmezi a kiközösítés büntetésének gyakorlását. Dengelegi egyetlen kortárs magyar protestáns teológiai forrása Milotai Nyilas István *Agendája* volt, melynek idézett részlete a házasság erkölcsével kapcsolatos

református tanítást foglalja össze. Természetesen Dengelegi még néhány más protestáns teológus – Rainoldus (1549–1607, angol hittudós és filológus), Vithakerus (1548–1595, angol teológus) stb. – műveit is citálja vitairata lapjain, de megfigyelhető, hogy könyvéhez sokkal nagyobb arányban használta fel katolikus hittudósok írásait, mint protestáns teológustársainak munkáit: inkább van szüksége vitatható tételekre, mint bizonyító érvekre.

A *Rövid anatómia* forrásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Dengelegi elsősorban az ókori egyházatyák és a 16–17. századi katolikus teológusok műveire támaszkodott könyvének megírásakor. Feltűnő, hogy a vitairat terjedelméhez, illetve a feldolgozott teológiai és filológiai anyag nagyságához képest milyen kevés a felhasznált források mennyisége. Úgy tűnik, Dengelegi nem tartotta szükségesnek, hogy állításai igazságát erős és meggyőző hivatkozásokkal bizonyítsa, hiszen kisszámú forrását is gyakran igen pontatlan helymeghatározással idézte: a *Rövid anatómia* filológiai apparátusa meglehetősen hiányos. Számos esetben előfordul, hogy a szerző csupán az idézett tekintély nevét közli a vitairat lapjain, s magáról a közölt részletről semmilyen közelebbi információt nem ad. Az is megfigyelhető, hogy Dengelegi könyve igyekszik mindig a legnagyobb nevekre hivatkozni, s a kisebb hírű kortárs teológusok munkái meglehetősen ritkasággal jelennek meg benne. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a *Rövid anatómia* a református biblia-tudomány és általában teológia régi, alapvető tanításait közérthető módon és nem tudományos igényvel, eredeti gondolatok megfogalmazása nélkül kívánta rendszerezni. Dengelegi tehát nem tudományos szinten *előrevinni*, hanem csupán ismeretterjesztő stílusban *összefoglalni* akarta egyházának teológiáját, ez azonban önmagában is elég volt ahhoz, hogy átalakítsa a vitairat fogalmát: Dengelegi számára a propagandahatás helyett a tudományos eredmények terjesztése vált elsődlegesen fontossá.

Káldi és Dengelegi vitairatának tartalmi részét és forrásait alaposabban megvizsgálva részletes képet kaphatunk a katolikus és a protestáns biblia-tudomány közös alapjairól, illetve eltérő tanításairól.

A bibliai tudományosság közös elemei általában az elmélet szintjére korlátozódnak. Mihelyt sor kerül ezek konkrét alkalmazására, rögtön kiderülnek a kétféle tanítás között feszülő ellentétek. A vitázó felek szavainak tanúsága szerint a katolikus és a református egyház egyformán vallja, hogy Isten tökéletes megismerése kizárólag a Biblia által lehetséges, amit éppen ezért nagy becsben kell tartani. A katolikusok – noha azt nyíltan sohasem fogalmazzák meg – elismerik Károlyi Gáspár már idézett szentírástudományi alapelveit. A két egyház egyformán vallja, hogy a Biblia szövege az idők folyamán romolhatott, s ezért javítani kell. Ugyanakkor mindketten nagy bűnnek tartják a szentírási szöveg bármiféle önkényes módosítását. A vitázó felek a Biblia tanításának helyes értelmezésével kapcsolatban elismerik, hogy az – egyes részletek homályos megfogalmazása miatt – gyakran igazi nehézséget jelent. Ez a korlátozott konszenzus igen fontos dolog, hiszen lehetővé tette a vitaanyag átalakulását: a dogmatikai kérdések előtérbe kerülését. A filológiai kérdésekben már sokkal kevesebb közös pontot találunk Káldi és Dengelegi véleménye között, mint az eddigiekben. Mindkét vallás képviselői elismerik, hogy a fordítás egyben értelmezést is jelent. Egyetértenek abban, hogy a Biblia szövege gyakran homá-

lyos és nehezen fordítható. Végül pedig egyformán elutasítják Ezdrás harmadik és negyedik könyvének kanonikusságát; s vallják, hogy a szentírási szöveghez illesztett glosszák nem tartalmazhatnak olyan magyarázatokat, amelyek szándékosan félreértelmezik és valamilyen teológiai tanítás erőltetett igazolására használják fel a Biblia szövegét.

Az *Oktató intése* és a *Rövid anatómia* lapjai azonban sokkal inkább szólnak a katolikus és református szentírástudomány eltérő tanításairól, mintsem annak közös alapjairól. Dengelegi szerint a Bibliát mindenkinek olvasnia kell, Káldi viszont a keresztény tanítás hallgatásának elégséges voltát bizonygatja. A református prédikátor a Szentírás lefordításának szükségessége mellett érvel, Káldi szerint azonban a népnyelvű változatok elkészítése nincs megparancsolva. A protestáns felfogás alapján a Szentírást mindenki olvashatja, és a Szentlélek vezetésével értelmezheti is; szemben a katolikusok véleményével, amely az egyháznak tartja fenn a Biblia értelmezésének kizárólagos jogát, s a híveknek csak papi felügyelettel és irányítással engedi azt meg. Káldi szerint a Biblia fordításának elkészítéséhez mindössze egy forrást szabad felhasználni, Dengelegi viszont egyszerre több forrás követését tartja célszerűnek. A katolikusok úgy vélik, helyes, ha minden hívő számára egy azonos szövegű Szentírás használata kötelező, míg a protestánsok senkit nem kötnek erővel egyetlen fordításhoz vagy kiadáshoz sem. A két vitázó teológus eltérően gondolkodik a deuterokanonikus iratokról is. Dengelegi ezeket nem tartja sugalmazottnak, Káldi ellenben igen erélyesen állítja a vitás könyvek isteni eredetét, és csupán „háttérbe szorulásukról” beszél. A két fél véleménye között azonban a legfontosabb ellentét az, hogy Káldi a *Vulgata* hitelességét fogadja el, Dengelegi viszont a héber–görög nyelvű eredetiét. A jezsuita teológus szerint az önmagában nehezen értelmezhető bibliai szöveget a fordító kiegészítheti, hogy az teljes legyen, Dengelegi azonban mélyen elítéli a hamisításnak ezt a módját. Káldi elfogadhatónak tartja magyarázatok beiktatását a szövegtestbe, a református prédikátor viszont tiltakozik ez ellen. A Káldi által feleslegesnek tartott ismétlések elhagyásával Dengelegi szintén nem ért egyet. A teológiai szempontból fontos idegen szavakat a katolikus bibliafordító eredeti nyelven közli, Dengelegi azonban csak magyar fordításban tartja azokat elfogadhatónak. A református prédikátor szigora odáig terjed, hogy még a szinonimák használatát is kárhoztatja, Káldi viszont ezt nem tartja hamisításnak. A többjelentésű szavak helyes értelmezése Dengelegi szerint kizárólag a szövegösszefüggés alapján történhet, a jezsuita teológus ellenben az egyházatyák könyveit tartja iránymutatónak ebben a kérdésben. Végül pedig ami a kánonnal kapcsolatban felmerülő problémákat illeti, Káldi a tridenti zsinat által is megerősített *Vulgata*-kánonot fogadja el, Dengelegi azonban csak a zsidó Biblia kánonját tartja hitelesnek, s az abból hiányzó könyveket „toldásoknak” nevezi.

Az *Oktató intése* szerzője elsősorban a papoknak írt, de mindenképpen a teológia kérdéseiben járatos olvasóknak. Káldi számít az ő aktív közreműködésükre, együttgondolkodást és a gyakorlatban is megnyilvánuló reakciót vár el tőlük. Mivel Káldi tisztán elméleti művet alkotott – célja a tudományművelés volt –, ezért az olvasóktól joggal kívánt meg az átlagosnál nagyobb szellemi teljesítményt. Elvárásai szerint a tudományos művek közönségének széles látókörű, a tárgyalt kérdéssel kapcsolatos szakirodalmat jól

ismerő, tájékozott és önálló gondolkodásra is képes olvasókból kell állnia. A tudományos irodalom tehát – Káldi elképzelései alapján – az „értők” szűk körének szól, noha a meg-célzott olvasók már nem kizárólag a papság soraiból kerülnek ki.

Káldi György tudományos nagyságát elsősorban abban kell látnunk, hogy túllépett azon a régi skolasztikus felfogáson, miszerint a teológia igazsága mindig a tudományok igazsága fölött áll. A vitás kérdések eldöntésekor nem hivatkozik dogmákra, csupán hihető, de megmagyarázhatatlan titkokra – érvei mindig hitelesek és a maguk módján egzaktak is. Bár a jezsuita teológus tudományfelfogása még mindig igen szűk körű (hiszen csak a vallás dolgait tartja igazán tudományos témáknak), és könyvében meglehetősen nagy az idézett tekintélyek szerepe – mégis önálló művet alkotott, mely fontos dokumentuma a magyar nyelvű tudományos irodalom kialakulásának.

Káldi tudományelméletének leglényegesebb pontjai a következők. A tudomány csak az értők szűk körének szól, az emberek többsége nem képes azt befogadni. A bibliai filológia kérdéseit a világi tudományok eredményeit felhasználva, meggyőző érvek széles körével kell megválaszolni, nem pedig dogmákra hivatkozva. Káldi számára a teológia, a bibliai filológia kumulatív jellegű tudomány, melynek „szakirodalmát” főleg a régi hittudósok munkái jelentik. Az *Oktató intése* szerint a teológiai problémák megoldásához a szentírási érvek mellett a hittételek rendszerének szükségszerű következetességéből eredő belső összefüggéseket is fel kell használni. Káldi magas követelményeket állít a tudomány művelőivel szemben, s megköveteli a tudományos tételek ellenőrizhetőségét is. A Bibliához szerinte csak a tudósok által kitaposott úton szabad közeledni, noha ők sem tévedhetetlenek, és állandóan kontrollálniuk kell egymás munkáit. Az *Oktató intése* szerint mindenben kételkednünk kell, egybe kell vetnünk az eltérő álláspontokat, s ennek alapján kialakítanunk a saját véleményünket. Káldi úgy véli, a tudományos igazság független az erkölcsöktől: számára a tudományos hitelesség két *egyenlő súlyú* feltétele az istenfélelem és a tudományokban való jártasság, sőt mintha éppen az utóbbira helyezne erősebb hangsúlyt.

Dengelegi tudományszemlélete jóval demokratikusabb volt a Káldiéénál. A református prédikátor a tudományt nem egy szűk körű elit belügyének tartotta, művével a lehető legszélesebb olvasókört célozta meg. Erre utal könyvében a köznapi magyar nyelv használata, a jegyzetapparátus minimálisra csökkentése és a latin nyelvű idézetek magyarra fordítása. Dengelegi nem várt el olvasóitól széles műveltséget vagy szakirodalmi tájékozottságot, hiszen vitáitát nem elméleti, hanem igencsak gyakorlatias céloktól vezetve írta meg, amint azt könyvének mottója is jelzi: „Nostra interest providere, ut populus non tam doceatur disputare, quam vivere, et assuescat cum suis potius vitiis, quam cum alienis opinionibus confligere.”²²

A *Rövid anatómiában* jóval kisebb a források szerepe, mint Káldinál, a hangsúly nem az eltérő álláspontok ütköztetésén, hanem egyféle vélemény, rendszer összefoglalásán van. Nyilvánvaló, hogy Dengelegi népnevelő szándékkal írta a *Rövid anatómiát*, s egyéni

²² A mottóul választott idézet Petrus Molinaeus (1568–1658) *Anatomen Armenianiomi et missae* című könyvének *Praefatiójából* való.

tudományszemlélete így vált az ismeretterjesztésre törekvő irányzat kialakulásának össz-
tönzőjévé.

Káldi és Dengelegi – hivatásuknál fogva – jól képzett és gyakorlott szónokok voltak, s
ez, bár különböző mértékben, érezteti hatását a két vitairat lapjain is.

Káldi György prédikációit szívesen emlegetik Pázmány szónoklatainak közvetlen
előzményeként.²³ Természetes, hogy a magas színvonalú retorizáltság megjelenik az
Oktató intése szövegében is. Művének megírásával Káldi elsődleges célja az volt, hogy
meggyőző erővel fejtsse ki tudományosan alátámasztott véleményét a bibliafordítás elvi
kérdéseiről. Ez a célkitűzés alapvetően meghatározta a vitairat megírásához felhasznál-
ható retorikai és stilisztikai eszközök körét is.

Káldi *Oktató intése* tudatosan, nagy gonddal megszerkesztett mű, kompozíciója vilá-
gos és előrehaladó. A vitairat fejezetei lejtéses szerkezetűek, vagyis a fő gondolat előre-
vetve szerepel bennük. Az egyes bekezdések igen szorosan és céltudatosan szerkesztet-
tek. Káldinál az egyes témák kifejtése gyakran a prédikációk szerkezetét utánzó formá-
ban történik: a propositio–tractatio–definitio hármassága mindvégig jelen van az *Oktató
intés*ben, de találunk példát a refutatio és az enumeratio szerkezeti elemének jelenlétére
is. Káldi művének szövege erősen tagolt, a szerző nem kedvelte a hosszú bekezdéseket,
ez szintén az áttekinthetőséget szolgálta. Az *Oktató intése* mondatai viszonylag hosszúak,
sok közöttük a többszörösen összetett. Mivel Káldi jól és gördülékenyen írt magyarul,
ezért nem bonyolódott bele a komplikáltabb részletek megfogalmazásába sem.
A vitairatban szinte kizárólag kijelentő mondatok vannak, melyeknek legtöbbször teljes
szerkezetű; a műben nagy a következtető, a magyarázó és a feltételes mondatok aránya.
Mindezek a tudományos stílus sajátosságai. Szókincse válogatott és igen kifejező. Káldi
kevés idegen szót használ művében, és kerüli a tájnyelvi alakok alkalmazását is; nyelve
világos, gazdagon árnyalt és gazdaságos, csak ritkán kényszerül mondandójának körül-
írására. Az *Oktató intése* stílusa igen választékos. A műben egyszerre van jelen a komoly-
ság és az ironia, a szöveg egésze azonban mentes a szélsőséges érzelmektől, a szerző
igyekszik tárgyilagos maradni. A vitairatban a szépirodalmi elemek természetesen
háttérbe szorulnak, Káldi mégis számos esetben használ esztétikai értékű szóképeket,
hasonlatokat, példákat, de a hétköznapi életből vett szólások és közmondások is megje-
lennek az *Oktató intése* lapjain.

Káldi az érvelési módszerek tekintetében sokat tanult skolasztikus elődeitől, akik a lo-
gikus gondolkodást nagyra tartották. A jezsuita bibliafordító érvelése – már csak a feje-
zetek lejtéses szerkesztési módja miatt is – deduktív jellegű, vagyis a szerző egy alapté-
telből kiindulva vizsgálja meg az egyes konkrét tényeket. Káldi az *Oktató intése*ben gyak-
ran használ rejtett szillogizmusokat, és otthon van a dialektikában – még Dengelegi vé-
leménye szerint is. A jezsuita teológus emellett változatosan alkalmazza a logikai ítéletek
különböző fajtáit viszony, illetve módozat szerint. Káldi érvelése gyakran a protestáns
teológusok ellentétesen értelmezhető írásainak egymással szembeni kijátszására épül.

²³ BRITSKEY, i. m., 22.

A jezsuita teológus mindezeken kívül szívesen alkalmazza a stilsztika más jellegű eszközeit is: a bővítést, a fokozást, a mellérendelő elemek halmozását, a párhuzamot és az ellentétet.

Dengelegi Péter *Rövid anatómiáján* sokkal kevésbé érződik a szerző szónoki tehetsége, mint Káldi könyvéén. A mű nyelvezete inkább kötődik a nehezkesebb írásbeliséghez, mintsem az élőszóhoz, s a retorikus vonás is kevesebb benne, mint az *Oktató intése*ben.

A *Rövid anatómia* szerkezete kissé homályosnak, rögtönzöttnek és előzetesen eltervezett koncepció nélkülinek tűnik – erre utal a könyv kétféle tagolása is. A vitairat fejezetei túlnyomóan lejtéses szerkesztésűek. A bekezdések kialakítása és elhatárolása gyakran ötletszerűnek látszik, hiányzik belőlük a kohéziós erő. A szöveg értelmezését néha igen csak megnehezíti az erőteljes tagolás hiánya. Dengelegi kedveli a bonyolult mondat szerkesztést, szívesen használ többszörösen összetett mondatokat. Ezek túlnyomó többsége – a műfajnak megfelelően – következtető, magyarázó és feltételes mondat. A könyvben természetesen a kijelentő mondatok aránya a legnagyobb, de számos felkiáltás és kérdő mondat is található a *Rövid anatómia* lapjain. A református prédikátor művének nyelvezete nehezkés és bonyolult, gyakran homályos. Szókincse kevésbé választékos és kifejező, mint Káldié, gyakran nem találja a megfelelő kifejezést, s ezért mondanivalójának körülírására kényszerül. Érdekes módon azonban a *Rövid anatómia* lírai részei – a fohászok – kifejezőbbek és erőteljesebbek, mint Káldinál. Dengelegi noha törekszik az idegen szavak elkerülésére, néha mégis rákényszerül azok használatára, stílusa igen távol áll az irodalmi választékosság követelményeitől. A *Rövid anatómia* sokkal erőteljesebb hangot üt meg, mint Káldi könyve. Dengelegi nem törekszik tárgyilagosságra, írásában szabad teret enged a gúnynak, az ironiának, sőt a dühödt átkozódásnak is. A szerző – noha nem halmozza a szónokias eszközöket – mégis gyakran megszólítja olvasóit, és számos esetben kiált fel könyve lapjain. A szépirodalmi elemek a *Rövid anatómiából* is hiányoznak, kivéve a már említett lírai jellegű könyörgéseket. Természetesen Dengelegi könyvében is olvasható néhány esztétikai értékű szókép, mondattani alakzat, szólás és közmondás, de ezek száma igen kevés, és szerepük sem hangsúlyos.

Dengelegi érvelésének éleselméjűsége semmiben nem marad el jezsuita vitapartnerének érvelése mögött. Káldihoz hasonlóan a deduktív érvelés módszerét követi. Jól ismeri a szillogizmusokat, s éles szemmel kimutatja azt is, ha Káldi téved azok használatában. Szívesen alkalmazza a különféle logikai alakzatok és ítéletek használatában rejlő lehetőségeket. Az egyes vitatott kérdésekkel kapcsolatos mondanivalóját gyakran a tételmondat(ok)–kifejtés–példák hármasságára épülő kompozíció keretében dolgozza föl. Dengelegi szívesen állítja egymással szembe a katolikus teológusok ellentétesen is értelmezhető véleményét – így igazolva saját állításainak igazságát.

Az *Oktató intése* és a *Rövid anatómia* – noha fontosabb sajátosságait tekintve már a tudományos jellegű irodalom körébe tartoznak – mégis ezer szállal kötődnek a vitairatok ősi műfajához. A hitvitákhoz pedig nemcsak a tudományos érvek, hanem a személyeket, a közösségeket érintő támadások is hozzátartoznak. Így volt ez a műfaj szóbeli és írásos változatában egyaránt. A vitairatokban megjelenő – gyakran ironikus hangvételű – vá-

daskodásoknak két nagy csoportját különböztethetjük meg. Az egyikbe az egyházi közösségeket érintő támadások tartoznak. Ezek általában – minden konkrétumot mellőzve – különféle erkölcsi kihágások és bűnök elkövetését róják fel az ellenfeleknek. A vádaskodások másik csoportja konkrét személyekhez kötődik. Ezek többnyire jóval drasztikusabbak az előbbieknél, s főként erkölcsi vádakat fogalmaznak meg, amellet, hogy szívesen ironizálnak a vitapartner tehetetlenségén, butaságán és elvakultságán is. Káldi és Dengelegi vitáiraiban számos példa található a támadások mindkét típusára.

Révai Sándor megfogalmazása szerint az *Oktató inté*s hangneme gyakran ironikus, de mindig ízléses.²⁴ Káldi vádjainak többsége konkrét személyekhez – Szenci Molnár Al-berthez és Károlyi Gáspárhoz – kötődik. A jezsuita teológus Szenci Molnárral kapcsolatban csupán annyit jegyez meg, hogy gátlástalanul hízelkedik patrónusának. Káldi szerint Károlyi nem volt elég tájékozott a keleti nyelvekben, s egyébként is gyengék voltak képességei fordítói vállalkozásának elfogadható színvonalú teljesítéséhez. A jezsuita teológus úgy véli, ellenfele a kevélység bűnébe esve túldicsérte önmagát és művét, s ezért méltatlanná vált esperesi rangjára, noha saját hittestvéreivel szívesen kivételezne a mennyországban. Káldi a református egyházat is számos esetben támadja az *Oktató inté*s lapjain. Véleménye szerint a protestánsok erkölcstelenek, kevélyek és megátalkodottak, nem kedvelik a bűnbánatot. Káldi azt is felrója ellenfeleinek, hogy nem tudnak csodát tenni, teológiájuk ellentmondásos, nem kedvelik a szenteket, és a Bibliát káromolják.

Dengelegi Péter *Rövid anatómiájának* személyeskedő támadásai semmiben nem maradnak el Káldi hasonló jellegű kijelentései mögött, sőt a szókimondó bátorság tekintetében még felül is múlják azokat. Vádjainak többsége Káldi személyéhez kötődik. Véleménye szerint a jezsuita teológus legnagyobb bűne az, hogy hazudik és mérget hint szavaival. Dengelegi meg van győződve arról, hogy Káldi „patvarkodása” elsősorban rosszindulatból, haragból és rossz szándékból táplálkozik. A református prédikátor ironiával szól Káldi szigoráról, jezsuitaságáról és feltételezett lelki meghasonlottságáról. Véleménye szerint ellenfele válogat a szentírási iratokban, amiket ráadásul rosszul is fordított le. Gúnyolódik Káldi vitáiraibanak gyenge érvein, ítéletein, átlátszó agyafúrtságán és naiv teológiai felfogásán. Dengelegi úgy érzi, a jezsuita hittudós elsősorban a pápáért harcolt könyvével, melynek egyik szakaszában – a református prédikátor szerint – a szerző még Istennek is parancsolni akart. Dengelegi természetesen a katolikus egyházat sem kíméli, s elsősorban morális kifogásokat hangoztat a pápistákkal szemben. Szívesen emlegeti a papok bűneit, a klerikusok világjasságát, a barátok erkölcstelenségét, de nem hagyja szó nélkül a katolikusok hízelkedő jellemét és gyakori köpönyegforgatását sem. A *Rövid anatómia* lapjain Dengelegi gúnyos haragjának áldozatává válnak a főpapok, maga Pázmány, de még az *Isteni igazságra vezérő kalauz* is.

Az imént felidézett részletek jól mutatják az *Oktató inté*s és a *Rövid anatómia* átmeneti jellegét: ezekben a művekben még egyszerre – noha különböző mértékben – van jelen a régi, szenvedélyes támadásra készítő beidegződések hatása és a tudományos jellegű tartalom által megkövetelt objektivitás, a tárgyilagos hangnem.

²⁴ RÉVAI Sándor, *Káldi György életrajza, Biblia-fordítása és oktató intése*, Pécs, 1900, 46.

Káldi *Oktató intése* – eddig tett összes megállapításaink alapján – a korszakban tudományos igényűnek számító munkák körébe tartozik. A vitairat megírásához a szerző terjedelmes szakirodalmi anyagot tanulmányozott át, de nem vált egyetlen teológiai irányzat szolgái követőjévé sem. Káldi elsősorban a jezsuiták (Bellarmino, Lapide, Pázmány) által kitaposott úton járt, amikor az ő egzaktásra törekvő és logikus teológiájukat követve, de egyszersmind önállóan gondolkodva igyekezett választ adni a protestánsok felvetéseire. Lépést tartott a legkorszerűbb nyugati hittudományi munkákban kifejtett elméletekkel. Nemcsak szentírástudománnyal foglalkozó írásokat idézett az *Oktató intése* lapjain, hanem dogmatikai és erkölcsstani témájú könyveket is. Káldi sikeresen ötvözte a külföldi szakirodalomban olvasott elméleteket saját fordítói tapasztalataival – így emelve magasabb tudományos szintre a magyar bibliai filológiát. Az *Oktató intése* méltó társa Pázmány korszakos jelentőségű *Kalauzának*, sőt szemléletében talán túl is mutat rajta.

Dengelegi *Rövid anatómiája* a népművelő-népszerű tudományos (ismeretterjesztő jellegű) művek sorába tartozik. A szerzőnek nem állt szándékában új elméletek felállítása vagy új érvek megfogalmazása a katolikusokkal szemben. Célja az volt, hogy közérthetően foglalja össze mindazt, amit a protestánsok már korábban elmondtak és leírtak a pápista vádakra. Dengelegi írói nagysága abban van, hogy ezt a feladatot nem a különféle könyvek összeollózásával végezte el, hanem egyéni és önálló munkát alkotott, melyben sajátos szemléletű és modern rendszerezését adta a mások által már korábban megfogalmazott hitvédelmi írásoknak. Dengelegi a *Rövid anatómiát* gyakorlati céloktól vezérelve írta meg, ezért a szakirodalmi hivatkozásoknak kevés szerepe van a műben. Ennek ellenére könnyen megállapítható, hogy Dengelegi könyve a református teológia ortodox irányzatának szemléletét tükrözi, noha nem mindig következetesen. Dengelegi *Rövid anatómiája* igen szerencsésen ötvözi a tudományos jellegű tartalom és a népszerű, közérthető forma kettőjét, helye Mikolai Hegedüs János puritánus népnevelő műveinek társaságában van.

Káldi és Dengelegi vitairatának sem jelentős hatása, sem pedig gazdag utóélete nem volt. Az *Oktató intése* és a *Rövid anatómia* új irányt szabhatott volna tudományos témájú irodalmunk fejlődésének, további hasonló jellegű munkák azonban még hosszú ideig nem születtek. Idővel pedig magáról a két vitairatról is megfeledkeztek.

Káldi *Oktató intése* mindössze egyszer jelent meg nyomtatásban. Noha bibliafordítását később számos alkalommal kiadták, a vitairatot ezekből már elhagyták. Káldi művét a feledés homálya borította be: nem olvasták és nem is idézték – még talán saját rendtársai sem. Bár az *Oktató intése* számos iskolai, egyházi és magánkönyvtárba bekerült, mégsem volt érzékelhető hatással a kortárs és a későbbi teológusokra, illetve azok munkáira.

Dengelegi *Rövid anatómiájából* ma már mindössze kilenc példány ismeretes. Nyilvánvaló, hogy az 1630. évi kiadás eredeti példányszáma sem lehetett túl magas. Ebből következően a református prédikátor vitairata még kevésbé lehetett hatással kortársai és a későbbi nemzedékek teológiai gondolkodására, mint Káldi műve. A *Rövid anatómiáról* hamar megfeledkeztek, nem olvasták, nem idézték és még részletek sem kerültek közlés-

re belőle. Az emlékezet azonban nemcsak a *Rövid anatómiával*, hanem Dengelegivel is igen mostohán bánt: ugyanúgy elfelejtették őt is, mint irodalmi örökségét.

Káldi György és Dengelegi Péter hitvitája nem csupán az irodalmi köztudatból hullott ki. A magyar nyelvű tudományos irodalom e két „ősközülete” mostanáig irodalomtörténetészeink figyelmét is elkerülte.²⁵ Kár lenne, ha az *Oktató intés* és a *Rövid anatómia* – szerzőikkel együtt – végleg feledésbe merülnének, hiszen saját értékeiken túl különös jelentőséget ad nekik a hazai teológiai irodalom fejlődéstörténetében elfoglalt helyük és a nyugat-európai összehasonlítást is biztosan kiálló korszerűségük.

²⁵ Századunk jelentős irodalomtörténeti szintézisei alig néhány szót vagy annyit sem vesztegetnek a két vitairatra. Vö. PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete*, III, Bp., 1931, 95–99, 160; *A magyar irodalom története*, II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 138.

RETORICITÁS ÉS POPULARITÁS CSÚZY ZSIGMOND PRÉDIKÁCIÓIBAN

A magyar barokk próza stílusrétegeinek vizsgálata során a Seicento hatására Koltay-Kastner Jenő hívta fel az irodalomkutatás figyelmét, s ebbe a vonulatba helyezte Csúzy Zsigmond stílusát.¹ Bán Imre csatlakozott Koltay-Kastner megállapításához, s utalt arra is, hogy ezt a stílust Magyarországon elsősorban Soarius retorikájának 1709-es átdolgozása, a *Manuductio* közvetítette, s „Csúzy Zsigmond, Kelemen Didák és mások általában »népiesnek«, »provinciálisnak« minősített stílusa ebben a hajóban utazik”.² Másfelől azonban Bán Imre azt is megjegyezte, hogy már a század eleji, főleg nyelvészeti indíttatású kutatások vizsgálták Csúzy stílusát, s a népies elemek jelenlétét hangsúlyozták. Az irodalmi köztudatba Csúzy tehát úgy vonulhatott be, mint a népiességhez vonzódó prédikátor, amit Bán Imre sem akart kétségbe vonni, azt azonban fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a pálos szerző munkájában „a népnyelv elemei mindig zsúfolt barokk ornamentikában jelentkeznek”³ – vagyis a barokk retoricitás jelenléte szerinte mégiscsak jobban jellemzi Csúzy prózastílusát, mint a népiesség.

Az újabb kutatók közül Lukácsy Sándor Csúzy retorikai állásfoglalásának egy fontos jellemzőjére hívta fel a figyelmet:⁴ Csúzy is – mint sok kortársa – többször megfogalmazza prédikációiban és a kötetek előszavaiban azt a nézetét, miszerint tartózkodni kell a „fülöket csiklándoztató haszontalan cifra beszédektől”, ami a pogány retorikát jellemzi. Lukácsy szerint ez a hitszónoki magatartás alapvetően a retorikaellenesség fogalmával lenne jellemezhető, de csupán abban az értelemben, hogy a prédikációszerzők „csak a világi – szófodorgató és fülcsiklándozó – retorikát utasították el, a magukét nagy becsben tartották.”⁵ Világos volt ugyanis számukra, hogy retorika nélkül nem lehet eredményesen prédikálni.⁶ Lukácsy azonban nem járja körül ennek az elutasított „világi retorikának” a kérdését, nem is feladata ez tanulmányának, s a hitszónoki gyakorlatból összegyűjtött hasonló megnyilatkozásokból arra a következtetésre jut, hogy itt alapvetően toposzról van szó.

¹ KOLTAY-KASTNER Jenő, *A magyar irodalmi barokk*, BpSz, 1944, 128.

² BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72), 60.

³ BÁN Imre, *A magyar barokk próza változatai*, It, 1971, 486.

⁴ LUKÁCSY Sándor, „Trombita, kürt, tanító vagyok”: *Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról*, ItK, 1995, 271–292.

⁵ *Uo.*, 281.

⁶ Az antik retorikai tradíció és a keresztény prédikáció összefüggéseiről vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 58.

Emellett azonban egy másik, tudatos retorikai törekvés is kibontakozik a prédikációk előszavából, s ez sokkal kevésbé tekinthető csupán jellegzetes formulának vagy kötelező toposznak. 1723 és 1725 között megjelent öt prédikációs kötetének⁷ előjáró, illetve ajánló beszédében Csúzy állást foglal egy prédikációs beszédmód mellett, mellyel egyben saját stílusát is jellemzi. Ez az általa megnevezett „stílus” az egyszerű emberekhez alkalmazkodik, így azt gondolhatnánk, hogy egyszerűséget is jelent a barokk pompával szemben, vagyis a retorikusság elutasítása ilyen befogadásszociológiai megfontolásokból történik. Az első kötetnek, a *Zengedező sip*-szónak az előszavában az alkalmazkodás-igény még inkább csak egy szerénység-toposz formában előadott ön jellemzésben fogalmazódik meg: „Vedd jó-néven azért te-is kegyes olvasó, nem a' száraz persuasionak zúrzavar szelétől hányattatott, nem pallérozott szó-fodorgatásokkal trágyázott; vagy világi magán kívül járo bölcsességgel halmozott; hanem alázatos kiseddséggel, kisedd szelédséggel, és szeléd egy-ügyüséggel nyújtott nád-sipomat [...]”,⁸ majd a kötet befejezésében a következőképpen jellemzi saját prédikációit: „Mellyeket, nem a' Tüdos mély elméknek, és a' kik, a mennyei cselédes ember Evangeliomi szölejében, régen, szorgalmatossan, és egyszer-s-mind, gyümölcsössen-is munkalkodnak, hanem a' zsengeések most kezdők, és könyvek-nélkül szükölködők, és nagyra vágni nem tüdo egy-ügyük kedvéért, a véka-alul, gyertya-tartó-ra tettem.” (746.) Későbbi köteteinek előszavai megerősíthetnek bennünket abban, hogy tudatos szerepvállalásról van szó, egy olyan beszédmód alkalmazásáról, amely mellett azzal érvel, hogy beszédeinek az egyszerű nép számára is érthetőeknek kell lenniük: „a' belső embert vezérlő Pásztorok, munkás fáradtsággal csinált szép, és jó prédikációikkal, inkább a' vizketeges fülü elmésb halgathoz alkalmaztattyák magokat, hogy-sem mint a' szükölködő kiseddeknek kívánt táplálót tejet nyújtananak; vagy, az egy-ügyüeknek közönséges kenyér szeldeléssel enyhítenék minden-napi éhségeket; Atyai kegyességgel jovasolták, s-foganatos tanácsokkal-is ösztönöztek, hogy, a' mélyly tudományt (melly, úgy-is távul vagyton töllem) és az ékes beszédet (melly meszsze esik) fél-re-tévén; a' közönséges keresztényi tudománynak, ha csak valamelly szükségesb részét-is, mennél egy-ügyübben tenném papiros-ra: és az igaz Evangeliomi kenyér-szegéssel, az-az egy-ügyü oktatással, mint a' kiseddeket; úgy vigasztalnám az alacsony kösséget-is. Ám, Naturalis lingua, chara simplicibus; doctis, dulcis; Szent Chrysologus mondása: kinek-kinek, természet-szerént kedvesb a' maga túlaidon nyelve.”⁹

A szakirodalom azonban nem tudott mit kezdeni azzal az ellentéttel, amit Csúzy retorikai szerepvállalása – egyszerűség – és a megvalósult prédikációk jellege között tapasztalt: „Csúzy az együgyüeknek is »fodorétott ékes szókkal« beszél, nem is tud másként” –

⁷ Nyomtatásban megjelent munkái a következők: *Zengedező sip*-szó, Pozsony, 1723; *Lelki éhséget enyhítő evangeliomi kölcsönözött három kenyér*, Pozsony, 1724; *Evangéliumi trombita*, Pozsony, 1724; *Kosárba rakott aprólékos morzsálek*, Pozsony, 1725; *Egész esztendőre való hármaz prédikációk*, Pozsony, 1725.

⁸ CSÚZY, *Zengedező sip*-szó, i. m., *Elő-járo beszéd a' Keresztény Kegyes Olvasohoz*. A továbbiakban a kötetből származó idézetek helyét a szövegben tüntetem fel, zárójelben.

⁹ CSÚZY, *Evangéliumi trombita*, i. m., *Az jó-akaró Keresztény Olvasónak...*

fogalmazza meg Bán Imre,¹⁰ s úgy értékeli, hogy Csúzy nem tud kitörni a barokk divat hatásából. Ha a retorika elutasításáról van szó, akkor ez és a barokk retoricitás szövegszerű jelenléte valóban ellentmondásként jelenik meg, hiszen a hallgatóság műveltségbeli szintjéhez való alkalmazkodás, tehát a popularitás igénye valóban követeli a retorikusság valamilyen jellegű megváltozását.

Jelen dolgozat feladata elsősorban annak vizsgálata, hogy a barokk retoricitás jelenléte milyen lehetőségeket hagy a popularitás érvényesülésének, tehát az együgyűekhez, egyszerűen szólás igényének kinyilvánítása topikus mozzanatként értelmezhető-e, mint például a szerénység-toposz egy fajtája, mentegetőző beállítottságú formulaként kell-e értelmeznünk, s ha igen, akkor vajon a prédikációk tartalmi, retorikai stb. hiányosságainak fedezésére irányul-e, vagy esetleg ténylegesen megragadhatóak olyan retorikai – a kommunikációs folyamat irányából közelítve pedig befogadói – „műveletek”, amelyek a popularitást jelenthetik.

Mint tudjuk, a retorikai kézikönyvek foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a prédikációnak miként kell alkalmazkodnia a hallgatóság összetételéhez. Bartók István külön tanulmányt szentelt annak vizsgálatára, hogy a 17. századi irodalomelméletben hogyan jelent meg a *stylus humile*,¹¹ monográfiájában pedig az alkalmazkodás kérdésének egy teljes fejezetet szán.¹² Elsősorban a protestáns retorikákat vizsgálja, viszont nem lenne helyes feltételeznünk, hogy mindaz a retorikai tudás, aminek a protestáns prédikátorok birtokában voltak, ne lett volna a katolikus prédikációs gyakorlatban is jelen. A *rhethorica ecclesiastica* elmélete és gyakorlata egyaránt azt mutatja, hogy a stílusbeli differenciálás alapja a hallgatóság műveltségbeli szintjéhez való alkalmazkodás. A katolikus retorikai hagyomány sokkal kevésbé feltárt, de konkrét példák mutatják, hogy az akkomodáció igénye jelen volt a katolikus elméletben.¹³ Igaz, a korszakunkban leginkább használatos Soarius-féle retorikák nem részletezik, inkább csak utalnak rá¹⁴ – ez megerősítheti azt a feltételezésünket, hogy a közönség szerinti differenciálás implicit tudásként kellett hogy a hitszónok birtokában legyen. Csúzy retorikai képzettségéről csak feltételezéseink lehetnek. A legműveltebb pálosok Rómában, a jezsuita vezetésű Collegium Germanicum Hungaricumban tanultak, annak azonban nincsen nyoma, hogy Csúzy is ott tanult volna.¹⁵ A jezsuita hatás ennek ellenére valószínűsíthető, ugyanis a pálos képzés korszakunkban jezsuita irányítás alatt volt.¹⁶ Így nem alaptalan az az elképzelés, hogy Csúzy

¹⁰ BÁN, *A magyar barokk...*, i. m., 485.

¹¹ BARTÓK István, *Casa rustica et mechanici: Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében*, ITK, 1992, 569–578.

¹² BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 185–199.

¹³ CAROLUS REGIUS, *Orator christianus*, Roma, 1612.

¹⁴ Kecskeméti Gábor is utal röviden a befogadóhoz történő alkalmazkodásra, és idézi Soariustól: „Orator debet se accommodare Auditoribus.” KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, i. m., 150.

¹⁵ BITSKEY István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

¹⁶ Erről tanúskodnak a pálos rendtörténettel foglalkozó munkák is: KISBÁN Emil, *A magyar pálosrend története*, I–II, Bp., 1938–1940; GALLA Ferenc, *A pálosrend reformálása a XVII. században*, Bp., 1949; *Pálos*

kapcsolatba került a Soarius-féle retorikai rendszerrel,¹⁷ s Bán Imre feltételezését erősíti, miszerint Csúzy prózastílusa az 1709-es Soarius-átdolgozás, a *Manuductio* által közvetített Seicento barokk hatást viseli magán.

A *Manuductio*ban a következő megjegyzés vonatkozik az akkomodációra: „Hinc est, quod orator debeat dictionem suam accomodare loco, temporis & Personis, ad quas dicit: aliter namque in publico, in privato aliter, aliter pacis, belli tempore aliter, aliter ad plebem, ad cultiores aliter: dicendum &c.”¹⁸ Bartók István megjegyzése szerint is az „inter idiotas et rusticanos” elhangzott prédikációknak retorikailag más követelményeik vannak, ezek azonban továbbra is követelményekként jelentkeznek, ezért hangsúlyozzák egyes kézükönyvek, hogy „a popularitásra, az eredményességre való törekvés nem lealacsonyodásra kényszeríti a szónokot, hanem éppen hogy próbára teszi képességeit.”¹⁹

Csúzy retorikai állásfoglalása fényében érdemes alaposabb vizsgálat alá venni prédikációit, arra keresve választ, hogy miként jellemezhető populáris beszédmódra irányuló törekvése. Ehhez a megközelítéshez két szempont érvényesítését kíséreljük meg: a korabeli retorikai fogalomkincs segítségével a prédikáció retorikus szöveggé szerveződésének módját vizsgáljuk, s ezt összekapcsoljuk a befogadás mechanizmusának működéséből adódó szemponttal, amihez célszerűnek látszik alkalmazni a modern irodalomelméletben megfogalmazott megkülönböztetést a megcélzott és a teremtett olvasó között.²⁰ A megcélzott olvasón az elméleti irodalom azt érti, akit a szerző maga jelöl meg olvasóként: például megnevezi, hogy kinek írta a művet vagy kik előtt hangzott el. A szöveg azonban ettől függetlenül, implicit módon maga is teremt olvasót: többek közt létrehozhat egy megkonstruált ideális olvasót, aki kellő kompetenciával, illetve erudícióval rendelkezik a szöveg minél produktívabb befogadásához. A megcélzott olvasóból a szöveg teremthet ideális olvasót, ha az megfelelő olvasási stratégiákat képes működtetni, de a legtöbb szöveg természetesen nemcsak az ideális olvasónak tárul fel.

A megcélzott olvasóról gyakran nem tudunk meg semmit, de egyébként is, ha a prédikációk szövegszerűségét akarjuk vizsgálni, akkor a teremtett olvasó „olvasási lehetőségeiről” kell információkat gyűjtenünk. Csúzy kötetének az előszavai arról tanúskodnak, hogy a megcélzott olvasónak – vagy jelen esetben inkább hallgatónak – kell tekintenünk az együgyűeket, vagyis a képzetlenebb, alacsonyabb társadalmi rangú embereket.²¹ Ez

rendtörténeti tanulmányok, szerk. SARBÁK Gábor, Bp., 1994; TÖRÖK József, *Pálosok*, Bp., Mikes, 1996 (Szerzetesek a Kárpát-medencében 1217–1823).

¹⁷ A Knapp Éva által rekonstruált máriavölgyi pálos kolostori könyvtár 18. századi állapota azt mutatja, hogy nagy számban voltak a könyvtárban jezsuita szerzők művei, s köztük volt Soarius *Ars rhetoricae* című munkája is. A máriavölgyi kolostorban egyébként studium generale is működött, s ez ismét azt erősíti meg, hogy a pálos oktatásban nagy szerepe volt a jezsuita hatásnak. Lásd KNAPP Éva, *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században (Rekonstrukciós kísérlet)*, MKSz, 1992, 212.

¹⁸ *Manuductio ad eloquentiam...*, Tyrnaviae, 1709.

¹⁹ BARTÓK, *Casa rustica...*, i. m., 577.

²⁰ WAYNE C. BOOTH, *The Rhetoric of Fiction*, Chicago, 1963, 138.

²¹ Gábor Csilla megfigyelése szerint Káldi György prédikációiban az *együgyű* szó laikus, teológiaiilag képzetlen embert jelent. Csúzy szóhasználatában azonban a fogalom tágabb ennél, összefoglalva jelenti az alacsonyabb rangú, képzetlen embereket. Lásd GÁBOR Csilla, „Régi igaz tudomány”, *új formán és módon: A teoló-*

azonban nem jelenti azt, hogy a teremtett olvasóról is feltételeznünk kell ezt a műveltségi szintet. A hallgatóságról egyébként sem tudunk meg sokkal többet, nem is beszélve arról, hogy az előszavakban megjelölt populáris beszédmódra törekvés igényét egyelőre egyszerű topikus mozzanatnak is tekinthetjük. Olykor a prédikáció szövegéből megállapítható, hogy hol, esetleg mikor hangzott el, így például kiderül, hogy a János-napi vásáron mondta el a Keresztelő Szent János napjára írt első prédikációt, vagy a Szent Ignác-napi beszédet jezsuita szerzetesek előtt 1707-ben, amit a prédikáció végi versben elrejtett kronosztikhon árul el. Ennél bizonytalanabb területre lépünk akkor, mikor a prédikáció tanításának tartalmából próbálunk következtetni a közönség jellegére – pl. a mindenszentek napjára írt második prédikáció esetében a szegénység erénykénti jellemzése kerül középpontba, s ez utalhat arra, hogy a befogadó közönség az alacsonyabb rangúak köréből került ki. Csupán ennyit tudhatunk meg biztosan a prédikációk közönségéről, vagyis az explicit, megcélzott befogadóról. A szerzőt befolyásoló körülmények rekonstruálása, illetve a célok szerzői rögzítése azonban önmagában nem ad arra lehetőséget, hogy popularitásról beszéljünk a szövegek kapcsán. Ezért sem szabad figyelmen kívül hagyni a teremtett olvasóra irányuló kérdésfeltevés lehetőségét, vagyis hogy a szövegszerkesztésből, a prédikációk retorikájából és a szövegnek a befogadás során tapasztalható működéséből információkat kaphatunk arról, valóban jogos-e popularitásról beszélnünk Csúzy prédikációinak esetében, s ha igen, milyen értelemben. Ezért a továbbiakban a megcélzott és a teremtett olvasóra vonatkozó kérdések találkoznak egymással. Elsőként azonban a popularitás általunk alkalmazott fogalmát kell meghatározni, összevetve a népiesség fogalmával.

Népiesség vagy popularitás?

Csúzy prédikációinak vizsgálata legelőször a század elején, nyelvészeti szempontból indult meg: Réthei Prikkel Marián és Simai Ödön magyaros, népies stílusára irányították a figyelmet.²² Bán Imre sem vonta kétségbe Csúzynak a népielv iránti érdeklődését, de fontosabbnak találta azt, hogy mindez zsúfolt barokk ornamentikába ágyazódik, s a Seicento barokk szerves alkotóelemeként jelentkezik.²³ Bán Imre a barokk népiesség,

giai és retorikai hagyomány működése Káldi György prédikációiban, PhD értekezés kézírata, Debrecen, 1998, 125.

²² RÉTHEI PRIKKEL Marián, *Csúzy Zsigmond szavai*, Magyar Nyelvőr, 1908, 337–345, 388–397, 448–456; 1909, 217–227, 252–259, 313–318, 394–406, 452–463; SIMAI Ödön, *Csúzy Zsigmond szavai*, Magyar Nyelvőr, 1911, 308–315, 356–364, 403–406, 453–458. Később néprajzi szempontból vizsgálták: JUHÁSZ Miklós, *XVIII. századi egyházi szónok a divatról*, Ethn, 1944, 43; Uő., *XVIII. századi babonák és ördöngösségek*, Ethn, 1944, 97–99. Történelmi szerepéről: ESZE Tamás, *Tábori papok Rákóczy hadseregében*, Egyháztörténet, 1943, 44–109. Irodalmi szempontból önálló tanulmány még később született csak róla: ANGYAL Endre, *Csúzy Zsigmond magyarsága*, ItK, 1957, 216–226. Mostanában LUKÁCSY Sándor foglalkozott vele: *Kuruc pap?* = L. S., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994, 217–236, és tanulmánykötetének több írásában is idéz Csúzy prédikációiból, pl. *Isten gyertyácskái; Két emlő, hat kőveder* stb.

²³ Lásd a 3. jegyzetet.

vagy ahogy ő jelöli, a *magyarosság* kérdésével együtt tárgyalta naturalizmusát is, azzal indokolva, hogy „a kettő gyakran érintkezik régi magyar prózáinkban, hiszen a barokk stílus naturalista elemei rendszeresen a köznyelv alantasabb rétegének szókészletét igénylik”.²⁴ Előzményei a reneszánszba mutatnak vissza, „s tetőpontját éppen Csúzyban éri el, nála a magyaros köznyelvi anyag retorikus halmozása olykor szinte a Tesauro-féle acutesszában jelentkezik”.²⁵ Csúzy valóban előszeretettel bont ki olyan képeket, amelyek concetto-szerű lezárása a kívánt hatást egy-egy, olykor vaskosabb köznyelvi szó, kifejezés alkalmazásával éri el, biztosítva ezzel a kép hatékonyságának megkétszereződését, amint az a következő példában is megfigyelhető: „a’ pokol-béli kígyó-is, ha incselkedésével meg-marhattya az embert, fő-képpen a’ tündér jóknak kívánságát tüntetvén szívében, a’ hiúságoknak zavaros vizét mind-addig itattya zabálva véle, míg halálos vétkek-re fakad, s-végre kelepczében kevervén, az örök tűzre okádtattya-ki lelkét” (148).

Nem mindig van azonban ilyen jellegű retorikus célja Csúzynak a népnyelvi fordulatokkal – máskor legfeljebb csak erőteljes érzelmi motivációt sejtethünk mögötte: „Így ölé meg lotyó Delila Sámson” (298), „gyomorbol gyűlöl a’ Fölséges Isten” (335); vagy pedig csak a szentenciózusság lehetőségét sejtí meg a prédikátor egy-egy olyan kifejezésben, mint „nem esett volna porba pecsenyéje” Szent Péternek (373).

A szentenciózusság igénye legerőteljesebben a közmondások, szólások használatában figyelhető meg, ami azonban inkább csak másodlagos rétege Csúzy nyelvének. Nemcsak ritka előfordulásuk jelzi ezt, hanem jellemző az az attitűd is, ami Csúzynak a nyelvre irányuló reflexióiban ragadható meg: több esetben előfordul ugyanis, hogy a befogadóban tudatosítja az általa használt szentenciózus mondat közmondás voltát, ezzel azonban distanciát is teremtve az önmaga által használt nyelv és a prédikatori tudat között, például: „Régi köz mondások az a’ Magyaroknak: A’ járt utat el-ne hadd a járatlanért” (429). Mikor azonban nem teremti meg ezt a kritikai nézőpontot s vele együtt a távolságot a nyelvhasználat és a nyelvet használó önmaga között, akkor a szólást nem egyszer beépíti retorikus nyelvezetébe; a következő, már eleve isocolont tartalmazó közmondást például a paramoeosis irányába bővíti tovább: „kinek vakot nyuit örök vakság-ra; kinek hatot, a’ mennyei boldogságra” (73) – így jellemzi a szerencsét, még a distinctio retorikai eszközét is beépítve ebbe a szólásparafrázisba, amely így a biblikus beszédmódban és a népnyelvben egyaránt járatos befogadót tételez. Máskor a szólás kibővítése szemantikailag vesz érdekes fordulatot; Keresztelő Szent János halálának módja így kap nagyobb nyomtatékot: „ő vala az, a’ kinek az igaz mondásért, nem-csak bé-törék a’ feje, hanem le-is vágattaték” (219). A bővítés által Csúzy az alakzat („bé-törék a’ feje”) konkretizációját hajtja végre, ami sokkal inkább lehetne a nyelvi humor eszköze, mint az elborzasztásé; hatásosságát azonban semmiképp sem vonhatjuk kétségbe.

Az eddigiekben persze a közmondásokat, szólásokat úgy kezeltük mint a populáris beszédmód jellemzőit, támaszkodva azokra a szakirodalmi tekintélyekre, akik Csúzy stílusát népiesnek könyvelték el. A régi magyar irodalom kapcsán a „népiesség” fogalmának

²⁴ BÁN, *A magyar barokk...*, i. m., 488.

²⁵ *Uo.*, 489.

használata egyébként is kérdéses,²⁶ s még vitathatóbb lenne, ha a nyelvhasználat egyes önkényesen kiragadott elemei alapján próbálnánk a popularitást igazolni. Másfelől a korabeli retorikai vélemény is azt tükrözi, hogy a népies, magyaros fordulatok nem feltétlenül a *stylus humilis*hez kapcsolódnak, Medgyesi szerint például az igényes, szép magyar nyelvet kell megtermékenyíteniük, visszaszorítva az elburjánzó latinizmusokkal megterhelt nyelvhasználatot. Ebben az értelemben a magyarosabb beszéd általános követelménnyé válik, nem pedig a populárisabb nyelvhasználat megkülönböztető jellemzőjévé. Emellett az tény marad, hogy az együgyűekhez szóló beszédmód a könnyebb megértés igényét hordja magában, s ebből egyenesen következik, hogy a populáris beszédmód igényli a magyarosabb nyelvhasználatot. Ez azonban nem elegendő ahhoz, hogy a prédikációk esetleges populáris jellegét azonosítsuk, mert sem a magyarosság, sem az esetleges „népiesség” nem köthető kizárólagosan a populáris stílushoz. Nem is beszélve arról, hogy a nyelvhasználat önkényesen kiragadott elemei éppen attól fosztják meg a vizsgálót, hogy ezeket funkcionálisan vizsgálja, pedig a popularitást leginkább a szöveg egyfajta funkcionálásaként közelíthetjük meg. Ezeket az akadályokat is figyelembe véve tehát a popularitást kommunikációs beállítódásként értelmezzük, s ebben a modellben látjuk célszerűnek a népies(nek vélt) nyelvi szegmensek elemzését – vagyis a „népiesség” is csak funkcionálisan állhat a popularitás szolgálatában. Ezzel természetesen nem vitatjuk el annak az elképzelésnek a jogosságát sem, amely a közmondás- és szólásszerű elemeket a népi irodalomhoz, például a népmesékhez kapcsolja, mondván, hogy ezek intertextusként a prédikációk szövegét a népi beszédmódokhoz közelítik. Viszont fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ezek a köztudatban is gyakori nyelvi formulák kisebb erudíciót kívánnak meg, mint a bonyolult, leleményes metaforika, s a prédikációval szemben jelentkező „utilitas” követelményét is jobban szolgálják azáltal, hogy életközeli alakítják a szöveget, ugyanis a mindennapi nyelvhasználathoz kötődő, mintegy morális instrukciókat is tartalmazó szövegelemek ezt a gyakorlati útmutatás-jelleget hozzák magukkal a szövegbe: „eből jött szérdéknek komondor sáfára” (396).

A továbbiakban a klasszikus retorika nyomvonalán haladva vizsgáljuk Csúzy Zsigmond *Zengedező sip-szó* című kötetének prédikációit, azok makro- és mikrostruktúrájának néhány vonatkozását. Mindenekelőtt azt, miképpen függhet össze a prédikációk retorikus szerkesztettsége a popularitás szándékával.

A *Zengedező sip-szó* 77 ünnepi prédikációt tartalmaz, ezek többségükben a szentek és a kisebb egyházi ünnepek napjára készültek – olykor egy napra több is. Azért fontos ezt hangsúlyoznunk, mert az ilyen rendszeren alapuló egybegyűjtés bizonyos tematikai meghatározottságot is jelent, ami pedig befolyásolhatja azt, hogy például a kötet prédikációinak túlnyomó része az erkölcsi példaképállításra irányul, nem pedig a dogmatikai tanításra. Ezért minden olyan megjegyzést, amit a *doctrina* és az *adhortatio* arányára, illetve ezeknek mint funkcióknak a megjelenésére teszünk, ennek tudatában kell tennünk.

²⁶ KÖSZEGHY Péter, *A népiesség fogalma az irodalomtudományban = A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*, Bp.–Wien, 1989, 183–189.

A prédikáció szerkezete, felépítése fontos információkkal szolgálhat a prédikátor retorikai képzettségét s a retorikához való viszonyát illetően. Természetesen nem mindig tehetjük meg a vizsgálat alapján, hogy egy konkrét retorikai „iskola”, egyfajta retorikai kézikönyv hatását feltételezzük a prédikációs technikára, és ennek alapján pontos képet alkossunk a szóban forgó prédikátor retorikai képzettségéről, már csak azért sem, mert az elméleti tudás vagy állásfoglalás nem jelent feltétlenül alkalmazást is.²⁷ Másrészt a kézikönyvek is gyakran csak toposzokat ismételgetnek, s a tényleges gyakorlatot ezek sem mindig tükrözik.²⁸

A prédikáció megszerkesztését elméletben olyan vonatkozások is befolyásolják, mint a közönség intellektuális képességeinek a figyelembevétele. A protestáns elméleti irodalom erre vonatkozólag is szolgál utasításokkal:²⁹ bevett szabályokként léteznek a *propositio simplex* és *duplex* megkülönböztetésére és alkalmazására vonatkozó utasítások. Korábban már utaltunk arra, hogy a Soarius-féle retorika különböző kiadásai, átdolgozásai – beleértve az 1709-es *Manuductiō*t is – csak minimális utalást tesznek erre a kérdéskörre, s így a szerkesztés szempontjából sem adnak konkrét instrukciót a hallgatósághoz való alkalmazkodás tekintetében. A prédikáció szerkezete azonban önmagában, ilyen külső fogódzók nélkül is tükrözi azt, hogy a prédikátor kinek beszél³⁰ – már csak azért is, mert a téma, az argumentációs rendszer, az elokúció mint mikrostrukturális elemek mindenképpen befolyásolják a makrostruktúrát. Mi figyelhet meg tehát Csúzy prédikációinak szerkezetéből?

Legelőször az, hogy nem könnyű elkülöníteni minden szerkezeti egységet. Prédikációinak túlnyomó többségében megjelöli a *propositiō*t mint legfontosabbat, ezzel a beszéd tartalmát jelölve meg, más egység tudatosítására azonban nem történik utalás. A propozíció lapszéli megjelölése a prédikáció *lectio*-jellegével van összefüggésben, s talán a szövegek közötti és a szövegeken belüli könnyebb tájékozódást is lehetővé teszi, annak ellenére, hogy a kötet végén minden egyes prédikációról rövid összefoglalást kapunk. A propozíció megjelölése azonban Csúzy retorikai tudatosságát is jelenti, s ebből kiindulva kérjük számon rajta a prédikáció többi szerkezeti egységét. A szerkezeti részek elkülönítésének nehézsége leginkább a bevezetésben, a propozíció előtti részben jelent problémát, mivel a hosszúra nyúlt *exordium* után nem kerül sor a szó hagyományos értelmében vett *narratiō*ra, vagy éppen a narráció funkciót az *exordium* integrálja magába, s így nem különíthetünk el önálló narrációs egységet. Az *exordium* gyakran hatásos felütéssel nyitja meg a szöveget, ami a hallgatóság érdeklődését vagy érzelmeit veszi célba.

²⁷ Ez olyan esetekben is előállhat, amikor retorikai kézikönyvek szerzőjéről van szó – gondoljunk például Medgyesi Pálra, akinek prédikációs technikája sokban különbözik az általa elméletben felvázoltaktól: *Doce nos orare quin et praedicare...*, MEDGYESI Pál által, Bártán, ... 1650 Esztendőben, RMK I, 832.

²⁸ KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 1995, 561.

²⁹ BARTÓK István, Medgyesi Pál: *Doce praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika*, ItK, 1981, 7–8.

³⁰ *Uo.*, 7. Bartók István szerint Pázmány Péter prédikációs technikájában is tükröződik a *propositio simplex* és *duplex* alkalmazására vonatkozó ismeret.

A Szent Bertalan-napi prédikáció egy aesopusi állatmesével kezdődik (a varjú, aki más tollával ékeskedett), ami – narratív egység lévén – leginkább alkalmas arra, hogy a közönség figyelmét megragadja. Máskor bibliai tárgyú exemplum kerül a prédikáció élére, mint például a Szent Fülöp és Szent Jakab apostolok napjára írt második prédikáció esetében, amikor Dávid és Méfíbóset (Meribbaal) története elevenedik meg. A képek, a hasonlatok, a szentenciaszerű elemek mint a prédikáció felütései szintén ilyen figyelemkeltő szerepet is betöltenek, ugyanis a hallgató interpretációs tevékenységét mozditják elő, tehát erősebben lekötik a figyelmét: a Páduai Szent Antal napjára írt második prédikáció kezdése Istent a fazekas metaforájával jellemzi. A Kisasszony napjára írt prédikációkat asztrológiai képpel indítja, a csillagképek egymást követő váltakozását mint az üdvtörténet szimbólumát alkalmazza: „Mert ugyan-is, a’ sebeséttő nyilasból, a’ mérges scorpiból, a’ kettős halálból; egy-szóval, a’ kegyetlen oroszlánj jegyből, a’ kegyes szűz jegyben lépett-által az igazság napja...” (404.) Az érdeklődés felkeltése mellett az érzelmekre hatás a másik alapvető célja Csúzy exordiumainak: az *insinuatío* retorikai fogása például ilyen irányulást hordoz magában, akár közvetettebb módon a szerénység topozáiban nyilvánul meg: „mit tûdgyak beszélleni? a’ ki, se szó, se Ige nem vagyok. Hanem csak tompa hangia a szónak, és a’ megtestesült Igének haszontalan rebegő szolgálja?” (301); akár közvetlenebbül, mint például a Szent Ignác napján jezsuita szerzetesek előtt elmondott ünnepi prédikációban, ahol a jezsuita páterek leplezetlen dicséretére kerül sor: „Dicsiretes cselekedeteket, apostoli búzgoságtokat, és tekéletes magatok-viselését, senki proba-köre nem-vonsza, hanem ha, tellyes-tele vagy on ördögi irigységgel, s-éllel egybenfordulván, úgy hánnya ellenségesen mêtelyes konkolyát. Mert, nem csak meg-fedhetlenek, hanem minden joságnak eleven példái, fényes tüköri” (300).

Az exordium nemcsak mint a prédikáció elindítója fontos, hanem a szöveg különféle egységeinek összetartójaként is szolgál, a szövegkohézió megteremtésében alkalmazott eszközök gyakran az exordiumban alapozódnak meg azáltal, hogy az itt megjelenő alakzatok, trópusok, illetve az exordium által előrevetített gondolatformációk visszavisszaköszönnek a prédikáció egészében: a Gyümölcsoltó Boldogasszony napjára írt beszéd exordiumában megjelenő, Szűz Máriát meglátogató angyali követnek mint közbenjárónak a motívuma a prédikáció egészét átszövi, vagy a Nagyboldogasszony-napi szónoklat exordiumát egy antik történet indítja, amely Lisander alakja köré épül fel, majd őt említi a prédikáció zárlatában is, keretbe foglalva ezzel a szöveg egészét.

A propozíció kiemelt szerepére már utaltunk, s arra is, hogy a protestáns elméletek szerint különböző válfajai jelenthetik a közönséghez való alkalmazkodás egyes ismérveit. A gyakorlatban a propozíció mint szövegegység kezelésében alapvetően két irányt különíthetünk el: egyik az, amit például Káldi követ: a prédikáció szerkezeti vázlataként alkalmazza, s a tipográfiában is tükröződik, hogy elkülöníti a többi szerkezeti egységtől. Ezzel szemben Pázmány – s többek között Csúzy is – a propozíciót a prédikáció szövegének szerves részeként kezeli, így annak tételkijelölő funkciója háttérbe szorul, inkább előzetes összefoglalásként, a prédikáció szerkezeti magvaként funkcionál. A propozíció Csúzynál legtöbbször egyszerű, vagyis divízió nélküli: „Ki-is [ti. Szent Ignác], noha későbbben érkezett ugyan a’ Mennyei cselédes ember szölejében, időre nézve, szorgal-

matosságával mind-az-által egygyet ért a' több mivesekkel; sőt Apostoli buzgoságával sokat meg-előzött, s üdvösségesen fellyül-is halladott. Melly, hizelkedés-nélkül-valo valóság, világosan meg-mutatando czéllya lévén ezen mostani hivatalomnak; kérlek, bal értelem, és szűnyadozás-nélkül, s-mostohálkodni nem-tudó ítéllettel ébren figyelmezzetek" (302) – másrészt ez a példa azért is jellemző, mivel annyira tág gondolati kereteket biztosít a prédikáció menetének, hogy mindenféle kitérésnek, gondolati és szerkezeti elkalandozásnak lehetőséget biztosít, mint ahogy azt Urunk mennybemenetele napjára írt prédikációja is mutatja: „Csak hogy, mivel erről az ő szörnyüses napiáról, esztendő-által gyakortáb emlékezünk, vizsgálódgýunk inkább, az ő máj feddéséről, és a' keresztényi szeretetből, s-akár kinek-is kötelességéből származandó intésekről, szollyunk bővebben; mellyek, valamint közönségesen szükségesek, a' kik azt örömost hallják, és szivessen bé vészik – üdvösségessek. Azért-is, hogy abból jó tanúságot vehessünk magunknak, lelki szemeinkel ébren figyelmezzünk" (178).

Amint a fenti idézetekben is tükröződik, a propozíció a prédikáció gondolati magvának kiemelésén túl további feladatokat is ellát a szövegben: egyrészt a hallgatósággal történő kommunikáció nyelvi megvalósulásának egyik legfontosabb szövegbeli helyszínét is adja, másrészt ezzel a prédikáció hallgatásának elsődleges céljaként a „gyakorlati” hasznót, az utilitást jelöli meg.

A propozíciót követő *argumentatio* természetesen a prédikáció legterjedelmesebb része, s a propozícióban megjelölt témát fejt ki, azonban szerkezeti felépítettsége leginkább a gyakori kitérők miatt nem követhető nyomon könnyedén, az argumentáció logikai felépítése az egyéb retorikai eljárások miatt háttérbe szorul, s a megszerkesztettség tudatosításának igénye csak ritkán jelenik meg közvetlenül a szövegben, például mikor számozás segítségével rendezi érveit egy tiszta logikájú argumentációs sorba állítva azokat. Jellegzetes szöveg-szervező eljárását alább külön fejezetben egy konkrét példa szemlélteti.

A *peroratio* megalkotásában Csúzy mesternek bizonyul. A prédikáció lezárása szervesen és folyamatosan következik az argumentációs részből, nincsen gondolati törés, s a fokoza-tosság és a peroráció megfelelő terjedelme miatt (*brevitas* jellemzi, de nem kelti a lezárat-lanság érzetét) a prédikáció arányos egésszé válik. A peroráció leggyakrabban *záróima* keretében szólal meg, amelyben a szónok az adott ünnep szentjéhez fohászkodik a gyüleke-zet nevében. Az ima legtöbb esetben a jócselekedetek irányába fordulás és ezzel a halál utáni élet elnyerésére irányul, s ilyen értelemben itt is az *utilitas* funkciója kerül előtérbe, ugyanis a prédikáció egy másik vallásos műfajt magába olvasztva annak feladatát is ellátja, egyben az imát is „helyettesíti”, ezzel az elméletibb jellegű, passzív tanítás és a gyakorlati cselekvés közt foglal helyet. Vagyis a peroráció lehet *recapitulatio*-jellegű is, amely több-nyire a prédikáció erkölcsi tanulságát foglalja össze mintegy buzdításként, mindezt üdvörténeti távlatba helyezve. A peroráció tehát ez esetben újfent megfelel az utilitas eszményé-nek, ahogy ezt a Szent Bertalan-napi prédikáció is illusztrálja: „Tudván azért, hogy, foris canes et venefici, az illyeknek [ti. a különféle bűnösöknek], helyek nincsen a' Mennyei Boldogságban; ragadgyúk, a' máj Dicsösséges szent Bertalan kísit... [ti. mellyel a bűnöktől megszabadíthatjuk-megnyúzhajuk magunkat]" (402) – amennyiben az üdvösség kilátásba helyezése kapcsolódik össze a „flectere” funkciójával.

Példaként a Vízkereszt napjára írt prédikációt választottam. A beszéd elején feltüntetett bibliai textus: „*Et apertis thesauris suis, obtulerunt ei munera*. És meg-nyitván kincseket, ajándékokat adának neki. Matth. 2.”

A prédikációt a szerző szállóigével indítja, amely Szent Gergely pápától származik, s melynek tartalma az, hogy a szeretetet adományokban lehet megtapasztalni. A következő szövegegységben néhány bibliai és történelmi exemplum kerül említésre, ezek az ajándékozás aktusára felhozott példaként szolgálnak, elővezetik a három király esetét, amely az érvelés eszköze: ha a pogány királyok megajándékozták Jézust, mennyivel inkább illik ez a keresztényekhez.

Az exordium utolsó egységét esetlegesen narrációként értelmezhetjük: az ajándékokat „mysticas értelemben” kell értenünk, nem konkrét tárgyi ajándékokról van tehát szó.

A margón itt is meg van jelölve az a szövegrész, amelyet propozíciónak szánt a hit-szónok. Most azonban nem jelöli ki a tételt – témát –, hanem visszaul az exordiumban elhangzottakra, vagyis hogy ezek kifejtésére kerül sor, majd a prédikáció hatásosságába vetett hitének ad hangot. Tehát valódi részletezés, divízió nincs az argumentációt megelőző részben.

Az argumentáció az exordiumhoz hasonlóan exemplummal indul: a példa a pogányoknak azon szokását jeleníti meg, miként ajándékozzák meg uralkodóikat. Az exemplum a meggyőzés feladatát látja el; párhuzamul szolgál Isten népének és Istennek a kapcsolatához, ami szintén a példa szerepében áll: az erkölcsi példamutatás eszköze, mely a hallgatóság Isten felé fordulásának mutat utat. Ezután új irányt vesz a gondolatmenet, a következő kérdés már az, vajon a szegények milyen ajándékot tudnak adni. A válaszhoz a Biblia és az egyházatyák írásait hívja segítségül: az ajándék nem külső, tárgyi, hanem belső, lelki áldozat legyen. A következő egység látszólag nem ennek a gondolatmenetnek a folytatása, hanem távolabbról indít: két bibliai helyet kapcsol össze és fejt ki: egyfelől azt, hogy Salamon a kedvesétől a szívét kérte, másfelől pedig az Énekek énekének az egyik versét: „tégy mint pecsétet a’ szivedre...” (24) – megmagyarázva, hogy a pecsét a birtokba vételt jelenti. Majd ismételt exemplumok következnek az argumentációs sorban, először a pogányok gyerekáldozatáról, amivel kontrasztot állít a keresztények elé, akik még a szívüket sem adják egészen Istennek. Majd egy remetéről szóló exemplum következik, mellyel ismét azt bizonyítja, hogy Isten számára a lelki ajándékok a fontosak. Ezeket nem tudja szervesen elrendezni az érvrendszerében, hiszen a kérdés már többször szerepelt az argumentáció során, vagyis ismétli önmagát. Az exemplum gyönyörködtető funkciója itt kétségtelenül előtérbe nyomul; így a teológiai argumentáció feszessége lazul, viszont előtérbe kerül az irodalmiság. Majd a szerkezet logikájában mintha törés jelentkezne, ugyanis úgy tűnik, hogy Csúzy minden átvezetés nélkül újabb kérdés tárgyalásába kezd, azt fejtegeti, miért kellett Jézusnak öt sebtől is szenvednie, ha egy is elég lett volna a világ összes bűnének megbocsátására. A válaszhoz bibliai exemplumot használ fel: Judit és Holofernéz történetét. A történet végén kapcsolja be a gondolatmenetbe ezt a kitérőnek tűnő részt, mondván, Jézus úgy akarta ma-

gához kötni az emberiséget, hogy többet szenvedett érte, mint amire szükség volt. A Juditról szóló exemplum azonban a gondolatmenet szempontjából funkciótlán betoldásnak tűnhet, valójában azonban a szórakoztatás, a gyönyörködtetés szerepe válik dominánssá az exemplumhasználatban. A következtetés az, hogy a keresztény embernek teljesen Istennek kell adnia a szívét, vagyis a szerző egy korábbi gondolatmenetet folytat. Ezután ellenpéldák következnek: azokról szól, akik nem az Istennel, hanem a Sátánnal cimborálnak, ami pedig alkalmat biztosít a Sátánnak, hogy az Istenen gúnyolódjék – ennek bemutatásához a *sermocinatio* alakzatát alkalmazza.

A peroráció buzdítással indul: adjuk szívünket teljesen Istennek. Majd a Betlehembe sietés tropologikus értelmezése az exordiumhoz kapcsolja vissza a prédikációt, ahol ez a kép szintén megjelenik, a motivikus folytonosságot és a szövegkohéziót szolgálva ezzel. Végül Szent Bernáttól idéz egy imát, melyben a prédikáció záróaktusának a gondolata fogalmazódik meg: csak Jézus Krisztus tudja nyújtani nekünk az örök boldogságot, tehát neki kell szolgálnunk.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az egyes szerkezeti egységek nem különülnek el határozottan egymástól, nincsen köztük éles törés, már csak azért sem, mert feltűnő funkciómegoszlás sincs – például az exordium gondolatmenete fokozatosan átvezetődik az argumentációba. Az argumentáció logikai rendje alapvetően nem tér el attól a logikai konstrukciótól, amit a bevezetés exponált. Az érvek egymáshoz kapcsolódását azonban nem minden ponton jellemzi az a vonalvezetés, ami a gondolatmenet felépítését kirajzolja. Másrészt, bár a bizonyítás elérkezik a konklúzió megalkotásának lehetőségéig, az ismétlések, a megerősítő funkciójú visszakapcsolások a gondolatmenet megtöredezésének irányába hatnak. Ugyanerre a jelenségre utal Kecskeméti Gábor a katolikus halotti prédikációkkal kapcsolatban, amikor szerkezeti lazaságukat említi.³¹

Visszatérve a prédikációk argumentációjára, érdemes kitérnünk Csúzy argumentációs eszköztárának egyes vonatkozásaira. Csúzy argumentációs rendszerében a *ratioinatio*-nak mint kétségbevonhatatlan megállapításra épülő érvek, meghatározó szerepe van. Természetesen itt elsősorban a Bibliáról és az egyházatyák írásairól mint tekintélyi forrásokról van szó – ezek adják meg ugyanis a prédikáció mint kijelentés igazságértékét³² (lásd Pázmányról: „Új találmányokat és magam fejből költött dolgokat töllem senki ne várjon”³³) s részben retorikai szerkesztettségét is, végül bizonyos szinten tanúskodnak a prédikáció szerzőjének műveltségéről, még ha nem is a műveltségmutogatás a cél, illetve sok esetben ez ellenőrizhetetlen, például a florilégiumok használata miatt. A *ratioinatio* alapja lehet még a tekintélyi forrásokon túl mindaz az általános kijelentés, amit a közönség ítélete elfogad – ilyenek például a közmondások, melyekről már szó volt. Csúzynál a

³¹ KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, i. m., 24.

³² A nemzetközi szakirodalomban konszenzus alakult ki abban a nézetben, hogy a keresztény prédikáció az antik szónoklattól különbözik abban is, hogy míg az ókori beszédeknek meggyőzniük kellett a verisimiléről, addig a prédikáció kommunikációs alaphelyzetét a kétségbevonhatatlan igazság (veritas) közlésének tudata jellemzi, vagyis már nem meggyőznie kell, hanem tanítania, megindítania és gyönyörködtetnie. KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, i. m., 44, 56.

³³ PÁZMÁNY Péter *Összes művei*, III, Bp., 1897, 6.

rationatio olyan sűrűn lesz a bizonyítás – vagy éppen cáfolás – eszköze, hogy nem megalapozatlanul jellemzi így prédikációit – még ha figyelembe vesszük is, hogy egy toposz alkalmazásáról van szó –: „más tudos bölcsektől kölcsönözve raggatott, tóldozott-fóltozott, ünnep-napi prédikációim” (Elöl-járo beszéd). Mind a *Vulgata*, mind az egyházatyák és a skolasztikus gondolkodók stb. idézése a latinnyelvűség állandó bekapcsolását követeli meg, így szinte a prédikáció kétnyelvűségét idézi elő. A latin citátumok megjelenése, beépítése a szövegbe a szövegalkotási technikák izgalmas lehetőségeit rejtí magában. De vajon milyen olvasóra tart igényt, milyen olvasót teremt az olyan szöveg, amelyben nem elhanyagolható számban vannak jelen latin citátumok? Ennek megválaszolására érdemes egy külön fejezetet szentelnünk.

Latin citátumok

Csúzy prédikációiban azért feltűnő a szövegek nagy számú latin idézettel való megterheltsége, mert Csúzy a prédikációk popularitását hangoztatja.³⁴ De valóban ellentmondást jelent-e ez Csúzy prédikációs elmélete és gyakorlata között? A kérdésre történő érdemi válaszadáshoz meg kell vizsgálnunk, hogy funkcionálisan és retorikusan hogyan illeszkednek ezek az „idegen” elemek a szövegekbe.

A latin szövegek idézésével kapcsolatban több kérdéssel is számot kell vetnünk: egyrészt nem tudhatjuk, hogy a prédikáció leírt változata mennyire különbözik attól, ami eredetileg elhangzott. A konkrét közönséghez fordulást biztosító szövegelemeknek a leírt változatban maradása s az elhangzás konkrét szituációjára való utalások jelenléte a szövegben arra vall, hogy Csúzy nem változtatta meg jelentősen az elhangzott szövegeket. Azonban ellenérvek is akadnak: az egyik éppen Csúzy önreflexív megjegyzése lehet, amely a prédikációk olvasásra szánt jellegét hangsúlyozza. Másfelől viszont ismert tény, hogy a kötetek gyakran a szerényebb képességű paptársaknak kívántak példaszövegekkel szolgálni, s ezért a prédikációk alakulásának történetét vizsgálva nem lehet figyelmen kívül hagyni a szövegek általános genezisést, amely szerint a prédikációk először a szóbeliségben töltötték be szerepet, majd az írásba foglalás folyamatában több funkciót is el kellett látniuk annak függvényében, hogy milyen alkalmazásra számított szerzőjük, s végül gyakran az újabb szóbeli felhasználás lehetősége is beleíródik a szövegbe.³⁵ A retorikai kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy a prédikációskötetekben a gyakorta előforduló stb. a bibliai hellyel való kiegészítés, a prédikátori bővítés lehetőségére utal, ami a prédikációgyűjteményt más paptársak számára készült példaszövegek gyűjteményének mutatja be. Ez az eljárás Csúzynál is megfigyelhető, ha nem is olyan nagy számban, mint Keserői Dajka János Kecskeméti Gábor által említett egyik beszédében.³⁶

³⁴ A retorikai kézikönyvek azt hangoztatják, hogy az idegen kifejezések indokolatlan vegyítése a középútra – tehát a mindenféle műveltségű ember számára érthető prédikációra – törekvő hitszónoklatoknál alapvető hiba, például Guilielmus BUCANUS, *Ecclesiastes, seu De methodo concionandi tractatus duo...*, Várad, 1650.

³⁵ LUKÁCSY, *Trombita...*, i. m., 282.

³⁶ KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, i. m., 43.

A másik problémára maga Csúzy hívja fel a figyelmet: „Meg-vallom, Könnyebben esett volna Deák nyelven (előbb-is úgy lévén cserepejben) pennámat futatni...” (746.) Zárójeles megjegyzése a prédikációk „öszve-szedetett” voltára utal, a források természetsszerűleg latinul álltak rendelkezésére, tehát önálló fordításukra kényszerült. Ez nyilván azt is jelentette, hogy a kéznél lévő latin terminológia helyett a kevésbé kéznél lévő magyart kellett használnia, tehát a magyar nyelven való prédikálás ebből a szempontból valóban nagyobb feladat lehetett számára.

Csúzy szövegalakító technikáját vizsgálva tehát mindezeket figyelembe kell vennünk, s tudatában kell lennünk, hogy megállapításaink mögött mindig ott vannak ezek a bizonytalansági tényezők.

A Bibliára mint tekintélyre való hivatkozás fontosságát szükségtelen hangsúlyoznunk, latin intertextusként természetesen leggyakrabban a *Vulgata* citátumai kerülnek be a prédikációk szövegébe. A bibliai textusok azonban gyakran annyira sűrűn sorakoznak, hogy a biblikus nyelv felülkerekedik a prédikátor egyéni nyelvhasználatán: „Ave gratia plena; üdvöz légy malasztal tellyes; tellyes: mert, dimissa peccata multa; sok bűneid bocsátattanak meg, mellyeknek-is im kegyelem foglalta-el helyeket etc. Te-veled, az élő Isten; Dominus tecum, mert a’ kit pártossan boszszontó haragra indítottál, és ellenségeddé tettél vala, meg békéltett, s-frigyes szövességet vetvén veled, gonosz cselekedetidet meg-engedte, bűneidet meg-bocsátotta, és adosságaidrol soha többé meg-nem emlékezik etc.” (284.)

A bibliai latin szöveghelyeket majdnem mindig követi a fordítás, ami azonban legtöbb esetben szabad átköltés vagy kibővítés, tehát parafrazeálja a *Vulgata* szövegét – a fordítási művelet így lehetőséget biztosít arra, hogy a lényegre törő, gyakran egyszerűbb biblikus nyelv a prédikátor retorizálása következtében jobban illeszkedjék a barokk ornamentika követelményeihez, nem veszítve el azonban a biblikus beszédmód jellegét sem: „Ebben az iskolában tanúltak minnyajan az Istennek választott hiv szolgálai, halván a’ meg-másólhatatlan például eleikbe szabott leczkét: non mea, sed tua voluntas fiat. Atyám, ha akarod, vedd-el e’ pohárt én tőlem, mind azon-által, non mea, nem, nem az én akaratom, hanem a’ tied légyen” (53).

A Bibliára való szövegszerű utalásnak azonban gyakran egészen szélsőséges változataival is találkozhatunk Csúzynál: ilyen például az az eljárása, mikor pusztán egy-egy olyan szót idéz a *Vulgatából* latinul, aminek kontextuális felidéző ereje eltörpül a tekintélyi hivatkozás funkciója mögött, például „offeramus a’ mi Istenünknek tellyes tehetségünk-szerént; szent, és igaz ajándékokat mutassunk-bé” (21) – ilyenkor sem hiányzik a lapszéli hivatkozás a bibliai versre.

Természetesen nemcsak a bibliai latin idézetek szolgálnak alapul arra, hogy a prédikáció szerzője a biblikus-teológiai beszédmódban való jártasságát bemutassa. Így például az ókeresztény egyházatyáktól és a skolasztikus gondolkodóktól származó szövegek is egészen új életre kelnek a Csúzy által létrehozott szövegmozgásban: „Melly-re nézve, ájtatosan kérdezősködik Seraficus Szent Bonaventura (in Stimulo Amoris; egy néminémű könyvecskéjében) magára czélozván szüz Asszonyunkra; Quis est, qui te non diligit reparatricem omnium? kicsoda? Vallyon-ki lehet az, a’ feslett életű hál-a-datlan?

a' ki tégedet, mint minden jónak helyre-hozóját nem kedvellene?...” (94–95.) Csúzy szabadon kezeli a szöveghatárokat, így szinte egyetlen szövegfolyammá alakítva a prédikáció szövegeit, ami természetesen a latin szövegek elmosásához is vezet: a szent nyelv mint állandó hivatkozási alap jelen van, de Csúzy „szövegűsítő”, amplifikációs tevékenységének következtében a latin mondatok ilyenkor elvesztik szemantikai kiemeltségüket, így, akár auditív befogadásra, akár olvasásra szánt szövegeknek tekintjük a prédikációkat, a latin szövegrészek nem lesznek a megértés gátjává – a befogadó szelektív módon átléphet rajtuk anélkül, hogy az értelemképzés bármilyen csorbat szenvedne –, még abban az esetben sem, amikor a latin szövegrészt nem követi a pontos magyar megfelelője: „Szent József pedig magától biztattatván az angyaltol noli timere Joseph; nem csak, nem-félt, önnön magátul a' B. Szüz MARIától; de, túlajdon feleségül jedzette-el ötet magának” (76–77). A latin citátumok ilyen funkcionálását vizsgálva leginkább a rétegzettség lehetősége szembeötlő: vagyis mind a művelt, mind a kevésbé művelt befogadó számára kielégítően működnek.

Exemplumok

A prédikációk argumentációs eszköztárában kiemelt szerepe lehet az exemplumoknak. Az exemplum ugyanis olyan sokfunkciós szövegegység, amely önmagában is megjeleníti mindazokat a funkciókat, amelyeket a prédikáció is igyekszik ellátni. Tüskés Gábor a tanítás (educatio), a bizonyítás (demonstratio), a megvilágítás (illustratio), a meggyőződés (persuasio), az érvelés (argumentatio), az erkölcsi tanítás (moralisatio) és a szórásközlés funkcióit sorolja fel mint az exemplum elsődleges szerepeit.³⁷ Csúzy exemplumhasználatának, illetve ehhez kötődő szövegalakítási eljárásainak vizsgálata azért érdemel nagyobb figyelmet, mert az exemplum „Analóg szerkezete tükrözi a gondolkodás tipológikus irányultságát, formája és használati módja annak a szövegnek az intellektuális szintjét, amelyben alkalmazzák”,³⁸ vagyis a szöveg „intellektualizálódása” vagy „popularizálódása” szempontjából nem elhanyagolható adalékokkal szolgálhat.

Első lépésként azonban jelezniünk kell azt, hogy milyen irányból közelítjük meg az exemplum fogalmát. A kutatás újabb eredményei az exemplumot mint funkcionálisan meghatározható szövegegységet fogják fel, szakítva azzal a gyakorlattal, ami egyoldalúan narratív formaként írja le.³⁹ Ilyen értelemben exemplumnak minősül mindaz a narratív és nem narratív szövegegység, amely a példa szerepét tölti be a kontextusban, vagyis a hosszan kifejtett narratív részekről visszafelé haladva az igen rövid tekintélyi hivatkozással ki kell tágítanunk az exemplum keretét. Így tehát a korábbi, főleg néprajzi megapolo-

³⁷ TÜSKÉS GÁBOR, *Az exemplum használata és típusai Nádas János műveiben = Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, StudLitt, 1994, 127.

³⁸ Uo.

³⁹ PAPP ANDREA, „Példákból faragott tükrök” (*Utak és lehetőségek az exemplumkutatásban*) = *Toposzok és exemplumok...*, i. m., 93.

zottságú exemplumfogalom⁴⁰ szerint exemplumokban nem túl gazdagnak tűnő Csúzy-prédikációkat máris másként kell megítélnünk, pontosabban rétegelnünk kell exemplumait. Hosszú, narratív jellegű példák valóban ritkán jelennek meg a kötet beszédeiben, s a világi eredetű (vagyis nem bibliai) exemplumok száma mögötte marad a bibliai exemplumokénak – ezek a jelenségek beilleszthetők abba a folyamatba, amely Tüskés Gábor megállapítása szerint az exemplumhasználat változásában kimutatható: egyrészt egy szerkezeti jellegű változásról van itt szó, amely a kisépikai kidolgozás elmaradásával és a redukált formák térnyerésével jár, másrészt tartalmi változást jelent, azaz a legendás, kitalált történetek háttérbe szorulását.⁴¹ Végeredményben ez a funkcióváltás felveti azt a kérdést, hogy az exemplum *delectatio*-szerepe nem szorul-e háttérbe időszakunkban.

Milyen funkciók tulajdoníthatók vajon Csúzy exemplumainak, s milyen formában jelennek meg? A csupán utalásra redukált exemplum nem a legjellemzőbb, s ha megjelenik, akkor is inkább bibliai eseményekre történő utalás formájában – bár nehéz meghatározni, hogy akkor mi a határ például az exemplum és a bibliai tipológia egyes fajtái között. Sokkal könnyebben beszélhetünk exemplumról azokban az esetekben, amikor az utalás nem bibliai eseményekre történik: erre is van példa Csúzy prédikációiban, mint például az Ariadné gombolyagára történő utalás (491) vagy pedig a következő részlet halmozott mitológiai allúziói: „sokkal rettenetesebb Ixion kerekénél: és sokkal únalmasabb Sisiphus fabulázott malom-kövénél. Ám ez, ez az a' kegyetlen Furia, a' ki semmi nyúgodalmat nem enged Orestesnek, ez az a' ragadozó mérges ölyv, vagy kánya melly Titiusnak szívét szaggatta, és, vagy leg-kisebb pihenő szűnnyadásra semeit bé-hunni soha nem engedte” (517). Mivel azonban csak elvétve jelennek meg a prédikációkban, alapvetően nem terheli meg ilyen, az intellektuálisabb befogadásra építő példákkal prédikációi szövegét. Csúzynál leggyakoribbak a néhány sor terjedelmű, többségében bibliai tárgyú exemplumok. Gyakorisági sorrendben második helyre a történeti tárgyú exemplumokat sorolhatjuk, s legelhanyagolhatóbb számban a fiktív történetek jelennek meg. A *delectatio* funkciója a példák rövidege miatt némiképp háttérbe szorul, s ezért előtérbe nyomulnak az egyéb funkciók. Így elsősorban a megvilágítás szerepét tölti be a következő, a kígyó és a Sátán analógiájára építő exemplum, ahol a példa a kígyó jellemzése, s célja ezzel a Sátán bemutatása: „miképpen a'-ma mérges kígyó (kit dipsásznak neveznek) ha-hogy meg-csipi, meg-margya az embert, mind addig szomjúhoztattya, s-mind addig itattya, míg a' sok italban meg-fakad és meg-hal. Ugy, a' pokol-béli kígyó-is, ha incselkedésével meg-marhattya az embert, fő-képpen a' tündér jóknak kívánságát tüntetvén szívében, a' hiúságoknak zavaros vizét mind-addig itattya zabálva véle, míg halálos vétkek-re fakad, s-végre kelepczében kevervén, az örök tüzre okádtattya-ki lelkét” (148). Az oltáriszentség és a kenyér erejét bizonyítandó a következő exemplum elsősorban a *demonstratio* feladatát látja el: Aeneasról „azt fabulázzák a' régi vers-szerzők, hogy, meg-akarván látogatni Pokólbán, az Attyát Anchisest, az tanácsoltatott Sybillától néki,

⁴⁰ Ezt alkalmazzák az eddigi exemplumkatalógusok, például DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., 1992.

⁴¹ Tüskés Gábor, *A XVII. századi egyházi elbeszélő irodalom európai kapcsolatai*, Bp., Universitas, 1997 (Historia Litteraria, 3), 85.

hogy bizonyos orvosló eszközből egybe-timporált kenyeret vessen Czerberusnak, ha-hogy szerencsésen vissza-akar térni” (215), mivel a kenyér ereje mindentől megvéd – így az oltáriszentség kenyéréé is. A *moralisatio* funkciója sok esetben kerül előtérbe az exemplumokban. Típusának ritkasága miatt foglal el különleges helyet a Pápa városáról szóló, anekdotikus elemmel ötvözött exemplum: „Tapasztalta az a' helység, valaha rop-pant, népes és gazdag vég Pápa várasa, egy-kori búzgo földes urával, méltóságos Gróff öreg Csáky Lászlóval. Ki, látván boldogtalan sorsát, mind alatt valo hiveinek, mind pedig a' fő-fő úri személyeknek, mellyekkel, rakva tele vala a' váras; hogy t.i. minnyájan veszedelemnek fiai (ám, az egész váras, úndok eretnekségre vetemedett vala, úgy hogy az údváriakon-kivől, több egy Catholicus igaz kereszténynél lakos, nem találtatott az egész várasban; kit-is csufolodva, Pápista Pálnak nevezének) szent szerzetemből, Apostoli személyeket kívána, s-helyhez-tete ide, az említett Gróff Ur; és a' mái nagy Aszszonyúnk tisztességére, ezen egy-házat épétette; [...] s ezen szent napot, örök emlékezetől, tellyes bucsuval kívánta néki szentelni” (364). Az exemplum első szinten a pápai búcsú keletkezését, illetve okát hivatott megvilágítani, tágabb összefüggésben azonban a benne rejlő moralizáló tendencia érdemel figyelmet, amely a hitvédő alapállással kapcsolódik össze. Szélesebb kontextusukban vizsgálva az exemplumokat, azt kell mondanunk, hogy az erkölcsi tanítás egyetemesebb, általánosabb tendenciájához kapcsolódnak, például – ha a fenti idézeteknél maradunk – a Sától való óvakodást, tehát a bűnök kerülését szorgalmazza vagy a protestánsok „oltáriszentség-ghalázó” magatartásával szemben a helyes állásfoglalásra buzdítanak, s legjellegzetesebb módon a szentekről szóló exemplumokban jelentkezik ez a moralizálás, amelyek gyakran konkrét viselkedési modelleket állítanak a befogadó hallgató/olvasó elé. Vagyis az exemplumhasználatban is megfigyelhetjük, hogy a példák „gyakorlatias” jellegük miatt a doktrínától való eltávolodás irányába hatnak, ezáltal is kiszélesítve a prédikációk befogadhatóságát.

Elokúció

Csúzy stílusának barokk vonásai már a század első fele óta az irodalmi köztudatban vannak, Koltay-Kastner és Trócsányi Zoltán⁴² kutatásainak köszönhetően, majd Angyal Endre vizsgálódásaiban a kérdés ismét megfelelő figyelmet kapott.⁴³ A fenti kutatók megállapításainak többségével egyet lehet érteni, a stílus szó használata helyett azonban célszerűbbnek tartjuk barokk retorikáról beszélni. Ezért végezzük vizsgálódásainkat a retorika nyomvonalán, s a prédikáció szerkezeti felépítése után az elokúció részéhez érkezünk el, a prédikáció mikrostrukturális szintjéhez. A tágabban értelmezett elokúció fogalmán belül tárgyaljuk Csúzy mondatszerkesztésének sajátosságait is a szintaktikai, a szemantikai és a pragmatikus alakzatok mellett.

⁴² TRÓCSÁNYI Zoltán, *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása*, Bp., 1935 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kéziratainak, I. 10. füzet), 37–38.

⁴³ ANGAL, i. m., 223–224.

A barokk próza jellemvonásait számba véve egyetlen munka sem hagyja figyelmen kívül a barokk mondatszerkesztésre történő utalást vagy ennek alaposabb vizsgálatát:⁴⁴ a barokk körmondat jellegzetességeit, az alá- és mellérendelő részek halmozott összekapcsolását, melyek végül is a barokk mondat és szöveg hedonisztikus burjánzását idézik elő. Bán Imre ezeket a megfigyeléseket azzal egészíti ki, hogy Csúzy mondatszerkesztésében a Tesauro-féle acutezza-tan hatását mutató modorosságra hívja fel a figyelmet, sőt, a túlbonyolított mondatok kifulladására: „Oka e jelenségnek nyilván az a folytonosan bonyolító modorosság, amelyet az argutia divatosnak érzett követelményével magyarázhatunk.”⁴⁵ Valóban megfigyelhető néhány prédikációban az, hogy a túlbonyolított gondolatszerkezetek befejezetlen vagy logikailag kifogásolható mondatokat hoznak létre: a képek, az alakzatok halmozásában elmerülő prédikátor kevesebb figyelmet szentel az értelemnek, vagyis az ornatus, a delectatio igénye előtérbe nyomul – Bán Imre egy példát is idéz Csúzytól.⁴⁶ Mindez nem túl gyakori a kötetben, mégis felveti a kérdést, hogy ha már maga a szerző sem tud uralkodni mondatain, akkor hogyan várhatja el hallgatóitól, hogy figyelemmel kísérjék és megértsek a prédikációt. Tény azonban, hogy e nélkül is bonyolult Csúzy mondatalkotó tevékenysége, s alaposan próbára teszi a befogadók figyelmét. A mondatrészek halmozása, ami általában az alá- és mellérendeltség folyamatos összekapcsolódásába ágyazódik be, a mondat fő információit hordozó alapegységeinek eltűnését eredményezi, vagy a közbeékelt mondatrészek önálló életre kelése háttérbe szorítja az alapgondolatot, s eltereli a figyelmet a körmondat elejéről, mely befejezésre vár. Ilyen esetben fordul elő az, hogy a szerző, tisztában lévén a megértést terhelő feladat összetettségével, ismétlés formájában visszacsatolja a nyelvi elemeket a főmondathoz, mint például a következő esetben is: „Mellyek-re, és ezer-szer többekre-nézve, mellyeket most méltán el-halगतok, ne-talám ti-is (mint a' rózsáról fabulázzák, hogy természet-szerűt, csak feér lótt volna, hanem felettéb dicsértettvén, el-szégyenlé magát, meg-pirúla és veressé változott) ne-talám (mondok) ti-is, tulaidon magatok dicséretire, el-szégyenl-vén magatok, vagy nagyon meg-pirullyatok” (43).

Ez a példa is szemlélteti, hogy Csúzyban két elvárás dolgozik, melyeknek egyaránt igyekszik megfelelni: egyrészt a divatos barokk retorikai irányvonal követésének mintája lebeg előtte, másrészt az önmaga számára is megfogalmazott, alapvetően a körülmények által indukált kommunikációs követelményrendszer. A mondatszerkesztésben a divatos retorikai eljárás sokszor maga alá gyűri a másik elvárást, mint a következő példában is: „El-titkolhatatlan nagy szeretetét, s továbbá-is velünk közlendő kegyességét, sokkal bővebben, sokkal nagyobb mértékben akarván tapasztaltatni az Isteni jóság; mivel véghetetlen bölcsességével szentől által-látta az eredendő-vétektől nagyon meg-sértetett emberi természetünknek, természet szerént valo orvosolhatatlanságát, és a' pokol-béli Sátán kegyetlen rabságából ki-szabadulhatatlanságunkat, Decretaliter, meg-másolhatatlannul azt végezé, hogy az Ige, a' szent háromságnak második személlye, ki-üresétvén ma-

⁴⁴ Lásd BÁN, *A magyar barokk...*, i. m.; BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8).

⁴⁵ BÁN, *A magyar barokk...*, i. m., 485.

⁴⁶ Uo.

gát, meg-testesüllyön, emberi ábrázotban, szolgál formában öltözzék, és el-hagyván a' kilenczven-kilenczet, mint jó Pásztor, az egygyetlen-egy el-tévelyedett júhot, úgy mint a' bűnök feslett útain tétovázó emberi nemzetet szorgalmazatosan fel-keresse, s-ki-ragadván a' sivo-rivo dühös oroszlány torkából, vállalai-ra vegye, és az igaz akolhoz viszsza-vigye" (654–655).

A mondatszerkesztés retorikai vonatkozásai közül nemcsak a bonyolultságról kell számot adnunk, hiszen mindazt a jellegzetességet, melyet Bán Imre idézett tanulmányában a barokk próza sajátosságaként említ, megtekinthetjük Csúzy prédikációiban is, így például az *antithesis*-re építő mondat-, illetve szövegszerkesztést: „...ha itt az édesgető síp-szóra hiusságossan dúdoltatok (meg-nem akarván térni) az örök kárhozatosságban, kelletlenül-is tánczöllyatok” (17–18). A mondatszerkesztést tehát alapvetően meghatározza mindazon retorikai eszközök felhasználása, melyeket a szintaktikai alakzatok körébe sorolhatunk. A barokk mondat jellegzetes amplifikációs eljárásaihoz szolgálnak eszközül az *adiectio* alakzatai, melyek Csúzynál is kiemelkedő jelentőségűek – ilyen például a *gradatio* a nagypénteki prédikációban: „A' ruházat alatt, bőre vala; de azt, az ostorozással meg-marczangolták, el-szaggatták; A' bőr alatt, húsa vala, de azt, a' vas láncok meg-rongálták. A' hús alatt, sok ere, de azokat a' szegek meg-hasogatták, el-szaggatták. Az erek-alatt, vére, de azt a' vér szopó sidok, mind ki-szíták, mind ki-ontották. A' vér alatt pedig, egyedül csak a' szive vala” (112). Az egyszerű, de annál gyakrabban alkalmazott *enumeráció* a képek sokaságával tölti meg a szöveget, melyek gyakran toposzszerűen rögzülnek Csúzy prédikációs gyakorlatában – ilyenek például az erények és a bibliai, valamint az ókeresztény alakok összekapcsolásával felállított erénykatalógus: „ő-ben-ne tapasztallya a' Patriarkák hitit: a' Proféták reménségét: az Apostolok buzgoságát: a' Mártýrok békességes türését és erősségét: a' Confessorok tekéltettségét” (508).

Csúzy retorikai eszköztárában az *isocolon* alakzatainak viszonylagos gyakorisága összhangban van a szerző „lírai érdeklődésével”, amiről már Réthei Prikkel Marián is szót ejtett, Angyal Endre pedig egy merészebb kijelentést is megkockáztatott: „Csúzyban kell látnunk ugyanis a párosrímű magyar tizenkettős egyik megteremtőjét.”⁴⁷ Angyal éppen a *Zengedező sip-szó* Koháry Istvánhoz intézett ajánlólevelét idézi ebből a szempontból. Való igaz, hogy Csúzy prédikációiban viszonylag gyakran találkozunk a *homoeoteleuton* alakzatával, amely lényegében nem más, mint a rím: „Ezt, most, meg alázza, fel-magasztallya, a'-mázt: kincset, gazdagságot, tisztet, és nagy Méltoságot ad ennek; ádot, kapát, csépet, és mindenben inséget, nyuit pedig a'-mannak” (69).

Ezekben az alakzatokban nyilván elsősorban a *delectatio* funkciója a legerősebb, ezáltal az érzelmekre való hatásban alkalmazza őket, ami a prédikáció *movere* funkcióját erősíti. De vajon a retorikai igényesség ilyen szintű megjelenése és megvalósulása az-e, amit Csúzy „fodorétott ékes szók”-ként említett? A válasz helyett inkább egy párhuzamra vagy legalábbis összehasonlításra alapra irányítjuk a figyelmet: a barokk jegyek tekintetében még nem vizsgált puritánus prédikációszerzők retorikai gyakorlata olykor sokkal

⁴⁷ ANGYAL, i. m., 224.

vadabb, tobzódóbb stílust produkál, mint azé a Csúzy Zsigmondé, akit a Seicento magyar változatának megvalósítójaként könyveltünk el.

Célszerű a továbbiakban a pragmatikus alakzatokra irányítani a figyelmünket, mivel a klasszikus retorika szerint ezek a közönséghez fordulás, a közönséggel való kapcsolatteremtés eszközei, nekünk pedig a közönséggel mint közvetett szövegalkító tényezővel kell számolnunk. A közönséghez fordulás különleges alakzatai közül az *apostrophé* emeljük ki elsőként. A közönségen kívüli megszólított általában valamely szent vagy bibliai személy, esetleg maga az Isten; ilyenkor a prédikációba a fohász konvenciói kapcsolódnak be, a szövegfunkció a gyakorlati felhasználás irányába tolódik el, amit az ima mindenkori pillanatnyi jelenvalósága is erősít. Az *apostrophe* különleges változatában a prédikátor külön önmagát szólítja meg, úgy, hogy egyben a *sermocinatio*t is működteti, hiszen önmagát immár nem önmaga által, hanem egy „harmadik” személyen – jelen esetben Jézuson – keresztül szólítja meg: „Ezt halván (mondok) kövessem-e nyomdokát? vagy a’ tündérség-közt maradgyak? Tétovázó habozással kételkedem. [...] Kelly-fel mind-az-által (még-is ösztönöz) és mennyünk-ki” (31). A *sermocinatio* itt szerepcserével működik, s még inkább fokozza azt a teátrális, sok esetben patetikus hatást, ami az *apostrophe* lehetőségében rejlik. Az érzelmekre irányuló hatása gyakran cselekvésre buzdító – nem véletlen, hogy általában tartalmilag is valamilyen buzdítást fejez ki, mint a fenti példa is. A *sermocinatio* alakzatára érdemes külön kitérni, hiszen a prédikátor részéről történő nyelvi azonosulás a befogadó közönség aktív részvételét követeli meg, amit persze az élőszavas elhangzás esetében a non-verbális eszközök használata megkönnyít. Az írott szöveg a non-verbalitás segítségével is erős teatralitást idéz fel, ennek az írásban rögzíthető elemek közül egyik oka lehet Csúzy többszörös nézőpontváltása, mely felerősíti a befogadói aktivitást, másrészt pedig az explicit jelenléttel jellemezhető prédikátor hangját még inkább előtérbe hozza. A Szent Antal napjára írt prédikációban a háromszoros nézőpontváltás viszonylag egyszerű esetét vizsgálhatjuk meg: a közönséghez intézett prédikatori szöveg után egy gondolat erejéig maga a szent szólal meg, majd a prédikátor ismét önazonos hangon beszél, ekkor azonban egy fiktív befogadóhoz, Szent Antalhoz intézve szavait, mielőtt visszatérne a tényleges befogadói közeghez. „...Láttam (ugy mond) Illyést; láttam Jánost. Valóságos igaz; láttad Jánost, de nem teve szörben...” (38.)

A kötet 31. lapjáról származó idézet abból a szempontból is tanulságos, hogy a *dubitatio*, azaz a színlelt kétkedés erősíti az alakzat hatékonyságát. A kérdés alakzatai szintén elsősorban a figyelem fenntartását szolgálhatják, főként azért, hogy – mivel az *interrogatio* nem vár hagyományos választ vagy legalábbis nem a befogadó felől – az alakzat a befogadó részéről valamiféle megerősítési visszaigazolásra épít: „Tullius szófodorgatásit veszem-e elő? A’ nagy Aristoteles nyughataatlan elme-fűttatását? Apellest szállítom-e festő ecsetecskéjével? A’ vagy orrondi Ovidiust, fabulás verseivel? Ah, távul, távul légyenek mind ezek!” (432.) Az *interrogatio* alakzatától nem messze álló *exclamatio*nak kevesebb szerep jut Csúzy prédikációiban, mint amennyire azt Koltay-Kastner kiemelte – bár az is igaz, hogy ő általánosságban írt az általa említett szerzők

prédikációs módszeréről.⁴⁸ A kérdések máskor az oktatás, a bizonyítás eszközeivé válnak, különösen olyan esetekben, mikor egy fiktív dialógus keretén belül a kérdés a valóságos kérdés funkciójához közelít, mégpedig azáltal, hogy a kérdés utáni valóságos válasz valóságos kérdésként értelmezteti az előtte elhangzottat is: „Vallyon mi okra nézván öltözék itt Urunk feér ruhában? Tisztet kívánt-e? Szükölködött-e valamely méltóság nélkül?...” stb. (167.) Az ilyen retorikai lehetőségek kiaknázása a gondolatmenet élénkítését, kiélezését, a figyelem felkeltését és fenntartását, a gyönyörködtetést szolgálja, s a doktrína felől ismét inkább az adhortatio felé közelíti a szöveget.

A tárgykezelés egyes módozatai (conciliatio, aggressio stb.) háttérbe szorulnak Csúzynál az érvelésben, ugyanis ezeknek olyan műfajoknál van nagyobb szerepük, ahol például a vita miatt az érvelési technikák előtérbe kerülnek – így többek közt a vitairatoknál.⁴⁹ Csúzy nem polemizál, s ha ritkábban ki is fakad az „eretnekek” ellen, akkor is inkább egyoldalú szidalmazásról van szó, a vita, a polémia lehetősége fel sem merül, így vele együtt a dialektikus alakzatok használatára sincs szövegbeli igény.

A szemantikai alakzatok még érdekesebb területet nyitnak a vizsgálódás számára – itt elsősorban nem retorikai eszköztár, hanem az absztrakciós gondolkodásmód működése tárul fel, illetve az ezáltal feltérképezhető befogadói képzettársítások lehetséges iránya. A szemantikai alakzatok között a metaforák használatának vizsgálata látszik különösen is tanulságosnak.

Metaforika, allegorézis

A metaforahasználat szintén fontos összetevője lehet annak a kérdésnek, amit a popularitás kategóriájával jelöltünk meg. A megközelítés ismét kétirányú lehet, hiszen egyrészt megvizsgálhatjuk a metafora megalkotásának retorikai vonatkozásait, másrészt azonban a trópusnak a hatásmechanizmusát is elemzés tárgyává tehetjük.

A retorika oldaláról közelítve azzal a nézettel találjuk szemben magunkat, hogy a metafora mint szemantikai alakzat magasabb szintű művészi teljesítmény eredménye, mint például a szintaktikai alakzatok, ugyanis a szerző részéről a leleményesség nagyobb fokát igényli. Emanuele Tesauro is ezt az elgondolást tette magáévá, amikor a metaforát a szellemes figurák csúcának tekintette: „a metafora a legszellemesebb és legelmésebb, a legkülönösebb és legcsodálatosabb, a legnyájasabb és legkedvesebb, a legtermékenyebb és legékeesszólóbb szülötte az emberi értelemnek.”⁵⁰ Ez tehát azt jelenthetné, hogy mivel a metafora megszületéséhez az alkotó részéről a legnagyobb szellemi energiára van szükség, ezért ez a bonyolult trópus a befogadó részéről is nagyobb szellemi igénybevételre tart igényt. Tesauro azonban nem így folytatja gondolatmenetét. Szerinte a metafora a

⁴⁸ KOLTAY-KASTNER, i. m., 128.

⁴⁹ BITSKEY István, *Polémia és retorika egy Pázmány-vitairatban* = B. I., *Virtus és religió*, Miskolc, Felső-magyarország, 1999, 156.

⁵⁰ Emanuele TESAURO, *Aristotelési messzélátó avagy az elmés és szellemes beszéd lényege, igen hasznos a szónoki, kőfaragó és címerkészítő művészet számára* = BÁN Imre, *A barokk*, Bp., Gondolat, 1962, 123.

biblikus tudomány legfontosabb közvetítője is egyben, ezért a prédikációban a metaforézisnek központi szerepet kell kapnia: „a Szentírást és a Szent Atyákat érintő csodálatosan új metaforás vonatkozásokkal a nehéz tanokat az együgyűek értelmi színvonalára szállítják alá, az alacsonyakat és laposakat pedig tudósok színvonalára emelik”.⁵¹ Értelmezésében tehát a metafora a megértés eszköze, nem pedig a megértés gátja. Ebből a szempontból érdemes vizsgálat alá venni Csúzy metaforáit is.

Képköltési technikájában gyakran működtet közismert, populáris, sőt „elcsévelt” szimbólumrendszereket, ezek állandóan visszatérnek prédikációiban: ilyenek például azok a szimbólumok, amelyek „Eduard király” udvari nemeseinek pajzsain jelennek meg: a pelikán, a galamb, a lilium és a napraforgó; de a közismert virágszimbólika használata még jellemzőbb egy (szinte) toposzá merevedett trópusában: az „alázatosság violái, a’ tiszta liliomi, az Apostoli buzgóság rosái” (308) állandóan visszaköszönő képek nála. Ezek megértése nem igényel a közönség részéről különösebb erudíciót, de nem is lehetnek példái a Tesauro által annyira méltatott elmésségnek.

Hasonlóképpen nem igényelnek sem nagyobb irodalmi műveltséget, sem pedig nagyobb olvasási gyakorlatot azok a képek, amelyek a szövegen belül rögtön értelmezést is kapnak, akár úgy, hogy konvencionális szimbólumok kapnak magyarázatot, például „Az arany, képes jele a’ szeretetnek; az olaj pedig, a’ buzgó ahítatosságnak, és irgalmasságnak” (407), illetve „Holott az okatlan állatok büréből csináltatott solyákon, közönségesen a’ feslett, és barom formában öltöztető hajlandóságok magyaráztatnak” (59); akár pedig úgy, hogy egy alkalmi metaforát világít meg: „a’-maz, kevélységében környülméletlen Goliátnak (fel-fúalkodott Lucipert értem) öszve-törvén a’ fejét” (87), vagy önmagára vonatkoztatva: „Ehhez a’ csekély, bölcs tudományból ürült nád szálhoz (magamat értem) sokat ne-bizakodgyatok” (218).

Mindezen konvenciók mellett vannak még olyan metaforái, amelyeket a prédikációs kötetben az ismétlődés gyakorisága jellemez, így például bizonyos asztrológiai motívumokra épített képei, melyek a nap, a hold, a csillagok, illetve ezek kapcsolatára épülnek (Szent Ferenc és Szent Klára mint „világosítók”) stb.

Hogyan hatnak azonban befogadóira, illetve milyen befogadói rétegek számára működőképesek azok a trópusai, amelyek a barokkos bonyolultságnak, „elmésségnek”, illetve Csúzy erős absztrakciós igényének következtében ebbe a valószínűleg történeti konvenciókkal rendelkező, s így a kulturális emlékezet által könnyebben megközelíthető trópusrendszerbe nem illeszkednek? Csúzynál nagy számban fordulnak elő ilyen, az allegória irányába továbbfejlesztett képek, metaforasorok. Tehát igazolódni látszik az az elképzelés, hogy Csúzy erősen kapcsolódik a barokk retorikák Tesauro neve által fémjelzett irányához. Feltűnhet ezen trópusok vizsgálatakor az, ahogyan az egyes immutációs képekben a különböző értelmi síkokat egymásra vonatkoztatja, a konkrét és az absztrakt jelentésmezőket egymásba játssza. Ennek reprezentatív példája lehet a *Jézus testaméntuma* kép: abban a többnyire narratív keretben, hogy halálakor Jézus az emberiség különböző tagjaira és csoportjaira milyen ajándékokat hagy, a tárgyak első szinten konkrét

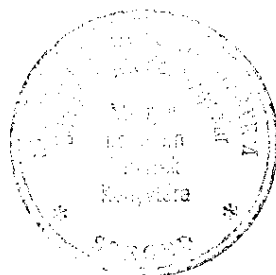
⁵¹ *Uo.*, 136.

tan értelmeződnek, azonban az absztrakt értelmi síkok bevonása adja meg azt a jelentéstöbbletet a képeknek, amely miatt ezek különös figyelmet érdemelnek. Mindezt az teszi lehetővé, hogy Csúzy kihasználja a szavak dialogicitását, a többretegűség lehetőségét. „Az ő-érette szenvedőknek, a' maga köteleit, lánczait, és beléncsét: Az igazán felszentelt Papoknak, qui portant vasa Domini, etc. azt a' feér ruhát, mellyben meg csúfóltatott Herodestől; meg-emlékeztvén, minémü tiszta életre kötelezték-légyen magokat [...]. Azoknak, a' kik az ő hiv szolgálattýára kötelezték magokat; azokat a' vas-szegeket, mellyekkel szent kezei, és lábai a' kereszt-fá-hoz vóltanak szegezve; hogy, ők-is, olly álhatatossak légyenek az Isteni szolgálathban [...]. Néktek búja faitalanoknak: Principium dolorum meorum, etc. azokat a' vesszőket, és ostorokat hadgya, mellyekkel, Pilátustól, olly Istentelenől hat-ezer, hat-száz, hatvan-hat csapásig, meg-ostoroztatott [...]. Néktek tobzódóknak, és feneketlen gyomrú zabálóknak s-bor-csiszár részegeskedőknek, etc. azt, a' keserű myrrát, és eczetet hadgya, mellyel, a' kereszt-fán ti-érettetek itattatott. [...] Néktek hitetekben tétovázó nád-száloknak, azt az oszlopot, mellyhez köttetvén, meg-ostoroztatott” (113–117).

Máskor a metaforikus és konkrét vonatkozások metszéspontján meglepő, különleges-ségükkel ható képek jönnek létre, amik jelentőségüket abban lelik, hogy általuk „a csodálkozásból születik a gyönyör”.⁵² Szent Pálról, illetve a damaszkuszi úton történt pálfordulásáról írja Csúzy a következőt: „Azért-is le-vettetek úgyan lováról, mert senki lovon nem szokott kapálni” (46) – ahol a kapálás az Isten kertjében való munkálkodást jelenti, tehát az egyházi pasztorációs munkának a helyettesítő metaforája.

Visszatérve arra a kérdésre, hogy milyen következményekkel jár a befogadásra nézve az immutációs alakzatok ilyen kezelése, elsőként azt figyelhetjük meg, hogy valamilyen megértési folyamat olyan értelmezői szinteken is megindulhat, ahol nincs megfelelő erudíció vagy a gondolkodás másféle jellegéből adódóan nem lép működésbe a konkrét-absztrakt mezők folyamatos egymásba játszása, illetve az egyes képek mögötti konvenciórendszer nem (vagy csak nagyon töredékesen) jelenik meg az értelmezői tudatban. Gondolhatunk például a fent idézett szövegrészletre, ahol a hitükben megingóknak Jézus azt az oszlopot hagyja öröklül, amelyhez őt is kikötözték – itt a hagiográfiai vonatkozások rendszere jelenhet meg az értelmező számára, s ezáltal a kép még tágabb perspektívákat kapcsol be a szövegbe, azonban mindezek nélkül, pusztán a gyakorlati életből származó ismeretek és némi absztrakciós készség segítségével is adekvát jelentés hozható létre. És valóban, Csúzy trópusainak nem elhanyagolható százalékában használja fel a hétköznapi élet tevékenységeit, jelenségeit, így egyfelől megkönnyíti az értelmezést, másfelől olyan valóságvonatkozások alkalmazásáról van szó, melyek gyakorlatiásuk révén közelebb kerülhetnek a megcélzott befogadói rétegekhez. Végül a szemantikai alakzatok minden változatáról elmondhatjuk, hogy leginkább a tanítás eszközüvé válnak – ahogy ez a kontextusukból kitűnik. A tanítás viszont legtöbbször nem elméleti-teológiai tudás átadását jelenti, hanem moralizációra irányul – így rendelődik alá az utilitas követelményének a trópusalkotás.

⁵² Uo., 124.

A szemantika immutációs alakzatairól szólva nem szabad elfelejtenünk arról, hogy nemcsak a befogadó részéről kívánnak meg értelmezői közreműködést, hanem maguk az alakzatok létrejötte is valamilyen értelmezési folyamat(ok) eredményének tekinthető. A prédikációban mind a szerző, mind a befogadó állandó értelmezésre kényszerül, s az értelmezések kényszerében kitüntetett szerepe van a szemantikai trópusok mellett a Szentírás értelmezési kényszerének – ezért a következő fejezetben ennek tárgyalása kerül sorra, a bibliai hermeneutika tükrében.

Bibliai hermeneutika

„Az egészen Winckelmannig eleven emblematika a barokk korban ismét feltöltődik az allegória középkori szellemével” – írja Ohly a középkori írásmagyarázatról szóló tanulmánya záróakkordjaként.⁵³ A bibliai hermeneutika középkori válfaja tehát virágkorát éli korszakunkban. Úgy tűnik, Csúzy is tudatosan alkalmazza ezt a tudást, legalábbis erről győzhetnek meg azok a reflexív kijelentései, amelyek az írásmagyarázat mikéntjét érintik. Ebből a szempontból árulkodó például Csúzy következő megnyilatkozása: „Csodálatos és álmélkodás-ra méltó dolognak véljük (bőti-szerént értvén a’ szent Írást) hogy Istennek kedves szolgálja Moyses, az egeket, mint elmés okosság, és érzékenség-nélkülvaló állatokat figyelmezteti folyo szavaira...” (366.) Itt az Írás szó szerinti értelmét hangsúlyozottan mint az értelmezés egyik lehetőségét jelöli meg, számot adva így arról a tudásáról, hogy a Szentírás értelmezésének más szintjei is léteznek. A szó szellemi értelmének fokozatait (allegorikus, tropologikus és anagogikus – ahogyan a középkor jelölte meg őket) Csúzy is hasznosítja, s ennek tudatosságáról tanúskodnak egyes megfogalmazásai, így amikor a bibliai „dolgok” „titkos értelméről” (181) beszél, például „a’ mi Istenünknek tellyes tehetségünk-szerént, szent, és igaz ajándékokat mutassunk-bé, az-az, nem aranyot, tömjént, a’ vagy myrhát, s-nem-is szentek ezek magokban, hanem mysticas (azt mondgya említett Szent Ágoston) más titkos értelemmel tellyes ajándékokat, mellyek ezeken, külső jelenséggel példázattanak” (21–22). A „titkos értelem” megfeleltethető a középkori fogalomhasználat „sensus mysticus”-ának, ami akkor válik érzékelhetővé, megragadhatóvá, azaz „sensus spiritualis”-szá, ha a szövegben kibomlik. A „külső jelenséggel példáztatás” itt retorikailag a szimbólummal vagy a metaforával való helyettesítés aktusának felel meg, másfelől azonban ezt a retorikai eljárást éppen az teszi lehetővé, hogy a különböző szavak (vox) által jelölt dolgokban (res) többféle értelem is rejlik, köztük pedig a „titkos értelmek” is – a „sensus spiritualis”-ok. Ez az idézet abból a szempontból is meggyőző lehet, hogy a Biblia konkrét, szövegszerű értelmezésétől elszakadva jelenik meg, tehát általában a metafora-, illetve szimbólumalkotás és -alkalmazás szempontjából is figyelembe kell vennünk a sensusok működését. Azonban

⁵³ Friedrich OHLY, *Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 1959. Magyarul megjelent: *A szavak szellemi jelentése a középkorban*, ford. BERNÁTH Árpád = *Ikonológia és műértelmezés*, 1, Az ikonológia elmélete, szerk. PÁL József, Szeged, JATE, 1986, 230–262.

ha a mennyiségi arányokat tekintjük, többnyire a bibliaértelmezés konkrét aktusától nem elszakadva jelentkezik ez a megújuló középkori allegorizáló szellem – legalábbis ezt mutatják Csúzy prédikációi. Nyilván ebben közrejátszik az a folyamat is, hogy a középkorban megjelenő allegóriaszótárak, rögzítve az értelmet, a „sensus spiritualist” a szimbólum határai közé szorították bizonyos szavak esetében.

Mindenképpen úgy tűnik, termékeny lehet annak a vizsgálata, hogy miképp működteti Csúzy a bibliai hermeneutikát, s a középkorból származtatott, az Írás négy értelméről szóló tan nyomai milyen értelmezési műveletekre indítják a prédikátort, illetve ha nem maga hajtja ezeket végre (sok esetben megjelenik valamilyen tekintélyre való hivatkozás), akkor milyen értelmezési műveleteket fogad magába a prédikáció.

Először a „sensus allegoricus” módozatait tekintjük át, vagyis azokat az eseteket, ahol az allegória „a tipológia modern fogalmával azonos jelentésű, az előkép és a beteljesülés egymásra vonatkoztatása – az Ó- és Újszövetség.”⁵⁴ Csúzy gyakran használja a „képes árnyék” kifejezést – leginkább olyan kontextusban, amikor a tipologizálás módszerét működteti a szövegben, például „Ester pedig, képes árnyéka, és igen szép példája vala a’ B. Szüznek” (486), vagy amikor a filiszteusok azon tetteről ír, hogy a kovácsokat kiűzték Izraelből: „Igen szép bizonyosága vala ennek, nóha árnyékos képezésben, a’-maz Filistaeusok ravasz cselekedete...” (180–181), ahol tehát a filiszteusok tette Jézus kereszthalálának előképévé válik. A tipológia alkalmazása egészen gyakori Csúzynál, például Szűz Mária előképeként többször szerepel Eszter, még többször az Énekek énekének jegyese: „Hanem, a’ szerelmes, a’ mi mái Eszter Asszonyunk a’ Boldogságos szűz találá kegyelmet a’ menyéi Asvérusnál” (89). Ezek az egész prédikációkötetet átszövő, visszatérő metaforákká válnak – nyilván jelentős exegetikai hagyományrendszerrel a hátuk mögött –, viszont vannak ritkább és ezért figyelemreméltóbb képei is, amelyek a tipológiai szemléletmódnak köszönhetik megszületésüket. A tékozló fiú mint Jézus Krisztus előképe sokkal elképzelhetőbb lenne ellentétes relációban, mint párhuzamosságban – ahogy Csúzy is alkalmazza. Ez a szokatlan kapcsolat is csak abban a gondolkodási mechanizmusban képzelhető el, amely tudatában van annak, hogy egy dolognak két ellentétes, egymást kizáró jelentése is lehet. (A tékozló fiú egyébként más prédikációjában hasonló párhuzamba állító eljárás következtében Szent Ferenc előképe is lesz.)

Nem nevezhetjük tipológiának a szó eredeti értelmében, de a tipologizáló gondolkodásmód nyomai jelentkeznek olyan szövegalkotási módokban, amikor például Szent József jellemzéséhez az ószövetségi József-történetben elhangzó passzusokat használ fel – ezzel tulajdonképpen előképként kezeli az Ószövetség Józsefét. Mikor azonban Szűz Mária alakjának megjelenítésekor a Szűz alakját a Mária és Márta-történetben megjelenő Máriáéval mossa egybe, akkor már azért sem beszélhetünk tipológiáról, mert a kellő időbeli distancia sincs meg (Ószövetség–Újszövetség). Ha a befogadók bibliaismerete hiányos, akkor ezek az összemosások nem tűnnek fel. Mindez azonban valószínűleg semmiképpen nem gátolja meg a hallgatóságot abban, hogy a prédikáció fő mondaniva-

⁵⁴ Uo., 240. A kérdéshez lásd még: *Tipológia és apokaliptika* (Rudolf Bultmann, Gerhard von Rad, Leonhard Goppelt), Bp., 1996, különösen 15–25.

lóját megértsek, tehát a *movere* funkció működésbe lépjen. Magyarán a tipológiával való ilyen jellegű játék a prédikátornak lehetőséget adott egyéni képességeinek, esetleg találékonyságának felvillantására, anélkül, hogy ez a megértés gátjaként jelentkezett volna a hallgatóság részéről.

A *sensus allegoricus* alkalmazásánál érdekesebb szempontunkból a *sensus tropologicus* megjelenése, hiszen ez morális útmutató szerepét tölti be: az üdvösség felé vezető utat mutatja meg, s ilyen értelemben pedig az utilitas követelményét tartja szem előtt, s abban segít, hogy a hívő a maga hasznára fordítsa az oktatást – ahogyan ezt nem is egyszerűen hangsúlyozza Csúzy, főként a propozíciókban.

A „Jézus testamentuma” érdekes példája annak, milyen sokoldalúan tudja működtetni az írásmagyarázatot az írás szövegétől elszakadva. A bibliai eredetű metaforáinak, szimbólumainak jó része ilyen tropologikus írásmagyarázati nyomot visel magán.

A *sensus tropologicus* konkrét bibliai helyek értelmezésének kapcsán is érvényesül, mint ahogy a következő, Jézus szavait értelmező szövegrészletből is kitűnik: „Ez, kiáltotta, a’ magas kereszt-fának oltárán, sitio! szomjúhozom! az-az, a’ ti szereteteket a’ ti üdvösségeket” (208).

Érdemes figyelmet szentelni a Szent Fülöp és Szent Jakab apostolok napjára írt harmadik prédikációnak, amelyben a szöveg retorikai kohézióját az biztosítja, hogy Csúzy a természet képeire építi az egész prédikációt, hangsúlyozva, hogy a Természet azonos Isten könyvével. A középkor allegorizáló szemléletmódjában ennek a gondolatnak központi jelentősége van, Clairvaux-i Szent Bernát például a következőképpen fogalmaz: „a kövek és a fák szava többet ér a könyveknél: a teremtés könyvét kell olvasni és betűit meditálva értelmezni.”⁵⁵ Csúzy mintha csak ezt az eljárást alkalmazná említett prédikációjában – a természet jelenségei tropologikus értelmet nyernek a metaforézisben: „valamely fák nem-virágognak (ki-vévén igen keveset, minémű a’ füge-fa) gyümölcselem biztatnak” (163).

Az írásértelmezés anagógikus vonulata viszonylag kevés szerepet kap, ez viszont nem jelenti azt, hogy az egyes szövegekben a négy értelem közötti oszcilláló értelemkibomlásban ne lenne jelentősége.

Az etimologizálás által szintén a szó szellemi jelentéséhez lehetett közel kerülni.⁵⁶ A skolasztikus etimologizáló módszer, melyet Csúzy is alkalmaz, szintén ennek a gondolkodásmódnak volt az eredménye. Természetesen nem saját kútfőből származó etimologizálásról van szó, még akkor sem, ha az esetek nagy részében a források megjelölése hiányzik a margóról. Az etimologizálás nemcsak a világ dolgainak az összefüggését mutatja meg, hanem érdekes figyelemfelkeltő elemként is funkcionál a prédikációk szövegében, illetve gyakran az argumentáció és az illusztráció eszközeként jelenik meg. A Boldogságos Szűz hét epeségéről és skapuláréjáról szóló prédikációban Szűz Mária nevének magyarázatával annak fájdmát bizonyítja, Szent Jeromosra hivatkozva: „Most veszern eszembe, miért neveztetett-légyen Szűz Aszszonyunk Mariának; ám Maria (Szent

⁵⁵ OHLY, i. m., 245.

⁵⁶ Uo., 242.

Jeromos bötü-szerén-való magyarázása-szerént) annyit téssen, mint Mare amarum, keserü tenger” (432). A Szent Mihály-napi prédikációban az angyal állandó pártfogó szerepét erősíti meg az etimológiával, amit az anagrammatikus eljárás még inkább a misztikumhoz kapcsol: „az ő neve Michael etc. annyit téssen quis ut DEUS etc. melyet jobb kezében tartott, s-ezen szókkal ékesítettett, két élű fegyvere is jelenget; ám, ebből, ha anagrammát csinállok, az-az, ha meg-fordítva olvasom, a’ bötüket, quis ut DEUS? az jö-ki belőle: usque istud, szinte eddig; tudni-illik az említett ítélet napig fogja pártúnkat” (465).

Még idézhetnénk néhány példát a prédikációskötetből, de talán ennyivel is kellőképpen illusztrálni lehetett Csúzy vonzódását a skolasztikus etimologizáláshoz. Arra a kérdésre kell tehát választ keresnünk, milyen befogadót céloz meg ez az eljárás, pontosabban milyen a teremtett olvasó. Látható, hogy a magyarázatok latin nyelvismeretre épülnek, de minden esetben fordítást kapnak. Még az anagramma definícióját is megadja Csúzy, tehát nem kell mindenképpen latinos műveltséggel rendelkeznie az olvasónak, hogy megértse a gondolatmenetet.

Zárszó

Csúzy hitszónoki tevékenysége tudatos feladatvállalást mutat arra irányulóan, hogy a prédikációk szélesebb körű befogadói réteg számára is hatásosak legyenek. Ezt tükrözi témaválasztása, mely szinte minden esetben a moralizációra irányul, vagyis nem a *docere*, hanem a *flectere* (*movere*) funkció kerül előtérbe – ez bizonyítható a proposíciók vizsgálatával. Az exemplumok szövegbeli funkciói közül egyre nagyobb szerepet kap a moralizáció, ami a túlvilági üdvözülésre koncentrálva az ehhez szükséges viselkedésre irányítja a figyelmet, vagyis az életmód gyakorlati kérdéseire ad választ, erőteljesen hangsúlyozva ennek túlvilági hasznát. Ilyen értelemben pedig mint érvek nem a *honestum*, hanem az *utile* kategóriájába soroltatnak. A prédikációknak a gyakorlatibb jellegét kiemeli az is, hogy a bibliahermeneutika legerősebb vonulata a tropologikus értelmezés, így a tanítás átfordítható a hallgatóság konkrét életbeli szituációira.

A képhasználat vizsgálata során megállapítottuk, hogy a képek bonyolult szemantikai vonatkozásaik mellett leginkább olyan valóságelemekből táplálkoznak, amelyek a legkülönbözőbb hallgatók számára evidenciaként létező ismeretek köréből származnak, mivel leginkább a hétköznapi élet tevékenységeihez kapcsolódnak. Így barokkos bonyolítottságuk ellenére is evidens kapcsolódási pontot teremtenek minden befogadó számára – ez az eljárás ismét szélesebb befogadói réteg számára teszi elérhetővé, azaz befogadhatóvá a szónoklatot, anélkül, hogy az elmésség tesaurói követelményeit háttérbe szorítaná.

A prédikációk szerkezeti felépítettsége tekintetében már óvatosabban kell fogalmaznunk, ugyanis a nem szigorúan kötött szerkezetet egyrésztől értelmezhetjük retorikai fegyverzetlenségnek is, de a *Manuductio* például a szerkesztésre vonatkozólag nem ad meg kötött szabályokat, ennek a kérdésnek sokkal kevesebb figyelmet szentel, mint a szónoklat lehetséges díszítőelemeinek. A logikusabb, szigorúbb szerkezetben azonban tükröződne a szónok önfegyelme, erről pedig Csúzy esetében nem mindig beszélhetünk,

így ennek hiánya bizonyos szintű igénytelenséget is jelent. (Ez a fegyelmezetlenség a túlbonyolított mondatok befejezetlenségében vagy a bibliai hivatkozások pontatlanságában is megnyilvánul.) Innen nézve Csúzy azon kijelentéseit, hogy milyen kvalitású közönségnek írja prédikációit, ezek a toposzok a mentegetőzés feladatát látják el – már amennyire Csúzy tisztában van prédikációinak különböző hiányosságaival, azokkal, amelyek a tudósabb (tehát teológiai-retorikailag képzett) hallgatók/olvasók számára lehetnének feltűnőek.

Vizsgálódásaink nyomán úgy tűnik, hogy valóban beszélhetünk popularitásról Csúzy prédikációiban, a fogalmat azonban két oldalról is megközelíthetjük. Egyfelől megragadható az a törekvés a prédikációkban, hogy minél szélesebb, azaz kevésbé művelt rétegek számára is működőképesek legyenek a hitszónoklatok, s ennek az irányultságnak a megléte olyan retorikai eljárások alkalmazását is implikálja, amelyek – úgy tűnik – valami közös retorikai hagyomány és tudáskészlet részeként jelen vannak a gyakorlatban, a felekezeti elkülönülések ellenére.⁵⁷ Látnunk kell azonban azt is, hogy minden elem csak funkcionálisan szolgálhatja a popularitást: így például önmagukban a népiesnek látszó elemek még nem ennek bizonyítékai, mert általában a barokk jellemzőjének is tekinthetjük őket. Az egyes elemek csak a kontextus és a használat módja által állhatnak a popularitás szolgálatába. Tehát azt az esetlegesen felmerülő gondolatot, miszerint a barokk próza bonyolultsága révén nem lehet alkalmas arra, hogy a befogadás minden szintjén funkcionálhasson, nem oszthatjuk. Ugyanis a képalkotás rétegzett volta például éppen azt világította meg, hogy miként működhetett a befogadás több szinten, s ezt mutatta a latin citátumok szövegbeli kezelése is. Ha megpróbálunk rekonstruálni egy feltételezhető befogadói kompetenciát, mely a prédikációk megértéséhez szükséges, akkor ez alapvetően sem nagy erudíciót, sem pedig erősen absztraháló gondolkodási mechanizmusokat nem igényel, vagyis a teremtett olvasónak nem kell szükségszerűen mély teológiai-irodalmi képzettséggel és latinos műveltséggel rendelkeznie.

A popularitás másik megközelítés felől jelentheti a prédikációk olyan teológiai, retorikai stb. hiányosságát vagy inkább kidolgozatlanságát, amellyel Csúzy feltehetőleg tisztában van – bizonyos szinten. Így azok a szerénység-toposzként értelmezett önreflexiók sem maradnak megindokolatlanok, amelyekben Csúzy a tudós pallérozott elméktől határolja el magát.

Végül a „fodorétott ékes szók” kifejezést még érdemesnek találjuk alaposabban megvizsgálni. A dolgozat elején idézett tanulmányok az ellentmondást leginkább abban látták, hogy Csúzy a „fodorétott ékes szóktól” elhatárolja magát, mégis ezekkel beszél. De vajon általában az ékes, barokkosan retorikus beszédet kell értenünk ezeken? Lukácsy Sándor idézett tanulmányában felveti, de kifejtetlenül hagyja azt a gondolatot, hogy a prédikátorok antiretoricitása nem általában a retorikára vonatkozik, hanem, ahogy ő fogalmaz, a „világi retorikára”. Az elméleti munkák, kézikönyvek nem mindig tesznek határozott különbséget a világi és egyházi retorika között, s itt ismételtlen a *Manuductióra* hivatkozunk, amelyben, bár a két fogalom, a *contio* és az *oratio* elkülönül egymástól, a

⁵⁷ BARTÓK, Medgyesi Pál..., i. m., 7.

szónoki beszéd művészetének tárgyalása során a szerző nem tesz különbséget a világi és az egyházi retorika eljárása között. Az azonban már a középkori prédikációs irodalom közhelyei közé tartozik, hogy a szerzők elhatárolják magukat a tudományos stílustól, vagyis hangsúlyozzák, hogy a prédikátornak nem a bölcsességét kell fitogtatnia, hanem Isten dicsőségére, embertársai épülésére kell beszélnie.⁵⁸ Ehhez a hagyományhoz kapcsolódnak a puritánus szerzők, amikor elhatárolódnak egyfelől az ún. tudományos stílustól, másfelől pedig az udvari stílustól. Ennek továbbélésével pedig immár felekezettől függetlenül számolhatunk – amint ezt Lukácsy Sándor tanulmánya is mutatja.⁵⁹ Elképzelhetőnek tartjuk, hogy az udvari stílus elítélése a katolikus szerzőknél egyfajta reakcióként jelentkezhetett a protestáns, azon belül is különösen a puritánus gyakorlatra, amely erre hivatkozva ítélte el a katolikus beszédek stílusát. Így például Debreceni Szűcs János 1666-ban a jezsuita stílust jellemezte azokkal a toposszá vált fordulatokkal, amelyeket a prédikátorok az udvari beszédmódra alkalmaztak: „amaz Iesutai mázos, czikornya, méz beszéd”, s ezzel szemben saját szónoki eszményét ekképp fogalmazta meg: „Szeledséggel, és alázatossággal kel az iget praedikállni, nem festet fület csiglandoztato cifra beszédek által.”⁶⁰ Csúzynak korábban már idézett megnyilatkozásai, úgy tűnik, szintén ahhoz a hagyományhoz kapcsolódnak, amely a hitszónoklatot elkülöníti a tudós és a világi jellegű beszédmódoktól. A „fodorétott ékes szók” kerülése talán nem is annyira a barokk retorika elutasítását jelenti, mint inkább egy változatának elutasítását: az öncélú szófodorgatásokat, s talán az olyan jellegű okoskodást (argutia) is, amit Koltay-Kastner „Pázmány által elítélt szóhegyezés”-ként jellemez,⁶¹ s ami egyébként közkedvelt volt a Seicento barokkjának gyakorlatában. Erre a *Manuductió*ban két példa is van: ezekben azt mutatja be, hogy Krisztus milyen szócsavarással nevezhető tékozló fiúnak, Szent Ignác pedig „ambitiosusnak”.⁶² Csúzynál az ilyen jellegű szófodorgatásra – amikor is egy hiányból (vitia) lesz erény (virtus) – ritkán találunk példát. Ezek között azonban szerepel az éppen a *Manuductio* által is említett „Krisztus mint tékozló fiú” hasonlat. Csúzy tehát ismeri ezt a retorikai eljárást, tudja, hogy miként kell „fodorétott ékes szókkal” beszélni, ő azonban ritkán alkalmazza. Talán nem véletlen ez a prédikációk popularitása szempontjából sem, ugyanis az egyszerűbb befogadó számára esetleg félreérthetőek lehetnek az ilyen jellegű hasonlatok. Ebben az esetben pedig Csúzy nem a díszített, barokkos

⁵⁸ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet ímí kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 71.

⁵⁹ Csúzy udvarellenességéről, antimachiavellizmusáról vö. LUKÁCSY Sándor, *Az állam lelke: Machiavelli és egyházi irodalmunk*, ItK, 1998, 307–322.

⁶⁰ Idézi TARNAI Andor, *A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay- emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékeztetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 365–378.

⁶¹ KOLTAY-KASTNER, i. m., 127.

⁶² „Possunt & virtutes, vitiorum oppositorum nomine induci, & e contra vitia nomine virtutum. Sed in his magna opus est prudentia. Hinc Christum v. g. quod Patris aeterni sinu relicto, &c. in terras descenderit filium prodigum vocabis applicando ea, quae hic aegit, Christo, quae omnia nimiam ipsius, ut Apostolus ait, camque profusissimam in nos peccatores misericordiam commendant. Eadem prorsus ratione S. Ignatium ambitiosum vocare poteris; ea omnia, quae ambitiosi pro dignitate aliqua consequenda agunt, & patiuntur; ipsi Ignatio DEI gloriam semper maiorem ambienti: applicando.” *Manuductio ad eloquentiam*..., i. m., 383–384.

beszédtől határolja el magát, hanem egy olyan retorizálástól, amitől nem idegen a szavakkal való öncélú játék sem. Ilyen értelemben sincs ellentét Csúzy önreflexiói és önelvárásai, illetve a megvalósult prédikációk jellege között.

A 18. század elején a katolicizmus pozícióiért folyó küzdelem az irodalmi beszédmódra is kihatott. Az egyházi szónoklatnak éppen ezért minél szélesebb tömegekhez kellett szólnia. E törekvés tudatosságát bizonyítja a Lukácsy Sándor által összegyűjtött gazdag „példatár”, melyben a megcélzott olvasó igényeihez történő igazodás nyer megfogalmazást. Vizsgálódásaink azt mutatják, hogy Csúzynál a popularitásra törekvés a megcélzott befogadói réteg számára adekvát eljárásnak mutatkozott, a szöveg által „teremtett olvasó” ugyanis megfelelt ennek a rétegnek. Vagyis a barokk próza, a barokk retoricitás ilyen jellegű megvalósulása önmagában hordta a popularitás, a népszerűsítésre törekvés lehetőségét, ezzel a korabeli egyházi próza egyik elterjedt beszédmódját hozta létre, nem jelentéktelen értékekkel gazdagítva a magyar irodalmat.

KAPPANYOS ANDRÁS

BABITS VÖRÖSMARTYJA*

Babits 1911-ben két nagy tanulmányt írt Vörösmartyról: egyet az ifjúról, egyet a férfiről. Az utóbbi tanulmány alcíme: *A második és a harmadik*.¹ Igazából tehát csak a második a férfi, s a harmadik lenne az öreg. Ezt a harmadik Vörösmartyt azonban Babits nem írta meg. A negyed századdal későbbi, *A mai Vörösmarty* című tanulmány² is e harmadik Vörösmarty fontosságát hangsúlyozza, de poétikai értelemben semmit sem mond róla: ez nem a két korai esszé folytatása vagy kiegészítése. A Belia-féle kiadásban a két korai tanulmány 47 oldalt tesz ki, ebből kettő és fél jut a harmadik Vörösmartyra. A két tanulmányt s a harmadikat is minden lehetséges jelentésével és jelentőségével együtt bőségesen elemezték már, minden lehetséges módon félre is értették, és e félreértéseket mások orvosolták. A fő kérdés az volt, hogy Babits Vörösmarty-képe hogyan módosította vagy hogyan kívánta módosítani az irodalomtörténeti gondolkodásban később kikristályosodott Babits/Ady = Arany/Petőfi aránypárt. Waldapfel József megvédte Vörösmartyt Babbitstól, Vas István megvédte Babitsot Waldapfeltől, Tóth Dezső megvédte Waldapfelt, Laczkó András megvédte még egyszer (azaz kétszer) Babitsot, Taxner Ernő pedig megpróbálta mindezt békévé oldani.³ Ehhez tehát nem sokat lehet hozzátenni. Essék most szó Babits harmadik vagy megíratlan Vörösmartyjáról.

Babits már az első cikk bevezetőjében kijelöli értékrendjének sarkpontját: Vörösmarty „*A vén cigány költője*”, amely „kétségkívül a legcsodálatosabb magyar vers”.⁴ Ezért érdemes személyével egyáltalán foglalkozni. Nézzük, ezek után hogyan fest az 1849

* Ez az írás az MTA Irodalomtudományi Intézete fennállásának 40. évfordulója alkalmából 1996-ban rendezett kritikátörténeti konferencia során elhangzott előadás szerkesztett és kibővített változata. Néhány, kifejezetten az élő előadás céljait szolgáló fordulatot változatlanul hagytam, mert nem találtam helyettük megfelelő írott nyelvi ekvivalenst.

¹ Nyugat, 1911, II, 689–701, 1041–1061. BELIA György 1978-as kiadását is használtam (BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, I–II, Bp., Szépirodalmi), itt: I, 208–225, 226–255.

² Nyugat, 1935, II, 399–405. Belianál: II, 482–490.

³ WALDAPFEL József, *Élet és irodalom*, Forum, 1948. febr., 161–165; VAS István, *Vörösmarty és Babits*, Válasz, 1948. ápr., 367–371; WALDAPFEL József, *Vörösmarty és Babits*, Forum, 1948. jún., 458–462; TÓTH Dezső, *Vörösmarty és a Nyugat*, It, 1952, 353–364; LACZKÓ András, *Babits és Vörösmarty*, ItK, 1975, 584–598; TAXNER Ernő, *Babits Vörösmarty-tanulmányairól*, ItK, 1977, 383–388; LACZKÓ András, *Stilizált önarckép? (Babits és Vörösmarty)*, Tiszatáj, 1983. nov., 35–42.

⁴ Nyugat, 1911, II, 690.

utáni munkásság bemutatását célzó két és fél oldal. Először is legalább a fele versidézet. A fennmaradó prózai résznek legalább kétharmada prózába transzponált versidézet. A maradék, Babits által fogalmazott mintegy tizenöt-húsz mondat legalább kétharmada a történeti körülményeket festi. A fennmaradó hat-hét mondat tekinthető többé-kevésbé reflexiónak. Például: „De minő versek azok”; „Milyen különös vers ez!”; „Leghatalmasabb költeménye, a legszebb magyar vers”; „Egy örült verse”; „Ez egy örült képzetkapcsolása.” S ismét: „Ez a vers egy örült verse.”⁵ Az 1935-ös írásban ugyanezek a minősítések köszönnek vissza, noha némiképp mérsékeltebb formában: *A vén cigány* „kissé tébolyult pátoszát” említi, „mely minden bizonnyal a világ legszebb és legkülönösebb verseinek egyike.”⁶

Ez a megközelítés, a nagyság előtti tétova leborulás, amely a hatáselemzésnek még a lehetőségével sem számol, ismerős lehet, és nemcsak Schöpplin korábbi⁷ vagy Szerb Antal későbbi⁸ Vörösmarty-értékeléséből. Három évvel korábban jelentek meg Ignotus tollából ezek a jól ismert mondatok Adyról: „Akasszanak fel, ha értem. De akasszanak fel, ha hat-hét irodalomban, melyet nyelvtudással megközelíthetni: sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellet és elmét betöltően teljes kicsengésű.”⁹ Igaz, Ignotus saját kortársáról ír, Babits pedig egy három emberöltő óta porladó elődről, megrendülésük mégis rokon.

Vörösmarty nem mondhatott ítéletet a róla írt cikkekről. Ady megítélésének Ignotus cikke (rövid távon legalábbis) bizonyosan többet ártott, mint használt, mégis bizonyosak lehetünk benne, hogy lelke mélyén Ady örült ezeknek a szavaknak. Mert pontosan ez az az elbírálás, amit a mindenkori avantgárd ki szeretne vívni magának: érthetetlen, de nagyszerű. Ignotus 1908-ban Adyt – teljesen jogosan – avantgárd szerzőként kezeli (*A fekete zongora* kétségtávon kívül expresszionista költemény), és megadja neki a legtöbbet, amit avantgárd szerző a kritikusától valaha is elvárhat: érthetetlen, de nagyszerű.

Az avantgárd számára az érthetlenség elismerése éppoly fontos, mint a nagyszerűség. Ez ugyanis az újszerűség elismerésének visszajelzése. Az avantgárd művész új kommunikációs eszközök, új kódok után kutat. Ha a hatásmechanizmus átlátható, azaz a befogadó számára nem új, megszűnik a hatás nagyszerűsége. Az új költő nem ékszerész, hanem feltaláló. Ennek az elvnek a mentén születnek az „egyszer használatos műalkotások”, például a ready-made-ek vagy a konkrét költemények, amelyeket teljesen felesleges még egyszer megnézni, főleg pedig utánózni, lemásolni, megvásárolni.¹⁰ Amikor 1910-ben Babits elbánik a futuristákkal, érvelésében nem az a leg súlyosabb, hogy kétségbe vonja a nagyszerűségüket, hanem az, hogy még érthetlenségüket is elvitatja. „Amit az

⁵ Nyugat, 1911, II, 1060–1061.

⁶ Nyugat, 1935, II, 399, 405.

⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *A két Vörösmarty*, Nyugat, 1908. jún. 1., 577–584.

⁸ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet, I-II*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1934, 324–342; különösen 342.

⁹ IGNOTUS, *A fekete zongora*, Nyugat, 1908. febr. 1., 139–146 (az idézet: 140).

¹⁰ Vö. HANS RICHTER, *Dada – Art and Anti-art*, Oxford University Press, 1965. Richter szerint az ilyen jellegű műalkotásokat (legalábbis a legjobbakat) meg kell őriznünk, de helyük nem a galéria, hanem a múzeum, hiszen ezek nem esztétikai tárgyak, hanem fontos találmányok prototípusai (203–214, különösen 204).

olasz az ő sajátos gyermekes entuziasmusával most próbálgat, az nálunk már túlhaladott dolog” – állítja, és felsorolja azokat az attribútumokat, amelyek szerint a futurizmust alkotják. Öncélú értelmetlenkedés, perverzítás, az automobil mint téma, valamint Nietzsche-majmolás.¹¹ Ezeken így, külön-külön valóban túl vagyunk már, csak hogy ezek együtt sem merítik ki a futurizmus vagy általánosabban az irodalmi avantgárd ismérveit. Mintha azt mondaná valaki, hogy a fotográfia „túl van” az olajfestészen. Nagyon-nagyon másról van szó. Mennyire nem vagyunk még túl semmin! 1910: Bukarestben a Samuel Rosenstock nevű gimnazista épp hogy megkapta első hosszú nadrágját, s nem is álmodik róla, hogy belőle Tristan Tzara lesz egykor. Kassák első lapalapításáig még öt év telik el. De 1916-ban némi baráti-atyai vállveregetés kíséretében lényegében Kassákék is ugyanezt a minősítést kapják Babitstól. Programjuk „nagyszerű ugyan, de éppenséggel nem oly új, mint látszik.”¹²

Babits az avantgárd megítélését generációs kérdéssé próbálja egyszerűsíteni, s (a későbbi történet tanúsága szerint tévesen) a legrosszabb minősítést adja a futuristáknak, amit kritikus avantgárd szerzőnek adhat: „ezt már ismerjük.” Ahol a futuristák a legkövetkezetesebben képviselik saját programjukat, Babits egy régi, túlhaladott program hibás teljesítését látja. Az avantgárdnak kijáró pozitív minősítést pedig az öreg Vörösmarty kapja tőle. Ennyire elhomályosult volna Babits kritikusi szemüvege?

Még érdekesebb a képlet, ha Vörösmarty kortársi recepciójában felfedezzük azokat a gondolkodási formulákat, amelyeket Babits a kortársi avantgárd megítélése során használ. Gyulai, aki az *Előszót* egyáltalán nem említi életrajzában, és *A vén cigány* esetében is a körülmények ismertetésére szorítkozik csupán, másutt ezt írja az utóbbiról: „E költemény első versszaka kitűnő szép, a másodikban már kiesik a költő az alaphangulatból, több helyt dagályba csap, míg forma tekintetében nem mindenütt ismerhetni meg benne a régi Vörösmartyt.”¹³ Gyulai tehát régi követelmények rossz teljesítését rója fel Vörösmartynak, éppúgy, mint Babits a futuristáknak, és éppúgy nem merül fel benne, hogy a költő esetleg más művészi célt tűzött maga elé, mint amit ő feltételez.

Gyulai a férfi Vörösmarty alapján próbálja megérteni az öreg Vörösmartyt, Babits a Nyugat irálya alapján a futuristákat. Egyiküknek sincs esélye. Babits a Nyugat irálya alapján eljut az öreg Vörösmarty elfogadásáig, sőt magasztalásáig, de megértéséig nem. Úgy látszik, az újszerű írásmódoknak ilyen hosszú az átfutási ideje. A futuristák működésének kezdetétől jelenünkig már több idő telt el, mint az öreg Vörösmarty működésétől Babitsig, mégis bizonyos vagyok benne, hogy a jelenlévők¹⁴ nem tudnának közös álláspontot kialakítani a futurista irodalom értékének megítélésében. Ez mindenesetre Babits mellett szól, és az úttörő Vörösmarty-értelmező szerepével ruházza fel őt – alig hat évtizeddel a versek születése után.

¹¹ BABITS Mihály, *Futurizmus*, Nyugat, 1910, I, 487–488.

¹² BABITS Mihály, *Ma, holnap és irodalom*, Nyugat, 1916, II, 328–340 (az idézet: 339).

¹³ GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok*, I–II, Bp., Franklin, 1908, I, 31. pont, 213–216 (polémia Egressy Gáborral).

¹⁴ Értsd: ezen írás olvasói.

Úgy tűnhet, mintha a magyar irodalom permanens lemaradásáról lenne szó, pedig csak az irodalomszemlélet van lemaradva. Igaz, a Baudelaire-kortárs Aranynak nemcsak Baudelaire, hanem Hugo is értelmetlen zagyvaságnak, valami avantgárdfélének látszott: irodalomszemléletének Béranger felelt meg. Költői gyakorlatában azonban (s erre egy példa erejéig még visszatérek) Arany egyáltalán nem volt hátrányban.

És szögezzünk le még egy dolgot. Amikor a futuristákat és az öreg Vörösmartyt együtt emlegetem, nem abszolút értékekről beszélek, annál is inkább, mert (mint jeleztem) irodalomszemléletünkben a futuristákhoz ilyen abszolút érték még nem is rendelhető. Valószínű, hogy Vörösmarty önmagában nagyobb költő, mint Marinetti. Hatásában viszont – bármilyen fájdalmas ezt elismerni – egyáltalán nem fogható hozzá.

De miben áll az öreg Vörösmarty „avantgárdizmusa”? Valami olyan értéket kell keresnünk, amit Gyulai még egyáltalán nem észlelt, s amit Schöppflin, Babits vagy Szerb Antal is csak naiv, „szüzi” olvasóként tudott érzékelni. Ők már érezték ezt a hatást, sőt olyan elementárisan érezték, hogy képtelenek voltak szakszerű, reflektált olvasatot adni róla. Mert az természetesen nem magyarázat, hogy „ez egy örült verse”. Egyrészt nem magyaráz meg semmit, másrészt minden bizonnyal nem is igaz. Ha igaz volna, akkor legalább például Gyulai utalna rá, amúgy igen szókimondó leveleiben. De az ő leveleiből (és más forrásokból, beleértve Vörösmarty saját leveleit is) legfeljebb egy kissé habókos, szórakozott öregúr képe bontakozik ki, semmiképpen sem azé a vad örülté, akit Babits feltételez.¹⁵

A műelemzés tevékenységének háttéréül szolgáló diszciplína (ideális esetben) egyébként sem a pszichiátria, hanem a poétika. Mi lehet az öreg Vörösmarty verseiben az a poétikai jelenség, aminek pszichiátriai vetülete „örület”?

Gyulai, akinek ítéletét a kötelező feltétlen tisztelet még nem vakítja el, csak saját szemléletének korlátai gátolják, s aki Babits szerint „nem mert Vörösmarty lelkének mélységeibe lehatolni”,¹⁶ képes a poétika nyelvén megfogalmazni a problémát. „Vörösmarty mindig uralkodott a nyelven, de képei nem mindig szabatosak.”¹⁷ Erről van szó. Inkonzisztensek a képek. Szó szerint *képtelenek* vagyunk elképzelni, milyen az, amikor „az elsötétült égnek arcain vad fénnel a villámok rajzolák le az ellenséges istenek haragját.” A megöszülő Földdel elkezdünk építeni egy allegóriát (tél, havazás), amit képtelenek vagyunk végigvinni, s végképp nem tudjuk, kik a „vén kaczer” boldogtalan fiai. Fogalmunk sincs, hogyan zokog a malom a pokolban, és az a tudósítás, hogy „odalett az emberek vetése”, éppoly váratlanul ér, mint az, hogy „mondom széttárt vörös kapu”. Az ilyenek mondatják Babitscsal, hogy „ez egy örült képzetkapcsolása”. De Vörösmarty semmivel sem volt örültebb, mint Kassák.

¹⁵ Például: „Szegény öreg, csak azt tudja írni, ami a szívéen fekszik, ő sem tartozik a legújabb kor költői közzé.” Gyulai levele Aranynak, 1854. szeptember 6-án: *Gyulai Pál levelezése*, szerk. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 192.

¹⁶ BABITS Mihály, *Az ifjú Vörösmarty*, Nyugat, 1911, II, 690.

¹⁷ GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Bp., Franklin, é. n., 209. Ugyanez a gondolat az emlékbeszédben is megjelenik: „Nyelvének ereje néha még gondolatjai fogyatkozását, képei hibáit is fődözni bírja.” *Emlékbeszéd*, Bp., Franklin, 1914, 321.

(Közbevetőleg: Előadásom e pontjával kapcsolatban többen megjegyezték, hogy *A vén cigány* ismert kézírataiban a „zuhog” ige szerepel, a „zokog” változat feltehetőleg a szedőteremben született. Ez valóban így van, de a „véletlen” variációt a költő minden bizonnyal észlelte és tudatosan helybenhagyta. Másik hasonló közismert elírásunk a „kóróval jöttél” sor átváltozása: „karóval jöttél”. Ezt a költőnek már nem volt módja jóváhagyni vagy helyreállítani, és voltaképpen felesleges kérdés, hogyan döntött volna: a vers immár több nemzedék számára „Karóval jöttél.” Az ilyen esetek által felvetett izgalmas művészetontológiai kérdéseket e dolgozat keretei között nem tárgyalhatjuk, de azért érdemes idefűzni egy igazi dadaista véleményét a témáról. *Felhőpumpa* című, 1917-es ciklusának keletkezéséről Hans Arp így ír: „Szándékosan olvashatatlan kézírással írtam ezeket a verseket, hogy ezzel rákényszerítsem a nyomdászt, engedje szabadjárá képzeletét, és szövegeim kibetűzése során társszerzőként működjek közre.”¹⁸ Vagyis a költő elvben még arra is képes, hogy a nyomda ördögét befolyásolja. A kézirat – ki tudja, mennyire szándékolt – grafikai kétértelmősége szemantikai kétértelmőséget indukál, amit a nyomdász kénytelen valamilyen irányban egyértelműsíteni.)

Természetesen értelmetlen volna az „őrült Vörösmarty” képletét lecserélni az „avantgárd Vörösmarty”-éra. Arról van szó, hogy az öreg Vörösmarty – nem tudjuk, mennyire tudatosan – egy igen kényes és csak a legnagyobb mesterek kezében működő költői eszközhöz nyúlt. Úgy érezteti a világ kizökkentségét, hogy megteremt egy konzisztenciáját veszített lírai szubjektumot. Megtalálja azokat a szavakat, amelyek képesek kifejezni, amikor valaki nem talál szavakat. Ha úgy tetszik, egy örültet beszéltet, egy olyan embert, aki a végsőkig kivetkőzött magából. Szerencsére azonban az örült mögött ott áll a józan költő, és mederbe tereli ezt a kiáradást. Miközben verbális szimbolikával kifejezi, a járulékos inkonzisztenciákkal indexikusan ábrázolja is a rendkívüli lélekállapotot. Vörösmarty „örülete” színlelt, hamleti örültség. És bármennyire újak e képtelen képek, maga a művelet egyáltalán nem avantgárd, nem is új. Igaz, ismertebb formája, ha a költő nem a képeket zökkenti ki, hanem a grammatikát, de a módszer és a hatás végső soron ugyanaz.¹⁹ És örült-e, aki azt írta, „órám tisztességes csak légyen utolsó”, holott írhatta volna például, hogy „tisztességes óra légyen az utolsó”? Örült-e, aki azt írta, „ötszáz bizony dalolva ment lángsírba velszi bárd”, pedig azt is írhatta volna, hogy „lángsírba biz’ dalolva ment az ötszáz velszi bárd”? Örült-e, aki azt írta, hogy „Futtam, mint a szarvasok”, bár könnyebb lett volna így: „futottam, mint szarvasok”? Nem. Azt neveznénk örültnek, de legalábbis reménytelen fafejűnek, aki elfogadná ezeket a „javításokat”. Az eredetiek éppen azért jobbak, mert ott van bennük indexikus jelként a beszélő mélységes felindultsága, amely a nyelvi szabatosság igényét is maga alá gyűri. És Vörösmarty sem csak a képeket zökkenti ki, hanem a nyelvet is. Ki beszélne józan fejjel így: „Most tél van és csend és hó és halál”? Mi ez a sok „és”, és hogy lehet a „halál” főnévhez a létigét rendel-

¹⁸ Idézi: Herbert READ, *Arp*, ford. KRISTÓ NAGY István, Bp., Corvina, 1972, 144.

¹⁹ E sajátos poétikai gesztus egy előfordulását (József Attila: *Altató*) részletesen is megvizsgáltam: *A gyermeki olvasat, avagy a félrehallás poétikája*, ItK, 1995, 23–52, főként 35–37.

ni állítmánynak?²⁰ Sehogy. És mégis ezek a legszebb magyar verssorok, nem az „elhull a virág, eliramlik az élet”.

Babitsnak természetesen birtokában (mondhatni, kisujjában) volt az az apparátus, amivel elvégezhető lett volna e poétikai jelenségek poétikai elemzése. 1919-es, *Az irodalom elmélete* című előadásában²¹ nagy terjedelemben, igen invenciózusan és meglepően korszerű szemlélettel tárgyalja ezeket a problémákat. Amit például az újdonságról, a költői invenció szerepéről ír, az könnyűszerrel strukturális avantgárdelméletté lenne fejleszthető. Megállapításai nagymértékben összecsengenek Umberto Eco fél évszázaddal későbbi gondolataival.²² Babits kevés híján eljut a befogadói esztétika és a nyitott mű kategóriáihoz, melyek alapján egyebek mellett a kései Vörösmartyról is lehetne végre beszélni.

Azt is tudja, hogy róla szólva a képek körében kell keresni a lényegét. Nem véletlen, hogy a megélt élmények és a költői képek összefüggésének vizsgálatánál ismét Vörösmarty a példája. „Ő egy látó ember – írja –, a képek szinte elborítják fiatal műveit... Az epigrammákban a képeket már a művészet szoros fékjével rendezi.” A harmadik, az öreg Vörösmartyhoz érve viszont ezt mondja: „A későbbi művei: *Az emberek – Előszó – A vén cigány*, itt a külső élmény egész elmarad a lázas lélek előtt.”²³ Vagyis ezen az egy ponton a poétikai elemzés itt is átcúsúszik a pszichológiába, e versekre Babitsnak csak lélektani magyarázata van. Nem meglepő: ugyanebben a tanulmányban a zseni és a betegség összefüggése témájának kapcsán Széchenyi mellett Vörösmarty kerül elő mint „szomorú példa”.²⁴

De ugyanez a tanulmány más tanulsággal is szolgál. Babits Gyulai kritikai elveit bírálja, az élethűség, a valószerűség középpontba állítását, s Sainte-Beuve elvét állítja vele szembe: „megcsinálta-e az író azt, amit akart.”²⁵ Ez kitűnő elméleti alapot ad Babits és Gyulai öreg Vörösmarty-képének összevetésére. Gyulai szerint Vörösmarty itt nem valószínűsítette meg, amit akart, hiszen akarni csak a valószerűt lehet, s ez nyilvánvalóan nem az. Babits szerint viszont Vörösmarty nem akarhatta azt (a jogi felelősségre vonhatóság értelmében), amit megvalósított, mert ilyesmit ép ésszel egyszerűen nem lehet akarni.

Ugyanakkor a futuristákkal szemben Babits Gyulai gondolatmenetét követi, ami ez esetben a konzervatív laikus álláspontjának („azért nem írnak rímekben, mert nem tudnak”) színvonalasabb megismétlése. Mármint, ha Babits kritikusként képes lett volna mind az öreg Vörösmarty, mind a futuristák komoly, elfogulatlan, higgadt, tudományos befogadására és feldolgozására, mi akadályozhatta meg ebben? Hipotézisem: saját költői gyakorlata.

²⁰ E sornak külön fejezetet szenteltem *Előszó*-elemzésemben (*Közelítések az Előszóhoz*, ItK, 1990, 539–557).

²¹ BABITS, *Esszék, tanulmányok*, i. m., 553–645. Köszönet Kelevéz Ágnesnek, hogy felhívta figyelmemet erre az írásra.

²² Vö. Umberto ECO, *A nyitott mű poétikája* = U. E., *A nyitott mű*, Bp., Gondolat, 1976, 24–58.

²³ BABITS, i. m., 616.

²⁴ *Uo.*, 610.

²⁵ *Uo.*, 633.

A Vörösmartyval kapcsolatos álláspontok (Gyulaiét is ide értve) persze enélkül is érthetőek. Vörösmarty elképzelhetetlen képeit nem lehetett a nemzeti romantika, az eklektika, a szecesszió vagy akár az impresszionizmus vizuális nyelvére lefordítani. A kubizmus és a futurizmus (valamint az expresszionizmus néhány szélsőségebb megnyilvánulása) teremtett először olyan „örült” látványokat testi szemünk számára, amilyenek Vörösmarty látomásaiban felsejlenek. Némely költői képét csak a dadaista kollázsok közelítik meg.²⁶

Gyulai racionális elméje számára ezek a képek még egyszerűen nem léteznek, vagyis ahogy Babits fogalmaz, „nem meri” meglátni őket. Babitsot lenyűgözi az a nyelvi zsenialitás, amely ilyen látványok felidézésére képes, valamiféle dekadens vonzalmat érez is e képek iránt (1935-ös írásában arra emlékezik, hogy a tízes években Vörösmartyt egyenesen „mintanyugatosnak” érezte),²⁷ de maguk a látványok még idegenek, érthetetlenek, őrltek a számára. Az ilyen látványokat az elkövetkező kataklizma teszi majd megszőkottá, amelynek elébe az olasz futuristák oly szép, Babits által tapssal fogadott himnuszokat zengenek.

A képi anomáliákkal kapcsolatos tűrőkéesség alighanem korhoz kötött, a nyelvi anomáliákkal kapcsolatos nyilvánvalóan nyelvhez. Amikor a magyar nyelv költőiségéről beszél valaki, általában a metaforikusságára gondol. Pedig a metaforikusság igencsak viszonylagos: minél inkább rögzül egy kifejezés, annál inkább elveszti eredeti, képi jellegét. A nyelv költőisége (ha van értelme erről így általánosságban beszélni) grammatikai aluldefiniáltságában áll. Rengeteg a puha, súlyos következmények nélkül áthágható szabály. A szórend nem szabad, de nem is kötött, az ikes igei paradigma követése nem mindig kötelező, a főnévi igenév személyragozása fakultatív stb. A kis szabálysértésekből csodaszép és teljességgel lefordíthatatlan megoldások születnek.

Szerb Antal – részben nyilván Babits nyomán – orvosi kérdésként kezeli az öreg Vörösmarty problémáját, akinek versei, felszabadulván „a ráció korlátai alól” „értelmen túli dolgokról beszélnek.”²⁸ Ugyanennek a könyvnek a Babitsról szóló fejezetében kedves, tréfás gesztussal él: mondanivalóját két részre osztja *A fiatal Babits* és *A férfi Babits* címek alatt, felállítván ezzel egy Babits/Vörösmarty = Szerb Antal/Babits aránypárt. A harmadik Babitsot megírni nem volt ideje, mert ő maga nem érthette meg saját „harmadik” korát. De ha megérte és megírta volna, vajon őrltnek minősítette volna-e azt, aki e sort írta: „hosszám már hűtlen lettek a szavak”? Mert a Schöpflin–Babits–Szerb Antal-logika szerint ez itt, ha nem is egy őrlt, legalábbis egy afáziás beteg verse. Nem a szórend vagy az ikes ragozás van elrontva, hanem alany és állítmány számbeli egyeztetése. Ez megengedhetetlen. És mégis, ennek a sornak is ott a helye a fentebb idézett „legszebbek” között.

²⁶ Erre már *Előszó*-elemzésemben is utaltam, jelen előadásom során pedig példaként felmutattam Hannah Höch *Az anya* című dadaista kollázsát, mely a Föld *Előszó*-beli, ellenmondásoktól terhes megszemélyesítésének vizuális ekvivalense lehet.

²⁷ Nyugat, 1935, II, 400.

²⁸ SZERB, *Magyar irodalomtörténet*, I, 341.

Eljátszhatnánk a gondolattal, hogy avantgárd lett-e a kései Babits. Felesleges. Egyrészt azért, mert akkor Zrínyit is avantgárddá kellene magyaráznunk, ami sokkal nehezebb feladat, másrészt mert a legszebb avantgárd gesztusokat gyakran nem avantgárd szerzők valósítják meg. Talán épp abban áll az avantgárd haszna, hogy új eszközöket ad a legnagyobb, irányzatokon felül álló művészek kezébe.

Nemrégiben egy magyar prózaíró, akit többnyire a posztmodernbe szokás sorolni, igen látványos avantgárd gesztussal élt. Esterházy Péter Ottlik Géza hetvenedik születésnapjára 1981–82 telén egy 57x77-es rajzlapra lemásolta az *Iskola a határont*, amiből egy kellemes textúrájú, de teljesen olvashatatlan kép keletkezett.²⁹ Ez a gesztus távoli rokona annak, amikor Marcel Duchamp bajuszt festett a *Giocondára*. Az író azzal tiszteleg idősebb írótársa, mestere előtt, hogy saját műve helyett az ő művét írja, implicit módon elismerve ezzel, hogy ilyet, vagy jobbat úgysem tudna írni. Rituálisan újra kell írni a mester művét, hogy nyomasztó nagyságától megszabaduljon, és újra képes legyen a magáét írni. De az írás közben olvashatatlanná is válik: önmaga által győzetik le.³⁰ Ilyen hommage-t magyar író még sohasem kapott – mondanánk elhamarkodottan. De nem ugyanezt tette-e – bár kevésbé látványosan – az ifjú Babits az öreg, a harmadik Vörösmarty verseivel, különösen *A vén cigánnyal*? Ahelyett, hogy róluk írt volna, újra leírta őket, elismerve bénító nagyságukat. És bajuszrajzolás helyett örültté minősítette költőjüket.

Szerb Antal tréfás gesztusa a Babits-fejezet kettéosztásával voltaképpen ezt a véresen komoly fintort, ezt az ambivalens hommage-t ismételte meg kicsiben. Ezek után én sem tehetek mást, mint hogy záró mondatként és búcsúajándékként idézőjelek nélkül ideidézem az ifjú Babits öreg Vörösmartyról írt sorainak zárómondatát.

Lesz még egyszer ünnep a világon.

²⁹ Reprodukciója megtalálható a *Bevezetés a szépirodalomba* (Bp., Magvető, 1986) 11. oldalán; egy használhatóbb változat megjelent a *Mozgó Világ* mellékleteként a nyolcvanas évek elején.

³⁰ Előadásomnak ez a része már készen állt, amikor megjelent Esterházy *Egy kék haris* című könyve (Bp., Magvető, 1996). Ebben a szerző lényegében ugyanígy értelmezi ezt a munkáját, de maga is meglepődik ezen az értelmén (195).

VÖRÖSMARTY MIHÁLY LENGYEL IRODALMI ANTOLÓGIÁK TÜKRÉBEN

Vörösmarty neve a lengyel irodalomban már saját korában sem volt ismeretlen, annak ellenére, hogy az 1830/40-es évek a magyar–lengyel kulturális kapcsolatok szempontjából üttörő korszaknak számít. A két költőóriás, Mickiewicz és Vörösmarty személyesen sohasem találkozott, de Kertbeny Károly közvetítésének köszönhetően tudtak egymásról.¹ Kertbeny arról is értesít, hogy a lengyel költő a korabeli magyar irodalomból leginkább Vörösmarty iránt mutatott érdeklődést, valószínűleg olvasta fordításban a *Szózatot* és a *Főti dalt*, s több ízben is hangsúlyozta, hogy rokonszellemet sejt a magyar költőtársban.²

Maga ez a tény is arra ösztönöz bennünket, hogy megvizsgáljuk, a későbbiekben milyen kép alakult ki Lengyelországban a magyar romantika nagy költőjéről. Vörösmarty lengyel vonatkozásai, úgy életmű, mint irodalmi kapcsolatok tekintetében, nem jelentenek fehér foltot a lengyel–magyar komparatiztika történetében. Számos körültekintő, alapos tanulmány született ezen a téren.³

Vizsgálatom alapjául kiindulópontként a múlt század óta megjelent, magyar műfordításokat tartalmazó, lengyel irodalmi antológiák szolgáltak. Semmi kétség nem fér az irodalmi antológiák kultúrákövetítő szerepéhez. Az egyes antológiákban megjelent szemelvények szélesebb körű közönséghez jutnak el, mint a szerzői kötet, mely szűkebb érdeklődők körét célozza meg.

A *Lengyelországban megjelent magyar irodalmi művek fordításainak bibliográfiája*⁴ című kötet az egyes szerzői kiadások mellett csak a lengyel folyóiratokban közölt fordításokat jelöli. Kivételt képez az 1971-ben megjelent, Lengyelországról szóló magyar versek antológiája.⁵

¹ KOVÁCS Endre, *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1959, 403.

² KERTBENY Károly, *Irodalmunk túl a határokon*, Szépirodalmi Lapok, 1853, 25. sz., 392.

³ Vö. KOVÁCS Endre 1959, 369–429; CSAPLÁROS István, *Magyar költők bemutatkozása a lengyel irodalomban = A felvilágosodástól a felszabadulásig*, Bp., Magvető, 1977, 90–103; Uő., *A magyar polonofil költészet kezdetei = Magyar–lengyel közelítések: Tanulmányok a KLTE Lengyel Nyelv és Irodalom Tanszéke 1984. XI. 13–14. évi rendezett konferenciájának anyagából*, szerk. D. MOLNÁR István, Debrecen–Bp., 1985, 27–45; ennek kibővített lengyel nyelvű változata: Uő., *Polskie walki wolnościowe w węgierskim życiu kulturalnym 1772–1918*, Varsó, 1998; Elżbieta CYGIELSKA, *Vörösmarty-versek lengyel fordításairól*, ItK, 1971, 488–489.

⁴ *Bibliografia przekładów z literatury węgierskiej w Polsce, I, 1821–1917, 1961–1972*, összegyűjtötte a Varsói Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszéke, Varsó, 1976.

⁵ *Kocham twój kraj: Antologia wierszy węgierskich o Polsce*, vál., szerk. CSAPLÁROS István, Varsó, Wydawnictwo Literackie, 1971.

Amint az a fent említett bibliográfiából is jól kitűnik, az első Vörösmarty-vers, amely lengyel irodalmi lapok hasábjain jelent meg, a *Szózat* volt.⁶ Figyelemre méltó, hogy nem a varsói sajtóban, hanem a Habsburg-fennhatóság alá tartozó lwówi, azaz lembergi irodalmi lapok 1861-es évfolyamában⁷ olvasható Józef Szujski, valamint Teofil Lenartowicz fordításában. Azonkívül, hogy Galícia közel fekszik Magyarországhoz, a vers népszerűségének oka rendkívüli aktualitásában is rejlett, ugyanis 1860/62 között a lengyel nyelv betiltása következtében széleskörű Habsburg-ellenes mozgalom bontakozott ki a térségben. Második magyar himnuszunk így a galíciai autonóm követelések idején lengyel hazafiakat buzdított és szólított a hazához való hűségre. A vers egyébként ugyanebben az időben több lengyel emigrációs lapban is felbukkant.⁸

Ugyanakkor teljes bizonyossággal nem állíthatjuk, hogy ezek az első lengyel nyelvű Vörösmarty-fordítások. Az 1850-es évek végén a Jan znad Lipy⁹ álnév alatt író, mindmáig ismeretlen lengyel légiós költő tollából is ismert egy *Szózat*-fordítás, amelyet hazafias tárgyú saját verses regényében helyezett el betétként, Petőfi *Nemzeti dal* című versével együtt.

Ezek után már természeteszerű az a tény, hogy a *Szózat* az első Vörösmarty-versünk, amely lengyel antológiában először jelent meg, az 1863-as januári felkelés idején Lipcsében kiadott *Lutnia* (Lant)¹⁰ című „lengyel daloskönyvben”, szintén Józef Szujski fordításában. Ezt az énekeskönyvet, amely többek között hazafias lengyel verseket, népdalokat és mazurokat tartalmazott, a januári felkelés emigránsainak szánták, s nagy népszerűségének köszönhetően két kiadást is megért.

A 19. század végétől megélénkülő lengyel–magyar irodalmi, kulturális kapcsolatoknak köszönhetően egyre gyakrabban találkozunk a világirodalmat bemutató lengyel gyűjtemények szemelvényei között a magyar irodalom – főleg 19. századi szerzők – műveivel, így Vörösmarty verseivel is.

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, mely időszakokban jelentek meg Vörösmarty-verseket tartalmazó antológiák, valamint az egyes antológiákon belül mely verseken keresztül, milyen hangsúllyal mutatták be a költőt.

1900-ban jelent meg Władysław Bełza összeállításában a *Világirodalmi antológia*.¹¹ Ez a portrékkal is gazdagon díszített kis kötet a 19. századi legismertebb romantikus költők verseit gyűjtötte egybe, mint például Byron, Béranger, Lamartine, Heine, Puskin, Lermontov stb. alkotásait.

A kötet felépítése az egyes nemzeti irodalmak szerint történik, nem mellőzve a kelet-európai irodalmat sem, amely „Szláv költők” és „Magyar költők” cím alatt jelenik meg.

⁶ CSAPLÁROS István, A „*Szózat*” jelenléte az 1860/62. évi galíciai hazafias mozgalmakban = CSAPLÁROS 1977, 108–118; vö. Elżbieta CYGIELSKA-GUTTMAN, *Lenartowicz a Węgry*, Krakko, 1972.

⁷ Dziennik Literacki (Lvov), 1861, 12. sz., 91; Czytelnia dla młodzieży (Lvov), 1861, 35. sz., 275.

⁸ CSAPLÁROS 1977, 103–107.

⁹ KOVÁCS István, *Polacy w węgierskiej Wiośnie Ludów 1848–1849*, Varsó, Oficyna Wydawnicza RYTM, 1999, 378–379. (Erre az adatra Jerzy Snopek hívta fel a figyelmemet.)

¹⁰ CSAPLÁROS 1977, 122.

¹¹ *Antologia obca: Wybór najcelniejszych utworów poetów cudzoziemskich*, összeáll. Władysław BEŁZA, Lvov, 1900.

A magyar irodalmat Petőfi Sándor (6 vers), és Garay János (1 vers) mellett Vörösmarty Mihály képviseli a *Wygnańiec (A hontalan)*¹² című verssel Seweryna Duchńska fordításában.

A kötet a szerzőkre nem tér ki külön, csupán születési és halálozási dátumot jelöl. Feltűnő, hogy éppen Vörösmarty esetében hiányzik a születési dátum, csupán az elhalálozás évét tünteti fel.

Nem kerülheti el figyelmünket maga a versfordítás sem, mely első pillantásra alig emlékeztet az ismert Vörösmarty-versre. Semmiféle utalás sem történik az eredeti versre, nem adja meg a magyar címet, nincs jelölve megjelenési dátum sem. Csupán figyelmes olvasás után következtethetünk arra, hogy ez a lengyel vers Vörösmarty egyik leghíresebb lengyel témájú költeményének, *A hontalan* című versnek a fordítása, melyet az elbukott novemberi felkelés után Magyarországra menekült lengyel felkelőkkel való személyes ismeretség hatására írt 1835-ben.¹³

A fordítás mindössze 4 háromsoros versszakból áll, szemben az eredeti vers 8 hat soros versszakával. Vörösmarty költeménye formájában és tartalmában is követi Kölcsey Ferenc *Zrínyi dala*, illetve *Zrínyi második éneke* című verseit. Hasonlóan ez a vers is dialógusra épül, mely dialógus a Költő és a Hontalan (a feltételezett bujdósó lengyel hazafi) között hangzik el. A Hontalan hazája pusztulása fölötti fájdalomát szólaltatja meg a vers, bár halvány motívumként megjelenik a dicső múlt is, de alaphangjában a vers mélyen pesszimista. A nemzethalál képével nem mint vízióval, hanem mint reális ténnyel zárul a vers.

A lengyel fordítás formáját tekintve megtartja az eredeti szótagszámot (886886) és rímképletet (aabccb), mindössze a jambikus lejtést változtatja trochaikus lejtéssé, mely nyelvi adottságokból kifolyólag közelebb áll a lengyel nyelvhez.

Tartalmilag azonban a fordítás az eredeti vers első két versszakának felel meg. Kevésbé következetesen jelen van a kérdés–felelet-forma is: az 1–2. versszak mint kérdés, a 3–4. versszak mint válasz. Az egész vers a fájdalom, a szenvedés allegóriájaként fogható fel, ahol a belső fájdalom, a „szív fájdalma” elnyomja az otthontalanságból fakadó külső, fizikai szenvedést. A műfordító hasonló költői képekkel él, mint Vörösmarty, azaz a kietlen, zord táj és a vihar képeivel:

Járatlan úton ki jársz,
S kebled viharra, vészre társz,
Örömtől idegen,
Ki vagy te bánat embere,
Mi sorsnak üldöz fegyvere,
Hogy bolygysz vad bérceken?

O! Wygnańcze, jakaż siła
Twoje kroki zapędziła,
W te bezludne strony?

Grom uderza, wiatr dmie w oczy,
Potok z szumem fale toczy –
Tam, w kraj spustoszony.

¹² *Uo.*, 244.

¹³ KOVÁCS Endre 1959, 398. Vö. CSAPLÁROS 1998, 102.

„Hagyj bolyganom vad bérceken,
Hagyd dúlni a vést keblemen:
Én bujdosó vagyok;
Kietlenb itt e puszta szívé,
Zajosb a vész, mely benne vív:
Fájdalmim oly nagyok.”

Grom z zamiecią mię nie znuży,
Jam w nich zrodzon, jam syn burzy,
Mnie zapasów trzeba!

Boleść szarpie moje łono,
Siłą srożej rozwścieklona,
Niż uragan z nieba.

Seweryna Duchńska tolmácsolásában Vörösmarty versének első két versszaka így hangzik szabad fordításban:

1. versszak: ó, bujdosó, milyen erő űzte lépteid e kietlen tájra?
2. versszak: a vihar apokaliptikus képei jelennek meg – villám, szélvész, árvíz sújtotta „letarolt ország”.
3. versszak: villám, szélvész engem nem tántorít, nem riaszt, belőlük születtem, a vihar fia vagyok, általuk edződöm.
4. versszak: fájdalom tépázza keblem, kegyetlenebb, dühödtebb erővel, mint az égi vihar.

A fordítás 2. versszakában a vihar apokaliptikus képeit egy Lengyelországra mint „letarolt országra” („tam, w kraj spustoszonej”) való utalás követi, mely utalás akár a századforduló jelenére is vonatkozhat, hiszen a fordítás idején még nem beszélhetünk szabad Lengyelországról. Valószínűleg ez lehet az oka, hogy a fordítónő inkább az átköltés mellett döntött,¹⁴ elkerülve ezáltal a vers pesszimista végkicsengését.

1921-ben jelent meg *A világirodalom Panteonja*¹⁵ című antológia Antoni Lange és Alfred Tom összeállításában, melynek népszerűségéről tanúskodik az is, hogy a Lengyel Tankönyvkiadó jelentette meg. A szerzők megfogalmazott szándékuk szerint a legtágabb értelemben vett világirodalom „génuszait” szeretnék közel vinni a lengyel ifjúsághoz, azok legrepresentatívabb művein keresztül. A nagyra törő vállalkozás méreteit érzékelteti az a tény is, hogy az anyagot 80 füzetre tervezték. Az ún. európai irodalmat számozás szerint kronológiai sorrendben vették fel, majd olyan nemzetek, mint például a finnek, az észtek, a magyarok, a törökök és a kaukázusi népek valamint a „primitív népek költészetét” (*Poezja ludów dzikich*) külön számozott kötetekben.

Számunkra, magyarok számára megtisztelő az a tény, hogy a 77. számú magyar füzet az elsők között készült el az olasz irodalom öt füzete után. Ez a kivételes gyorsaság talán annak is köszönhető, hogy a szerkesztőpáros egyike, Antoni Lange (1861–1929) jól

¹⁴ Az a tény, hogy Seweryna Duchńska költőnő, korának ismert publicistája nem beszélt a magyar nyelvet, tehát nyersfordítás alapján fordított a magyar irodalomból (többek közt Petőfit is), elhanyagolható tényezőnek tűnik.

¹⁵ *Panteon Literatury Wszechświatowej: Węry* (77), összeáll. Antoni LANGE, Alfred TOM, Varsó, 1921.

ismert a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok berkeiben.¹⁶ A lengyel költő, prózaíró nevéhez számos műfordítás, recenzió, magyar kultúrával kapcsolatos értekezés fűződik.

1899-ben két kötetben megjelent saját versfordításainak válogatása,¹⁷ melynek második kötetében 19. századi magyar költők verseinek fordításai is megtalálhatók (Petőfi, Kisfaludy Károly, Berzsenyi, Garay János, Vachott Sándor, Arany János), Vörösmarty azonban nem szerepel köztük. Ezt a mulasztást azonban húsz év múlva törleszti nagy költőnkkel szemben, a *Panteon*ban ugyanis 7 Vörösmarty-vers fordítása is szerepel,¹⁸ melyből háromnak ő maga volt a fordítója. (Petőfi 30 verssel, Arany 8 verssel van jelen.) Az itt szereplő Vörösmarty-versek a következők:

Zalán futása (Odwrót Zalana) (az első 32 sor): A. Lange;

A hontalan (Wynaniec): M. D.;

Szózat (Wezwanie): Władysław Nawrocki;

A vén cigány (Stary cygan): Władysław Nawrocki;

Főti dal (Pieśń przy winie): Władysław Nawrocki;

Az élő szobor (Żywy posąg) (wiersz ofiarowany Polsce): Antoni Lange;

Csongor és Tünde (Csongor i Tünde) (részlet az V. felvonásból): Antoni Lange (a fordított szövegrészt rövid tartalmi ismertetés előzi meg).

A titokzatos M. D.-vel jelölt műfordító kilétére vonatkozóan semmiféle adatot sem közöl az antológia, csakúgy, ahogy az ezt követő gyűjtemény sem, amelyben szintén előfordul ugyanez a versfordítás.

A *Panteont* a magyar irodalom első antológiájaként tartjuk számon Lengyelországban. A kezdetektől a századfordulóig követi nyomon a magyar irodalmat. Szemléletében erősen tükröződik a Beöthy Zsolt-féle irodalomtörténeti felfogás. Népszerűségének köszönhetően 1943-ban a budapesti Lengyel Intézet újra kiadta.

1932-ben adták ki az Evert-Michalski-féle *Nagy Világirodalmat*.¹⁹ A közismert kézikönyv mintegy húsz oldalon röviden összefoglalja a magyar irodalom legfontosabb korszakait, azon belül az egyes szerzőket. Különösen nagyra értékeli Vörösmarty költészetét, akit Petőfi mellett a magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotójaként említ. A magyar irodalom megújítóját látja benne, azáltal, hogy szakított a klasszicista, az ún. „deákös” irányzattal, s költészetében a nemzeti szellemiség kifejezésére törekedett. Egyben a magyar nyelv legnagyobb mestereként tartja számon. Életművében különösen az epikus költészet jelentőségét hangsúlyozza, s leginkább ezeket a műveket is tárgyalja (*Zalán futása, Két szomszédvár, Cserhalom, Eger, Szép Ilonka*). A lírai versek közül csak a *Szózatot* említi.

¹⁶ Teresa SAMOCIUK, *Antoni Lange – propagator literatury węgierskiej w Polsce = Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*, Varsó, 1969, 434–447.

¹⁷ Antoni LANGE, *Przekłady z poetów obcych*, 2. t. 2. cz., *Poeci węgierscy*, Varsó, 1899, 71–89. (A kötet végén az egyes szerzőkre vonatkozóan rövid jegyzetek találhatók.)

¹⁸ *Panteon*, 1921, 43–48.

¹⁹ *Wielka Literatura Powszechna*, 3. t., szerk. Stanisław LAM, Trzaska EVERT-MICHALSKI, Varsó, 1932; 2. változatlan kiadás: Krakó, 1995. 7. kötet: *Węgry*, 785–811.

Az antológiai részben²⁰ összesen három Vörösmarty-versfordítás szerepel:

Zalán futása (Ucieczka Zalana): Antoni Lange;

A hontalan (Wynaniec): M. D.;

Szózat (Wezwanie): Władysław Nawrocki.

Szembetűnő, hogy a *Zalán futása* című hősi eposzunk első 32 sora szintén Antoni Lange fordításában olvasható, viszont megváltozott a mű lengyel címe: az 1921-es kiadásban szereplő „odwrót” (visszavonulás, meghátrálás, visszahúzóadás) helyett itt az „ucieczka” (szökés, menekülés) szerepel, mely találóbbr kifejezés, ha a műfordító a honfoglaló magyarok győzelmét szeretné hangsúlyozni Zalán fejedelem felett.

1953-ban jelent meg Camilla Mondral és Juliusz Gomulicki szerkesztésében a *Szabadság* című gyűjtemény, *A magyar forradalmi költészet és próza antológiája* alcímmel.²¹ Ez a jellegzetesen az ötvenes évek szellemisége jegyében készült antológia már jórészt elavult műveket és másodrangú szerzőket tartalmaz. Kötetnyitó verse azonban Władysław Nawrocki fordításában a *Szózat*,²² amely az egyetlen Vörösmarty-vers ebben a kötetben.

Ha ezt a fordítást összevetjük az előző két antológia szintén Nawrocki tollából származó *Szózat*-fordításával, azt tapasztaljuk, hogy az 1953-as változat az előző két antológia *Szózat*-fordításának átdolgozott, tökéletesített változata. A műfordító kétségtelenül előnyösen megváltoztatott néhány kifejezést, illetve tömörebb szerkezetekkel fejezett ki egyes sorokat. Néhány apró eltérés tapasztalható a 3., a 4., a 10. versszakban, ahol az utóbbiban például a „katusza” (1. kínzás, kínvallatás; 2. kinszenvedés) régies kifejezést „męczarnia” (vértanúság, kinszenvedés, gyötrelem) kifejezésre változtatta.

A legindokoltabb változtatásra a 8. versszakban került sor, ahol a „Szabadság! Itten hordozák / Véres zászlóidat...” sort a következőképpen adja vissza lengyelül:

1921/1932: „Wolności! Świąty sztandar twój / *ta* dłoń dźwignęła męska...” (Szabadság! Ez a hősi kéz hordozá zászlóidat...)

1953: „Wolności! Świąty sztandar twój / *tu* dłoń dźwignęła męska...” (Szabadság! Itten hordozá hősi kéz zászlóidat...) (Kiemelés: G. Cs.)

A kijelölt jelzőt helyhatározóval cseréli tehát fel, ami igencsak indokolt, mivel az eredeti szövegben az „itten” hangsúlyozott helyzetben van.

Ezek alapján leszögezhetjük, hogy az 1953-as antológia az előbbiekhöz képest tökéletesebb, csiszoltabb *Szózat*-fordítást tartalmaz.

A Nawrocki-féle *Szózat*-fordításnak (mindhárom kiadást tekintve) még egy igen érdekes aspektusa van. A műfordító felcserélte az egyes versszakokat, így megváltoztatta a vers logikáját. Mint az ismeretes, Vörösmartynál az első két és az utolsó két versszak mint keret fogja közre a középső tíz versszakot, azaz a dicső múltat, a kétes jelent, illetve a jövőkép alternatíváit (optimista jövő, illetve grandiózus látomásként a nemzethalál

²⁰ *Wielka Literatura..., Antologia*, 6. t. 2. cz., 599–601.

²¹ *Wolność: Antologia walczących poezji i prozy węgierskiej*, szerk. Camilla MONDRAL, Juliusz GOMULICKI, Varsó, 1953.

²² *Uo.*, 10.

víziója) kifejező versszakokat. A lengyel műfordító változatlanul hagyta a verskeretet (az 1–2., 13–14. versszakokat), valamint a dicső múltat idéző (3–4.) versszakokat.

A felcserélt versszakok sorrendje a következő az eredeti versszak-számozással felüntetve:

9. versszak – „Az nem lehet, hogy ész, erő, / És oly szent akarat...”

10. versszak – „Még jöni kell, még jöni fog egy jobb kor...”

Ezek a remény versszakai, melyek azt hangsúlyozzák, hogy az eddig kiontott véráldozat nem volt hiába. Ezt követi a jövőendő sötét alternatívája – a nemzethalál képe:

11. versszak – „Vagy jöni fog ha jöni kell, / A nagyszerű halál...”

Az 5. versszak – „Szabadság! Itten hordozák / Véres zászlóidat...” – a vers központjába, kulcspozícióba kerül, ezáltal a nemzethalál nem egy bűnös nép, „átoksúly” alatt szenvedő nép pusztulásaként értelmezhető, hanem megdicsőülésként, s így a szabadságért való önfeláldozás jelképe lesz.

Ezután a vers legderülátóbb gondolatait kifejező versszakok következnek:

6. versszak – „Megfogyva bár, de törve nem / Él nemzet e hazán...”

7. versszak – „S népek hazája, nagy világ! / Hozzád bátran kiált...”, melyben a világ népeihez fordul segítségért a költő, az eddig átélt szenvedések jogán.

8. versszak – „Az nem lehet, hogy annyi szív / Hiába onta vért...” soraival teljesen kizárja annak lehetőségét, hogy a századok szenvedései ne hoznák meg a maguk gyümölcsét – „egy jobb kort”.

A versszak-cseréknek köszönhetően megváltozik a vers hangulata, eddig a részig a költemény teljesen optimista felhangot kap. Majd ezt követően az eredetivel azonos helyen megjelenik a 12. versszak – „S a sírt, hol nemzet sülyyed el, / Népek veszik körül...” –, maga a nemzethalál látomása. Ezzel azonban kissé megbomlik a verslogika, amely szándéka szerint a vers komor hangulatát tompította volna. De ennek ellenére is kevésbé fenyegetően hangzik az utolsó két versszak felszólítása, s az egész vers derülátóbb hangulatot áraszt.

1959-ből származik Jan Śpiewak *Lengyelország a világ költészetében*²³ című gyűjteménye, mely a 16. századtól követi nyomon a magyar irodalom lengyel tárgyú műveit, Balassi Bálinttól Gömöri György verséig. Ebben a kötetben két közismert lengyel vonatkozású Vörösmarty-vers²⁴ fordítása található:

Az emberek (*Ludzie*): Stanisław Jerzy Lec;

Az élő szobor (*Żywy posąg*): Antoni Lange.

Az ezt követő években, évtizedekben a lengyel–magyar összehasonlító irodalmi kutatások fellendülésének köszönhetően egyre több magyar irodalmi antológia születik, mely irodalmunk egészéről korszerűbb, árnyaltabb képet nyújt az eddigiéknél, s a modern

²³ *Polska w poezji narodów świata: Antologia wierszy o Polsce*, vál., szerk. Jan ŚPIEWAK, Varsó, 1959.

²⁴ *Uo.*, 252–256.

fordításelmélet elvárásainak megfelelően mind tartalmilag, mind formailag hívebben tolmácsolja a magyar szerzők gondolatait a lengyel olvasóközönség számára.

Az első ilyen fontos kezdeményezésnek számít az 1971-ben megjelent *Lengyelországról szóló magyar versek antológiája*,²⁵ mely a Śpiwak-féle antológiához képest a felvett művek tekintetében sokkal nagyobb teljességre törekszik. Ez a kötet Vörösmarty valamennyi ismert lengyelbarát költeményét tartalmazza:²⁶

A hontalan (Tulacz): Aleksander Rymkiewicz;

Az élő szobor (Żywy posąg): Adam Kozłowski;

Az elveszett ország (Zgubiony kraj): Adam Kozłowski;

Az emberek (Ludzie): Stanisław Jerzy Lec.

A kötetben azonban nem szerepel két vers, amely Csapláros István véleménye szerint szintén Vörösmarty lengyel vonatkozású versei közé sorolható: *A hős sírja* (1833), valamint az *Egy kibujdosott végóhajtása* (1833) című epigramma.²⁷ A megjelenés évét tekintve ez a költő két legkorábbi lengyelbarát verseként tartható számon, melyek motívumaikban már magukban hordozzák a 30-as évek közepén írt nagy verseket (*Az élő szobor*, *Szózat*), tulajdonképpen ezek előfutárainak tekinthetők.

Igazi áttörést a magyar irodalom Lengyelország felé való közvetítésében az 1975-ben kiadott *A magyar költészet antológiája*²⁸ jelentette, mely részletes életmű-ismertetés mellett jelöli a legfontosabb bibliográfiai adatokat, s a lefordított művekhez gazdag jegyzetanyag kapcsolódik.

Az itt megjelent Vörösmarty-versek alapján határozottan állíthatjuk, hogy ebben az antológiában a magyar olvasó számára is ismerős nagy romantikus költő szólal meg lengyelül. Az ez ideig szinte állandóan ismétlődő, főleg lengyelbarát verseken kívül valamennyi fontos bölcséleti költemény, valamint a két legismertebb szerelmes vers is megtalálható, a legkiválóbb műfordítók tolmácsolásában. Összesen kilenc versfordítást tartalmaz:²⁹

Szózat (Wezwanie): Tadeusz Nowak;

A Guttenberg-albumba (Gutenbergowi do albumu): Aleksander Rymkiewicz;

Liszt Ferenchez (Do Ferencza Liszta): Tadeusz Nowak;

Ábránd (Marzenie): Wiktor Woroszyński;

A merengőhöz (Do rozmarzonej): A. Rymkiewicz;

Gondolatok a könyvtárban (Rozmyślania w bibliotece): Zbigniew Jankowski;

Az emberek (Ludzie): Stanisław Jerzy Lec;

Előszó (Wprowadzenie): Józef Waczków;

A vén cigány (Stary cygan): Tadeusz Nowak.

²⁵ Kocham twój kraj: Antologia wierszy węgierskich o Polsce, i. m.

²⁶ Uo., 79–87.

²⁷ CSAPLÁROS 1998, 51–53.

²⁸ Antologia poezji węgierskiej, vál., szerk. CSAPLÁROS L., KERÉNYI G., A. SIEROSZEWSKI, Varsó, 1975.

²⁹ Uo., 143–161.

A legtöbb Vörösmarty-költemény egy külsejében szerény kis kötetben található, mely egy lódzi középiskolai matematika- és latintanár legsikerültebb magyar versfordításait tartalmazza. Hosszú idő után, posztumusz kötetként 1985-ben jelent meg Adam Kozłowski *Válogatás a magyar költészetből*³⁰ című műve. Adam Kozłowski (1879–1963) egész életén át lelkes hungarofilként, magyar irodalombarátként közvetített a két kultúra között.³¹

A gyűjteményes kötet főleg 19. és 20. századi magyar szerzőktől közöl verseket. Vörösmarty 12 versfordítással az antológia egyik kulcsszerzője Petőfi mellett (56 vers), öt követi Tompa Mihály (8 vers), majd Arany János (5 ballada). A kötet az alábbi Vörösmarty-versfordításokat tartalmazza:³²

Mit forralt... (To co ukuła);
Kisgyermek halálára (Na śmierć dziecka);
A bűvár Kund (Nurek Kund);
Szép Ilonka (Piękna Ilonka);
A hontalan (Wynaniec);
Szózat (Wezwanie);
Az élő szobor (Żywy posąg);
Keserű pohár (Gorzki puchar);
Honszeretet (Miłość ojczyzny);
A merengőhöz (Do marzycielki);
Emlékkönyvbe (Do pamiętnika).

A versek listája arra utal, hogy a műfordító az összetett életmű számos korszakát megpróbálta érzékeltetni. Az előbbi versválogatásokhoz képest leginkább az elbeszélő költemények jelenlétét emelném ki, nem beszélve az olyan szerencsés választásokról, mint *A bűvár Kund* vagy a *Szép Ilonka* című kis remekmű, melyet bátran tekinthetünk a magyar romantikus költészet egyik legnagyobb teljesítményének.

Bár a fordító a legjobb szándéka szerint igyekszik hűen tolmácsolni a verseket, úgy tartalmi, mint formai szempontból, ennek a helyenkénti görcsös ragaszkodásnak azonban gyakran a művészi hatás látja kárát – elmosódó metaforák vagy éppen sántító ritmus formájában.

Példaként hasonlítsuk össze *A merengőhöz* című vers jellegzetes sorait Kozłowski és Aleksander Rymkiewicz³³ fordításában.

A verset, mely a *Laurának* alcímet viseli, a 42 éves költő menyasszonyának szánta nászajándékkul, melyben a romantika nagy költője, a tapasztalt férfi óvja, félti a 18 éves lányt az álmodozástól, a szenvedélytől, a meddő ábrándok kergetésétől. A vers azonban metaforákkal, költői képekkel sűrűn szőtt bámulatos nyelvezetével messze túlmutat a

³⁰ Adam KOZŁOWSKI, *Wybór poezji węgierskiej*, Piotrków Trybunalski, 1985.

³¹ Az 1920-as évektől fordít magyar irodalmat, főleg 19. századi szerzőket, Adyt, Kosztolányit, Molnár Ferencet stb. 1930-tól a budapesti Petőfi Társaság külföldi tagja, 1948–1955 között a Magyar Kulturális Intézet vezetője Varsóban, később tanácsadója.

³² KOZŁOWSKI 1985, 14–29.

³³ *Antologia poezji węgierskiej*, 1975, 151.

moralizáló attitűdön. Erkölcsi igazságokat bújtat költői képekbe, s ily módon kép és gondolat egybeesik. A szavak fogalmi jelentése szinte eltűnik, felszívódik a vers zeneiségében.

Ezt a zeneiséget főleg az ötös/ötödféles jambusok lüktetése és a keresztrimek váltakozása árasztja.

- 11 Hová merült el szép szemed világa?
 10 Mi az, mit kétes távolban keres?
 11 Talán a múlt idők setét virága,
 10 Min a csalódás könnye rengedez?
- 12 W czym się pogrążyła jasność twoich oczu?
 12 *Czy szukając czegoś w niepewnej oddali?* (valamit keresve a kétes távolban?)
 12 *Może jest to ciemny kwiat ubiegłych czasów,* (szó szerinti fordítás)
 12 Na którym łza błyszczy zawodu i żalu?
- (Kozłowski)

Kozłowski egyes esetekben indokolatlanul eltér az eredeti szövegtől (idézett 2. sor), más esetben szó szerint próbálja visszaadni a költői képeket. Megnyújtja a sorokat, következetlen a keresztrím is.

- 11 Gdzie się pogrążył blask twych pięknych oczu
 10 I czego szuka w oddali znowu? (Mi az, mit folyton a távolban keres?)
 11 *Czy na dni zmierzchłych ciemnym kwiecie spoczął,*
 10 Na którym błyszczy łza rozczarowań.
- (Rymkiewicz)

Rymkiewicz fordításában a versritmus közelít az eredeti vers jambikus soraihoz, leggyakrabban ugyanis megegyezik a szótagszám. A vers egészében a műfordító, hiszen az eredetihez, keresztrímmel él, s a költői képeket is sokkal érzékletesebben adja vissza, mint Kozłowski, például a választott idézet 3. sorában: *vajon a letűnt napok sötét virágán nyugodott.* (Kiemelések: G. Cs.)

A Kozłowski-kötet Vörösmarty-verseit vizsgálva egy érdekes jelenségre figyeltünk fel: A *hontalan* (Wygnaniec) című versfordítás szövege szó szerint megegyezik az 1921-ben valamint az 1932-ben kiadott antológiákban szereplő, bizonyos M. D.-ként jelölt műfordító tollából származó szöveggel. Mint azt már említettük, a két antológiában semmiféle utalás sem található a titokzatos műfordító kilétére vonatkozóan. Miután az ismert lengyelországi magyar műfordítók között nem létezik olyan személy, akinek a nevének M. D. kezdőbetűi lennének, két dologra következtethetünk: 1. ez a névrövidítés valószínűleg álnévként értelmezhető, mely álnév mögött Adam Kozłowski sejthető; 2. Kozłowski változtatás nélkül átvett egy versfordítást.

Eltekintve az utóbbi szemponttól, vizsgáljuk meg az első feltételezésünk valószínűségét. A posztumusz kötet előszavában Csapláros István megemlíti, hogy Kozłowski a magyar irodalom fiatal műfordítójaként éppen a 20-as évek elején debütált, egy időben a *Panteon* megjelenésével, s leginkább 19. századi klasszikusokat fordított. Elképzelhető, hogy a kezdő, inkább műkedvelőként fordítgató vidéki matematikatanár magabiztosság hiányában álnév mögé rejtőzött, s a vers saját neve alatt csupán halála után jelent meg.

Ha összehasonlítjuk az 1921-es és 1932-es versfordítást, azt tapasztaljuk, hogy az 1921-es *Panteon*-ban megjelenő változat, ellentétben az 1932-es változattal, nem tagolja versszakokra a verset (más verseket sem) – feltehetően helyhiány miatt. A Kozłowski-kötetben *A hontalan* című vers első fele, azaz négy versszak jól láthatóan elkülönül egymástól, míg a vers másik fele versszakokra való tagolás nélkül szerepel.

A versfordításról megállapíthatjuk, hogy formai szempontból kissé eltér az eredeti vers jambikus lejtésű soraitól, melyek strófa képlete: 886886 / aabccb, ugyanez a lengyel változatban: 996996 – kevésbé feszes a ritmus.

Nem kerülheti el figyelmünket a vers befejezése sem. Az utolsó versszak első fele az eredeti parafrázisaként értelmezhető, az utolsó három sorában azonban benne cseng a lengyel nemzetnek a Mickiewicz által megfogalmazott, ún. messianisztikus küldetésű data – „Cierpię za milion”³⁴ („Milliókért szenvedek!):

Engem millióknak veszte nyom,
Egy nép halálát hordozom
Keblemben ostorúl.

Końca boleści nie dożyję,
Ja grób narodu w sercu kryję,
Za milion cierpię – sam!

(Kiemelés: G. Cs.)

A lengyel szöveg a következőképpen hangzik magyarul: A szenvedés végét nem érem meg, / Szívemben a nemzet sírját rejtem, / *Milliókért szenvedek – egymagam!*

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az itt felsorolt nyolc antológia összesen 24 Vörösmarty-versfordítást tartalmaz. A legnépszerűbb versek megjelenési gyakoriság szerint az alábbiak:

- Szózat* – 5 antológia (1921, 1932, 1953, 1975, 1976);
- A hontalan* – 4 antológia (1900, 1921, 1932, 1985);
- Az élő szobor* – 4 antológia (1921, 1959, 1971, 1985);
- Az emberek* – 3 antológia (1959, 1971, 1975);
- Zalán futása* – 2 antológia (1921, 1932);
- A merengőhöz* – 2 antológia (1975, 1985);
- A vén cigány* – 2 antológia (1921, 1975).

³⁴ Vö. Adam MICKIEWICZ, *Dziady*, cz. III = *Dziela*, 3. t., szerk. S. PIGOŃ, Varsó, 1955.

A leggyakrabban fordított Vörösmarty-költemények pedig:
Szózat – 3 (Nawrocki, Kozłowski, Tadeusz Nowak);
A hontalan – 2 (Duchńska, Kozłowski);
A merengőhöz – 2 (Kozłowski, Rymkiewicz);
A vén cigány – 2 (Nawrocki, Tadeusz Nowak).

Végigtekintve az egyes versek különböző lengyel nyelvű fordításain, kijelenthetjük, hogy felfedezhető egyfajta fordítási tendencia, miszerint a legkorábbi antológiák versei sok esetben átköltésként értékelhetők, többnyire Vörösmarty versvilágát próbálják idomítani a lengyel olvasó történelmi, esztétikai felfogásához. Ez a tendencia a későbbiekben fokozatosan eltűnik. Ugyanakkor azt sem állíthatjuk egyértelműen, hogy a korai antológiák versfordításai ma már egyáltalán nem állják meg a helyüket. Kitűnő például szolgálhat a *Zalán futása* című eposzunk Antoni Lange átültetésében.³⁵ Vörösmarty csodálatosan zengő szabályos hexameterait az antik formától kissé eltérő, ún. „lengyel hexameteres” verseléssel adja vissza. Ezt a verselést Mickiewicz vezette be a lengyel irodalomba, ritmusában ugyan némileg eltér az antik formától, 14–16 szótagos, hosszabb sorokat tartalmaz. Véleményem szerint találó megoldás, hogy a nagy romantikus költőtárs költői nyelvezetére utaló formával tolmácsolja Lange a magyar romantika reprezentatív művét.

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Lengyelországban kialakult Vörösmarty-képet leginkább a széles magyar olvasóközönség számára jórészt alig ismert lengyel tematikájú versek (*Az élő szobor*, *A hontalan*) határozták meg több, mint fél évszázadon keresztül. Ezek a versek annak ellenére, hogy egyoldalúan mutatták költőnket, kétségtelenül jelentős szerepet játszottak a két nemzet kulturális, politikai közeledésében. A *Szózat*tal együtt a két nemzet sorsközösségét, egymás iránti szolidaritását fejezték ki. Lengyelországban árnyaltabb Vörösmarty-képről azonban csak a 60-as évek után beszélhetünk. De nem tölthet el bennünket a meglegedés érzése mindaddig, amíg nagy költőnkkel szemben adósok vagyunk egy lengyel nyelvű válogatás kötetével, vagy amíg a *Csongor és Tünde* mágikus nyelvezettel íródott, ábrándkergető tündérvilága ismeretlen a lengyel színházrajongók előtt.

³⁵ *Panteon*, 1921, 43. Lásd még *Wielka Literatura...*, 1932, 599.

NÉMETH G. BÉLA

A KORAROMANTIKUS ELBESZÉLÉS MESTERPÉLDÁJA (KÖLCSEY: A' VADÁSZLAK)

1. Meglepő, hogy az Akadémiai Kiadó által közrebocsátott *A magyar irodalom története* harmadik kötetének Kölcsey-fejezete szépprózai írásairól mily röviden szól, így *A' vadászlak* címűről csupán néhány sorban. Annál inkább furcsa ez, mert Horváth János Kölcsey-tanulmányában közel két és fél lapon (*Tanulmányok*, 1956, 199–201) beszél róla, bár inkább csak a valószínű ihlető esemény háttértörténetét mutatja föl Kölcsey egy védői perbeszédében (*Gyermekgyilkos R. d. M.' ügyében*), s romantikus rokonságát nyomozza. Mégis néhány sorban nagy elismeréssel ír megalkotottságáról is, bár nem részletezi, nem mutatja be annak mibenlétét. Azt hangoztatja, hogy minden elemének funkciója van, egyet, a gyűrűvételt és a felmutatást kivéve. „Kieszelt” motívumnak tartja, mely a „féltékenység motiválásához kellett”.

Akkor kapja meg ez az elbeszélés (Erzählung) a maga magas kritikai s fejlődéstörténeti rangját, ha összevetjük az előtte, a körötte s az utána keletkezett korabeli műfaji rokonaival. Alig van ezek közt egy is, mely lélektanát, tagoltságát, nyelvét, miliőfestését, zárt teljességét megközelítené vagy éppen fölülmúltná.

Az esetleges konkrét ihlető eseményről keveset mond Horváth János, s ott tán ennél többet nem is szükséges. Idézi Kölcseyt a fent említett beszédéből: „Mi lenne az embe-
rekből, ha egyedül a tett, nem pedig annak, s tevőjének körülményei tekintetnének?” A kor viszonyaival ismerős, jól ismerős a tekintetben, mily nagyon nem mindennapi, ám meghökkentően nem is oly ritka az a tragikus esemény, illetőleg bűntény, amely köré az elbeszélés épül: a nem kívánt, sőt, esetleg a kényszerített terhességben kihordott újszülött életének elvétele. Az ilyen esetekről a kortörténet meglehetősen nagy számot mutat föl, még a föltátraktól is, a titokban s a büntetlenül maradottakról nem is szólva.

2. Az események körkörösén futnak, s teltebb, mélyebb érzelmiséggel, lelkeséggel térnek vissza.*

Ábrándozás és érzelgés nehezen támadt korábbi korokban, ezzel kezdi a szerző. Voltak persze akkor is részvétellel, együttérzéssel gondolkodók; de akik „Ovid mellett” isko-
láztak s kiknek „Gyöngyösi’ verseiből”, „Verbőcziből és Husztiból” állt a könyvtáruk,

* *A' vadászlak* szövegét az új kritikai kiadás alapján közöljük: KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, kiad. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 1998 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 64–91. (A szerk.)

azok közül kevesen voltak érzékenyek; azaz csak olyanok, akiknek „szíve” fenekén” a részvét képessége jelen volt.

Ilyen volt Andaházi, akit „társai rosz mulatónak” tartottak. Ő viszont „nálok részvevő keblet nem találván, örömet vonult magányba”, s tudott dolog, hogy a magány „meleg keblű embernél a’ képzelődést és érzékenykedést elősegíti”. „Némi parányi történet – e’ jelen elbeszélés’ tárgya – sokat tön a dologhoz”, így tér a tulajdonképpeni tárgyra.

Hogy a német romantikus elbeszélésnek – kivált a Kleist-, Eichendorff-, Droste-Hülshoff-féle lírikus-tragikus típusúnak – közeli rokona, az az első olvasásra nyilvánvaló. Ám az is, hogy mind lélek- és környezetrajza, mind társadalomábrázolása, mind pedig célzata igen szorosan kapcsolódik a kor magyar világához. Terjedelme normál szedéssel mintegy harminc lapnyi, s tizenöt részre, „fejezetre” osztott. Az eligazító, tanító bevezetés kétségtelenül köti a kor hazai átlag elbeszéléséhez. A második már csak félig, csak helyszín- s rejtett motivációs rajzában.

3. Egy pesti színház előadásáról szól, amelynek közönségében Andaházi szeme egy fölötté vonzó, fiatal lány kereső tekintetével találkozott, amely azonban, bármily mélyen megragadta is őt, nem neki, hanem egy láthatólag idegen, ismeretlen férfinak szólt. S bármennyire szerette volna is e tekintetet magára vonzani s magáénak álmodni Andaházi, el kellett felednie. Hisz az ember „a’ halálon kívül, minden más álombul föl szokott ébredni” – zárja a fejezetet jellegzetes, a romantikában eleve kétértelmű mondattal.

A következő fejezetben szinte visszatér még a korábbi korszakoknak az olvasót megszólító fölütéséhez: „Képzeltetek szép síkságot, a’ síkság fölött halmokat, ’s túl azokon magas hegyeket.” Ez a fölütésfajta az első részben egyszer-kétszer még visszatér, de azután az esemény, az elbeszélés sodrának egy-egy jellegzetes mondata kerül a fejezetek élére.

4. Andaházi a jogot Pesten elvégezvén, visszatér öröklött birtokára, hol a megye főispánja tiszteletbeli alügyésszé nevezte ki. Lakása nem kastély, de nyugalmas, szép ház a falu fölötti dombvonulaton, erdőszélen. A falura tekintve fölött egy attól kissé elkülönült, nagyobb, jobban épített ház, szép kerttel: az egykori „vadászlak”. Kérdésére, kik lakják most, birtoka erdőkerülője így felelt: „Valami jöttmentek”, akikről semmit sem lehet tudni. A következő fejezetben azonban kiderül, hogy az előbbi hetekben, hónapokban egy ismeretlen lovas járt ott a házban, majd utána nem sok időre két nő, egy egészen fiatal s egy idősebb meg egy öregedő szolga költözött oda. A ház kertjén kívül azonban sehova sem mentek, és semmit sem lehetett tudni ki- s milétükről. A falu tanakodott, kicsodák-micsodák, majd miután semmire sem jutottak, úgy vélték: „Nem jófélék”. A kihallatszott gyermeksírás sem adott magyarázatot. S így föltek a kérdés: „De miért rejtőznek?” A felelet ennek is – mint a romantikus elbeszélő művek többségének – a magvát jelöli meg: „Meglássa ketek, titok van a’ dologban!”

5. Ezzel voltaképp lezárult az elbeszélés első köre, része. Adva van az, ami az olvasót továbbolvasásra készteti: a titok, az elzárkózás nemcsak a falutól, de mindentől s mindenkitől. A házon, a kerten kívül nem lépnek, és a kihallott sírás sem bizonyos eredetű, csak vélhető, hogy gyermeksírás. S így adva van az is, ami a főhőst, Andaházit kíváncsi-

vá teszi s képzeletét megmozgatja. Ennek nyomán, ennek jegyében lép be ő is az események sorába, egyelőre még mint érdeklődő.

A második kört a faluval, a környező birtokosokkal, a betöltendő tisztséggel való kapcsolatának, viszonyának kibontása alkotja.

A falubeli „pórok” ismerkedni akarnak, s ennek jegyében fölhívják Andaházi figyelmét arra, hogy a falu mellett folyó patak kanyarulatának sástengerében megjelentek a tavaszi-nyári vadkacsák: itt a vadászat ideje. Így ismerőse lesz a falu lakóinak, s az események további sodrában azok viszont, részben, társai is. A kétféle érdeklődés, értékbecslés látszólag összekapcsolódik. Valójában csak mozgósítja egymást.

6. Amikor Andaházi enged a vadászatra hívásnak, akkor akaratlan, a véletlen folytán közeli társadalmias érintkezésbe, kapcsolatba kerül a titokzatos házzal, s az azt övező, az abból kisugárzó titokkal is. A hajtók a vadkacsákat figyelik, s suttogják: „Amott van!”, ami a vadkacsára vonatkozott. Csakhogy Andaházi közben a titokzatos ház kertjére pillantott, s látta, amint a lövés zajára a fiatal lány összerezsent, és ültéből a földre esett. A hajtók „Amott van!”-ját is erre értette, s odarohant, hogy fölemelje. Ámde megjelent az öreg szolga, s nem engedte, hogy az idegen a házba vigye a lányt. Ám a lány közeli látása nyomán, bár igen homályosan, keresztülvillant rajta a színházi lány arcának emléke.

Ily teli lélekkel nem vette észre, hogy a lány gyűrűje leesett. A hajtók viszont, akik ugyancsak odaszaladtak, igen. Mutatják is, s kérdik: arany-e, s ajánlják, vegye meg. Ő boldogan megveszi, mert fölvilan benne, hogy a gyűrű révén a lány közelébe juthat.

7. Elindul a harmadik kör. Andaházi meg akar ismerkedni a vidék nemesi, birtokosi fiataljaival. Azok érzik, hogy nem közülük s nem közübük való. Ordenárén ugratják, bosszantják. Kiderül, hogy tudnak a gyűrűről. A szót elsősorban egy Rimai nevű viszi közülök. Egy ideig tűri őket Andaházi, majd némi undorral otthagyja a társaságot.

Másnap, egy álmatlan éjszaka után, vendéget kap: Rimait. Az gúnyosan gratulál neki a hírhez, amelyet hozott. A főügyész őt, Andaházit nevezte ki a vadászlakbéli leány pörében védőnek. Andaházi nem tudja, miféle pöréről van szó. Rimai csúfondárosan előadja (a parasztoktól a gyűrűről is tudva s szólva): a lányt csecsemője megölésével vádolják. Andaházi nem hiszi, otromba tréfának véli, s kiutasítja látogatóját.

8. Most egy *post festa* történetet iktat be a szerző. Jogosult ez? Akkor igen, ha segíti a hatást, ha erősíti, hitelesíti a keletkezett lélektani állapotot. A szerző maga is érzi, hogy eszköze, eljárása lehet erősítője, de hitelvesztője is. Ezért az említett, immár archaikus eszközhöz nyúl újra: közvetlen, szerzői szóval fordul az olvasóhoz: „Ne hogy a' függőben lételt megunjátok: a' dolog így történt.”

9. Úgy történt, hogy az előző éjszakák egyikén ismeretlen lovas vágatott át a legelőn, s a rejtélyes vadászlakba ment be. Az éjszaka legeltető pásztorokat annyira foglalkoztatta a dolog, hogy végül a házhoz mentek, s kaput döntve, a házba jutottak. Ott egy idegen férfi állt elébük, és valami idegen, ismeretlen nyelven riadtan magyarázott nekik. Közben azonban észrevették, hogy az ágyban a titokzatos lány egy véres koponyájú csecsemőt tart a kezében. Úgy gondolták, az idegen a gyilkos. Amidőn le akarták teperni, a lány megszólalt: ő, saját maga a gyilkos. Az erre támadt zavarban az idegen elillant.

A pásztorok reggel a bíróságra mentek, a lányt pedig a pör előtt állók rettenetes, zsúfolt fogdájába vitetik.

10. Andaházi reggel a bíróságra sietett. A főügyész szívesen fogadja, de nem érti izgalmát, remegését. Számára nem szokatlan ügy a gyermekgyilkosság. Annál kevésbé, mert a lány – immár a neve is ismert: Miller Teréz – magát vallotta tettesnek, bűnösnek. A főügyész egyenesen egyfajta kitüntetésnek szánja, hogy ilyen szép, megható beszédre alkalmas ügyet ad először Andaházinak, akit kedvel. Ez viszont megpróbál vitába szállni, hátha tévedés az egész, és megrendültségében vallott így a lány. Próbálkozása reménytelen. „Az alügyész meghajtá magát ’s ment. Főügyész pedig pipájába nyult, ’s fogai közt mormogá: »Hm! az ifjú urnak még sokat kell tanulni.«”

11. Most újabb kör következik: két olyan fejezet, amelyben Kölcsey az európai borzalomromantika rémületét egyesíti lírai bensőségének és lelki gyöngédségének álomi finomságával. A végtelenül zsúfolt, borzasztó levegőjű fogdában, vad, zavarodott, zajongó megmagukba roskadt férfiak és nők, fiatalok és öregek közt egy háborodott tekintetű nő éppen csecsemője halálba küldéséről énekel, újra meg újra a vadászházi lány elé állva.

A dalok, amelyek egyszerre klasszikus és magyaros lejtésűek, oly zeneiek, oly könnyedek és természetesek s oly pszichológiai tömörítésűek, aminőt majd csak Petőfi alkot és csak Arany tud hosszú sorképletű epikus verseibe, léleknyilvánításaiába fűzni:

Szép szöke lány’ ölén
Szebb gyermek fekszik ott;
De sír, csak sír szegény,
És szíve földdobog.
Fáj szíved, gyermekem?
Anyám, az fáj nekem. –
Ne sírj, majd szünni fog.

Olly néma csend nagyon,
Sem egy sohaj, sem szél!
Mély a’ gödör, nagyon,
És benne nap nem kél.
Fáj szíved, gyermekem?
Anyám, nem fáj nekem.
Nyugszik, mikint a’ tél!

Andaházi kétségbeesett, szinte reménytelennek véli az ügyet. Egy menthetné meg Teréz: ha visszavonná vallomását.

12. Hazamenet Andaházi nem bír ellenállni a kísértésnek, hogy be ne térjen az elhagyott vadászlakba. Ott minden szét van dülva, papír- és levélfoszlányok széttépve. Egy viszonylag épebben maradt darabkán, amely kétségtelenül levéltöredék, ezt olvassa: „Hijában minden intésem reád nézve, szerencsétlen barátném! Oda vetéd magadat a’ semmirekellő férjfinak; ki hűségtelenségét és vadságát egy áldozaton már bebizonyítá.

Mert tudnod kell, igenis, lehetlen ezen iszonyú fölfedezést előttem titkolnom, ő az, ki szegény - - er' általad is ismert árváját elcsábítá, majd féltékenységi dühében keresztül löni akará, 's később elhagyá. – Most, azt mondják, az elhagyott tébolyodva van, 's e' rettenetes helyzetében csábítójátul született gyermekét megölte; 's bolyong, az ég tudja hol? – Theréz, Theréz! minden szentekre...

Az idézet után ezt mondja az elbeszélő: „Megborzadt e' töredék' olvasásán Andaházi; száz sejdítések, érzelmek és gondolatok támadtak lelkében, miknek rendbeszedésével foglalatoskodva érte el a' város' határát.” A töredék-szöveg nem mondja ki, de a korábbiak nyomán a hangnem indikálja, újra a színházi (férfi) szempárra is gondolnunk kell. Azaz az elbeszélés igazában visszajut indulópontjához, s így zárt egészet alkot.

Andaházi amidőn a város határába ért, látta, hogy a rabok sírokat ásnak. Kérdésére: kiknek, azok azt felelik: egy szegény rab asszonyinak. „Mellyiknek?» kérdé dobogó mellyel Andaházi. A' hajdu megszólalt: »annak a' gyermekvesztőnek, onnan a' hegyentúli faluból.«” Andaházi megfordította a fogatot, s a kocsist visszaparancsolta, „'s kevés óra mulva [...] saját háza előtt, néma és mély lélekborulatban szállott le.”

Ez az elbeszélés zárómondata.

13. Hová lehet, hová kell tehát ezt az elbeszélést helyezni a műfaj magyar történeti, művészeti változataiban?

Ha meggondoljuk eszméit, társadalmi magatartását, lélektani tulajdonságait, nyelvi, cselekményi alakítását, akkor azt tanácsos mondanunk, hogy visszafelé, a szentimentalizmus világához, tulajdonságaihoz is vannak kapcsolódásai. A színházi szempár átrezgése az egész történeten, a fontos pillanatokban élő, szinte indító vággyá erősödése kétségtelenül a szentimentalizmus korára emlékeztet. S hasonló módon a fogda világának, alakjainak, kivált női alakjainak viselkedésrajza, beszédidézése is. S valamelyest a Rimai-féle társasággal való szembenállásnak belső megokolása is, kivált éjszakai magányos töprengésben.

Kétségtelen azonban, hogy ezek többségükben a romantika, például Kemény regényeiben is megtalálják helyüket. Mondatszerkesztésének módja, terjedelme, hangzata, fogalom- és szókészlete is kettős: kisebb a szentimentalizmushoz, mint a romantikához való rokonulása. Az is inkább az utóbbihoz köti, ahogy a népnyelv megszólal: nem trivializálva, mint a korban oly gyakran, hanem éppen jelentős fordulatot hozó helyzetekben.

Nagyon jellemző, hogy az elbeszélés tárgyi s lélektani indítékát egyaránt népnyelvi forma adja tudtul. „Jaj, Tens urfi, ki tudná azt? Valami jöttmentek” – így az erdőkerülő. „Nem jófélék! [...] Hiszen a' ménespásztor látta, hogy a' mult héten, éjelenkint, valami lóhátas ember ment hozzájuk.” „Sírást is mondott kend az előbb?” „No, no, gyermeksírást!” „De miért rejtőznek?” „Meglássá ketek, titok van a' dologban!” Hasonló példákat idézhetnénk a vadkacsa-vadászathoz, a pásztoroknak a végzetes éjszaka előtti tanakodásából s a fogda egyes figuráitól és helyzeteiből is.

Mindennek nincs semmi köze a *bernátgazsiádák* és társaik parasztesúfoló nyelvéhez.

De a főügyész is, ugyan nem paraszti, de tökéletes, szinte ma is helyén lévő köznyelven beszél és érvel. Gondolkodása is sokkal olajozottabb és határozott gondolatmenetre

építő, s nemhogy Jókai, de Móricz regényeiben is bőven megállná a helyét. Íme, egy példamondat, mely Andaházi ama föltevésére felel, hogy Teréz hátha csak föláldozza magát valakiért bűnvállalásával: „Mit, öcsém uram! Föláldozza? Minden ember az egész világot szeretné magáért föláldozni; 's magát áldozná föl másért? Hagyjuk az álmokat édes öcsém!”

Andaházi vélelme ugyan valóban jobban illik a szentimentalizmus vagy inkább a szentimentális romantika világába, bár lélektanát oly egyértelműen s mindennapian, mint teszi a főügyész, elutasítani nem lehet. Az is elkülöníti s magasan fölébe emeli kortársainak, hogy Andaházi a pökhendi, a polgárias műveltséget lenéző kortársait nem figurázza ki megbocsátó humorral, hanem egyfajta undorral s magába zárkózó iszonyodással veszi, kerüli s megveti őket.

A megbocsátó, sőt nemegyszer rokonszenvet támasztó humor, mellyel Kölcsey író-kortársai kezelik ezt a parlagi típust és réteget, nála viszolygó megvetésbe, távoltagezésbe fordul.

S végül, de nem utolsósorban, ha – mondjuk – Fáy egy végrendelet körül forgó komikus történetét vagy akár Jósika *Egy pesti házának* elnyújtott és a külföldet utánzó, elbeszélés-hosszítást szolgáló bonyodalmait vesszük – melyeknek lélektana alig van –, akkor látjuk igazán, milyen művészi mértékkel és saját karakterűen alkotott Kölcsey, s az említett nyugati szerzőktől alig marad el, ha elmarad egyáltalán Kölcsey elbeszélése.

GÖMÖRI GYÖRGY

ISMERETLEN SZENCI MOLNÁR-VERS
A HANAUI BIBLIA DEDIKÁCIÓS PÉLDÁNYÁBAN

Van, amikor a csillagászok adnak hasznos gyakorlati tanácsot a földönjáró embernek. Legalábbis ez történt Szenci Molnár Alberttel az Úr 1604. esztendejében. Annak az évnek az őszén járt Prágában, hogy Rudolf császárnak bemutassa magyar–latin szótárát, s ott azt a tanácsot kapta Móríc nassaui tartománygróf csillagászeitől, hogy ha Mórícot „efféle alkalmatossággal” köszönti, támogatóra fog benne találni.¹ Ezek után Molnár személyesen is megismerte az Altdorfba látogató Mórícot, s akkor döntött úgy, hogy zsoltárfordításait (részben) ennek a számos nyelven – így állítólag magyarul is – értő, valóban nagyon művelt fejedelemnek ajánlja. Így történt, hogy 1607. június harmadikán kelt ajánló beszédében Dávid „magyar zubbonköntöskében öltöztetett” zsoltárait részint Frigyes pfalzi választó, későbbi cseh királynak, részint „Tudós” Mórícnak ajánlotta,² de ez már azután ment végbe, hogy – amint azt Szenci Molnár Albert naplójában feljegyezte – 1607. május 29-én a magyar fordító Melsungenben bemutatta *Zsoltároskönyvét* Mórícnak, illetve két nappal később utóbbi személyes kihallgatáson fogadta.³

„Tudós” Mórícnak (aki egyébként magyarországi Szent Erzsébetet is ősei közé számíthatta) alighanem megtetszett az ambiciózus és roppant munkabírási magyar vándortudós, és azon nyomban adott neki egy ajánlólevelet a marburgi akadémia rektorához.⁴ Ez tette lehetővé Szenci Molnárnak, hogy hosszabb ideig tartózkodjék Marburgban, viszonylag nyugodt körülmények között dolgozhasson, s végül is Mórícnak nem csupán a zsoltárfordításokhoz és a Biblia új kiadásához nyújtott anyagi támogatást köszönhetette meg, hanem még ösztönzést is kapott a fejedelemtől egy magyar nyelvű összeállítására. *A Novae grammaticae Ungaricae... Libri duo* 1610-ben meg is jelent Hanauban. Vagyis nyugodtan mondhatjuk, Szenci Molnár összes mecénásai közül „Tudós” Móríc volt a legmegbízhatóbb s talán a legbökezőbb is.

Mindezt azért kellett elmondani, mert legutóbbi amerikai kutatóútamom a New Haven-i Yale Egyetem régi könyveket tároló Beinecke-könyvtárában értékes hungarikára bukkantam. A *Zsoltároskönyv*vel egybekötött Hanai Biblia (jelzete 1971.679) előzőklapján Szenci Molnár Albert kézírásával a következő szöveg olvasható:

¹ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, szerk. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976, 52.

² *Uo.*, 53.

³ *Uo.*, 517.

⁴ *Uo.*, 518.

Serenissimo ac Potentissimo
S. R. Imp. Principi Domino
Dn. Mauritio Landgravo Hassiae,
Comiti Catimedioborchum Decio &
Liegenham & Nidda. &c.
Studiorum Patrone optimo maximo:

Princeps Mauritius dum cessam roborat arcem,
Marpurgumq; palat templaq; lustrat ovans;
Atq; suum clemens pennis decorare Lycæum,
Quod seu filiolam servat amatq; suam:
Capta probat Deus, & collato munere firmat,
Atq; dat Heroi perplacidam sobolem.
Principi & hanc sortem gratatur subdita plebs,
Ac studiisq; cohors carmine vota favet.
Inter gratantes nova gaudia gaudet & ipse;
Ex mimoz' hilari talia verba lequor:
Cesse pater natæ, mater generosa puellæ,
Tuq; recens virgo cresce, vireſce, vige!
Vota puella tene, gratam genitrix cape mentem,
Bibliæq; ô Princeps accipe nostra lubens.

Sereniss: Cessm: Vra

Humilimus Servus

Albertus Malnar
Ungarus.

Serenissimo ac potentissimo
S[acri] R[omani] Imp[erii] Principi Domino
D[omi]n[o] Mauritio Landgravio Hassiae,
comiti Cattimelibocorum, Deciorum,
Ziegenhani et Niddae etc.
Studiorum patrono optimo maximo:

Princeps Mauritius dum celsam roborat arcem,
Marpurgumque polit templaque lustrat ovans;
Atque suum clemens pergit decorare Lycéum,
Quod ceu filiolam servat amatque suam:
Coepta probat Deus, et collato munere firmat,
Atque dat Heroi perplacidam sobolem.
Principi et hanc sortem gratatur subdita plebes,
Ac studiosa cohors carmine vota facit.
Inter gratantes nova gaudia gaudeo et ipse;
Ex animoque hilari talia verba loquor:
Celse pater natae, mater generosa puellae,
Tuque recens virgo cresce, viresce, vige!
Vota puella tene, gratam genitrix cape mentem,
Bibliaque o Princeps accipe nostra lubens!

Sereniss[im]ae Cels[itudi]nis V[est]rae

Humilimus servus

Albertus Molnar
Ungarus

A nagyságos és hatalmas
Római Szent Birodalombeli fejedelem úrnak,
Móric hesseni tartománygróf úrnak,
a katzenelnbogeniek, a diezbéliek,
Ziegenhain és Nidda stb. grófjának,
a tudományok legjobb és hatalmas patrónusának:

Míg Móric fejedelem megerősíti magas várkastélyát, / Marburgot is ékesíti, s templo-
mait diadalmasan bejárja, / Kegyesen azon munkálkodik, hogy Liceumát is felékesítse, /
Amelyet, mint saját lánykáját, úgy gondoz és szeret. / Kezdeményeit helyesli az Isten, s
ajándékkal teszi erősbbé, / Adva e Hérosznak igen szelíd magzatot. / Fejedelmének e
sorsán örvend az alattvaló nép is, / S a tanulók serege, mely sok jót versbe' kíván. / Az
örvendezők közt nékem is új az öröm, / S jókedvű lélekkel szólok ilyen szavakat: / Fen-
séges atyja, s nagyságos anyja a született leánynak, / S te is, zsenge szűz, növekedj, virá-

gozz és virulj! / Te leány, a fogadásokat tartsd meg, nyerj, anya, buzgó elmét, / S a mi Bibliánkat, fejedelem, óh fogadd szívesen!

Nagyságos Fenségek alázatos szolgálja

A magyar Molnár Albert⁵

Amennyire azt a neolatin verselésben kevésbé jártos ember is meg tudja mondani, a fenti vers Szenci Molnár legsikerültebb latin versei közé tartozik. Alkalmi költemény ez, mint a latin nyelvű Szenci-versek jó része, de nincs teletűzdelve mitológiai vonatkozásokkal, őszinte érzelem, hála hevíti, és leginkább még arra a rövid üdvözlőversre emlékeztet, amit Molnár 1606-ban a nürnbergi Cristoph Welhammerhez írt.⁶ Időközben Szabó Géza felhívta figyelmemet arra az egyezésre, ami Molnár Albert 1604-es, Konrad Rittershausenhoz írt üdvözlőversének néhány sora és a Tudós Mórchoz írt vers között áll fenn. Ez azzal függ össze, hogy mindkettőnek leánygyermekke született.⁷ Persze ahogy azt már többen megállapították, Molnár mint lírikus igazán a zsoltárfordításokban alkotott maradandót, a latin versek tekintetében inkább mint a *Lusus poetici* szerkesztőjét tartja számon a szakirodalom. A fenti vers mégis érdekes adalék Szenci Molnár „marburgi” korszakához, s azon kevés versek közül való, amelyeket a tudós költő-fordító saját kézírásában olvashatunk.

Dolgozatunk olvasása közben nyilván felötlik sokakban a kérdés: hogyan, kinek a hagyatékában maradt fenn ez a különleges, szerzői dedikációval ellátott magyar Biblia? Ennek megfejtéséhez segítséget nyújt az előzéklapra, a latin vers és dedikáció fölé írt tulajdonosnév: „Schwarzenau”. Bár a tizenhetedik század végéről tudunk egy Kilian von Schwarzenau nevű hesseni kancellárról is, valószínűbbnek látszik, hogy a Bibliának a hesseni fejedelmi család utáni első possesszora az a Christoph Ludwig Schwar(t)zenau volt, aki 1647–1722 között élt, Giesenben és Lipcsében működött, egy ideig VI. Lajos hesseni tartományi gróf testvérének, Georgnak volt udvari prédikátora, majd 1695-ben Marburgba költözött, és az ottani egyetemen tanított teológiát.⁸ Miután húsz évig élt Marburgban, 1715-ben Schwarzenau visszaköltözött Giesenbe, ott lett a teológia professzora, és ott is halt meg. Alighanem érdekelték a kevésbé ismert európai nyelvek, ezért szerezte meg magának vagy kapta valakitől emlékebe (?) ezt a díszes kötésű könyvet. Azt aztán már nem sikerült kinyomoznom, hogy a németországi Giesenből hogyan, mi módon jutott el a Hanau-i Bibliának és a zsoltároskönyvnek ez az egybekötött példánya a távoli New Havenbe, a Yale Egyetem különleges gyűjteményébe.

⁵ Itt szeretném megköszönni Szentmártoni Szabó Gézának segítségét a fenti vers magyarra fordításában.

⁶ Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz, Szeged, 1978 (Adattár, 4), 261.

⁷ Vö. VÁSÁRHELYI Judit, Újabb Molnár Albert dokumentum, It, 1981, 695–697.

⁸ Allgemeine Deutsche Biographie, 33. Band, Leipzig, 1891, 257.

PÁPAI PÁRIZ FERENC KIADATLAN VERSE ZRÍNYI MIKLÓSRÓL 1663-BÓL

Erdély enciklopédikus műveltségű polihisztorának, Pápai Páriz Ferencnek verses műveit az utóbbi negyedszázadban két kiadvány is igyekezett összegyűjteni, a teljes szövegtörzset összeállítására mégsem került sor egyik esetben sem. Nagy Géza válogatása öt rövid latin költeményt adott közre Tóth István fordításában, valamint három magyar nyelvű, hosszabb verses szöveget közölt (*Igazság koronája*, 1696; *Életnek könyve*, 1702; *Izsák és Rebeka*, 1703).¹ Azt viszont már ő is megemlítette, hogy Pápai igen korán, már 14–15 éves diákként dicsőítő verset szerzett Zrínyi Miklósról, akinek törökellenes programját élte, s 1664-es téli hadjáratához sok reményt fűzött. Bevezető tanulmányában Nagy Géza idézett is tizenkét sort e költeményből, majd Pápai nagyenyedi, diákkori kéziratának listáján feltüntette adatait. Eszerint 40 soros magyar költeményről van szó, amely egy tizenegy soros latin hexameterrel (*Epigramma*) együtt szerepel a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárában Mss. 2935. sz. jelzet alatt.² A szövegek teljes közléséről Nagy Géza szót sem ejtett.

A 17. századi magyar költészet reprezentatív összkiadásának megfelelő kötetében Varga Imre feladata volt Pápai Páriz verseinek sajtó alá rendezése, s ő az általa akkor elérhető műveket közre is adta, ez összesen tíz verses szöveget jelent.³ A Zrínyiről szóló latin epigrammát és magyar parafrázisát Nagy Géza nyomán ő is megemlítette jegyzeteiben, azonban hozzáfűzte, hogy a szöveget „nem sikerült megszerezniünk”.⁴ Akkor (a romániai diktatúra idején) ez valóban nem volt lehetséges, azonban szerencsére azóta a helyzet javult, s a magyar tudományos kiadványoknak ilyen okok miatt fennálló hiányosságai fokozatosan pótolhatók lesznek. A debreceni és a kolozsvári egyetem régi magyar irodalomtörténetészeinek együttműködése közös forrásfeltáró munkát tesz lehetővé, ennek során esély mutatkozik arra, hogy több „fehér folt” eltűnjön irodalmi múltunk térképéről.⁵ E törekvés jegyében sikerült rögzítenünk Pápai Páriz Zrínyi-versének teljes szövegét, amelyet az alábbiakban adunk közre, pótlásként az RMKT XVII/13. számú kötetéhez.

A most közölt szöveg jelentőségét egyfelől a Zrínyi-recepció minél gazdagabb dokumentálása adja, másfelől a szerző gondolatvilágának minél teljesebb és árnyaltabb bemutatása teszi indokolttá. A hithű református Pápai ugyanis különösen nagyra becsülte

¹ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, bev., jegyz. NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 341–401.

² *Uo.*, 15, 607.

³ *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század*, 13. kötet, sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., 1988, 475–519.

⁴ *Uo.*, 640.

⁵ Ezt a munkát az OTKA T 023770 és az FKFP 0450/1997 sz. pályázatok támogatják.

Zrínyi felekezeti toleranciáját, a protestánsokkal szemben képviselt türelmes álláspontját. Egy későbbi művében, a *Rudus redivivum* (Szeben, 1684; magyarul: *Romlott fal építése*, 1685) című egyháztörténeti összeállításában azt beszéli el, hogy az 1659-es országgyűlésen Zrínyi kiállt az „evangélikusok” szabad vallásgyakorlása mellett, s szónoklatában többek között így érvelt: „Ihol a török megesküdt ellenségünk, [ha] az evangélikusokat is ellenségünké tesszük, miképpen állunk annak ellene, ha ezek velünk nem fogják! Hát még ha az törökhöz csatolják magokat s fegyvereket.”⁶ A továbbiakban – Pápai elbeszélése szerint – azt is kifejtette „az említett tudós vitéz úr”, hogy evangélikus katonái vitézebbül harcoltak a török ellen, mint sok „pápista” kardforgató, s bizony „dühös bolondság” lenne például a légrádi evangélikus vitézeket posztjukról száműzni vallásuk miatt.

A *Rudus redivivum* e részlete azt mutatja, hogy Pápai igen jól ismerte Zrínyi felfogását a felekezeti vitákról, lényegében helytálló az az előadása, amely a horvát bánt az 1659-es diéta vallásügyi vitáinak lecsendesítőjeként jeleníti meg.⁷ A protestáns rendek és a Lippay György vezette katolikus aulikus párt összecsapása ekkor az előbbiek javára dőlt el, a szabad vallásgyakorlat megerősítést nyert, a jezsuiták birtoklási igényeire vonatkozó törvénytervezetet elutasították, s mivel mindebben Zrínyinek szerepe volt, nem véletlen Pápai különleges rokonszenve iránta.

A most első ízben teljes terjedelemben közreadott Pápai-vers első része még a históriás énekek vitézi szókinszét és formulakészletét használja, buzdítás a török elleni harcra. Különösen jó tájékozottságra mutat a 16. sor, amely a hárs említésével Zrínyi belső ellenfelére, Lippay érsekre tesz célzást.⁸ A vers utolsó soraiban több kifejezés („hazánknak régi szabadsága”, „bánatos siralom”, „orvosság”, „igaz magyarság”) a korai kuruc korok versszövegeinek hangulatát idézi.

Az igen szakadozott, négylapos kézirat borítóján olvasható megjegyzés: Pápai Páriz Ferenc: Epigramma etc. (cca 1663). A papír szakadásai miatt olvashatatlaná vált szavakat, betűket kipontoztuk, a ligatúrákat feloldottuk, de ezt mindenütt zárójellel jelöltük. A két vers után még egy latin nyelvygyakorlat következik: néhány közmondás latinul és magyarul, majd egy vihar leírása két változatban, köztük egy átvezető mondattal („Alia brevis descriptio tempestatis”).

A vers latin szövege:

Arma paret quicunq[ue] Focos patriosq[ue] Penates
Diligit ubi pudor est Patria[e] sic genti
Barba pac.... confida ultra
Hun praestat veterno
Martem, Pann..... cedat vectoria palma[e].

⁶ PÁPAI, i. m., 297.

⁷ Magyarország története, III/2, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1985, 1078–1079.

⁸ A hársfa szláv neve: lipa. Az érsek és a bán közti ellentétéről vö. KLANICZAY Tibor, Zrínyi Miklós, Bp., 1964, 639. Lásd még erre vonatkozóan Zrínyinek Rucsics Jánoshoz, Zágráb vármegye alispánjához írott sorait: „De te, hársfa, fák leghitványabbika és leghaszontalanabbja, mivel dicsekszel szent árnyékodon kívül?” ZRÍNYI Miklós *Válogatott levelei*, kiad. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., 1997, 110.

Ite alacres, et sp.... Martia nondum
 Sedib[us] ex viris virtus degessit et oris,
 Zrinium hoc Magnus Ban[us] ori [?] Fata proellis
 Turbarano voto poscit, Turcamq[ue] potenti
 Orba[m?], procul Ferro prompt[us] proscribero toto
 Martius est animo Hic est sento Palladis audax.

Magyar szöveg:

Fegyvert s bátor szívet kel annak szerzeni
 Az ki hazajaért kész harczot probalni
 Elet s halál között szerencsét készíteni.
 Kard, sűrű lövés közt nem kel semmit félni.
 Világh előtt szegény hazánk pusztulása,
 Minden csata nélkül Magyarok (puszt)ulása
 Nagy hírű nemzetek praedara (jutasa)
 Török Danadaroknak kénnyén k.....
 Kedves békekességhez, mellyel csak hiteget,
 Az Török bennünket s magához edesget,
 Ne bízzunk: mert mutat romlando üveget
 Vagy édes méz alatt nyújt keserű mérget.
 Zászlód alá Hazám Magyar Mars,
 Sok spah.... ellen társ
 Mert már halnod al..... az Ars,
 Félek rajta, hogy ne légyen hárs.
 Szály ki hát álmodbul migh pihenést vehes,
 Fogh fegyvert markodban szabadulást nyerhess,
 Es banatos ködbül, majd örömrre mehess,
 Föltöt szándékodban kivant véget érhess.
 Im hol sok Bestia ellened kardot vont,
 De ha serénységed, tunnyaságod el ont
 Sok zaszlos kopiát holdgyával össze ront,
 Rendelt csapatokat szaggatva szélllel bont.
 Virtus migh közzülünk szintén ki nem szakat,
 Noha sok Musulmán batorsagra fakat:
 Sokszor Magyar miat Török hold meg apat,
 Mostis édes kardunk hüvelyben nem ragat.
 Zaszlos Magyar vitéz tüllünk oly jót kíván
 meg imár kedves hazánk kárát
 Ne hadgyuk töltözni Pogányt magunk javán
 Példát kész mutatni egy vitéz magyar bán.
 Ha Magyar kard Pogány kardval összevezördül

Jól fordult az koczka szerencsénkis perdül
Banatbul bús elménk örömrre fel zendül.
Vitézségünk miat Pogány füle csendül.
Igy jű megh hazánknak régi szabadsága,
Bánatos siralmon örömünk valtsaga,
El pusztult földünknek lehet orvossága,
Igaz Magyaráságnak csak ez kívánsaga. Finis

RÉVAI MIKLÓS VERSELMÉLETE

„Egyrészt van, amit ma is meg lehet írni, másrészt van, amit már nem lehet megírni...”¹

„Nagy Marhák, a' kik ellenem vagynak.”²

Dolgozatom címében nem *verstant* írok, hanem verselméletet. Révai saját műfaj-meghatározása szerint *vetélkedés*, ami latinul: *dissertatio*.³ Ma talán azt mondanánk: *értekezés*, *elemzés*. Ez a *vetélkedés* szó mintha félrevezette volna Révai írásának eddigi méltatóit: *vetélkedés* – *vitairat* –, de ugyan kivel? A keletkezés dátuma – 1781/82 tele – magától értetődően megadta a választ: természetesen Rájnis egy évvel korábbi könyvére adott válaszként kell olvasni Révai *értekezését*.⁴ Szó sincs erről, hiszen Rájnis valóban normatív, prozódiai alapozottságú (mértékes) *verstant* ír, míg Révai munkája nem *verstan*. Már a cím pontos *fordítása* is sok mindenre kell hogy figyelmeztessen. *Révai Miklósnak a versszerzés két különböző módjáról, a hangmérséklésről, és a párosvég-hangzásról íratott vetélkedése*. Ha *verstant* akart volna írni, más címet kellett volna adnia. Valóban, egyes részletei *verstani* gondolatokat, megállapításokat, normákat tartalmaznak, de eddigi méltatói jobbra csak ezeket a részeit értékelték, és ezek alapján sorolták be a versújítás korának bizonyító és vitatkozó dokumentumai közé.⁵ Gyakori és ugyanakkor félrevezető eljárása ez az irodalomtörténet-írásnak, és mint példánk is bizonyítja, nem csak szépirodalmi szövegek esetében.⁶ Nem az tehát a fontos kérdés, hogy

¹ Roland BARTHES, *S/Z*, Bp., Osiris, 1997, 14.

² Révai Miklós levele Benkő Józsefnek, Győr, 1785. július 11. BENKŐ József *Levelezése*, gyűjt., jegyz. SZABÓ György, TARNAI Andor, [Bp.], MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988 (Magyarországi Tudósok Levelezése, 1), 256.

³ „Dissertatio, onis: f. 3. *Beszéddel való tusakodás, Vetélkedés*.” PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*, kiad. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila, Bp., Universitas, 1995 [1767], 196.

⁴ „De akkori szempontjából már is több kifogása volt annak [Rájnis *Kalauzának*] némely részletei ellen... melyeket legott össze is állított közzététel végett. *Igy keletkezett a föntebb közlött értekezés* [kiemelés: H. B.]” CSAPLÁR Benedek, *Az irodalmi irányzatok kölcsönös hatása*, I, Figyelő, 1884, 125. „Révai Miklós is Rájnis könyvére adott válasznak szánta 1781-ben készített *vitairatát* [kiemelés: H. B.] *A versszerzés (szokásba vétetett) két különböző módjáról*”; „Révai igyekezett elvi síkon, tekintélyekre hivatkozva vitázni.” KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai, 1991 (Irodalomtudomány és Kritika), 137.

⁵ Például: „Révainak ez az értekezése Földiét, Csokonaiét előlegzi. Forrásainak felsorolása [...] szokatlanul széles körű tájékozottságra vall. Sajnálatos, hogy felhagyott a *verstan* [kiemelés: H. B.] művelésével.” OROSZ László, *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1980 (Irodalomtörténeti Füzetek, 97), 25.

⁶ „Az összehasonlító irodalomtörténet-írás egyik gyakori eljárása éppen az, hogy a szöveget... olyan, a szöveggel homológ szövegre vonatkoztatja, amely bizonyos értelemben van csak a tárgyalt szöveg »mellett« – tudniillik az értelmező-olvasó nézőpontjából –, de a szerzői (a szöveggel homológ) kontextusnak bizonyára nem is lehetett részsövege.” KÁLMÁN C. György, *Szempontok az irodalomtörténet-írás tanulmányozásához* = *Uő., Te rongyos (elm)élet!*, Bp., Balassi, 1998, 21.

mennyiben előlegez a szöveg bármit is, hanem hogy mennyiben tér el a Révai és a hozzá hasonló képzettségűek feltételezett (korábbi vagy akár későbbi) költészetelméleti nézeteitől. Pontosabban: kiknek szánta Révai magyar nyelvű értekezését? Két lehetőség van: vagy a versíróknak (normatív verselmélet), vagy a verset befogadó, ma már sajnos csak nehezen definiálható közönségnek. A befogadói csoportot tovább lehet osztani. Beszélhetünk egyrészt a korabeli oktatás során a *latin humanitas* poétikáján felnőtt csoportról, és egy, csak magyar nyelven – vagy más modern idegen nyelven – olvasó, nehezen meghatározható, feltételezett közönségről. A szöveg elemzése egyértelmű választ ad kérdéseinkre.

A mai kutató sem tehet mást, kénytelen előzetes koncepcióit az elemzés során mintegy rávetíteni az elemzett szövegre. Különösen érdekes helyzet adódik, mikor elemző szöveg elméleti szöveggel kerül szembe; az irodalomtörténeti tradíció szinte kötelez az uralkodó kánon felőli megközelítésre. Szándékom tehát, hogy Révai írását nem egy fiktív irodalomtörténeti *esemény*, tudniillik a versújítás vitairataként, illetve dokumentumaként fogom olvasni, hanem azt vizsgálom, hogy mihez képest és mennyiben más Révai értekezése. Nem tagadom, hogy ennyiben saját, az elméleti szövegről alkotott koncepciómat vetítem rá az elemzett szövegre: elméletnek tartom – nagyon leegyszerűsítve – az olyan szöveget, amely képes „idegenné tenni azt, ami ismerős”.⁷ Ez csak valamihez képest lehetséges, és ez a valami nem Rájnis verstana, és nem is más szerzők korábbi/későbbi – gyakran – kiadatlan verstani írásai, hanem a versértés évezredes tradíciója, a latin humanitas poétikája. Révai elméleti írása ehhez képest *más*: többek között magyar nyelvű, és a befogadót állítja a versértés középpontjába.

Módszerem tehát a következő. Szükségesnek tartom áttekinteni a latin humanitas poétikájának legalább azon elemeit, amelyek nem érvényesek többé Révai értekezésében. Ez szükséges ahhoz, hogy cáfolni tudjam a szakirodalom azon tételét, mely Révai nyelvészeti és irodalomtörténeti munkásságát is *csupán* a „retorikai jellegű irodalomszemlélet” felől tudja értelmezni.⁸ Ezt követi az értekezés elemzése, felvetve a maganyelvűség kérdését. Majd a tanulmány második részében azt vizsgálom, hogy Révai kiknek és milyen szándékkal írta ezt a végül kéziratban maradt *vetélkedését*. Egy dologban egyet kell hogy értsek Révai Miklós múlt századi monográfusával, Csaplár Benedekkel: „Annak, a ki nem csupán futólag tekinti át Révainak e szerény értekezését, hanem azt eszmélődőbb

⁷ „Azok a művek tartoznak az »elméletnek« nevezett területre, melyek képesek idegenné tenni azt, ami ismerős, és arra késztetni az olvasókat, hogy új módon szemléljék tulajdon gondolkodásukat, viselkedésüket és intézményeiket.” Jonathan CULLER, *Dekonstrukció: Elmélet és kritika a strukturalizmus után*, Bp., Osiris, 1997 (Horror Metaphysicae), 10.

⁸ „[Révai Herderrel szemben] a költői nyelvet nem tekintette külön kategóriának, s a költészetben belül is doktrínér szigorral kívánta volna grammatikáját érvényesíteni...” MARGÓCSY István, *Mit jelent a nyelv számára a történelem?*, It, 1986, 364; „Révai az antikvitás óta folyamatosan virágzó retorikai jellegű irodalomszemlélet utolsó hullámának nagy képviselője, aki a régi rendszernek még teljességét őrzi, s tevékenységével épp a teljes rendszert szeretné rekonstruálni...”; „Révai literatúrendszerének legfontosabb jellemzője zártsága lesz, amely sem térben..., sem időben... nem módosul: a 70-es évek irodalmi tevékenységének, a 80-as évektől kezdődő nyelvészeti munkálkodásának alapvonásai Révai haláláig nem változnak meg...” Uő., *Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósulása*, It, 1987/88, 540.

figyelemre is méltatja, érdekes bepillantásra nyújt ez alkalmat a száz év előtti szellemalakulás belsőbb mozgalmába.”⁹ Méltassuk hát eszmélődőbb figyelemre Révai írását.

Alaptételünk tehát a következő: Révai a latin humanitas poétikája felől, ahhoz képest írja értekezését; de mi, mai értelmezők már nem ahhoz képest olvassuk. Pedig, és ezt gyakran figyelmen kívül hagyja a verstani, verstörténeti szakirodalom, a 18. századig a poétikai gondolkodásnak feltétele volt a retorikai szemléletű poétikák, költészetelméletek alapvető, mondhatni iskolás ismerete és alkalmazási készsége. Ez határozhatta meg az alkotók és a befogadók irodalomkoncepcióját is.¹⁰ Ennek az irodalomszemléletnek az eredete a 4. századi római nyelvtudományra vezethető vissza, mely a grammatikát az univerzális hermeneutika szerepébe helyezte, amennyiben „a prózai írás (oratio) és a poétika értésének tudományává tette.”¹¹ A művészi kifejezés lényege tehát nem más, mint „a tudatos grammatizáltsági fokon (ars) létrejött beszéd.”¹² „Így az, amit ma irodalomnak tekintünk, a nyelv leírásának részeként jelenik meg...”¹³ Bizonyos – grammatikai-retorikai – szabályok elsajátításával képessé válunk irodalmi szövegek létrehozására és értelmezésére is. A legfontosabbnak a normatív, nyelvi/grammatikai elsajátíthatóságot tartom. Földi János még valóban a grammatika részének tekinti a verstant, de annak elsajátítása – a költészet és a vers fogalmának világos elkülönítése miatt – már nem egyetlen feltétele az írás/befogadás folyamatának.¹⁴ E megkülönböztetés következménye az anyanyelvi megújulás grammatizálási és szótárszerkesztő hajlama, hiszen ez az a két terület, amely a tudományos nyelvleírás számára valóban adott marad.¹⁵ Ez a fajta – ti. a latin humanitason alapuló – költészetértelmezés a magyar irodalomban nagyon sokáig, egészen a 18. század végéig fennmarad, majd az „irodalom (a literatúra) kettéválásával, a tudományos és a szépirodalom fogalmi jellegű elkülönülésével, a tudósnek (vagy a nyelv-

⁹ CSAPLÁR, i. m., 129.

¹⁰ „...az ókorban kialakult és a reneszánsz évszázadaiban új életre galvanizált retorikai-poétikai-stilisztikai rendszer uralkodott az elmúlt évszázadok irodalomszemléletében.” A „világosság” korának irodalomszemlélete, vál., tan. CSETRI Lajos = *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, vál., tan. UŐ., TARNAI Andor, Bp., Szépirodalmi, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1), 252. „A latin (s majd a nemzeti) grammatikákat jellemző, a költészetelméletet alapozó, s az antik auktorokból kiinduló felfogás – teljes rendszerével együtt – az újkor grammatikai-költői meg gondolásában is jelen van, s ez a szemlélet meghatározza a 17. és 18. századi poétikai gondolkodást.” TÓTH Sándor, *A latin humanitas poétikája: A studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig*, I, *Institutiones generales artis poeticae* (A költői mesterség általános törvényszerűségei), Szeged, Gradus ad Parnassum, 1998, 53.

¹¹ Uo., 52: „Ebből a szempontból mérvadó Quintilianus terminológiai felfogása és fordítása (*Institutiones*, II. k. 1. fejezet), aki a görög *grammatiké* értelmét a latin *litteratura* szóval adja vissza (a *gramma* és *littera* – betű szavak megfeleltetésével), s ez nála egyfajta irodalmi műveltséget jelent.” Uo., 51.

¹² Uo., 62.

¹³ MARGÓCSY István, *A Révai–Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Bp., Szépirodalmi, 1990, 27.

¹⁴ „Mi most a’ Versírásnak azon első esméretét, külső módját és tulajdonságait fejtegetni megelégszünk, annyiban, a’ mennyiben az a’ Nemzetnek nyelvét illeti, és így a’ Nyelvkönyv tulajdon Része...” FÖLDI János, *A’ versírásról*, tan., jegyz. a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium 1961–62. évi IV/b. osztályának munkaközössége, Bp., Tankönyvkiadó, 1962, 12.

¹⁵ MARGÓCSY, *A Révai–Verseghy-vita...*, i. m., 30.

vésznek) és a poétának (azaz a nyelvművésznek) szembekerülésével nemcsak az irodalomhoz való viszony változik meg [...], hanem elkülönül a nyelvnek önálló szférája is...” Tehát az idealizált nyelvet az anyanyelv kategóriája váltja fel.¹⁶ Révai 1805-ös *literatúr*történetében ez így fogalmazódik meg: „Két dolognak, úgy mint a’ nyelvnek, ’s a’ deákságnak, viszontagságait beszéli a’ Magyar deáki történet; ’s ugyan azért ketté oszlik magától is.”¹⁷

A retorizált irodalomszemlélet tehát a prózai és a verses szövegeket csupán a ritmus és a metrum alapján különíti el egymástól. Mindkettő retorikai szabályok alapján felépített *beszédet* jelent, a költeményt csak a „megkötés (oratio ligata)” választja el a prózától,¹⁸ és a *valódi* (kanonizált) jelentés befogadása is csak a retorikai szabályok elsajátítása révén lehetséges. Ez a szemlélet figyelhető meg az alig említett és jobbára félreértett Kalmár György latin nyelvű magyar grammatikájának verstaní fejezetében is.¹⁹ Kalmár a kötött (verses) beszédnek két fajtáját különbözteti meg, és ez azért fontos, mert a latin humanitas poétikája alapján először próbálja meghatározni a magyar rímes szótagszám-láló verset is. Az *oratio ligata* a mértékes verselést, az *oratio stricta* a rímes-szótag-számláló magyar verselést jelenti.²⁰

A latin humanitas talaján álló – teljesen mindegy, hogy milyen nyelvű – grammatikák *de metro* fejezetében megfogalmazott, elsajátítható (ars) verstanok mindaddig költészet-elméletek (tehát normatív szerepűek mind az alkotó, mind a befogadó szempontjából), amíg a költőiesség alapját bármely nyelv kitüntetett, magasabb grammatizáltsági fokon való működése jelenti. Abban a „pillanatban”, amikor a költőiség és az *oratio ligata* fogalomköre már nem esik egybe, a *de metro* fejezet megszűnik elmélet lenni. Gyakorlatilag ekkor születnek meg a mai értelemben vett szépirodalmi művek. Elemzésem, remélem, sikeresen bizonyítja majd, hogy Révai Miklós értekezését csak úgy érthetjük meg, ha ennek a mindmáig ható irodalomelméleti paradigmaváltásnak egyik, korai magyar nyelvű dokumentumaként vesszük figyelembe, és nem a magyar versrendszerrel kapcsolatos megállapításait tartjuk kiemelten fontosnak. Hogy ezzel kapcsolatban magát Révait idézzem: „Hanem más a’ mi dolgunk.”²¹

¹⁶ MARGÓCSY, A Révai–Verseghy-vita..., i. m., 27–28.

¹⁷ RÉVAI Miklós *Magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve: „A’ magyar deáki történet”*, kiad., tan. RUBINYI Mózes, Bp., MTA, 1912 (Régi Magyar Könyvtár, 29), 15.

¹⁸ TÓTH, i. m., 193.

¹⁹ (Sectio XII. De Metro) = KALMÁR György, *Prodromus idiomatis scythico-mogorico-chuno-avarici...*, Pozsony, Landerer, 1770, 183–204.

²⁰ „Versa seu metrica Oratio mihi dicitur duplex: stricta et ligata.” Uo., 183; ez a fejezet nyitómondata. Elkerülte a kutatók figyelmét, hogy ezeknek magyar elnevezését is megadja grammatikájához csatolt hexameteres költeményében: „Írj, kérelek, magyarúl! óh írj. Magyarom, de magyarúl! / Írj, a-mikép tetszik, szabad Írás-al, av’ Vers-el. / Lépj, ha akarsz, kötözött, va’ szorított lábbal, akár-mint.” Valóságos *Magyar A-B-C*, 4207–4209 = uo. Ehhez még: „Ebből a szempontból tehát a verstanok születését és komoly tanítását a latin humanitás stúdiumaihoz köthetjük, melyek aztán a nemzeti verselés és poézis tartalmi elemeivel feltöltődve fogalmi rendszerükkel és praktikus ismereteikkel a magyar nyelvű verstanok kiteljesítését szolgálták, legalábbis ami főként az időmértékes versidomokat illeti.” TÓTH, i. m., 194.

²¹ Révai kéziratok tanulmánya: OSZK Kt., Quart. Hung. 1304. Első teljes kiadása: *Magyar verstaní szöveggyűjtemény*, I, *Hagyományőrzés és hagyományteremtés a versújítás korában (1700–1840)*, szerk.

Révai értekezésének első három tételmondata így hangzik: „Versszerzésnek mondjuk a verstsínálást. A versek pedig később ki gondoltatott ékességek, és csak a mesterséges Költeménynek az ő szüleményei. Nem is veszik eredeteket szinte a természettől; hanem olyan dolgok, melyeket a szabad akarat hozott bé, minden szükség nélkül, holott a dolog épen nem is kívánta: és a melyekben egyedül nintsen tellyességgel semmi szépség, sem kellemetesség” [1–1^b].

Versszerzés annyit jelent, mint verscsinálás, *versificatio*. Megtörténik vers és költemény szembeállítás, mégpedig az eredet szerint. A költeményt a természeti-természetes eredet teszi költeménnyé, míg a vers – mint külső forma, ékesség – eredete a szabad akarat: kijelenti, hogy a forma önmagában nem szép, és a költemény-költőiség szempontjából egyáltalán nem is szükséges. Eddig úgy tudtuk, hogy Szerdahely volt a magyar irodalomban az, aki elsőként felvetette „versificatio és a poézis megkülönböztetésének nagy horderejű és később nagy karriert befutó kérdését.”²² Hatást nyilván ő tudott kifejteni, hisz általános költészetelmélete 1783-ban megjelent, de nem árt hangoztatni, hogy Révai két évvel korábban Fontenelle-re hivatkozva már megteszi – magyarul – ezt a megkülönböztetést. Hosszabban idézhetem Margócsy István Szerdahelyről írt tanulmányát, hiszen az Révaira is vonatkoztatható: „A költészet nyelvi és tartalmi oldalának elkülönítése tehát megtörtént [...], a »matéria« önálló költőiségének lehetősége megfogalmazódott, a verses forma önértéke visszavonódott, s járulékos szépséggé fokoztatott le, a költői invenció és fikció az első helyre került...”²³ Hogy ez mennyire igaz Révaira vonatkoztatva is, annak bizonyítására szerzünk egy későbbi, értekezésével kapcsolatban álló írásából idézek. A *Költeményes Gyűjtemény*t hirdető reklámkiadványában a következőképpen határozza meg – mint mondja – a „Költés Tudományát”: „Ide tartozók a Mesézések, a Románok, a Vités [!] Versek, a Pásztor Versek, a Játékok, az Énekek, az Oktató Versek.” Majd így folytatja: „Valami tehát e nevezetek alatt vagon, ha szinte nem is versekkel vagon, mivel mégis Költés, azért az én Gyűjteményembe jö.”²⁴ Ugyanezen a levélen tudatja, hogy megjelennek majd még az „én [Révai] Verseim, egyéb írással, többire a Költeményességről.”

A következő fejezet Révai tételmondatainak bizonyítását tartalmazza. Idézi a grammatikai alapú poétikák elkülönítését: ti. „A vers bizonyos mértékre le köttetett beszéd [*oratio ligata* – H. B.]”, de ezt magától értetődően szembeállítja a költői nyelvhasználat természetes (értsd: nem kötött formájú) szépségével: „Már pedig magának a Költeményes beszédnek természeti szépsége kétség kívül abban áll, ha a képzelődéseket, a melyeket az érzékeny el ragadtatás, és a forró íhletés fel gerjesztett a fel indúlt elmében, elevenen, ébredten, rendesen, és szerentsés választással ki ejti” [1^b].

KECSKÉS András, VILCSEK Béla, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. Tanulmányomban Kecskés András olvasatát az eredeti kézirattal összevetve és annak alapján igazítva idézem. Az itt idézett hely a kézirat 11. levélén. A továbbiakban a főszovegben szögletes zárójelbe írt levélszámmal utalok a kézirat idézett helyeire.

²² MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, Ikt, 1989, 23.

²³ *Uo.*, 24.

²⁴ RÉVAI Miklós, *A Magyar Költeményes Gyűjtemény ki nyomtatására való ujonabb segedelem kérés*, Győr, Strajbig, 1786, A4v–A5.

Az invenció kerül tehát kitüntetett helyzetbe, az entuziazmusban gyökerező fikció minél átélhetőbb kifejezése lesz a költői nyelvhasználat lényeges megkülönböztető eleme. Nincs értelme *jobbnak* nevezni a valódi költeményt a pusztá versnél, mert azok eredetüket tekintve semmilyen viszonyban nem állnak egymással: „Valakik a Költeménynek első eredetét tekintik, nyilván látják: hogy abban a beszéd szépsége természet szerint csak ezekből nevedezett.” Hugh Blair Ossziánról írt kritikai értekezését idézi hosszabban a természeti eredet bizonyítására. Az első embereknek „Éles vólt érzékenységek, azért magától emelkedett beszédjek a költeményes nagyságra.” Majd így folytatódik Révai átültetésében a szöveg: „Tüzes képzelődéseknek ereje szülvén az eleven képezeteket, minthogy még a miveletlen nyelvnek szűkiben is vóltak, gondolatjaikat tulajdon szavakkal ki ejteni, még azzal is inkább kéntelenek vóltak a körülírásokat, a hasonlításokat, és ama sok nemű beszéd költsönözéseket segítségül ragadni, mellyek a beszédnek költeményes tekintetet szereznek” [2–2^b]. Ezt a gondolatot hangoztatja évtizedekkel később a *Magyar szép tollban* is, mikor így ír: „A’ figurák tehát a’ természetnek egyenes munkái; nem pedig, a’ mint eddig állatták volt, a’ mesterségnek találmányai.”²⁵ A költészet tehát jellegéből fakadóan régebbi a magasabb retorizáltsági/grammatizáltsági fokon létező prózánál. Ezt a más helyen Hamannra hivatkozó Blair nyíltan meg is fogalmazza,²⁶ igaz, Révai nem pont ezt a részt ülteti át dolgozatába. Újra meg kell állapítani, hogy a költészet elsőségének megfogalmazását és ezáltal annak a retorikai-grammatikai irodalom-szemlélettől való eltávolítását a szakirodalom eddig Szerdahely érdemének tartotta.²⁷

Ezek után ismét Fontenelle nyomán próbál arra választ keresni, hogy a versek miért fokozhatják mégis a költemény szépségét. Inkább okoz bosszúságot, ha a versszerző a költeményt alárendeli a formai kötelmeknek, mintsem hogy azok szabályait áthágja: „De, ha csak ugyan meg győzvén ezt a szükséget, még is olly jelesen gondolkodik [ti. az alkotó], és olly elevenen ki fejt magát, mintha tellyességgel le sem vólt vólna kötve; azonnal a természeti gyönyörködtetést, mellyet a beszéd szépsége gerjesztett, követi a mesterséges gyönyörködtetés is: mikor látja az ember, hogy a szoros törvény semmit meg nem vesztegetett benne.” Majd így fejezi be: „Azoknak sem kell azt észre venni, kik nem tudják, hogy a Költeményes verset ír; és azok is, a kik azt tudják, el hűljenek belé, hogy azt észre nem veszik” [3–3^b].

²⁵ Ugyanitt: „Mennél nyersebb, símulatlanabb, a’ nemzet: annál hatalmasbak rajta az alsó erők, annál bővelkedőbb figurákkal annak szóllása. [...] Azért vagynak a’ vad nemzeteknek közönséges kifejezésekben, több, és merészebb figurák, hogy sem az Európaiaknak leg magasabb lantos emelkedésekben.” RÉVAI Miklós, *A magyar szép toll*, kiad., tan. ÉDER Zoltán, Bp., Akadémiai, 1973, 77–78.

²⁶ „Man hat die Poesie älter angegeben, als die Prose. Dieser Anspruch ist in gewissem Verstande wahr, so widersinnig er auch scheint. Nicht, als hätten sich die Menschen in regelmässigen Versen einander gesprochen; sondern, weil die gewöhnliche Sprache des Alterthums aus angeführten Ursachen [ti. a nyelv szegénysége miatt] dem poetischen Stile nahte...” Hugo BLAIRS *Lehrers der schönen Wissenschaften an der Universität zu Edinburg, Kritische Abhandlung über die Gedichte Ossians = Die Gedichte Ossians eines alten celtischen Dichters*, aus dem englichem übersetzt von M. DENIS, I–III, Wien, 1768, 1768, 1769, III, V.

²⁷ „Szerdahely mondja ki, hogy a költészet nem csak a legnagyobb, hanem a legrégebb emberi megnyilatkozás is.” MARGÓCSY, *Szerdahely...*, i. m., 19; „[Szerdahely] A költészet elsőségének hirdetésénél, és szerepének, hivatásának hangsúlyozásával jórészt kikerül a retorikai befolyás alól...” TÓTH, i. m., 138.

A lekötés szerint kétféle verset különböztet meg: az egyik a rímes, szótagszámtartó (*párosvéghangzás*), a másik a mértékes verselés (*hangra mérséklett versezés*). A rímes versekkel kapcsolatban csak annyit jegyez meg, hogy „A versszerzésnek eme módja a nélkül is igen eszméretes.” Ezzel szemben a mértékes versekről – és itt újra felmerül tanulmánya magyarnyelvűségének kérdése – szükségesnek látja bővebben szólani: „A kik Deákul tanultak, értik, mit mondok. Hanem még is méltó talám erről fejtettebben szólni, leg alább a Szebb Nemnek kedvéért, ki, minthogy a versekben alkalmasint leli kedvét, ezen az újságon meg ütközik, és, ha hol ilyenekre akad, most kívált ez időben, mikor az a mód igen kellő, nem tudja mire vélni, alég is hiszi, hogy vers” [4].

Ez a rövid idézet is elég lenne annak bizonyítására, hogy Révai nem magyar nyelvű verstant ír, mivel a szerinte közismert rímes verselésre nem vesztegeti a szót, míg egy feltételezett női olvasóközönség kedvéért, akik deákul nem tanultak, saját szapphói strófákban írt versét hozza fel annak illusztrálására, hogy a mértékes vers igenis vers. („Ugyan azért Zaffónak, ama Leszbos Szigeti Leány Költeményesnek, rendi szerint íratott verset is hozok elé: hogy tulajdon nemek örök ékességének példájában inkább gyönyörködjenek.”)

A két versrendszer közti értékkülönbséget azok eredetében, történetében keresi. A mértékes verselést tartja régebbinek, így természetesebbnek is. Ezzel szemben a „párosvéghangzás, a mesterségnek tulajdonabb munkája.” Karl Friedrich Flögel alapján az éneklést tartja minden kötött nyelvhasználat (vers) eredetének. Az éneklés természetes ösztön, melyre az elragadtatás vezeti az embert. Egy észak-amerikai vad, civilizálatlan nép siratóénekét hozza példának, ezzel bizonyítva, hogy az éneklésre való hajlam az emberiség közös kincse: „Az éneklés igen természetes az embernek.”²⁸

Megállapítja, hogy a legrégebbi kötött formájú verseket valószínűleg a görögök írták, de mivel azok már annyira tökéletesek, biztos, hogy kellett előzményük legyen. Megjegyzendő, hogy ezeket a gondolatait Flögel könyvének a zseniről szóló fejezetéből meríti. Flögel zsenifelfogása még nem a semmiből teremtő zsenit jelenti: „Wenn man etwas erfundet, so muss man einen Stof der Erfindung, etwas Bekantes haben, woraus das Unbekannte hergeleitet wird.”²⁹ Homérosznak is kellett, hogy előzménye legyen.³⁰ Bizonyos szempontból félreértelmezi Flögelt, hiszen míg ő a teremtő zseni lehetőségét utasítja el, addig Révai szerint – éppen Homéroszra hivatkozva – a költői nyelvhasználat, a költői-

²⁸ „[Wir finden] bei allen Völker Liedern. Das Singen ist den Menschen natürlich.” Karl Friedrich FLÖGEL, *Geschichte des menschlichen Verstands*, Breslau, 1776, 231. Az éneklés régiségéről: „Man hat gefunden, dass unter den wildesten Völkerschaften die Musik oder das Singen so alt ist, als die Gesellschaft selbst.” BLAIR, *i. m.*, V.

²⁹ FLÖGEL, *i. m.*, 41.

³⁰ Figyelemre méltó gondolatokat olvashatott Révai Flögel könyvének a nyelvről szóló fejezetében is: „Die Sprache eines Volkes ist ein Abdruck seines Genies”; „Niemals werden wir etwas aus nichts erfinden. Unser Verstand ist so eingeschränkt, dass er immer etwas Bekantes haben muss, wenn er etwas Unbekantes daraus entdecken soll. Die Wörter, welche wir in einer Sprache haben, sind als bekante Gründe anzusehen, woraus das Genie fortgebaut, und welche ihm als ein Wegweiser dienen, unbekannte Pfade zu betreten, und neue Aussichte zu entdecken”; „Die Kultur der Muttersprache ist fast bei allen Nationen die Morgenröthe der Künste und Wissenschaften gewesen.” *Uo.*, 194, 198, 200.

ség örök érvényű, de a versforma tökéletesedése történeti folyamat, és ebben lehettek még a görögöknek is előzményeik. Michael Denist idézi, mikor azt állítja, hogy az északi költők – talán a görögöket is megelőzve, de tőlük mindenképp függetlenül – mértékes verseket írtak.³¹

A következő tételmondat így hangzik: „Mitsoda messze fel megyünk majd egész az első időkig. Mire nézve igen régi dolog a hangmérésklés a versekben, mellynek mesteriségét maga az éneklés mutatta mintegy vezettetve a természettől” [7^b].

A rövid és hosszú szótagok váltakozása kellemességet szerez a hallgatónak, és ha ez a váltakozás szabályos ismétlődések szerint megy végbe, akkor már mértékes versről beszélhetünk. A szabályos visszatérésnek pedig az éneklés a forrása: „A Költeményesek szorgalmaskodtak verseiket az éneklésre alkalmaztatni.”³² Majd tovább indokolva: „Mert e világon minden dolognak tulajdon különös mozgása vagyon. Vagynak olly mozgások, mellyek lassúak, és méltóságosak; vagynak meg más ollyanok, mellyek elevenek, és sebesek; vagynak ollyanok is, mellyek tsendes, és kellő egyenlőséggel járnak. Mind ezeket leg alkalmasabban ejti ki ez a versszerzés: mellyben a dolgoknak le ábrázoltatásokra úgy helyheztettetnek el a szavak, hogy azoknak minden tátatjaik, hangzásokkal, számokkal, és most lassúságokkal, most megint sebességekkel egy olly bizonyos nemű ki ejtődést szereznek; melly a szavaknak természet szerint való értelmekeket még más valamivel kellesteti: a miben mind azok igen gyönyörködnek, kiket a természet kényesebb érzéssel meg szeretett” [9^b–10].

Az időmértékes verselés kialakulásának eszméjét a *panta rhei* filozófiájával köti össze Batteux alapján, de megint csak hangsúlyozni kell, hogy nem szó szerint idéz a jeles franciától (pontosabban annak német átültetőjétől: Ramlertől), hanem az ott található gondolatokat saját koncepciója alapján építi be elemzésébe. Batteux a próza és a költemény megkülönböztetésekor ír arról, hogy mindkettő szavakból áll, de a költeményben ezek a szavak még a természetes jelentésükhöz képest többletjelentéssel is felruházódnak.³³ Ezt a jelenséget Révai a mozgásban lévő természetet legtökéletesebben visszaadni (utánozni) képes versforma erejének tulajdonítja. Tehát nem a batteux-i–ramleri imitációelméletet veszi át – miszerint a szép, a tökéletes természet utánzása a cél, és erre csak a költészet képes³⁴ –, hanem az ott kifejtett gondolatokat saját elméleti koncepciója szerint értelmezi át.

Ezután a különböző verssorokra hoz példákat, Rájnis és saját verseit idézi a mértékes verselés különböző fajtáira. De ezek a bemutatások az ismertetés szintjén nem terjednek

³¹ „...die meisten Verse aus Trochaen bestehen.” Michael DENIS, *Die Lieder Sineds des Barden mit Vorbericht und Anmerkungen*, Wien, 1772, *Vorbericht*, XI. §.

³² „Hierauf [ti. a „jóhangzásra” és az abból következő szabályos, mértékes verselésre] sind die ersten Dichter durch das Singen geführt worden.” Johann Christian GOTTSCHED, *Kern der deutschen Sprachkunst*, Frankfurt und Leipzig, 1775, 236.

³³ *Einleitung in die schönen Wissenschaften: Nach dem Französischen des hrn. BATTEUX, mit Zusätzen vermehret von Karl Wilhelm RAMLER*, Wien, I–IV, 1770, 1771, 175 (1770).

³⁴ *Uo.*, 173–175.

túl, az érdeklődőknek a következő tanácsot adja: „Ha ki több rendbélielről értekezik, lássa ugyan azon Magyar Helikonra Vezérő Kalauzt, ott bőven akad minden nemüekre, felesen közbe szerkeztett igen gyönyörködtető példákkal. Nekem más az én tzelom.”

A versformák történetében ezután következnek azok a „fene idők”, mikor a népvándorlások elsodorják az addig uralkodó görög-római kultúrát, és Révai – pontosabban: Voltaire, Rollin – szerint a gótoknak, németeknek köszönhetően a költészetből is eltűnik az addigi „finomabb íz”. Európában a rimelés is ekkor jön szokásba, valószínűleg a németeknek köszönhetően.

Révai nem elégszik meg ennyivel, arra is kíváncsi, hogy vajon a németek kiktől kölcsönözhatték a verselésnek ezt a fajtáját. Verselméletének egyik legérdekesebb fejezetét írja akkor, mikor felveti és rögtön el is utasítja a zsidó eredet kérdését.

Ez a kitérő ad neki alkalmat arra, hogy a magyarok közül talán elsőként értekezzék a zsidó versírás mibenlétéről. A Biblia egyes könyveinek és részleteinek versként való megítélése nem kérdéses a 18. század számára, az eltérések a versek „alkotó-költői elemeinek felismerésében” gyökereznek. Zsoldos Jenő a válaszvonalat a Lowth- és Herder-hatás befogadásában látja.³⁵ Nagyon leegyszerűsítve azt állítja, hogy Lowth előtt a zsidó verseket vagy mértékesként, vagy rimesként próbálták meghatározni, míg utána a *parallelismus membrorum* elmélete alapján. A magyar irodalomból Rájnist és Földit hozza a két nézetre példaként.³⁶ Szerdahely költészetelméletének alapos elemzése óta tudjuk, hogy Lowth és Herder hatása már az ő műveiben is kimutatható, egyrészt abban, hogy az orientális és biblikus irodalmat is beemeli a szépirodalom fogalomkörébe, másrészt abban, hogy szembeszáll azzal az auktorok és egyházatyák által közvetített, döntően katolikus hagyománnyal, mely a zsidók régi költészetét is mértékesnek tartotta.³⁷ Lowth hatása az irodalom- és költészetelméleti gondolkodás szempontjából valóban nem becsülhető eléggé, de azzal már nem tudok egyetérteni, hogy ez a hatás a kötött formák elutasításában nyilvánul meg.

Meglepő ugyanis, hogy Révai annak lehetőségét utasítja el először, hogy a régi zsidó versek rimes versek lettek volna. Augustinus Calmet *Dissertatio de Poesi veterum Hebraeorum* című *vetélkedésére* hivatkozik, mikor a régi zsidó „költeményesség” mértékes voltát tagadja. A következő bekezdésben szembeszáll magával Rájinnal, aki – mint tudjuk – ún. elegyes versekben fordítja Mózes énekét, az előbb már említett egyházatyákra és auktorok tekintélyére hivatkozva. Nem tudni, miért, talán Rájnis vitastílusát ismerve, áthúzza az egész fejezetet, de azért gondol az utókorra: nagyon könnyen olvasható így is.

Szörényi László helyesen ismerte fel, hogy Rájnis számára a tekintélyért a magyar mértékes verselés melletti érvet is jelenti: mivel a magyar nyelv (mint főnyelv) köztudottan rokon a héberrel, és ha az alkalmas mértékes versek megszólaltatására, miért ne

³⁵ ZSOLDOS Jenő, *Jób könyve a XVIII., XIX. század-forduló magyar irodalmában*, MZsSz, 1934, 369.

³⁶ *Uo.*, 369.

³⁷ MARGÓCSY, *Szerdahely...*, i. m., 14; TÓTH, i. m., 140–141.

lenne ez így a magyar versek esetében is.³⁸ Tudjuk, hogy Révai is vallotta a héber–magyar nyelvrokonságot mint főnyelvek közti rokonságot. Mik voltak tehát Révai Calmet alapján kialakított nézetei a zsidó versírásról? Hangoztatja a zsidó költeményesség régiségét: „Sem a hangmérséklésre, sem pedig a párosvéghangzásra gondjok nem volt a Zsidóknak: az indulatokat elevenen, és ébredten ki ejtették, a mint őket el ragadtatások természet szerint fel gerjesztette.” Ezzel vissza is tért az értekezése elején található költészetelméleti, a költészet régiségét hirdető nézeteihez. Egyértelműen a költői nyelvhasználat egyik legrégebbi megnyilvánulásaként tartja számon a zsidó költészetet. Valóban megelőzi Földi értekezését egy évtizeddel,³⁹ de az elméleti gondolkodás történetét szem előtt tartva nem ez a fontos, sokkal inkább az, hogy miben tér el attól. Földi Lowth nyomán a *parallelismus membrorum*ot a „Sídó verseknek ezen külső alkotásoknak, és készítéseknak is módjok”-nak⁴⁰ tartja, szemben Révaival, aki épp a szabad folyású, természetes eredetű költői nyelvhasználatban keresi azok eredetét. Megjegyzendő még, hogy nála a zsidó költészet nem kap kitüntetett szerepet, hiszen minden „régí költészetnek” hasonlóknak kellett lennie. Fel is veti annak lehetőségét, hogy eleink énekei Attila udvarában is ilyenek lehettek.⁴¹ Ennyiben valóban beilleszkedik „a héber–magyar metrikai összehasonlítás őstörténetileg is motivált... történetébe”.⁴²

A reneszánsz korától kezdve párhuzamos – többek között nyelvi akadályok miatt⁴³ – a két verselési mód története. De Révaira is érvényes az a megállapítás, amit Margócsy István Szerdahely poétikájával kapcsolatban tesz, ti. „Természetesen nem a történetiség belátását kell Szerdahelynél felfedeznünk: számára – voltaire-iánus módon – a különböző ízlések csak annyit jelentenek, hogy az egyes korszakok más előítélet-rendszerrel közelítették meg a tökéletes szép harmóniáját, s emiatt szemlélődtek és alkottak más-más módokon...”⁴⁴

Révai megemlíti a franciákat, az angolokat, az olaszokat és a románokat, akik szintén próbálkoznak a mértékes verselés meghonosításával, újrachonosításával nyelvükben. Majd rátér arra, Sylvester Jánost idézve elsőként, hogy mi, magyarok is milyen korán felismertük a nyelvünkben rejlő lehetőséget a mértékes versek írására. Kortársai közül Baróti Szabót, Rájnist, Tóth Farkast és Gyöngyössi Jánost említi. Közös eredetként pedig

³⁸ SZÖRÉNYI László, *A magyar metrikus verselés XVIII. századi föltámasztásának esztörténeti háttere* = Uő., *Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Balassi, 1996, 142–144.

³⁹ OROSZ, i. m., 24–25.

⁴⁰ Idézi: HORVÁTH Iván, *A vers: Három megközelítés*, Bp., Gondolat, 1991 (2000 Könyvek), 55.

⁴¹ Blair értekezésében a következőket olvashatta ezzel kapcsolatban: „Was wir lange gewöhnt waren orientalische Poesie zu nennen, weil einige Gedichte aus Orient zu uns gekommen waren, ist vielleicht nicht mehr orientalisches, als occidentalisches. Es trägt wahrscheinlicher den Charakter des Alters, als des Vaterlandes. Es gehöret bis auf einen gewissen Zeitpunkt gleichsam allen Nationen zu.” BLAIR, i. m., III, Vi–Vii.

⁴² SZÖRÉNYI, i. m., 146.

⁴³ „Azért is kénytelenek rabjaivá lenni a párosvéghangzásnak, hogy ne tsak egyedül az írás méltósága különböztesse a Költeményt a kötetlen, a vagy is a versebe nem foglaltatott beszédétől” [16v–17].

⁴⁴ MARGÓCSY, *Szerdahely...*, i. m., 18.

Molnár János *A régi jeles épületekről* írott könyvét nevezi meg, amelynek egyszerű szabályaihoz – állítása szerint – alkalmazkodik maga is.

A kétféle verselés megítélésében nem kíván állást foglalni, nem ért egyet a rímes verselést teljesen elutasítókkal, de a csak ahhoz ragaszkodókkal sem. Vers és költemény szembeállítását megfogalmazó, nyitó gondolataihoz visszatérve, *rabságnak* tartja mindkét versrendszert, amennyiben azok alkalmazása a költői nyelvhasználat értékét csökkenti. „Mind emebben, mind pedig amabban elég feles a nehézség, tsak azért is, hogy bizonyos törvény alá köti az embert, a mint már az elején meg jegyzők. Én azt ítélem, hogy valamint a hangmérséklésnek egyedül, úgy tsak magán a párosvéghangzásnak sem lehet tulajdonítani ezeket a fogyatkozásokat. A kinek nem kedves a természet, hogy abban a mesterségnek megáltkodását többire meg győzhesse, akár melyikéhez kapjon bár, tsak ugyan szerentsétlen léssen igyekezete” [22^b–23].

Elkerüli tehát az állásfoglalást bármelyik versrendszer mellett, csak arra vállalkozik, hogy kijelölje az alkalmazhatóság műfaji korlátait: „...a hangra mérsékelt versek mindenre igen alkalmasak, arról már kétségeskedni se lehet.” Ezzel szemben „a rövid munkákban türethetők a párosvéghangzások, hol a hamar végezet még a kényes fülekben is meg előzi a meg unatkozott el ízetlenedést.”

Nem kívánok az értekezése végén található magyar verstani megállapításaival sokat foglalkozni, de annyit megjegyeznék, hogy az ott említett kétszeres vers (sokan azt gondolták, ezzel is Földit előlegezi⁴⁵), „kétszeres mesterség” egyértelműen a leoninus-formára vonatkozik, és nem a rímes-mértékes, ún. nyugat-európai versformára.

Ellenben – a leoninustól jól elkülönítve – az értekezés utolsó bekezdéseiben valóban figyelemreméltó javaslatokat tesz a magyar énekköltészet formai megújításával kapcsolatban. Tudni kell, hogy amit akkoriban „éneknek, vagy ritkábban dálnak neveznek, az jórészt korábbi, magyaros műköltői hagyomány (Amade, Faludi) folytatása...”⁴⁶ Orosz Lászlót idézve: „...felhívja az énekszerzők figyelmét arra, hogy a szótagok mértékével a dallamhoz igazodjanak. Német mintára lehetők tartja, hogy a pozíciós hosszúságú szótag rímes versben rövidnek tekintődjön. Említi itt Faludi »Rettentő Marsnak fajzati« kezdetű versét, amely – szerinte véletlenül – 4-es és 3-as jambusokból áll.”⁴⁷

Figyelemre méltó és a régi magyar vers izometrikus voltát megváltoztatni kívánó gondolatokat fogalmaz meg a strófa képletekkel kapcsolatban is: „A mint darabokra fel oszthatók a vers nótái, melyek szerint le akarná verseit kötni, ugyan a ként hol több, hol kevesebb tátatokból, és külömbféle vers egyelítésből egybe szerkeztett igen sok nemű vers kötetjei lehetnének a Lantos Költeménynek” [26^b]. Nincs itt másról szó, mint hogy bizonyos számú szabályok felállításával, majd azok variációs lehetőségeit kihasználva új, addig még nem ismert, de a versérzék szerint megítélhető strófaszerkezetet lehet és a megújulás miatt szükséges is „előállítani”.

⁴⁵ OROSZ, i. m., 24.

⁴⁶ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfig, Bp., Akadémiai, 1978, 90.*

⁴⁷ OROSZ, i. m., 24.

Térjünk át az értekezés magyarnyelvűségének kérdésére. Bánóczi Sándor, Révai első monográfiusa, nagyon egyszerűen elintézi a kérdést, mikor hazafias dolognak, nemzeti föladatnak tartja Révai nyelvválasztását.⁴⁸ A legalapvetőbb kérdések vetődnek fel a század közepe táján mindinkább elterjedő magyarnyelvűséggel kapcsolatban: miért kezdenek el az írók magyarul írni, és kiket számítanak feltételezett olvasóközönségül?⁴⁹ Ugyanezek a kérdések felvetődnek a nem szépirodalmi művekkel kapcsolatban is. Az eredetiségre törekvő tudományos irodalom kizárólagos nyelve a latin, magyar nyelven jobbára népszerűsítő művek jelennek meg.⁵⁰ De vajon népszerűsítő műnek kell-e tartanunk Révai fentebb tárgyalt értekezését, csak azért, mert magyar nyelven íródott? Igaza van-e a latin humanitas poétikájáról könyvet író Tóth Sándornak, amikor a következőket állítja: „[Szerdahely] latin nyelvű munkáinak elméleti színvonalát a magyar nyelvű irodalomelméleti gondolkodás csak évtizedek múltán érte el”⁵¹ Milyen mérce alapján lehet ezeket a műveket összehasonlítani? (Révaié meg sem jelent.) Talán azt mondhatnám: Révai népszerűen eredeti vagy eredeti módon népszerű. De nem ez a fontos, hanem az, hogy milyen céllal és milyen feltételezett olvasóközönségnek szánta kis vetélkedését.

A szövegből két befogadói csoportot lehet kikövetkeztetni. Az egyik egy iskolázott, latinul és a latin humanitas poétikáját értő olvasói réteg, a másik egy ezt nem ismerő, de a rimes verseket versként értelmezni tudó, szépirodalmi műveket szívesen olvasó réteg. Meg nem tudnám mondani, hogy létezett-e ilyen. Mindenesetre a mértékes verselést népszerűsítő verstani gondolatai ehhez a réteghez szólnak. Viszont Révai *vetélkedésének* valóban elméleti – leginkább bevezető – részei mindkét csoport számára új és addig magyar nyelven nem ismert értelmezését adják a szépirodalomnak, a költészetnek. Magyarul kellett tehát írnia. Ez az a pont, ahol szándékom szerint lassan kirajzolódik ennek az elméleti szövegnek a *Költeményes Gyűjtemény* tervével való szoros kapcsolata, ezt a kiadói szándékot vizsgálom meg dolgozatom hátralevő részében.

„Magyarországon az új jelentésű *literatúra* szó befogadása egybeesett a nemzeti irodalom *intézményes* létezésének, történelmi *folytonosságának* megalapozására tett első elszánt erőfeszítésekkel.”⁵² Ezzel a mondattal akár Révai nyolcvanas évekbeli tevékenységét is lehetne jellemezni.

Valóban meglepő, de Bessenyei felleptéig majd egy évszázadon keresztül nem jelenik meg világi szépirodalmi mű, s éppen Révai gyűjtemény-terve a bizonyíték arra, hogy a

⁴⁸ „Homérus rendje szerinti verseket tud már is írni – hátha próbát tenne a tudományt szintén magyarul megszólaltatni. Ez szerinte hazafias dolog, nemzeti föladat.” BÁNÓCZI Sándor, *Révai Miklós élete és munkái*, Bp., MTA, 1879, 69–70.

⁴⁹ MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszzerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai Könyvtár, 8), 254.

⁵⁰ „...az 1770–80-as években a magyarországi tudományosság (kivált az eredetiségre, nem pedig népszerűsítésre törekvő szerzőknél) még szinte kizárólag latin nyelvű volt.” MARGÓCSY, *Szerdahely...*, i. m., 1; „E korszakban [ti. a 18. század közepe–vége] a magyar nyelvű tudományosság alighanem nagyrészt csupán »népszerűsítő« funkcióban működött.” MARGÓCSY, *A magyar nyelv...*, i. m., 253.

⁵¹ TÓTH, i. m., 172.

⁵² SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., Akadémiai, 1993, 34.

Bessenyei köréhez köthető néhány könyv, majd ugyanebben az időben megjelentetett mértékes vers még nem talál igazi olvasói rétegre. Ami a régi költőktől megjelenik és ami nagy számban fogy, az a közköltészet területére tartozó ponyvairódom, valamint – formagazdagsága miatt nem feledkezhetünk meg róla – az egyházi énekeskönyvek. A magyar irodalomban egészen a 18. századig tart a közköltészet kora, amelynek történeti előzményei igen messzire nyúlnak vissza.⁵³ Révai felismeri a közköltészet terén fennálló, még mindig óriási igényt, és ugyanakkor azt a hiányt is, ami a magaskultúra terén tapasztalható. Ezen felismerés nyomán jelenteti meg a Magyar Hírmondóban híressé vált felhívását.

Révai felhívása a szakirodalom által talán legtöbbször félreértett irodalomtörténeti események egyike. Pedig Toldy még a múlt században így – és helyesen – értékeli Révai tettét: „De Révai első volt, ki irodalmunknak mint egésznek éltető erejét felismerve; annak burjától eltakart nemesb gyümölcseit új életre kívánta hozni. Így született meg a *Költeményes Gyűjtemény* eszméje, melyben élő írókon kívül Balassa és Rimai, Beniczky és Zrínyi, Gyöngyösi és Faludi munkáit kívánta kiadni, s ekképp újra közforgalomba hozni azokat. [...] mik által egyszersmind a nagyközönségben is olvasási kedvet és szükségletet reménylt költeni...”⁵⁴ Ma a szakirodalom Révai felhívását jobbára herderi inspiráción alapuló, népköltészet felé való nyitásként tartja számon, nem véve figyelembe az eredeti szöveget – és a később megvalósult köteteket –, amelyben erről szó sincs.⁵⁵ Horváth Jánosé a felismerés, hogy „nem is népdalokat, hanem műköltőket adott ki”.⁵⁶

Ezzel kapcsolatban egy dolgot szeretnék kiemelni. Már említettem, hogy költészetelméletét 1781/82 telén írja Bécsben. A Magyar Hírmondó-beli felhívás az 1782-es év első számában jelenik meg, még Bécsből küldi a szerkesztőknek. Valójában az sem állja meg a helyét, hogy felhívásról beszélünk, mert valójában ez egy bejelentés: „...azt végeztem el magamban, hogy ne csak magam leljem azokban [ti. az eddig összegyűjtött versekben] kedvet, hanem közre botsássam. Ezek ama nagy nevezetű Faludinak holtá után maradt elég számos Versei... eltekellém magamat arra-is, hogy Benitzkinek, Gyöngyösinek, s egyebeknek-is verseiket egybegyűjtögetvén, újabb, és mennél szebb, szemeket-is gyönyörködtető ki-nyomatásokkal kedveskedném az Édes Hazának, anynyi Kötétséskékre fel-osztogatván, a menyinyire alkalmasnak találánám az-után.”⁵⁷

Ami a gyűjtést illeti, azzal kapcsolatban csak ennyit ír: „...valami tsak vers a könyvekben, a hagyományokban; mind azt el-küldeni ne terheltessenek”, meg is adja ezek után bécsi címét.⁵⁸ Révai tehát a régiségek után valóban érdeklődik, de igen nagy merészség volna vele kapcsolatban azt állítani, hogy a népi felé nyitna gyűjtési akciót. Rát ese-

⁵³ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas, 1998, 64.

⁵⁴ TOLDY Ferenc, *Irodalmi arcképek (1856)*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 51.

⁵⁵ Pl. „[Révai]... már 1782-ben felhívást tesz közzé köznépi dalok gyűjtésére, de e Ráth Mátyással közösen írott és herderi inspirációt tükröző szövegben ... nemcsak a herderi inspiráció az érdekes, hanem az is, hogy éppen az egyik első deákos poeta teszi azt közzé” stb. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1995, 259. Ehhez még: HORVÁTH J., i. m., 49–55.

⁵⁶ *Uo.*, 58.

⁵⁷ Magyar Hírmondó, 1782/5, 35–36.

⁵⁸ *Uo.*, 37.

tében talán beszélhetünk herderi hatásról, míg Révai számára inkább Michael Denis lehetett a példakép. Az Osszián-fordításának első kötetéhez csatolt *Vorbericht*-ben a következőket olvashatjuk: „Vielleicht, daß er [ti. Osszián] dann wohl gar die Begierde erwecket auch die Barden unser Väter zu kennen. Karl der Grosse hatte ihre Gedichte gesammelt. Sollten sie unwiederbringlich dahin seyn? Sollten sie nicht irgendwo in Bibliotheken und Manuscriptensammlungen stecken? Wenn man um begüterten Gönnern der Litteratur den patriotischen Vorschlag thäte einen manhaften Preis für den Finder auszusetzen? – Welches Verdienst beym Vaterlande! welcher Anspruch auf die Unvergesslichkeit! [kiemelés: H. B.]”⁵⁹ Két évvel később, már szerkesztőként, híres „vezércikkében” Révai még mindig így kesereg: „...akár deákul tanuljak, akár németet, akár franciát forgassak, akár olaszba, akár anglusba, akár a régten virágjokban volt görögökbe békukkantsak: mindenünnét csak hazatérek, s ej! ej! Istenem! mért nem írunk már mi is így? az a sűrű felsőhajtozásom reája.”⁶⁰

A továbbiakban olyan dokumentumokat, leveleket, hirdetményeket fogok időrendben felsorolni, amelyek bemutatják Révai tervezett gyűjteményének sorsát, s bizonyítják, hogy verselméleti *vetélkedése* milyen szorosan kapcsolódik ahhoz.

Gyarmathy Sámuel a Ráday-fiúk pozsonyi nevelőjeként írja levelét az öreg Rádaynak, amelyben beszámol Révai vállalkozásáról is: „[Révai] 1. Minden verseket ki akar nyomtattni, a’ mit tsak megtalálhat, ha szintén Gyöngyösi érdemű Poeta nem volt is a’ Szerzőjök. – 2. Mind újjakat, mind régieket. – 3. Mind nagy, mind kitsiny munkákat. – 4. Nem lesz tekintet a’ verseknek tsak szépségére, sem arra, hogy Magyarországi történeteket tart e’ magába vagy nem? Egy szóval ez mintegy Corpus Poetarum omnium Hungariae fogna lenni.” (1784. március 17.)⁶¹

Révai a későbbiekben soha nem említ ennyire nagyraavagyó terveket, viszont ezzel a levéllel nagyjából egy időben, a már idézett „vezércikkében” írja a következőket: „Vagynak poétáink, vagynak, hála Istennek; de mégsem elégségesek az egész költeményességnek tetteben való megesmértetésére; mégsem tudjuk tulajdonabbul megkülömböztetve: micsoda a pásztorköltés, a mesésköltés, a lantosköltés, a vitéz férfiúi, az oktató, a játszó. Nincs még mindezekben kényesebben kimíveltetett ízésünk. Hogy egyúttal ebben is télyesebb világot gyűjtsak, ihol, magyarra fordítottam külömbféle ideszolgáló darabokat, amelyeket azután közbe-közbe fogok vetegetni, úgymint Rolén, Fontanelle, Battó, Voltér, s más többeknek írásaikból.”⁶² Révai mintha már elkészült fordításokról szólna, holott mi ezek közül csak egyet ismerünk, azt, amit a pásztorköltésről írt és amely Faludi-kiadásához csatolva meg is jelent.

1785. július 11-én Győrből ír Benkő Józsefnek, és levelében – amely egyébként irodalomszervező kísérleteinek egyik legékeesebb beszámolója – megemlíti, hogy mindaddig sikertelen vállalkozásai közül legalább a *Gyűjteményt* szeretné valóra váltani, s csatolja

⁵⁹ Michael DENIS, *Vorbericht = Die Gedichte Ossians...*, i. m., I, 4v.

⁶⁰ (1784. január 1., 1–16.) = *Magyar Hirmondó: Az első magyar nyelvű újság: Válogatás, vál., tan., jegyz.* KÓKAY György, Bp., Gondolat, 1981, 65.

⁶¹ CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, I–IV, Bp., Aigner, 1881–1889, II, 1883, 135.

⁶² (1784. január 1., 1–16.) = *Magyar Hirmondó: Az első magyar nyelvű újság...*, i. m., 68–69.

is leveléhez az éppen megjelent *A' Magyar Költeményes Gyűjtemény*' közre bocsátatásának újonabb hírré adatása című reklámkiadványát. Ebben írja a következőket: „Feltettem mindenik ki bocsátatandó Könyveimhez ilylyes valamit akasztani a' Szebb Tudományokról való Beszédekbe: hogy Magyar Nemzetünk ezekről is már egyszer anya nyelvén értekezhessék, 's anynyival is gyorsabban nevedekdjék benne a' finomabb íz a' helyesb meg ítézés, a' Szebb Tudományokra nézve is.”⁶³ Az első kiadandó kötet lenne „Faludi Ferentznek Költeményes Maradványi”, amihez Batteux-ből fordított értekezését csatolná. A második kötet Benitzky, Balassi, Rimay verseit hozná „azon nagy nevezetű Battó Pap Úrnak, kit felylyebb is elő hozék, a Lantos Költésről való Oktatásával”. A tervezett harmadik kötetben saját verseit adná ki. Ehhez a következőket teszi hozzá: „Meg bővitem Verses Könyvemet holmi köttetlen Írásimmal is. Többire ezek is a Költés Tudományhoz tartozók. Egyikbenn elég hosszasan értekezem a Vers szerzésnek ama két különböző Mődjairól: a Hang mérséklésről, és a Páros vég hangzásról: mindenikének eredetét, folyamatját, s erejét ki nyomozva, 's egyikét a másikával egybe vetve.”⁶⁴

Itt egyértelműen az elemzett verselméleti tanulmányáról van szó, s mivel tudjuk, hogy Révai mindkét általa elemzett versformát használja a végül 1787-ben megjelent kötetben, indokoltnak látszik döntése.

1786-ban egy újabb felhívásban szintén megemlíti, hogy saját verseihez függelékként csatolná az értekezését. A harmadik kötet lenne „az én verseim, egyéb Írásimmal, többire a Költeményességről.” Ebben az évben megjelenik első Faludi-kiadása, amelyben függelékként benne van a Batteux alapján készített írása a pásztorköltészetéről. Az *Előljáró Beszéd*ben írja a következőket: „Ezek az Oktatások, mind olyly nemzetektől kölcsönözött Póldákkal, kiknél, mint egy született hazájábann, vagy lakott hajdan, vagy most is lakik a finomabb ízlés, a helyesb meg ítézés, ki mondhatatlan szép meg világosodást adhatnak a Költés Tudományról.”⁶⁵

Tehát továbbra is fenntartja, hogy a kiadandó köteteket bevezetőkkel látja el. 1787-es második Faludi-kiadásában viszont már a következőket olvashatjuk: „Ki marad ebbenn a második Kiadásbann a Pásztor Költésről való Oktatás is. Azt külön bocsátom világ színre a többi Oktatásokkal, és a Költeményességről való egyéb Észre vételekkel, és Jegyzésekkel együtt, ha tsak ugyan folytathatom ezek után is a Költeményes Gyűjteménynek kiadását.”⁶⁶

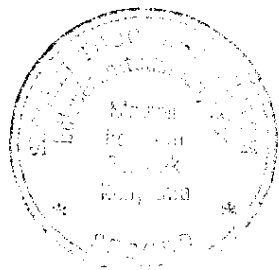
Igazán sajnálhatjuk, hogy ez a kötet nem jött létre. Révai teljesen eladósodott, a *Gyűjtemény* kiadása félbemaradt. Mindenesetre két írás megvan belőle: az elemzett *vetélkedés* és a pásztorköltészetéről írt oktatása. Utalásaiból következtetve, azt hiszem, meg-

⁶³ RÉVAI Miklós, *A' Magyar Költeményes Gyűjtemény*' közre bocsátatásának újonabb hírré adatása, Győr, Streibig, 1785, A7v.

⁶⁴ *Uo.*, B5.

⁶⁵ FALUDI Ferentz *Költeményes maradványi*, Egybe szedte, 's elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre bocsátotta a' Magyar Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére RÉVAI Miklós, I-II, Győr, Strajbig, 1786, 1787, I, 132.

⁶⁶ FALUDI Ferentz' *Költeményes maradványi: A' jegyző könyvvel együtt: A' Költeményes Gyűjtemény*' öregbedésére egybe szedte, és közre bocsátotta RÉVAI Miklós, Második meg jobbitatott nyomtatás, Pozsony, Loewe, 1787, *A Kegyes Olvasónak*.

kockáztathatjuk a feltételezést, hogy a többi fordítást/értekezést is elkészítette, azok valahol kéziratban lappanghatnak. A *Költeményes Gyűjtemény* megszűnése után sem adja fel azt a szándékát, hogy elméleti frásokból egy tematikus kötetet állítson össze. Orczy Lőrincnek írja 1788. március 23-án Győrből: „...írdogálok ilyenn fennírás alatt is egy nagyobb munkát, anynyi darabokra felosztva, a menyynyire lehet: *Holmi az olvasásbann gyönyörködőknek hasznos időtöltésekre*. Józanon vélekedő philosophushozz illő szabadsággal fogom írni. Mindenféle lészen benne, régiség, ujság, erköltsi oktatás, széptudomány, ditséret, feddés, osztályozás, egy szóval minden, és mind olyyan, a mi nemzetünkben a finomabb izlést nevelheti, és nagyobb megvilágosulást okozhat, hol versbenn, hol szabadon folyó beszédbenn.”⁶⁷

Tudomásom szerint a kritikátörténet még nem foglalkozott Révainak ezekkel a terveivel. Úgy gondolom, hogy az 1780-as évek egyik legműveltebb, a kortárs nyugati, német (bécsi) irodalmat egyik legjobban ismerő írójának, gondolkodójának a szavai ezek. Mindenképp megérné a fáradságot ezeknek a kéziratoknak az összegyűjtése és közzététele.

Összegezve: Révai eredetileg mindent, ami fellelhető, ki akart adni, majd az évtized közepe táján csak a valóban – mindmáig – elismert költőket: Faludt, Balassit, Rimayt, Beniczkyt, Zrínyit, Gyöngyösit és persze saját verseit. Ezekhez az általa is legtöbbre tartott költőkhöz csatolta volna tanulmányait. Nem véletlen, hogy a megvalósult Faludi-kötethez a pásztorköltészetéről írott tanulmányát csatolja, Faludi költészetében azt tartotta a legtöbbre. És az sem lehet véletlen, hogy a tervezett Balassi–Rimay–Beniczky-kötethez készítette a lantos költészetéről írott tanulmányát.

Révai vállalkozásában nem a kiadás gesztusa a lényeges, hanem az egész tervét magyarázó szándék. Mezei Márta a kiadók mandátumáról írt könyvében így fogalmaz: „[A kiadók] kiadványaikkal programjuk szerint a kor nyelvi, ízlésbeli, irodalmi, erkölcsi képének alakítását akarják segíteni, s törekvéseiket e magasabbrendű célnak rendelik alá.”⁶⁸ E magasabb rendű cél, ha belegondolunk: hatalmi cél, különösen az a 18. század végéig, amikor még nem léteznek mai értelemben vett szépirodalmi kánonok, hiszen hiányzanak az ahhoz szükséges értelmezői közösségek, és praktikus értelemben: maguk az értelmezendő szövegek is. Ezért tartom különösen fontosnak Révai kiadói és elméletírói munkásságát: a szimbolikus tőkéért – ti. az általa megteremtett kánon feletti befolyásért – folytat „hatalmi harcot”.⁶⁹ Révaira is érvényes az a megállapítás, hogy mint kánonalkotó a visszafelé olvasott múltban kihagyásokkal igazolja saját helyét és befolyását.⁷⁰ Bizonyos szövegek kiadásával saját korát végérvényesen elzárna más szövegektől, és

⁶⁷ Révai Miklós levelei báró Orczy Lőrinchez, közli SZILÁGYI István, Figyelő, 1882, 349.

⁶⁸ MEZEI Márta, A kiadó „mandátuma”, Debrecen, 1998 (Csokonai Könyvtár, 15), 7.

⁶⁹ „A művek maguk természetesen megszerezhetetlenek, nem egyikünkéi vagy másikunkéi; de ha megszabhatjuk a kánon tartalmát és kiterjedését, hozzáférhetőségét és határait, az értelmezés mikéntjét, akkor uralkodhatunk a kánon fölött, akkor olyan pozícióba jutunk, ahonnan a szimbolikus tőkéért folyó harc megnyerhető.” KÁLMÁN, 6. jegyzetben i. m., 98.

⁷⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, A bizonyítalan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban = Uő., „Minta a szényegen”: A műértelmezés esélyei, Bp., Balassi, 1995, 87.

bizonyos értelmezői stratégiák „tálalásával” egy feltételezett befogadói kört képes befolyása alatt tartani. Helyzete így kettős: egyrészt korlátozza, másrészt lehetővé teszi a kultúra hozzáférhetőségét.⁷¹

Dolgozatomban Révai verselméleti írásának másként való újraolvasásával-értelmezésével igyekeztem bizonyítani, hogy az sem tartalmát, sem célját tekintve nem verstan, és nem sorolható be a versújítás korának jórészt prozódiai kiindulású vitái közé. Nem választható el Révai nagyszabású tervétől, a *Költeményes Gyűjtemény*től. Révai *vetélkedése* egy fiktív befogadói közönséget céloz meg, mint ahogy az egész vállalkozás is, egy általa felügyelt irodalmi kánon egyfajta megértését, értelmezését teszi lehetővé.

⁷¹ „A kánon lényegéből fakad, hogy korlátozza a kultúra hozzáférhetőségét.” *Uo.*, 85.

RÉVAI MIKLÓS HARMADIK HÍRADÁSA

Révai Miklós szövegkiadói tevékenységét napjainkra már alaposan feldolgozta a szakirodalom.¹ Most egy olyan dokumentumot szeretnék bemutatni mégis, amelyre kevéssé hivatkoznak a szakemberek. Címe *A Költeményes Gyűjtemény állapota*.² Erről az írásról az irodalomtörténetek, korszak-monográfiák és monográfiák írói közül egyedül Toldy Ferenc tesz említést *Magyar költők élete*³ című munkájában; a Petrik-féle bibliográfia kötetei közül is csak a pótlásokat tartalmazó kötet tartja számon.⁴ A Révai tervezte könyvsorozat, a *Költeményes Gyűjtemény* története szempontjából ez a nyolcoldalas tudósítás különös jelentőséggel bír, de ennek felméréséhez tekintsük át a sorozat tervének történetét.

1782. január 16-án egy felhívás jelenik meg a Magyar Hírmondóban⁵ – névtelenül. Írója arra vállalkozna, hogy „a jelesebb magyar verseket, valamelyek imitt-amott találtatnak, öszveszedné és egy rakásban rendesen kiadná”. E munkájához kér segítséget: olvasóit arra buzdítja, keressenek és küldjenek neki terjedelmesebb régiségeket, itt-ott talált apróságokat, tréfás, enyelgő szerelmes verseket. Révai közleménye nem önmagában jelenik meg: Rát Mátyás – a lap akkori szerkesztője – a saját szövegébe ágyazza annak az „érdemes hazafi”-nak a felhívását, akinek nevét még nem szabad elárulnia. Bevezetőjében Rát angol, francia, olasz és német példákra hivatkozik.⁶ A társszerzős felhívásban megfogalmazott versgyűjtési szándék, ha Európában körütekintünk, valóban nem hat ismeretlenként. A nemzeti múlt, s így a nemzeti irodalom régiségei iránti érdeklődés a 18. század második felében kezd kibontakozni, s a mozgalom Herderrel éri el csúcspontját. Hangsúlyoznunk kell azonban, amit a Herderrel való – olykor talán túlzott – rokonítás könnyen elhomályosíthat: Révai nem csupán régi és népi énekeket akar felvenni gyűjteményébe, hanem a kortárs, még élő személyek műveit is. Rát így adja meg a kiadó s ezen keresztül a sorozat címét az olvasóknak: „Editori Poematum Hungaricorum

¹ Legutóbb MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma*, Debrecén, 1998. Ebben a Révairól szóló rész: 14–19 skk.

² Az eredeti példány megtalálható: FSZEK, Sz. 4850.

³ TOLDY Ferenc, *Magyar költők élete* = TOLDY Ferenc *Összegyűjtött munkái*, III, Pest, 1870, 210.

⁴ *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, VII, Bp., 1989, 443.

⁵ Magyar Hírmondó, 1782. január 16., 5. sz., 33–38. Közli: *Magyar Hírmondó: Az első magyar nyelvű újság*, vál., s. a. r., jegyz. KÓKAY György, Bp., 1981, 361–371 (a továbbiakban: *Hírmondó* 1981).

⁶ „Ha már azon említett nemzetek, akiknek sem nyelvek többé nem műveletlen, sem pedig tudomány dolgában holmi régi apróságokra nincsen oly nagy szükségek, mégis mind a nyelvnek, mind a tudományoknak gyarapodása végett, valami nevezetesebb találnak a régi elmeszülemények között, mindazt elővesszük s kedvesen fogadják: hát minékünk magyaroknak, akik (mi tagadás benne?) azokat sem egyikre, sem másokra nézve még utól nem értük, avagy nem szükség-e azont cselekednünk?” *Hírmondó* 1981, 362.

Veterum et Recentium". Ezek után már nem is meglepő, hogy a császári könyvtárban talált és itthon gyűjtött néhány vers mellett a szinte kortárs Faludi költeményeit akarja mielőbb kiadni, s ez a kötet tulajdonképpen az egész *Költeményes Gyűjtemény* alapjául szolgál. Ezek tehát a körvonalai a készülő gyűjteménynek. Nem hasonlít Herder népdal-gyűjteményére: régi és egészen új költeményeket egyaránt hivatott egybefogni. „Egyszóval – írja a Ráday-fiúkat nevelő Gyarmathy Sámuel Ráday Gedeonnak –, ez mintegy Corpus Poetarum omnium Hungariae fogna lenni.”⁷

A Magyar Hírmondóban Rát a következő reményteljes ígérettel búcsúzik: „Úgy reményli [Révai], hogy ezen Régi és Új Elegyes Vers Gyűjteményének Első Kötete még a jövő tavasszal [1783!] világot fog látni.”⁸ Nem így történt. 1783-ban a terv megvalósítása még sehol sem tart, sőt 1784-ben sem halad sokkal előbbre. Ebben az évben jelenik meg név nélkül Révai újévi köszöntője a Magyar Hírmondóban, melyben megismétli kérését az olvasókhoz, küldjenek neki régi verseket.⁹ A munkának ugyanezen stádiumáról tudósít Gyarmathy 1784. január 13-án kelt, Rádayhoz írt levele, melyben arról számol be, hogy „Révai, a' ki ez előtt a' Magyar Poéták ki adását munkába vette, most valójába hozzá fogott és még ebbe az esztendőbe ki fogja az első részt adni, igen szép editioiba”.¹⁰ Nem tudjuk pontosan, hogy a hirdetés olvasói közül hányan küldtek verseket a kiadóhoz, de hogy a felhívás nem maradt visszhang nélkül, bizonyos. Négy hónappal a közlemény megjelenése után Rát Mátyás arról számol be a Hírmondóban, hogy Csízi István kapitánytól is érkeztek versek Révai felhívására.¹¹ Tudomásunk van továbbá arról is, hogy Révai már 1781-es bécsi tartózkodása alatt hozzájutott Faludi verseihez, így biztosra vehetjük, hogy nem emiatt késik a terv megvalósítása.

A fordulat 1785-ben következik be: ekkor jelenik meg az első közreadott terv Győrben, *A' Magyar Költeményes Gyűjtemény' közre botsátatásának újonabb hírré adatása* (a továbbiakban: *Hírré adatás*) címmel. Ha Révai komolyabb támogatást várt leendő olvasóitól, kénytelen volt felfedni magát, s konkrétan körvonalmazni terveit. Az igényesen elkészített könyvecskében ismertetett tervezet a következő: 1.) Faludi-kötet; 2.) Beniczky–Balassi–Rimay-kötet; 3.) saját versei. Ezeken kívül Révai utal még távolabbi tervekre is: Gyöngyösi és Zrínyi kiadására. Anyagi támogatás hiányában kényszerül Révai a második tervezet, *A' Magyar Költeményes Gyűjtemény' ki nyomtatására való újonabb segedelem kérés* (a továbbiakban: *Segedelem kérés*) kibocsátására, amely tulajdonképpen már 1785 decemberében készen van, de a megjelentetésére csak a következő évben kerül sor. Mindkét tervezetben előfizetőket keres a sorozatra, de miután ilyenek nem gyűltek, a vállalkozás sikere nagyon bizonytalanná vált.

⁷ Levél, 1784. március 17. Idézi CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, II, Bp., 1883, 135.

⁸ *Hírmondó* 1981, 371.

⁹ Magyar Hírmondó, 1784. január 1., 1. sz., 1–16. Közli: *Hírmondó* 1981, 61–70.

¹⁰ CSAPLÁR, i. m., 133.

¹¹ „Ezúttal jelentem, hogy sok érdemes magyar hazafiak találkoztanak, akik ezen versgyűjtőnek (...) dicséretes igyekezetét minden úton-módon elősegíteni nem sajnállották. Többek közül (...) el nem hallgathatom Gyulai Ferenc gyalogkatonaseregében vitézkedő Csízi kapitány urat (...).” *Hírmondó* 1981, 379–380.

Nem csoda, hogy az ezeket követő tervezetek magánlevelekben maradtak fenn, s így a nyilvánosságnak nem nagyon lehetett tudomása róluk. Sorrendben az elsők között említhető az a négy levél, amelyben Révai hazánk tehetősebb uraitól (Károlyi Antal, Orczy Lőrinc, Teleki József, Széchényi Ferenc) kér segítséget. Közülük Orczy bizonyul a leglelkesebbnek: nemcsak költeményeit ajánlja fel kiadásra, de még anyagiakban is támogatja Révai vállalkozását. A báróhoz írja a piarista szerzetes az 1786. július 24-én kelt levelét, amelyben Révai megköszöni a kiadásra küldött verseket, és a következő ígéretet teszi: „Faludinak két darabjai után mindjárt az lesz a harmadik Darab.”¹² Még ugyanez év december 24-én Ráday Gedeonnak szól az a levél,¹³ melyből egy új terv felbukkanása mellett fény derül az eddig még megoldatlan anyagi problémákra is. Az előfizetésekből még mindig nem gyűlt össze elég pénz, így Révai belátja: a könyvkiadás ezen lehetőségéről le kell mondania.¹⁴ Végso kétségbeesésében Révai az udvarnál keres és talál támogatót, Krisztina főhercegné személyében, akivel Kempelen Farkason keresztül veszi fel a kapcsolatot.¹⁵ Egy ilyen hatalmas támogatót tudva maga mellett, Révai nagy hévvel munkához lát. A tervezett kötetek a levél alapján most a következők: 1.) Gyöngyösi: *Kemény János emlékezete és Murányi Vénus*; 2.) Faludi versei; 3.) Faludi szomorújátéka és jegyzőkönyve; 4.) Orczy-kötet; 5.) „Külömb Külömb Játékok” I. Kötetjé; 6.) Beniczky versei. Szintén Orczyhoz íródott 1787. június 23-án az a konkrét tervet rögzítő utolsó magánlevél,¹⁶ melyben a kiadandó kötetek sorrendje a következőképpen módosul: 1.) Orczy versei; 2.) Faludi második kiadása; 3.) Révai saját versei.

A tervezetek ezen sorát zárja le az alább közölt kiadvány, *A' Költeményes Gyűjtemény' állapotja* (a továbbiakban: *Állapot*). A tervezett kötetek és azok sorrendje itt a következő: 1.) kortárs költők versei; 2.) Orczy versei; 3.) Faludi második kiadása; 4.) Csízi kapitány munkája; 5.) Révai saját versei; 6.) Révai poétikai írásai. Ezek közül végül három terv valósul meg: Orczy versei (*Költeményes holmi egy nagyságos elmétől*, Pozsony, 1787), Faludi második kiadása (*Faludi Ferencz költeményes maradványai*, Pozsony, 1787) és saját költeményei (*Elegyes versek*, Pozsony, 1787) – ez az, amit ma *Költeményes Gyűjtemény*ként ismerünk. A tervezetben szereplő másik három kötet nem jelenik meg, így ezekről csak keveset mondhatunk. Az első helyen szereplő kortárs költők készülő kötetének rövid leírásából nem derül fény arra, hogy kik azok a „Nagyságos Elmék”, akiknek a versei kiadásra kerülnének. Olyan levelet, amelyet Bessenyeinek és Barcsaynak ez ügyben írt, nem ismerünk, de hogy szándékában állt az ő verseik kiadása is, abban bizonyosak lehetünk. Egy Paintnerhez írott levelében ugyanis ezt írja: „Immo et ipsum [Barcsay], et Bessenyeium roga, ut et sua Poetica dent, ut cum Ortizianis iuncta

¹² Közli SZILÁGYI István, *Révai Miklós levelei báró Orczy Lőrinchez*, Figyelő, 1882, 311.

¹³ Idézi CSAPLÁR, i. m., 276–277.

¹⁴ „Más alkut tettem Pozsonban a Nyomatósokkal...” – írja. – „Nyomatódni fognak tehát a' Darabok egymás után, de elő fizetés nélkül. Áruba bósáttatnak az után, át veheti, a' ki akarja. (...) A' dolognak folytatására nem lévén elegendő segedelmem a' Hazafiaktól, másokhoz folyamodtam.” CSAPLÁR, i. m., 276.

¹⁵ Kempelen Farkas levele Révainak, 1786. november 1. Közli RÉCSEY Viktor, *Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz*, Bp., 1898, 139.

¹⁶ Közli SZILÁGYI, i. m., 314–316.

sub tam Excelso hoc nomine in lucem prodeant.” (Sőt mind öt [Barcsayt], mind Besse-
nyeit fölkérem, hogy költeményeiket adják át, hogy Orczyéhoz csatolva ily fenséges név
alatt jöjjenek napvilágra.)¹⁷ Tudomásunk van továbbá arról is, hogy egy hónappal ké-
sőbb, 1787. május 1-jén kelt levelében hasonló kéréssel fordul Teleki Józsefhez is. Azt,
hogy Bessenyei és Teleki végül elküldte-e költeményeit Révainak, nem tudjuk, de a
„Nagyságos Elmék” kötete, amely Orczy és Barcsay verseit tartalmazza, két évvel a fenti
kötetek után jelenik meg *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* címmel. Ezt a
könyvet a *Költeményes Gyűjtemény* negyedik köteteként tarthatjuk számon.

Csizi kapitány művének kiadói terve eddig, az *Állapot* megjelenéséig még sehol sem
szerepelt. Igaz ugyan, hogy – mint említettük – röviddel a felhívás megjelenése után Rát
Mátyás hírt ad a kapitány műveinek beérkezéséről, de a tervben megnevezett franciából
fordított szöveg nem szerepel ezek között, így feltételezhetjük, hogy csak később került a
kiadó birtokába.

Ugyancsak érdekes a hatodik, a poétikai írások kiadásának terve. Ebben a kötetben
nemcsak a Faludi verseinek első kiadásában szereplő „oktatások” jelennének meg: Révai
– úgy tűnik – szót ejtene a magyar verselésről vallott nézeteiről is.

A buzgó sorozatszerkesztő kezdetben, 1782-ben saját költségén akarja kiadni köteteit,
habár biztos abban, hogy nem fog az erre fordított összeg megtérülni. Egy év múlva,
újévi köszöntőjében már másképp nyilatkozik: adakozásra szólítja fel az olvasókat, hang-
súlyozva, hogy minőségi munkát szeretne a kezükbe adni.¹⁸ A *Hírré* adatásban már elő-
fizetőket keres,¹⁹ de a pénz a gondos előfizetés-szervezői munka ellenére sem gyűlik
össze. Az *Állapot*ban Révai már feladja a pénz előre való megszerzésének tervét, s hírül
adja, többé előre való fizetést nem fog szedni. A *Költeményes Gyűjtemény* három köteté-
nek kiadása, mint azt egy 1788-as levélből megtudjuk,²⁰ 700 forintba került. Ilyen nagy
összegre sem Révai, sem a nyomtatást elvállaló Loewe nem számított. A nyomdász, mint
később kiderült, bízott abban, hogy a Krisztinától kapott jutalom elég lesz mindhárom
kötetre, s ezért vállalta el utánfizetésre a nyomtatást.²¹ Az adomány azonban nem volt
elég, s ekkor a bajba jutott Révainak Orczy sietett segítségére, felvállalva a hátramaradt
költségek kifizetését.

¹⁷ Levél, 1787. április 11. Idézi CSAPLÁR, i. m., 273.

¹⁸ „Én erről is gondolkodom – írja –; de nincsen még elég ilyen reá – (értik az urak, micsoda az, mikor az
ember a hüvelykét a másik uján járhatja). Rajta azért, segítsen nagyságtok, kegyelmetek itt is, amott is.” Idézi
CSAPLÁR, i. m., 292.

¹⁹ „Reá birtak tehát már [több jó Haza fiak], hogy, előre való fizetést kérvén, a mi abból össze fog gyűlni,
azon kezdjem a nyomtatást. (...) Nem nyereséget, hanem csak egyedül annyira való segedelmet keresek; hogy
ki válogatott ritkább dolgokkal gazdagon el készülvén, nagyobb szorgalommal, minden leg kisebb fogyat-
kozás, és nyomtatós motsok nélkül, kellemes tisztán kezddhessem egyszer már nyomtatásomat ezen az egyet-
len egy előre való fizetésen: mert az után Munkám, hogy az előbbiből való jövedelmen az utóbbik Darabot
mindég kinyomtathatom.” A *Magyar Költeményes Gyűjtemény* közre bocsátatásának újonabb hírré adatá-
sa, Győr, 1785, A2.

²⁰ Révai levele Orczyhoz, 1788. június 17. Közli SZILÁGYI, i. m., 352–355, 353.

²¹ Révai levele Orczyhoz, 1788. április 24. Közli SZILÁGYI, i. m., 351–352.

Ha végigkövetjük a tervezetek alakulását, nem kerülheti el figyelmünket: a kötetek sorrendjét nagyban befolyásolja, hogy mikor és kihez íródott az adott dokumentum. Így például a Rádayhoz írott levélben valószínűleg azért került Gyöngyösi műveinek kiadása az első helyre, mert Révai így akart nyomatékot adni azon kérésének, hogy Ráday minél előbb küldje el neki a *Kemény János emlékezete* és a *Murányi Vénus* editio princepsit. Pár hónappal később, Orczyhoz címzett levelében a *Költeményes holmi* szerepel az első helyen, míg egy hónappal rá, az itt közölt tudósításban már a kortárs költők verseit tartalmazná az első kötet. Meggondolva, hogy Révai ekkoriban kéri a nemesi írókat verseik elküldésére, talán itt is hasonló szándékkal változtat a kiadás sorrendjén, s a történet vége is azt bizonyítja, hogy valóban a főrangú urak tudtak hathatós segítséget nyújtani e kulturális vállalkozásban. A tervezett könyvek sora a Hirmondó-beli felhívástól egészen az alább közölt tudósításig sokat változott. Az első felhívás alapján egy olyan gyűjtemény tervezete áll előttünk, amelyben zömében régi és népi énekek szerepelnének, de helyet kapnának benne kortárs költők munkái is. Ha viszont az itt közölt utolsó tervezetet, illetve a gyűjtemény napvilágot látott köteteit vesszük szemügyre, nyilvánvalóvá válik, hogy a kezdeti tervhez képest jelentős módosulás következett be a kortárs költők javára. Régi versek csupán Révai saját kötetének függelékében jelentek meg. „A’ melyly Darabokat most adok ki, mind újak – írja. – Hogy ha vesztek vele, és nem folytathatom a’ nyomtatást, leg alább anynyiból is jót teszek, hogy olyyan Darabokkal kedveskedem még is, melylyek még köz világot nem láttak. A’ miket fogadtam előbb Gyöngyösi-ről, Benitzkiről, azok boldogabb időre való szándékok voltak, mikor, inkább is, bizonyosabban is lehetett volna mind a’ Régieket tisztább színbe öltöztetni, mind pedig az Ujabakat nagyobb fénybe helyeztetni. Most tsak anynyit teszek, a’ menyinyit tehetek.”

[1r] A’
KÖLTEMÉNYES
GYŰJTEMÉNY’
ÁLLAPOTJA.

[2r] NAGYSÁGTOK KEGYELMETEK!

Tsodálatosak, és igen külömbözők olylyas valami dologról az ítéletek, melylyet nyilván nem láthatni. Ezt kívált nékem, nevemnek kisebbségével is, igen kellett tapasztalnom a’ Költeményes Gyűjtemény’ dolgábann. Ártatlanságomnak védésére nyilván kelle-ne panaszkodnom, ha akadályaimat elő hozva sérelem nélkül szólhatnék. Vértett a’ szívem bele, hogy majd tsak nem oda vészett ez a’ szép Dolog, ’s hogy a’ Haza nem is tudhatta, miért volta képen, és a’ gyengébb felek ámitónak, pénzt ki tsaló hazug ember-nek, motskoltak már nagy szabadjábann. Fel tettem magambann, ha meg is halok bele, látni kell a’ Hazának, hogy mindenkor betsület szerető nemes szívvel akartam szolgálni. Küszködtem azért anynyival is bátrabban akadályaimmal, és, végre egy kis erőre verdődhetvén, nem panaszkodom, hanem mennél előbb azt adom inkább hírül a’ Hazá-

nak, hogy mibenn vagyon most a' Költeményes Gyűjtemény' dolga, és tovább mint szándékozom tselekedni.

A' mint kezdettem már egyszer Győrött a' nyomtatást, abbann a' nagyobb formábann, tapasztaltam, hogy úgy nem folytathatom. Hogy bele ne süljek tehát egészen, inkább meg változtat-[2v]tam, és minden Darabok ezek utánn ezen kisebb formábann fognak ki adatni, milylyen ezen jelen lévő Tudósítás, hogy én is jutalmasabban nyomtattathassam, az utánn a' vevők is öltősbönn kaphassák. Az a' nagyobb formájú Győri nyomtatás már tsak el vetni való. Valakik már előre fizettek, és azt az előbbi Darabot kézhez is vették, bátor ugyan keményebb igazság szerint nem tartoznám vele, még is mind egyig meg küldöm nékik ingyen a' második meg jobbított nyomtatásból valót is, hogy ezt az egész Gyűjteményt egy formábann szerezhessék meg magoknak.

Ezek utánn én már többé soha sem fogok elő fizetést kívánni, hanem tsak alá íratást. A' kiknek tetszeni fog ez a' Gyűjtemény, neveiket írják ott bé, a' hol ki fognak a' meg küldetendő Darabok osztatni, és tsak akkor tegyék le értek a' pénzt, mikor már kézhez veszik. A' magokat alá író Uraknak, valamint leg először akartam ezek utánn már azon az áron, az az húsz krajtzáron adom egy egy Darabját, ha egy két árkussal több is talál lenni tizen ötnél, mint a' menyinyit fogadtam eleintén. Azonbann ha a' Darab több árkussal szaporodnék meg, kénteleníttetném néhány krajtzárral még is feljebb verni. Ha kik a' fizetés szedő helyeken kívül fogják venni, nem tehetek róla, ha már drágábban fizetik.

Ha az Alá írók olyly számosan fogják a Darabokat váltani, hogy károm nélkül tovább is folytathatom a' nyomtatást, akkor már így folyik a' dolog. Tsak hat Darabot adok esztendőnként, mivel anynyit, a' menyinyit először ígértem, a' sajtó nem győz. Az által szolgáltatásnak ideje a' lészen [3r] ezek utánn is, melyly már az előtt el vólt határo[z]va. Három Darabot küldök meg a' Pesti Szent Medárd napi Vásárkor, és megínt hármat Szent Leopold napi Vásárkor. Már e' mind az anyai nyelveket szerető Jó Hazafiaktól függ, mint már meg íram, miként fogják a' dolgot segedelmekkel előbbre mozdítani, miként kapnak a' Darabokon, hamar e a' ki adás utánn, és elég számosan fogják e váltani, vagy pedig halkal, és nem elegendő számmal.

Most azonbann, ha vesztek is vele, hat Darabbal tsak ugyan ki szálllok, részint, hogy azoknak is eleget tegyek, kik előre fizettek, és még vissza nem vették pénzeket, részint azt is nyilván meg mutassam, hogy én az én részemről mindenkor kész vóltam, kész is vagyok, a' dolgot folytatni, tsak lehessen egyéb akadályok miatt.

A' melyly Darabokat most adok ki, mind újak. Hogy ha vesztek vele, és nem folytathatom a' nyomtatást, leg alább anynyiből is jót teszek, hogy olyan Darabokkal kedveskedem még is, melylyek még köz világot nem láttak. A' miket fogadtam előbb Gyöngyösiről, Benitzkiről, azok boldogabb időre való szándékok vóltak, mikor, inkább is, bizonyosabban is lehetett vólna mind a' Régieket tisztább színbe öltöztetni, mind pedig az Újabbakat nagyobb fénybe helyeztetni. Most tsak anynyit teszek, a' menyinyit tehetek. Az elő fizetés tsekély reá. A' mi segedelmet más úton módon keresek, tsak anynyira való, hogy magamat betsület szerető, és szava meg álló embernek mutathassam. Most tehát ezek a' Darabok, melylyek részint már készek, részint nem sokára el készülnek, hogy hamar meg is küldhetem.

[3v] I. *Néhány Nagyságos Elméknek Költeményes Szüleményeik*. Ez a' Darab foglal-
latjára nézve olyly felséges, hogy Szerzőit el árúlná, ha nem is vólnának nyilván meg
nevezve. Hadi, Polgári, és egyéb fő dolgokról vagyon, milylyeket tsak Nagyságos Elmék
forgatnak, és olyly elevenséggel íratattak, milylyennel gyulladoz a' köz jót szerető szív.

II. *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmetől*. Gyönyörűséges Darab. A' Szerzője
tiltotta nevét nyilván ki tétetni. Tsak azt mondhatom, hogy olylyan Nagyság írta, ki mi
buzgón szereti anyai nyelvét, ugyan azon mértékben bír mind a' józanabb
vélekedésben, mind a' ki ejtés' modjábann, a' velősebb meg ítéléssel, és kényesb ízlés-
sel, melylyet majmoskodó képen mi szegények még is tsak idegen nyelvekben láttatunk
fel találni.

III. *Faludi Ferentz' Költeményes Maradványi a' Jegyző Könyvvel együtt*. Második
meg jobbítatott Ki adás. Itt most már mind egy Darabbann találtatik, a' mi a' Győri
nyomtatás szerint két Kötetben volt foglalva, ki vévén a' Pásztor Költésről való Okta-
tást. Ezt itt most ki hagytam azzal a' szándékkal, hogy külön botsátom közre a' többi
Oktatásokkal, és a' Költeményességről való egyéb Észre vételekkel, és Jegyzésekkel
együtt.

IV. *Jeles szépségü Szarándok Aszszony*. *Frantziából Magyar Versekbe foglalta Tsízi*
István Gróf Gyulai Ferentz' Magyar Gyalog Seregének egyik Kapitánya.

V. *Révai Miklos' Elegyes Versei, és néhány apróbb Kötetlen Írásai*. Hozzá függesz-
tetnek Másoknak is néhány hozzája íratott Darabjaik.

[4r] VI. *A' Pásztor, és a' Lantos Költésről való Oktatás, és egy Vetélkedés a' Vers*
szerzésnek két különböző modjáról, a' Hangmérséklésről, és a' Páros véghangzásról. A'
Magyar Költeményesség' Tekélletességére szolgáló Írások.

A' kik már eddig előre fizettek, az előbbi Hír adások szerint, magokat most e'hez tart-
va, úgy bízom, könnyen alkusznak meg velem, mind a' kik kevesebbet adtak, mind
pedig a' kik többet is adtak. A' kik még vissza nem szedték a' pénzt, azoknak anynyi
Darabokat, a' menynyire előre fizettek, meg küldök oda helybe, a' hol le tették pénzeket,
ha bátor nints is ott már többé fizetés szedő helyem. Mert én most ezeket is kisebb szám-
ra vettem. A' Gyűjteményt kedvellő Urak azért ide igazíttatnak, 's az feljebb elő hozatott
Darabokra Szent Mihály' napjáig még alá írhatják magokat 's ugyan ott az utánn a' meg
küldetett Darabokat kézhez is vehetik. Ha ki már bé kötötten is kívánná, Frantzia szép
Kötésben, a' ki kivált abbann a' vidékben, a' hol lakik, jó módját nem ejtheti a' dísze-
sebb Kötésnek, ebbenn is szolgálhatok, tsak jókor tudhassam meg akaratját. A' Kötések-
nek ára hat garas lészen a' kötetlenül adatni szokott Darabnak árán kívül. A' fizetés
szedő helyek ezek lésznek ezek utánn.

Debretzenben ottan lakos Kálmár Tsikos Mihály Uram. Egerben Gyalókai Ignázt
Uram, a' Püspöki Könyv nyomtató Háznak Igazgatója. Füreden Nemzetes és Nagy ne-
vezetű Horváth Ádám Uram. [4v] Győrött ottan lakos Könyvkötő Müller Ferentz Uram.
Kassán Tisztelendő 's Nagy vezetű Simai Kristóf Uram, a' Rajzolás' Tanítója. Kőszö-
gön ottan lakos Könyvkötő Ludvig Mihály Uram. Nagy Váradon Tisztelendő 's Nagy

nevezetű *Józsa Gergely* Uram, Királyi Tanító. *Pesten* ottan lakos Nagy nevezetű Könyváros *Weigand Mihály János* Uram. *Pétsett* Tisztelendő 's Nagy nevezetű *Schwartzel Zsigmond* Uram, Királyi Tanító. *Pozsonbann* ottan lakos Nagy nevezetű Könyváros *Loewe Antal* Uram. *Sáros Patakon* Tiszteletes 's Nagy nevezetű *Óri Gábor* Úram, Községes Tanító. *Szathmár Németibenn* Nagy nevezetű *Mándi István* Úram.

Kolosváratt Tekintetes és Nemzetes *Deáki Filep Sámuel* Uram, Kolos Vármegye' Tábla Bírāja, és a' Kolosvári Könyv nyomtató Háznak Igazgatója. Nagy *Enyeden* Tiszteletes 's Nagy nevezetű *Galambos Mihály* Uram, Községes Tanító. *Szebenbenn* ottan lakos Nagy nevezetű Könyv árosok *Gromen, Bart,* és *Genselmayer* Urak.

Költ Győrött, Szent Jakab' havának 5 napján 1787 esztendőben

NAGYSÁGTOK' KEGYELMETEK'
KÖTELES SZOLGÁJA
RÉVAI MIKLÓS A' KÖZRE BOTSÁTO.

GÉCZI JÁNOS

MEGJEGYZÉSEK

ARANY JÁNOS KORAI RÓZSAJELKÉP-HASZNÁLATÁHOZ

Ahogy Főrész Gergely ráirányította a figyelmet Arany János *A méh románc*a versére (ItK, 1999, 671–687), azért váratlan esemény, mert egy kevésbé tökéletes mű keletkezéstörténetét és jelentéslehetőségeit taglalja, de szerencsésen mutat rá Arany János korai poétikájának néhány sajátosságára. Mindenekelőtt arra, hogy Arany János milyen módon kötődik a jelképek kínálta tradícióhoz, továbbá hogy a költő alkotó korszakának korai szakában miféle jelképtelmezési sajátosságai mutatkoznak meg.

A helyszín és az időszak

A versben szereplő kert a kertben szereplők tulajdonságaival tudjuk jellemezni. Ez a kert egy ház ablaka előtt terül el, virága pünkösdi idején nyílik, s a kert gazdája, javainak élvezője kékszemű, eladó sorba került leány. A virágot a méh is saját tulajdonának tekinti – ámbár a viráglátogató kicsi állat leginkább vendége a kertnek, a szépséges növény hűséges látogatója.

Ha nem ismernénk a vers létrejöttének földrajzi helyszínét, körülményeit, akkor is viszonylag pontosan meghatározhatónak bizonyulna. A „kékszemű leány”, a „szőke szép hajadon” nyilvánvalóan nem tagja a mediterráneum térsége sötét színkomplexiójú népességének. A kék szemhez világos bőrszín és haj illeszkedik: ilyesmi pedig a Közép- és Észak-Európában élőknek a sajátossága.

A „pünkösdi rózsák” is segít a hely és az idő meghatározásában. A kifejezés egy időszakot is megjelöl, a virágzás időpontját, miközben a helyszín földrajzi elhelyezkedését is behatárolja. A Szentlélek keresztény hagyományok szerinti eljövételének ünnepén, a húsvét utáni ötvenedik napon, általában május és június fordulója táján azonban a lélek vörös színét fölmutató, a vértanúságot jelképező növényvel, a rózsával csak a nagyon déli európai területen találkozhatunk. Északabbra a rózsát más növényekkel helyettesítették, olyanokkal, amelyek képesek voltak a szakrális szükséglettel indokolt rózsatulajdonságok közül némelyet bemutatni. Ilyenné vált a pünkösdi tájékon nyíló *Paeonia* is – vörös színe tette lehetővé a szerepvállalását, miközben egyéb kifejező tulajdonságokat (színdualitás, tüskesség-tüskétlenség, illat) nem vállalhatott át. A pünkösdkor kiteljesedő pünkösdi rózsák meghatározott és átvitt értelmű időszakot is kijelölhet tehát, a növény

virágzását (a közép-európai népek számára) és a lélek kiteljesedésének-átváltozásának korszakát.

Az a hely pedig, ahol e növény virágba borulhat, egyszerre egy kiemelt fontosságú élőlény létezésének és a léleknek színtere. Erre hagyományosan alkalmas a kert. Akár a hortus conclusus-tulajdonságokat egybekerítő lélekkert (Mária kertje stb.) mutatkozik meg Arany János e románcában, akár az abból a reneszánsz tájékán lefűződött, s profán tulajdonságokat egyre inkább felvevő, a lehetséges kertfunkciók közül csak egyetlent, az ékitést szolgáló díszkert (amely éppen a középső európai területeken kikerül a ház homlokzata elé vagy a portabejárat közelébe, a település lakói számára is lehetőleg ellenőrizhető-látható helyre), a rózsának abban központi szerep jut. Bármelyik kertről is lenne szó tehát, s bármelyik rózsajelentésű virágról – annyira nem fontosak, hogy egyéb tulajdonságai is kifejtésre kerüljenek. Nyilvánvaló, hogy egy nagyobb történet – beszédes, de mellékes – jelképei.

Arany első két verssora – „Ablak alatt / A pünkösdi rózsza” – mindkét kertszerepet nyitva hagyja. Amint a jótékony, többféle értelmezhetőség a későbbiekben is megengedett marad. Elvégre e kert a találkozások helyszíne – összevonva magába valamiféle érzelmi eseményt – s az átváltozások helyszíne is. E kertben ér össze rózsza és méh, rózsza és leány, méh és leány sorsa, miként (ha távolabbról is) felsejlik a leány és vőlegénye kapcsolata is.

(A vőlegény átvitt jelentésével a bekövetkezett átváltozás jelentője is lehet. A Pesti Divatlap 1847-es első évfolyamában megjelent Bangó Péter-vers, a *Halálrózsák* – amelyek motívumai megegyeznek Arany versének motívumaival – is ilyen értelmezést vet fel:

Piros pünköszt napján
Jő majd a vőlegény,
S kinyílt rózsáimat
Keblére tűzöm én

– a letépett, kinyílt s a mellkasra feltűzött rózsza és a vőlegény együttese az élet elvesztéséről, egy másik életbe átvezető, halálba való végzetes áthajlásról is szól.)

A vers kertje tulajdon, amelynek fenntartására ok van. A mesterségesen létrehozott terület kifejlődő virága kettős módon allegorizál. A leány életszakaszának pompázatoságát s annak sorsfordulóját, valamint a méh reménykedő szerelmét és önfeláldozását egyszerre mutatja. Ugyanúgy gyönyörök kertje ez, amiképpen a halál kertje is – a pusztulása rózsának, méhnek és a lány új életének. E kert a vétkezés, a bűn tere is: a leány és a méh rózsához való, egymással össze nem egyeztethető viszonya miatt (a méhnek rögzült érzelmi kapcsolata mutatkozik a virághoz, a leány azonban csupán szimbolikus módon kívánja fölhasználni a növényt: belőle fonna esküvői koszorút, amely számára az elért dicsőség, a megszolgált cselekvés jutalma). A leány bűne, a rózsaszakítás éppen ezért esik nagyobb súllyal a latba.

E kert, ahol ilyen végzetes események eshetnek meg, az édenkert. Ugyan csak a centruma – a rózsza – kerül megnevezésre, de a benne lezajló szenvedés- és üdvtörténetek is relevánssá teszik e tér ilyesfajta értésének lehetőségét.

A hortus conclusus igen összetett motívumegyüttese helyett csupán néhány erősnek ítélt részlete van a versben jelen – de ezek által is fennmarad a vers képletes olvasási lehetősége. A korszak almanachlírájának sajátossága ez – amely éppen a népiesség motívum-redukciójával létrejött szimplifikált jelképeket használja föl versépítő elemeiként.

A méh

A méh és a hozzá oly hasonló rózsatövis a rózsza szimbólumkörében igen közelállók: a tövis a növény egységén belül elhelyezkedő, ezért belső dualitást, a méh pedig külsőt képvisel.

A méh termékenységsszimbólum: a méz és a fullánk együttesének kettős földidézését is lehetővé teszi. Az egyiptomi, a görög-római mitológia jóvoltából vagy akár a Mithrasz-kultusból gyorsan megjelenítődik és folyamatosan benne marad az állat hivatkozásának lehetősége az irodalomban is. Az anakreóni dalok közül az *Erősz a rózsaszirmon* a két nyilvánvalónak mutakozó termékenységsszimbólum együttes megjelenését mutatja:

Egy méh pihent a rózsán,
s Erősz, ki meg se látta,
megszúrta ujja csücskén.
Ez nyögdecselve nyomta,
ütötte kis kacsóját;
majd gyors iramban elszállt
bájos Küpriához.
„Elvesztem, óh anyácskám!
Jaj, meghalok!” – jajongta.
„Egy szárnyas, orv kigyócska –
így szólt paraszti nyelven:
Egy méh fullánkja szúrt meg!”
S amaz felelt: „Ha így fáj
egy méh szurása, képzeld,
hogy fájhat még azoknak,
Erősz, kiket te szúrsz meg!

(Franyó Zoltán fordítása)

A rózsza és a méh pólusos elkülönülése azonban nem mindenkor egyértelmű. Hol a virág, hol az állat kerül közel vagy azonosul a szimbólum eredetéhez közeli, mesebeli alakokkal vagy helyzettel. Iulianosznál – *A rózsasalugasban lelt Erősz* – a nyíllal rendelkező Aphrodité-fiúgyermek szárnyal a virág környékén:

Füzért kötözve leltem
 rózsák között Erőszra,
 s elcsípve röpke szárnyát
 boroskupámba dobtam,
 majd fogtam és kiittam –
 s azóta jaj, a torkom
 csiklandja egyre szárnya!

(Horváth István Károly fordítása)

A méh és a rózsza kapcsolata a kereszténység és az iszlám által egyként – a maguk átértelmezésével – fennmarad. Ovidius, Varro, Hyginus, Vergilius, Horatius, illetve Plinius, Columella stb. nyomán Szent Kelemen, Aranyszájú Szent János, Szent Ambrus, Sevillei Szent Izidor, Clairvaux-i Szent Bernát, Albertus Magnus, Dante stb. munkáiban a keresztény erények s az azok jutalmaként elérhető halhatatlanság-jelképiség felé gazdagodik a méh–rózsza-kapcsolat, hogy a reneszánszban hozzáilleszkedjenek ismét az ókori hagyományok.

A magyar irodalomban a reneszánsz jelentéseket követő rózsza–méh-értelmezések sorjáznak. Közülük csupán néhányra példa Balassi Bálint *Ad apes* (Tizenötödik), *Bécsi Zsuzsánnáról és Anna-Máriáról szerzette...* (Hatvanodik), *Balassi Bálint nevére versei*, továbbá Csokonai Vitéz Mihály (*A dél; A méz méze; Mint foly a sebes víz...*; *A debreceni magyar Psyche, Bakhushoz; A méhekhez; Keserédes; A heszperi méhes története; Az igazság diadalma; Déli aggodalom; A reményhez; Főhadnagy Fazekas úrhoz; Töredékek*), Berzsenyi Dániel (*Téti Takács Józsefhez; Fő és szív; Az én múzsám; Elégia; A víg Chloe*), Kölcsey Ferenc (*Talányok; Vanitatum vanitas; Édeskedő*), illetve Vörösmarty Mihály (*A szép virág; Méh; Vágy; A túlvilági kép; Mese a rózsabimbóról, Bezerédj Flórikának; Madárhangok; Csík Ferke; A délsziget; Magyarvár; Eger; Széplak; Csongor és Tünde*) számtalan munkája.

Arany méhei és rózsái

Méh szerepel ugyan az 1847-ben írt *Murány ostromának* első szakaszában („Rakodva, mint a méh...”), de hozzá nem társul rózsza (a rózsza magányosan áll a harmadik szakaszban, állapotváltozás-jelző növényként: „Rózsát nyomott vérből feje homlokára”), miként az 1848-as *Losonczy István* népies krónikájában („Élj, mint a here méh...”) avagy az *Édua VI.* részében sem („...zümmög mint méh”).

A *méh románca* (eredeti címe: *A méh bosszúja* – s ez a címváltozat közelebb visz a vers jelképeinek értelmezéséhez) 1847. június 6-án jelent meg (ebben az évben május 23-ára esett Pünkösd): az első Arany-vers, amelyben a rózsza s a méh összekötött jelentkezik s azonos jelképegyüttes részeit is alkotják. 1847. augusztus 11-én születik a *Kedves barátom...*, amelyben a méh és a rózsza kettőse ismét föltűnik, ekkor „mézteljes

hetekről” is szó esik. Később a *Daliás idők* második dolgozatában is társulni fog a méh a rózsához.

Több munkában és gyakrabban fordul elő önmagában a rózsza.

Arany már egy 1840-es keltezésű versében, a *Feléd, feléd, te drága lélek* kezdetűben fölhasználja a rózsza évszakjelző szerepét: a tavasz idejének, azon belül május kerti virágpompájának s az imádott lény „rózsza-hajnalának” kifejezésére. Sajátossága a versnek, hogy mintegy motívum-áttalvetésként a szokásosan rózsához kapcsolódó tüskét a tavaszt ellenpontosító télhez társítja („Egy oly kietlen, bús telet / hol csak tüskét lehetne szedni”). Ilyenfajta motívumegyüttes-bontás – aminek eredménye a két dualitás egy-egy pólusának kicserélése – *A méh románcában* ismét tapasztalható.

1847-ben keletkezett a *Szöke Panni* című vers, amely egy Pestre felkerült cifrázkodó lány sorsát, életvesztését mutatja be. 1848-as jelzetű *Az Alföld népéhez* (amelyben a rózsza színként jut szerephez) s *A legszebb virág*. Az utóbbiban a rózsavirág a szerelem egyik fokozata – a legmagasabb szintet a „haza szent szerelme” képezi. 1848-ban készült a *Rákócziné* ballada is – motívumként megtalálható benne a rózsabokor, s veszélyhelyzetre utal a fullánk föltünése. (E fullánkról ugyan nem tudni, miféle, de bármiféle értelme szerint is csak állati jellegű lehet.) Későbbi keltezésű a *Reményem* s *A honvéd özvegye*. Az 1850-es keltezésű versekben szintén megjelenik a rózsza. A *Reményemben* a „hol tövis közt nincs rózsza” biztonságos helyzetét utasítja el. A másik vers rózsaszín arcú „szép özvegyét”, mint a virág kelyhét, szép imádók, „méhek és lepkék” ostromolják.

További rózsamotívum-változatok találhatók a korai elbeszélő költemények között is. Az *elveszett alkotmány* (1845) 2. énekében „hervadt rózsák fizetési pillangói”-ként jellemzi a hígvelejű szóhősök pártjának tagjait. A *Rózsza és Ibolya* (1847) virág-jelképei és áthallásai, a *Rózsza és Ibolya II.* („Gyenge, mint a nyílt rózsza”) rózsajegye ugyanúgy szerény hozamú forrás, miként a *Katalin* (1850) rózsza-locusa is. A *Katalin* költői beszély 7. fejezete – miként a *Dante* is – rózsalevelet hivatkozik:

Arcán vonaglás a mosoly:
Egy színe-vesztett ajk-fodor,
Miként az a rózsalevél,
Mit tűz fölé repít a szél
S annak hősége megsodor.

A rózsaszírom – rózsalevélnak nevezve – szokásosan a vérbő, pírral jellemezhető szer-
vek hasonlítója. Itt hiányt: a színevesztettséget mutatja be.

A *Dante* rózsalevelei is állapotot jellemeznek – a mozdatatlannak tűnő fölszínen lebe-
gő rózsalevél a mélység rengéseit épp hogy közvetíti: de azt a teret is előlegezi, amely-
ben az „Úr lelke” lebeg.

Arany munkáiban – a vizsgált években – a rózsajelképek értékelhető számban vannak
jelen. A rózsza kizárólag színt, virágníllást s az azzal analóg állapotokat és élethelyzeteket,
gyakorta azok elvesztését hivatkozva – a sokféle lehetséges rózsatoposz többsége nem
jelenik meg, ámbár Arany e költészeti időszakának legtöbb egyéb jelképe hagyományos.

A rózsajelentések között súlyozottan a halál, a pusztulás, az elmúlás kerül elő. Ezt a női szépség és a virágzás reprezentációja sem múlja felül. A hervadás végzetszerűen mindenhol jelen van akkor is, ha csupán a kertről vagy a természetéről van szó. Másol érzékiesítettebben jelenik meg: akár akkor, amikor arról szól, miért nem ír édeesebb világról, „Miért nem a méhnek, ki a minap / Mézet szedett kertem virágiról” (*Kedves barátom*); akár amikor Szőke Panni romlásának okát kérdezi:

Mi lelt téged szőke Panni?
Fiatal vagy még meghalni;
Képeden volt egypár rózsza:
Hova lett ily hamar róla?

A *legszebb virágban* mártíromságjegy az a virág, amely a „haza szent szerelme” – s amelyet a rózsza felsőfokának tekinthetünk. Ekképpen halálvirág, s annak jellemzői is igaznak mutatkoznak. Rákócziné vállra boruló „Ingó-bingó rózsabokor”-ja sem lehet más, mint kettős: a fullánkös helyzet megjelenítésére is módot kínál, ekképpen a negatívot, a végzetes lehetőségét is megmutatja. A *honvéd özvegye* a mártíromságot vállaló ifjú katona feleségének hűtlenségét is gyászös keretben vázolja fel, s az arcon ezért kinyíló rózsza is pusztulásszagú.

Igaznak található e szerény elemszámú példán is Dávidházi Péter fölvetése, miszerint Arany életművét áterezi a kálvinista predesztináció-tanból következő végzet-elképzelés. A rózsajelképek ismeretében is értelmeződni látszik, hogyan kap kiemelt szerepet eredendően a pusztulás, a gyász, s annak mitől válik sajátös jelképképzőjévé a rózsza. Másrészt az is magyarázatra lel, hogy a kortársi költőknél leginkább asszonyias lehetőséghez kötődő, szépséges rózsza mitől is férközik – az arányt tekintve – szokatlanul kevés alkalommal oly közel a nőkhöz, vagy a női szerep által felkínálkozó szimbólumok részeként általában miért oly kevésbé alkalmas.

Hiábavalónak tűnhet, hogy a rózsza toposzkutatása felől közelítjük meg a kérdésös Arany János-vers rózsájának lehetséges tartalmát, mivel látható, hogy annak főbb jellemzői magából a versszerkezetből kihüvelykezhettek. Hogy a megmaradó kétségünk is eloszoljon, be kell látni, hogy e rózsza-értelmezés nem is egyedüli az Arany-életmű darabjai között: hiszen a máshol előforduló virágmotívum gyakran hasonlő szerzői véleményt mutat meg. Arany Jánost a rózsza időjelző-szerepei közül éppen a megváltozó létezésre reámutatók vonzották. Ha a rózsza szirmainak örvényébe tekint, az eleve elrendelten bekövetkező elmúlásba, a pusztulásba lát bele. Ezek a rózsák az elmúlás kertjében nevelkedtek fel, halál- vagy legalábbis gyászvirágok. Ez átmeneti helyzet – a végzet státuszából tekinteni vissza a jelenlegi pompára – a bekövetkezőt, a várható épűgy elötérbe állítja, mint az éppen díszlő, pompázatos pillanatot. Maga a virág az, amely ellentmondásös jelentésével megteremti az átjárhatóságot a két pólus között, de a virág – illetve a virágtulajdonságból szeparált jegy, motívum, szereplő – az is, amely szerterontja a jelen idilljét, s rámutat a végzetszerűen bekövetkezőre.

Arany tehát gyakori toposzokat használ föl. Mégis, akkor mitől van az, hogy frissnek is érezhető az a rózsza-hivatkozási kör, amelyet *A méh románcában* találunk?

Ennek az oka a jelképtorlódásban rejtőzik. A korábban általában különállóan hivatkozott dualítások és párhuzamjelzések együttese mást (is) jelent, amint az a hagyományokban megszokott. Hiszen itt a rózsza nem tüskés (lévén pünkösdi), a tüske szerepét átveszi a méh. Így a rózsaszedő lánynak elkülöníthető viszonya lesz magával a rózsával is, és a tüske szerepét föl vállaló, fullánkkal rendelkező méhvel is. Miként a rózsza belső ellentmondása, amelyet szokásosan a szépséges virág és a szár tüskessége hordoz, szintén távolivá szélesedik. Ekképpen indokolttá válik a méh virágért vállalt, halálba zuhanó önfelszámolása is – amely azáltal következik be, hogy a lányon sebet ejt, s az, mert stigmatizálódott, az életváltás lehetőségét is elveszti. A rózsza különböző értelmei között meglévő lehetőségeket tágítja ki Arany, s a vers szervezésére ezeknek a feszültségét használja ki.

Kétszeresen mutatkozik meg – az előbbiek mellett – a szerelem és a halál összefüggése. A méh az elvesztett rózsája utáni fájdalomában üti fullánkját a szép menyasszony szemé alá, s ezzel érzése mélységét is mutatva, önként vállalja a pusztulást. Föláldozza magát.

A szereplők viszonya egyszerű: a rózsza és a méh, a lány és a vőlegény kapcsolata egymással hasonlatos: szeretők ők. A szimmetrikus helyzet azzal bomlik föl, hogy a lány a maga érdekében kívánja fölhasználni a rózsát, ezzel a méhet kilátástalan helyzetbe sodorja. A méhnek nem marad más, mint a rózsza letépőjét megtámadni, s nemes boszút állni. A lány szenvedélyes rózsaszedésének következménye a fullánkkal való ledöfése, s ennek eredménye a büntetés: a vőlegény lánytól való eltávolítása.

Könnyen eldönthető, hogy a rózsza, a rózsaszedő leány és a méh Arany János által teremtetett szimbólumegyüttesének lehet-e a következő olvasata: az önkéntelen vétket elkövető lányt, mivel elvette a méh szerelmét, a rózsát, eléri büntetése: a méh a szépséget fullánkjával megbecsteleníti, s a tisztaság elvesztését jogosan követi a lány magára maradása, vőlegényének gyors távozása.

A rózsaszál letépetik – végső soron elpusztul. Halálában a méh is osztozik. A lánynak pedig a reményteljes várakozása hal el. Ilyenképpen a pünkösdi rózsát halálszimbólumként vizsgálhatjuk. Az időpont a kiteljesedés szakaszára mutat rá, nem pedig hagyományos tartalmára.

A rózsza haláljegyként való alkalmazását Arany korai időszakának egyéb rózsza-idézései is valószínűsítik. Arany elégikusan elomló világához ez a virágidézés illeszkedik leginkább. S mindez nem mond annak ellent, hogy *A méh románcát* – a cím műfaji megnevezése kijelölte módon – továbbra is szerelmi történetváltozatként olvassuk.

ÉSZREVÉTELEK KORDA ESZTER

PILINSZKY JÁNOS ÖSSZEGYŰJTÖTT LEVELEI CÍMŰ ÍRÁSÁHOZ

Az ItK 2000/1–2. száma terjedelmes írást közölt a *Pilinszky János összegyűjtött levelei* című, általam szerkesztett kötetről. Korda Eszter szerkesztői, szöveggondozói és jegyzetírói tevékenységemet is több helyen súlyosan elmarasztalja. Kritikának szánt írását mély megdöbbenéssel olvastam. E helyütt csak tényyszerű megállapításaira szeretnék reagálni; zavaros okfejtéseire, szövegének belső logikai ellentmondásaira nem térek ki – ezeket a figyelmes olvasó magától is könnyen észreveheti. Ám mielőtt a bíráló megjegyzésekre térnék, szeretnék Korda Eszternek köszönetet mondani azért a fáradságos munkájáért, amelyet a kéziratok ellenőrzésével töltött. Mint írja, 112 levelet olvasott össze a publikált változattal. Gondolom, a legsúlyosabb eltéréseket említi írásában. Értékes megfigyelései alapján a következőképp módosítandók az alábbi levélrészletek:

20. levél: Még ágyban ért [leveled], reggelizés közben... (Kötetben: érve.)

93. levél: e nehéz ebéd után alvás után is fáj a fejem... – Ugyanitt, néhány sorral lejjebb: A melegítőmben elszakadt a gumim... (Kötetben: módosítószó, birtokjel nélkül.)

500. levél: Jutta el **volt** ragadtatva... (Kötetben: Jutta el van ragadtatva...)

599. levél: A meghívottak között ott **lenne** Sheryl Sutton... (Kötetben: lesz.)

F[ogalmazvány] 38: mulasztásaid jogi következménye... (Kötetben: következményei.)

A kéziratok újbóli ellenőrzése során valamennyi félreolvasásra akad magyarázat, ám ettől még a tény tény marad: figyelmetlenül járt el a szöveggondozó, és erre – bármely jelentéktelen esetekről legyen is szó – utólag sem lehet mentség. Sajnos azonban a terjedelmes, kb. háromnegyed ívnyi dolgozatnak csak e rövid részét fogadhatom el maradéktalanul.

Az elírások kapcsán némileg elnézően azt írja, mindez „talán meg is bocsátható”; ám rögtön hozzá is teszi, ez „a levelekben lévő versek filológiai hitelességét megkérdőjelezi.” Három forrást hoz példaként, ahol úgy véli, komoly fenntartással kell kezelni szövegközléseimet: a 287., a 44. és az 563. levelekhez mellékelte versek esetében, amikor is Pilinszky utólagos javításait hol figyelembe veszem, hol nem. Konkrét példákat nem említ, így csak általánosságban tudok reflektálni észrevételeire: a 287. képeslaphoz nem tartozik vers; a 44. levélhez tartozó vers szövegközlése pontos, a fekete tintás javításokat is figyelembe vettem; az 563. levélhez tartozó versek tisztázatok, olvasásuk senkinek semmiféle bizonytalanságot nem okozhat, így egyiket sem kellett „a kötetben megjelent változathoz” közelítenem. (Ettől függetlenül természetesen a továbbiakban is a kéziratok tekintendők minden kiadás számára a hiteles szövegforrásnak.)

Korda Eszter bíráló észrevételeinek következő csoportja Pilinszky életrajzi eseményeivel kapcsolatos. Nehezményezi, hogy az 1974-ben írt leveleknél nem utalok a költő

egyik levélfogalmazványára, amelyben emigrálási tervét fontolgatja. Talán elkerülte a figyelmét, de a hivatkozott 8. sz. fogalmazvány 1967-ben született, nincs köze egyik 1974-ben született levélhez sem. Ugyanezen a helyen említi, hogy az „1974-es levelek atmoszférájából bizonytalanság árad [...]”. Az olvasó nem tudhatja pontosan az okát, de kikövetkeztethető, hogy a disszidálás lehetősége lebeg a levegőben”. – Bevallom, nem sikerült rájönnöm, mire alapozza Korda Eszter Pilinszky 1974-es disszidálási szándékát, hisz erre egyetlen levél, de még egyetlen kortárs visszaemlékezés sem utal. Súlyosabb probléma, hogy e nem létező szándékot később tényként kezeli, és összefüggésbe hozza Pilinszky nővéreinek öngyilkosságával – adata nincs, de feltételezését (amely, hangsúlyozom: teljesen alaptalan) mégis megengedhetőnek tartja, sőt e szálát tovább bonyolítva, a családi tragédia és a költő végleges lírai elhallgatása között is kapcsolatot teremt. Okfejtését ekképp erősíti meg: „A jegyzet egy helyütt minden magyarázat nélkül közli a tényt, hogy 1975 óta Pilinszky János nem írt verset, pedig a családi tragédiával való összefüggést még az *Új magyar irodalmi lexikon* is tényként említi.” – Nos: az *Új magyar irodalmi lexikon* nem említi tényként ezt az összefüggést; a szócikkben (szintén helytelenül) a következő feltételezés olvasható: „Verseinek egyik első olvasója nővére, Erika volt, akinek öngyilkossága 1975. dec.-ben jóvátehetetlen ürt hagyott a költőben, s talán [kiemelés tőlem – H. Z.] szerepet játszott abban, hogy nem írt több verset.” Pilinszkynek 1975 februárjában jelent meg utoljára verse, amelyet minden bizonnyal még az előző év végén írt – nővére viszont egy évvel később hunyt el. Költői elhallgatása és a családi tragédia között logikai összefüggést teremteni tehát merő képtelenség.

Ismeretes Pilinszky erős vonzódása Simone Weil írásai iránt, amit Korda Eszter szerint könnyen „érthetővé tesz” a kettejük közötti „lelkialkatbeli hasonlóság”, s ebből érthetjük meg azt is, hogy miért volt a költő számára „különleges jelentőségű” a Weil sírjánál tett látogatás. „Erről a 636. levél tesz említést, aminek jegyzete utal Pilinszkynek egy erről szóló cikkére, de arra, amit Csokits szemtanúként ír róla, már nem.” A 636. levél 1977 áprilisában kelt, s nem esik szó benne Simone Weilről. Pilinszky 1969. július 12-én látogatott el az ashfordi temetőbe, s erről a 378. levél jegyzetében talál eligazítást az olvasó. Csokits János soha nem írt „szemtanúként” e kirándulásról, mivel nem tartózkodott ekkoriban Angliában, s 1969-ben levelet sem váltott Pilinszkyvel.

Még két apró pontosítás: „Pilinszky nagynénjeivel, később nővére családjával élt egy lakásban (egy rövid időszakot kivéve)...” – a rövid időszak valójában kettő, összességében több mint tíz évet tesz ki. A másik: „Erika [P. J. nővére – H. Z.] 1975-ben kétgyermekes családanaként elveszti férjét...” – Pilinszky nővéreinek három gyermeke volt, férje, dr. Kovács Barnabás 1971 júniusában hunyt el. Mindezek a levelekből egyértelműen kiderülnek.

Korda Eszter kifogásainak egy újabb csoportja a kötet azon helyeit veszi sorra, ahol szerinte a jegyzetek fontosabb kiegészítésekre szorulnak. Hosszasan nehezményezi, amiért „az érdeklődő olvasó számára könnyen összekeveredhet, hogy kicsoda Erika, hiszen három is van: a költő nagynyja, nővére és unokahúga”. A költő nagynyja egyszerűen sem említődik a levelekben; a költő nővére és unokahúga pedig egyetlen esetben

sem cserélhetők fel az adott szövegkörnyezetben, ráadásul Pilinszky is mindig megkülönböztetést tesz köztük eltérő beczésükkel.

„A 356. levél arról az alkotáslélektani pillanatról tanúskodik, ami a csend poétikájához vezetett: »Készülődöm egy nagyobb ugrásra is (költészet...), de még nem merek ugrani. Ugorjon a kis Roberta helyettem!« A jegyzet mindössze annyit jegyez meg erről, hogy Roberta a házvezetőnő kislánya Pierre Emmanueléknél”. – Robertáról azt tudhatjuk meg a 355. (!) levél jegyzetéből, hogy vezetékeve Biagioti, és nem Pierre Emmanuelék, hanem Szőnyi Zsuzsák bejárónőjének a kislánya. A „nagyobb ugrásra” való készülődéshez azért nem került jegyzet, mert – mint azt egyébként a többi korabeli levél is bizonyítja – nem tekinthető „alkotáslélektani pillanat”-nak; az életmű szempontjából nem bír semmiféle érdembeli jelentéssel.

Elmarasztal a recenzius azért is, mert Basch Lóránt neve csak az első előfordulásánál kap jegyzetet, s a többi hozzá írt levélnél nem utalok vissza erre. Úgy gondolom, ezt még legalább száz esetben kifogásolhatná Korda Eszter; a levelezéskötetek sajátja ugyanis, hogy minden címzettől csak egyszer (az első neki írt levélnél) kap felvilágosítást az olvasó. Sokallja, hogy egy, a 21., 23. és 24. levélben említett vers egymás után háromszor kap jegyzetet – talán nem tűnt fel neki (s talán épp a jegyzeteknek köszönhetően), hogy a szóban forgó vers címe egyszer sem említődik a levelekben. Kevesli, hogy Pilinszky Németh Lászlónál tett látogatásáról csak rövid információt adok – szerintem is kevés, csakhogy ennek az az oka, hogy tényszerűen ennél többet ma sem tudunk. Hiányolja továbbá, hogy a kötethez nem társul életrajzi vázlat. Igen messzire vezetne, miért nem jutott még senkinek eszébe életrajzi vázlatot mellékelni egyetlen komolyabb levelezésgyűjtemény végére sem. Az általa mintául hozott életrajzi vázlat helyett viszont egy bővebbre hívnám fel a figyelmét, amely a (levelezéskötettel párhuzamosan megjelent) Pilinszky CD-ROM-hoz készült képeskönyvben olvasható.

Korda Eszter szerint három olyan szerző (Czigány Lóránt, Csokits János és Tüskés Tibor) akadt eddig, akiknek a tollából „valóban filológiai tartalmú írások születtek”, ám a jegyzetanyagban nem vagy alig utalok rájuk. Azt írja, Czigány Lórántra csak egyszer hivatkozom a jegyzetekben. Valójában háromszor idézek a kommentárjaiból, egyszer pedig hivatkozom rá. Csokits János kommentárjaira is csak egyszer utalok állítólag. Ezzel szemben kilenc levél jegyzetében idézek tőle, további hét helyen pedig hivatkozom a könyvére. Csokits és Jutta Scherrer levélváltásából viszont valóban nem idézek, mivel nem kötődnek egyetlen Pilinszky-levélhez sem; ráadásul Csokits is csak részleteket közöl belőlük saját kommentárjain belül. Sokkal nagyobb gond azonban, hogy Korda Eszter számon kéri, miért nem osztom Csokits János Jutta Scherrerrel kapcsolatos igen elmarasztaló véleményét. Egy szerelmi kapcsolatról az egykori szemtanú elmondhatja a szubjektív benyomásait. Ám mivel ezeknek annak idején nem adott hangot, e probléma fel sem merült levelezésükben – a jegyzetekben tehát nincs helye semmiféle előítélet kritikátlan (és az adott esetben öncélú) átörökítésének. Megjegyzem, nincs egyetlen levél sem a kötetben, amelyben Pilinszky akár utólag is dehonesztáló megjegyzést tett volna szerelmére. Korda Eszter magánemberként minősíti ezt a kapcsolatot, amihez úgy vélem, nincs joga, különösen azon a módon nem, ahogyan azt írásában teszi.

A „Tüskés-monográfiára egyáltalán nem hivatkozik a jegyzetanyag” – írja sommásan, további kommentár nélkül. Egy korábbi helyen azonban megemlíti, hogy a levelek világának megelevenítése „Tüskés Tibor monográfiájának egy-egy bekezdésnyi idézetével könnyen megoldható lett volna.” – Erre röviden csak azt mondhatom, hogy nem lett volna könnyen megoldható, mert nincs olyan levél, amelynek a megértését bármely bekezdés is segíthetné. De ha szükségét éreztem volna, hogy az említett monográfiában szereplő események vagy tények közül valamelyiket is szerepeltessem a jegyzetek között, akkor azok eredeti forrásához nyúltam volna; idézésükhöz ugyanis egy-egy bekezdésnél hosszabb forráskritikai jegyzetet is mellékelnem kellett volna. A három, Tüskés Tibornak írt levél jegyzeteinek egyikében egyébként idézek – igaz, nem a monográfiából, hanem a címzett közreadói kommentárjából.

Az eddigi bírálatok alapján könnyen gyaníthatja az olvasó, hogy a kötet szerkesztésével is gondjai vannak Korda Eszternek. Azt írja: „A levelek datálásához nem a jól bevált postabélyegző szerinti módszert követi a sajtó alá rendező, holott ezzel a besorolatlan levelek kategóriáját ki lehetett volna küszöbölni.” Nem tudom, ezzel mit is akar mondani a szerző. Ahol ugyanis nincs keltező a levél, ám megvan a borítékja, ott a postabélyegző adatai olvashatók: a dátum előtti *Pb.* erre utal. Ahol pedig se keltező, se postabélyegző nincs, ott értelemszerűen nem követhettem „a jól bevált postabélyegző szerinti módszert”; ez esetben a tartalom alapján kelteztem a leveleket. Maradt így is a 713 levél mellett 26 olyan, amelynek a megírási éve csak hozzávetőlegesen állapítható meg – keltezésükben (szemben Korda Eszter állításával) a katalógus sem segít, adatai ugyanis pontatlanok; ezen keltezetlen, boríték nélküli levelek kerültek tehát külön csoportba, s a kötet végén a *Besorolatlan levelek* cím alatt olvashatók. Külön kerültek továbbá azok a hagyatékban fennmaradt fogalmazványok is, amelyek sorsát jelenleg nem ismerjük: vagy bizonytalan a címzett személye, vagy arról nincs információnk, elküldte-e őket Pilinszky, s ha igen, megvannak-e még. Ha Korda Eszter szerint mindez „főlősleges kényelmetlenséget” is okoz az olvasónak, úgy vélem, szakmai szempontból e csoportosítás tekinthető a legkorrektebb szerkesztői eljárásnak. Miközben a kötet összegyűjti és feldolgozza az eddig hozzáférhetővé vált leveleket, fel is hívja a figyelmet azokra a filológiai problémákra, amelyek még megoldásra várnak.

Korda Eszter szerint „két levelezéskiadási szándék keveredett össze” a levelek közreadásakor, amely megállapítását az *Utószó*ból vett két mondatral véli igazolni. A vonatkozó rész: „Noha gyűjteményünk igyekezett a lehetőségekhez képest teljességre törekedni, végül vállaltan kellett lemondani erről az igényről: részben, mert nem mindenki engedélyezte a levelek közlését, részben pedig azért, hogy a már amúgy is terjedelmes anyag mielőbb áttekinthető és a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhető legyen. Remélhetőleg a kötet ebben a formájában is hasznos forrásmunkának bizonyul, és a további kutatásokat, értelmezési lehetőségeket is segíteni fogja.” Meggyőződésem, hogy a két mondat nem állítható szembe egymással – a szélesebb olvasóközönség is igényli a pontos és részletes tájékoztatást az életrajzzal, a művek keletkezésével stb. kapcsolatban. A két célt egy igényesen jegyzetelt (a források lelőhelyéről tájékoztató, a szövegértést segítő, a vonatkozó szakirodalmat feldolgozó, illetve arra utaló és az életmű egyéb da-

rabjaival kapcsolatot teremtő), nem kritikai kiadás is be tudja tölteni. Mércét nehéz lenne felállítani, de valószínűleg felesleges is: a közreadói problémák szerzőnként változnak. Pilinszky esetében olyan szerzőről van szó, akinek az életműkiadására csak a halála után kerülhetett sor, hagyatékának feldolgozása pedig csak 1993/94-ben fejeződött be – azóta sejthető körülbelül, hogy a filológiai kutatások szempontjából melyek a legfontosabb feladatok. Közülük is elsőbbséget élvez a magántulajdonban található dokumentumok (kéziratok, levelek, fényképek, hangfelvételek, dedikációk) összegyűjtése. Mivel a hagyaték sok szempontból hiányos, elengedhetetlen e munkához a hozzátartozók, a barátok, az ismerősök segítsége. A levelezéskötet mindenekelőtt emiatt volt jelentős vállalkozás – ám (Korda Eszter sejtésével ellentétben) a „hatalmas kutatóhadjárat” mögött sem munkacsoport, sem intézmény nem állt, ami azt is jelenti, hogy ha az Osiris Kiadó nem tapasztalt volna olvasói (vagyis vásárlói) igényt Pilinszky művei iránt, akkor most több száz dokumentumot az elkallódás veszélye fenyegetne. (Így is rengeteg kézirat további sorsa bizonytalan; például az általa hiányolt 11 Siklós Istvánnak írt levél sem hozzáférhető folyóiratbeli részleges publikálásuk óta.) Mindezt azért említem, mert a költő körül tapasztalható „kultusznak” – mint mások esetében is – van pozitív hozadéka, méghozzá a szövegkiadás szempontjából. De a kultusztól igen kockázatos abban a formájában beszélni, ahogyan ezt Korda Eszter teszi, hiszen annak természetrajzát nem ismerjük; pejoratíván, mintegy a kultikus tisztelet, áhítat szinonimájaként emlegetni nagyfokú tájékozatlanságra vall. Pilinszky halála óta körülbelül 1500 dokumentum jelent meg először kötetbe gyűjtve, ennek közel kétharmada kéziratból került elő – mindehhez lehet azzal a lekicsinylő gesztussal is viszonyulni, ahogy azt a recenzens teszi, ám ezzel az életmű megértését nem segíti. De ez az eljárás valamennyi érintett személyhez és a publicitást biztosító (általam nagyra becsült) folyóirathoz is méltatlan. Én magam szégyellem, hogy egy ilyen frással kapcsolatban – amely egy kritikával szemben elvárható szakmai felkészültségnek a minimumát sem éri el – megszólalásra kényszerültem.

A MAGYARORSZÁGI KÖZÉPKORI LATINSÁG SZÓTÁRA / LEXICON LATINITATIS MEDII AEVI HUNGARIAE, V. KÖTET, I.

Kiadásra előkészítette Szovák Kornél, a szócikkeket összeállították: Bellus Ibolya, †Boronkai Iván, Déri Balázs, Kisdi Klára, Monostori Martina, Szabó Mária és Szovák Kornél, Bp., Argumentum Kiadó, 1999, 465 l.

A hétköznapi egyszerűséggel csak középletin szótárnak nevezett vállalkozás gyümölcseit, most már az ötödik kötetet forgatva, igazán élvezhetjük: az *i* betűvel nagyjából túljutottak a kiadók az anyag felén. Mind tartalmilag, mind pedig külalakját tekintve a szótárat méltó módon lehetett ajánlani volt vezetője és munkatársa – Boronkai Iván és Kapitánffy István – emlékére.

A szótár beosztása, felépítése nem változott a korábbi kötetekhez képest; tagolása megfelelő, tipográfiaiilag áttekinthető módon lehet benne tájékozódni, hasznos információ az egyes szócikkek végén szögletes zárójelben olvasható szám, ami megmutatja, hány kiszótárazott cédula alapján készült a szócikk; ehhez hasonló módon minden oldal alján vagy a szócikk végén megtudjuk, ki állította össze az éppen esedékes leírásokat. Ezeket a technikai részleteket illetően Solymosi László egy évtizeddel ezelőtt az első két füzetről megjelentetett alapos recenziójára kell utalnom (Levéltári Szemle, 40[1990], 81–88), kiemelve, hogy a szótárkészítési elvek és a megvalósult gyakorlat kiállta az azóta eltelt idők próbáját. Az utóbbi években megjelent és hasznosan forgatható *Addenda et corrigenda*-típusú pótlások – BORONKAI Iván, SZOVÁK Kornél, *Pótlások*

a Magyarországi Latinság Szótárához (1. közlemény), Aetas, 1993/1, 187–210; SZOVÁK Kornél, *Pótlások a Magyarországi Középkori Latinság Szótárához; Supplementum ad Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae* voll. I–IV. (2. közlemény), Aetas, 1994/1, 250–279; Iván BORONKAI, Kornél SZOVÁK, *Ergänzungen zum Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*, Archivum Latinitatis Medii Aevi (Bulletin Du Cange), tome LIII, fascicule unique 1995, Bruxelles, 1995, 41–85 – újbóli, egy supplementum-kötet jellegű közreadásának tervezése már most kellően indokoltnak látszik. Ez a supplementum-kötet felölelné a szótár készítése közben felhasznált összes forrást – változatlanul csak a nyomtatásban kiadottakat –, és ebből a forrásjegyzékből lehetne tájékozódni arról is, hogy egy adott mű szóanyaga melyik kötettől kezdve szerepel a szócikkek között. Természetesen az adott mű utólag feldolgozott szóanyaga e javasolt supplementumban látna napvilágot. Az egész anyag kicédulázásának állapota dönthetné el, hogy Solymosi László korábban felvetett javaslata egy személy- és földrajzi neveket Iajstromozó Onomasticon felállítására megvalósítható-e.

Az ötödik kötet forrásjegyzéke az előzőekhez képest jelentős bővülést mutat,

ami alkalmat ad arra is, hogy áttekintsük a magyar középkorkutatás filológiai ágának helyzetét, és megállapítsuk, hogy „mennyi munka maradt végezetlen!”, valamint kiderül az is, hogy a szótár szerkesztői éberen figyelik és folyamatosan vonják be látókörükbe az időközben megjelent és a vizsgált korszakban keletkezett szövegeket tartalmazó kiadványokat. A rengeteg feldolgozott oklevél a történészek számára nyújt elsősorban fontos adatokat, az előfordulások időpontja datálási, interpolálási nehézségek eldöntésében segíthet. Az irodalomtörténészek számára a nagy szerzői corpusok jelentik a csemegét, teljesen szubjektív alapon hadd emeljem ki Temesvári Pelbárt, Thuróczy és Vitéz János nevét. Janus Pannonius is sokat szerepel és – remélhetőleg minél előbb – még többször fogunk vele a következő kötetekben találkozni. Az utóbbi időben örvendetesen izmosodó fordításirodalmunknak is egyre inkább be kell vonnia ezt a szótárt a munka közben használt segédkönyvei körébe. Emellett bőséggel talál az eddigi kötetekben csemegét liturgia- és könyvtörténész (cf. illuminare, illustrare etc.), de még a harangozási szokásokkal összefüggésben a középkori harangok latin feliratainak búvárlója is.

A szótárnak elsősorban a pálosokkal kapcsolatos szóanyagát vettem közelebb-ről szemügyre, ezen a téren néhány pontosítást kell javasolnom a következő kötetek megbízhatósága érdekében: időközben sikerült egyértelműen elkülönítenem egymástól a 16. század két meghatározó pálos egyéniségének műveit. Így az *Explanationes in regulam divi Augustini*, 1547-es kiadvány szerzője nem Gregorius Gyöngyösi, hanem Gregorius Coelius Pannonius, aki 1537 és 1552 között volt a római

pálos monostor, a Santo Stefano Rotondo perjele. Műve első, 1537-es velencei kiadásának egyetlen ismert példányát Csíksomlyón őrzik. Remélhetőleg a szótár következő köteteiben már erre lehet majd hivatkozni Gregorius Coelius Pannonius neve alatt, és természetesen nem az 1547-es második és csak a címében némiképp megváltoztatott kiadásra. Az 1537-ben Velencében kiadott mű címe tehát: *Annotationes in regulam divi Augustini episcopi, hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremite*, Venetiis, 1537. Ezzel a kiegészítéssel az első kötetben olvasható (a megjelenés évét illetően akkor is hiányos) bibliográfiai adatok érvényüket veszítik. A pálosoknál maradván még egy félmondat erejéig: a forrásjegyzékben ugyan nem szerepel, de célszerű lenne még Gyöngyösi Gergely *Epitoméj*át is kicédulázni. Az *indiscrete* és az *indiscretus* közül a Gyöngyösi Gergely pálos rendtörténetében, a *Vitae fratrum* 61. fejezetének *Incidentia* részében megtalálható, nagyjából 'oktalanság, esztelenség; illetlenség' jelentéskörű *indiscretio* szó hiányzik: „At prudens pater ait: Quae est ista indiscretio, quod novelli offerunt se paratos ad onera supportanda, seniores vero assumpta servitia excutere volunt. Ab illo ergo die dixit: Paratum cor meum Deus, paratum cor meum” (Gregorius GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite*, ed. Fr. L. HERVAY, Bp., 1988, 126).

Érdekes olvasni a sok hapax legomenont: vajon más országok középkori latinításában milyen arányban szerepelnek? Természetesen a hapaxok – amennyiben tényleg erről van szó, és nem pusztán adathiányból adódó egyetlen előfordulá-

sokról – mennyisége arányban áll a kiadásban megjelent középkori írásos forrásokkal, illetve ezen forrásanyag feldolgozottságával. További vizsgálható kérdés lenne még a nyelvi szubsztrátum latinra kifejtett hatása; esetleg még, hogy mely fogalomkörben fordulnak elő leginkább a hapaxok vagy a ritka szavak? A sok egyszeri olvasat talán megérdemelné a későbbiekben egy alaposabb vizsgálatot.

Régi kiadások paleográfiailag helytelen olvasata eredményezhette például az *in annea* és *in explectus* alakokat, amelyekről nagyon helyesen utal a szócikk szerzője az *in antea* és az *inexpletus* helyes alakra (110, 2. hasáb, 34–35. sor). Gyöngyösi *Directorium* című művében a *reprimantur* mellett zárójelben szerepel, hogy a kiadásban (Róma, 1520 előtt) *rpreimantur* van (159, 2. hasáb, 4–5. sor). Hajlanék azt mondani, hogy az ilyen nyilvánvaló tévedésekkel és nyomdahibákkal egyáltalán nem szükséges foglalkozni. Némi merészséggel a szócikk összeállítójának is gyanúsnak tűnő *ininde* alakot – az *inde* helyett – talán e csoportba sorolnám (244, 2. hasáb, 52. sor).

Rátérve egy konkrét példára: az *illuminatio* szó jelentései közül azt az egyet hiányolom, amelyik a vakságból való nem átvitt értelmű, hanem tényleges

meggyógyulást, a vak szem megvilágosodását jelenti. Erre példát a Fontesban is megtalálható Hadnagy Bálint 1511-ben Velencében megjelent mirákulumos könyve szolgáltat, a 63. és 66. fejezetben: Cap. 63. „Quidam sacerdos... per plures annos cecus existens in tantum, ut neque horas dicere, neque divina celebrare potuit, circa festum beatorum Petri et Pauli venit, causa devotionis ad visitandum corpus sancti Pauli primi heremite referebatque cunctis audientibus idem sacerdos, quod ipse devoto animo sepiissime sanctum Paulum in adiutorium sue illuminationis invocasset.” – Cap. 66. „Quidam agricola... lumine orbatus annis plurimis ducatu aliorum indigens pro illuminatione oculorum suorum sepe sanctum Paulum heremitam, ut dicebat, invocavit. Et recuperato uno oculorum...”

Záró megjegyzésként örömmel nyugtázzuk, hogy egy-két elválasztási figyelmetlenségtől eltekintve (Huny-adiak: 343, 1. hasáb, 2. sor) alig találunk sajtóhibát a szövegben (*nitentes* helyett *nitenetes*: 130, 2. hasáb, 26. sor).

A szótár készítői irigylésre méltó helyzetben vannak: van munkájuk bőven ad multos annos, és eközben a legfontosabbra, magukra a forrásokra figyelhetnek.

Sarbak Gábor

**BITSKEY ISTVÁN: VIRTUS ÉS RELIGIO
(TANULMÁNYOK A RÉGI MAGYAR IRODALMI MŰVELTSÉGRŐL)**
Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1999, 276 l.

Bitskey István kötete az elmúlt néhány év tanulmányait gyűjti egybe. A legújabb 1996-os, többségük első változata folyóiratcikk vagy előadás formájában 1997–98-ban készült, és több dolgozat a

könyv megjelenésének évéből, 1999-ből származik. A gazdag összeállítás darabjait többféle szempont szerint lehetne csoportosítani. Az anyag egységbe szerkesztésének két fő rendezőelvét vélem felfedezni.

Az általánosabb tanulságokkal, nagyobb ívű áttekintésekkel szolgáló blokkok fogják közre azokat a fejezeteket, amelyek sokszor a mikrofilológia eszközeivel mutatnak be fontos témákhoz kapcsolódó részletkérdéseket, el nem hanyagolható, eddig ismeretlen vagy figyelmen kívül hagyott adalékokat.

A „generális” rész első felében (*I. Emlekezet és örökség*) Bitskey a régi magyar irodalom jól ismert jelenségeit veszi sorra. Ez azonban nem egyszerű összefoglalás: az egyes korszakokból azokat a mozzanatok ragadja ki, amelyek segítségével bemutathatja, hogyan válhatott a kötet címében is szereplő religió az irodalom alakulásának meghatározó tényezőjévé a régiségben. A kötetet záró egységben (*V. Hagymányok továbbélése*) régi irodalmunk hatását a szerző először Németh László esszéiben és tanulmányaiban, majd Kányádi Sándor költészetében vizsgálja. Ezek után a legáltalánosabb, egyben legidősebb kérdésre tér: hogyan lehetnek jelen az egységesülő Európába törekvő, 21. századi Magyarország szellemi világában nemzeti múltunk értékei? A kultúra mibenlétét és hasonló elvont problémákat taglaló fejtegetéseit a jövő értelmiségének neveléséhez kapcsolódva nagyon is konkrét állásfoglalások egészítik ki, például az egyszakos képzés elmarasztalása a bölcsészkarokon.

Ebben a keretben helyezkednek el a kötet zömét kitevő „speciális” tanulmányok, sok-sok ponton kiegészítve irodalomtörténeti ismereteinket. A felső-magyarországi események elemzése során (*II. Régió és irodalom*) életrajz és írói munkásság egymásra vetítése árnyal egy-egy portrét. Pázmány kassai missziójának részletei új megvilágításba helyezik a

Felelet keletkezését. Pyrker János egri tevékenységének mélyreható vizsgálata az érsekről alkotott hagyományos, nem éppen hízelgő képet kedvezőbb irányba módosítja.

Külön fejezetet alkotnak a végvári harcokhoz kapcsolódó írások (*III. Török veszedelem – magyar irodalom*). Megtudjuk, hogyan jelennek meg a nemzeti sors humanista toposzai Tinódi sajátos közegében; Balassi egri lovastiszti korszakának jelentősége az életmű egészében talán még az eddigieknél is nagyobb hangsúlyt kap. A kötet címében a religió társaságában szereplő virtus ebben a részben kerül behatóbb tárgyalásra: a fogalom négyféle értelmezését kísérhetjük figyelemmel a régiségben.

A Pázmány-blokk (*IV. Hitvita, retorika, nemzettudat*) öt tanulmánya különböző szempontokból vizsgálja a kardinális tevékenységét. A Kalauz ókeresztény forrásainak számbavétele és az egyházatyák idézésének módja meggyőzően mutatja be, milyen szerepe van Pázmánynak abban, hogy a patrisztika szellemi öröksége irodalmunk részévé válhatott. Sokoldalú az érsek és a Zrínyiek kapcsolata. Bitskey rámutat azokra a pontokra, amelyek bizonyítják, hogy a szigetvári hős kultuszának alakításában Pázmánynak is része volt; a *Szigeti veszedelem* egyes gondolatainak forrásai ugyancsak nem függetlenek életművétől. Az eddigieknél pontosabban látjuk szerepét a fiatal Zrínyi neveltetésében.

Rendkívül fontosnak tartom a retorikai elemzéseket. A szóban forgó tanulmánykötet megjelenése előtt éppen húsz évvel látott napvilágot Bitskey alapvető monográfiája (*Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979), amelyben nemcsak hogy hosszú

évtizedek után ismét Pázmányra irányította a figyelmet, hanem a prédikációkat irodalmi szempontból is méltatta. Régebbi kutatásait újabbakkal folytatva Bitskey megalapozottan mondhatja: „Pázmány [...] korszerű retorikai képzettséggel rendelkezett, s a szónoklattan valamennyi mesterségbeli fogását alkalmazta a megfelelő szövegösszefüggésben. A rendelkezésre álló nyelvi fegyvertárat hatásosan használta céljai érdekében, a formákat azonban kiemelkedően széleskörű egyéni erudíciója s a magyar köznyelvben megismert fordulatok révén keltette életre” (158). Az állítást alátámasztja a sok pontos, finom megfigyelés, különösen az *Öt szép levél* elemzésében. A szövegeket saját koruk követelményrendszerével szembe-állítva sok mindent megérthetünk az alkotás lényeges mozzanataiból, a művek létrejöttének folyamatából.

Az irodalmi kánonok megvalósulásának módjait keresve Bitskey nemcsak saját munkásságában következtet, hanem egy immár hosszú évtizedeken átívelő folyamatnak is meghatározó egyénisége. A magyar irodalmi gondolkodás vizsgálata nem képzelhető el a Bán Imre alapvető könyvecskéjére (*Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971) való hivatkozás nélkül. Mestere nyomdokain haladva Bitskey egyre jobban elmélyül a teoretikus munkák ismeretében, és nem hagyja figyelmen kívül elmélet és gyakorlat összefüggéseit sem. Munkásságával iskolát teremtett, ezt mutatja követőinek szélesedő köre. Közvetlen tanítványainak vagy környezetének tagjai közül a már nevet szerzett irodalomtörténészek mellett egyre többen válnak ismertté, gondoljunk csak például Csorba Dávid, Gábor Csilla, Győri L. János, Imre Mihály, János

István, Oláh Szabolcs, Restás Attila, Tasi Réka nevére.

Visszatérve a tanulmánykötethez: amennyire örvendezhetünk tartalmi gazdagságának, annyira sajnálhatjuk, hogy ez a kiadvány is alkalmat ad a szomorkodásra egy régi szakma lassú elsorvadása miatt. A Gutenberg-galaxis történetében kialakultak a könyvek elkészítésének mesterségbeli szabályai, és ezeket a kiadói szerkesztőségekben sokáig alkalmazták is. Aztán az ide tartozó tudnivalók fokozatosan feledésbe merültek, és egyre többen gondolják úgy – tisztelet a kivételnek –, hogy a kézirat könyvvé válásához mindössze tördelőprogramokra és nyomdai kapacitásra van szükség. A Felsőmagyarország Kiadó jelen produktuma sajnos a rossz példák sorát gyarapítja.

Kicsinyes dolognak tűnhet betűhibákat szóvá tenni, mégis elkerülhetetlen, ha jelentős mértékben rontják a kiadvány színvonalát. Nem válik a szedő (korrektor, szerkesztő) becsületére, ha egy-egy kevésbé ismert szót nem sikerül helyesen leírni (vagy a rossz változatot felismerni). A javítatlan elütéseknél is kellemetlenebb, amikor az olvasó a magyar helyesírás szabályainak hiányos ismeretére kénytelen következtetni. Az ilyesmi akkor sem keltenek jó benyomást, ha elszórva bukkannak elő, de különösen kínos, ha néhány lapon belül, netán laponként több is szemet szúr (másvallsúakról, egyyik, 16-17. században [kiskötőjelle!] – 149; ígéret – 150; tradicionális, széleskörű – 151; Quinitilianus, szatirába, retroikus – 152). Az elválasztási hibákat a programok nem mindig tudják automatikusan kizárni, de egyedileg lehet javítani őket. A régies írásmóddal idézett szövegek elválasztása általában jó (ki tугy-gya – 153), de van,

amikor nem (azt sem tug-gyátok – 154). Néha az egyszerűbb esetek is problémát okoztak (zsolt-árok – 230, 237; szer-inte – 250). A címek idézése, az írásjelek használata is sok kívánnivalót hagy maga után. A névmutatóban Cs. Varga István (kisbetűvel!), R. Várkonyi Ágnes, T. Erdélyi Ilona, V. Ecsedy Judit a Cs, R, T és V betűnél található, nem pedig a V és E betűnél, ahol a helyük lenne. Az uralkodók, pápák sorszáma jelző római számot a szoros betűrendben ugyancsak lehetett volna hátravetni. Előszavában a szerző megköszöni Lőkös István és Hargittay Emil lektori javaslatait, a címnegyedből viszont nem derül ki, hogy a kötetnek voltak lektorai. A szóvá tett hibák jelentős részét egy figyelmes nyomdai korrektor is kiküszöbölhette volna, de a kiadói szerkesztő mindenképpen felelősséggel tartozik azért, ami keze alól kikerül.

Meg tudom érteni a kiadók gondjait, hiszen nem lehet könnyű a keservesen összekoldult pénzeket beosztani. A nyomdaköltség magas, az anyagárak mellett bizonyára nem futja szakképzett korrektorra, gyakorlott szerkesztőre. De a kényszerű gazdasági szempontok érvényesítése vajon milyen mértékben mehet a színvonal rovására? Olyan kompromisszumos megoldást kellene találni, hogy egy-egy könyv megjelenése ne jelentsen arculcsapást a kiadói szakma becsületének (ha még van olyan) vagy éppen a magyar helyesírás és nyelvhasználat szabályainak.

No de „paulo maiora canamus!” Rokonszenves Bitskey alapállása, tudatosan vállalt hagyománytisztelete. Előszavában maga határozza meg módszerét: „Az esztétörténeti alapozottságú irodalom- és művelődéstörténetnek ahhoz a tradicionális ágához kapcsolódunk, amely Európa-

szerte ma is meghatározó tendenciát képvisel, s amely a különféle posztmodern szemléletmódok mellett is bizonyítja életképességét és nélkülözhetetlenségét. Nemzetközi konferenciák és vaskos tanulmánykötetek sora bizonyítja ezt, a magyar kutatásban pedig Klaniczay Tibor, Bán Imre és Tarnai Andor szellemisége igényel és érdemel folytatást, az általuk jelzett kutatási irányok jelölték ki e kötet írásai számára a legfőbb feladatokat és tájékoztató pontokat” (10).

Tiszteletre méltó a hivatkozott hagyományok felvállalása. Az viszont szomorú, hogy az idézett sorokból mintha egy kis mentegetőzéssel vegyes bizonykodás is kiérződne. Irodalomtudományunk jelenlegi helyzetében sajnos ez sem lenne indokolatlan. Bitskey szóhasználatából egyébként kiderül, hogy ismeri a „különféle posztmodern szemléletmódok” szakzsargonját. Értelmezői közösségről beszél, elvárásai horizontról és kommunikációs mentalitásról, beszédmódokról és intertextualitásról. Kérdés, hogy az adott összefüggésekben valóban szükség van-e az efféle terminológiára, amikor az esetek többségében kevésbé divatos kifejezések is pontosan érzékeltetnék, miről van szó.

Bitskey István a jelen tanulmánykötet tanúsága szerint sem szorul rá, hogy így próbálja „szalonképessé” tenni magát a tradíciókkal szemben nem mindig türelmes kollégáink számára. Hazai berkeinkben is egyre szaporodnak „az irodalomról való beszéd” módjai, a „szövegértés” irodalomelméleti alapjai mind szilárdabbak lesznek. A módszertani sokféleség sokat segíthet abban, hogy kijelölhessük munkánk céljának és értelmének tágabb viszonyrendszerét. Az elmélet önmagában azonban nem pótolhatja kutatásaink tárgyának alapos

ismeretét, a pozitív tények megbízható feltárását, logikus rendszerezését, összefüggéseik vizsgálatát és az ezekből adódó következtetések levonását, a tanulságok összegzését.

A kötet utolsó tanulmányában egyetemes és nemzeti kultúra összefüggéseit, befogadás és megőrzés együttesét vizsgálva Bitskey a külföldi és hazai értékek integrálódásáról beszél. Ennek során állapítja meg, hogy „szilárd anyanyelvi műveltség nélkül a mégoly alaposan megismert külföldi szellemi javak sem artikulálódhatnak árnyaltan és részletgazdagon, s a másság aligha lesz becsülhető annak számára, aki önmaga azonosságát illetően zavart képzeteket táplál” (254). Önmagunk azonosságával pedig soha nem lehetünk tisztában hagyományaink ismerete nélkül.

Ahogy a szerző a kötet más helyén fogalmaz: „A modern (vagy éppen posztmodern) kor sem nélkülözheti a múlt ismeretét anélkül, hogy szellemi öncsonkítást ne hajtson végre, a történeti látásmód elemi feltétele a régi korszakokban való tájékozottság, a művelődéstörténet által nyújtott tapasztalatok feldolgozása” (15).

Mindehhez Bitskey István jelen könyvével is nagymértékben hozzájárul a maga tradicionális és konzervatív módján, mégpedig e fogalmak legnemesebb értelmében. Tradicionális, mert vállalja, folytatja és újabb eredményekkel gazdagítja a saját maga által megnevezett irodalomtörténeti hagyományokat, és konzervatív, mert múltunk szellemi értékeinek feltárásával lehetővé teszi azok megőrzését.

Bartók István

MEZEI MÁRTA: A KIADÓ MANDÁTUMA (KIADÓI NÉZETEK ÉS ELJÁRÁSOK RÉVAITÓL KAZINCZYIG)

Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 192 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 15).

Nagy örömmel és komoly elvárásokkal kezdtem Mezei Márta könyvének olvasásához. Örömöm oka mindenekelőtt az volt, hogy az utóbbi időben – és ezért mindenképp köszönet illeti a debreceni kiadót és szerkesztőket is – egyre gyakrabban jelennek meg a 18. század végének magyar irodalmával foglalkozó szakkönyvek, monográfiák. Úgy tűnik, hogy Bíró Ferenc összegző és az újraértelmezést is fontosnak tartó korszakmonográfiája lendületet adott az e század irodalmával való foglalkozáshoz. A jó monográfia ugyanis mindenekelőtt nem tényeket, eredményeket szentesít, épp ellenkezőleg: nyitva hagy kérdéseket, új kutatási irányokra hívja fel a

figyelmet, mindamellett, hogy természetesen összegez is.

Személy szerint külön is örülhettem, hisz Mezei Márta könyvének megjelenése idején Révai egy elfelejtett verselméleti írásával és *Költeményes Gyűjtemény*-tervével foglalkoztam. Joggal számíthatam tehát – a szerző korábbi műveinek ismeretében – teljesen új kutatási eredményekre, és azokból levezetett elméletekre. Ehhez képest vagy ezzel szemben: *mást* kaptam.

Mezei Márta könyve a szövegkiadók személye szerint két nagyobb fejezetre oszlik: az első rész Révai, Dugonics, Batsányi kiadói vállalkozásaival, míg a má-

sodik Kazinczyéival foglalkozik. A két fejezetnek gyakorlatilag azonos a tagolása: az „ügy” taglalása, a javítások, a kötetrend, az apparátus bemutatása.

Rendkívül fontos témával foglalkozik a könyv. A korabeli kiadói munkának máig ható tétje van: szépirodalmi szövegeket választanak el más szövegektől, ezáltal nyilvánvalóan kísérletet téve azok meghatározására is. Mezei így fogalmazza meg ezt könyve elején: „Az idézett programokban s még inkább a javítások, a szerkesztés, a tanulmányok elemző munkálataiban az irodalmi bánásmód, ítélet formálódik, a kiadói munka evvel is az irodalom önállósulási folyamatába kapcsolódik, annak részévé, kimunkálójává válik” (13). Különösen igaz ez az első szövegkiadókra (mindenekelőtt Révair), akiknek magyar elődeiről nemigen beszélhetünk. Valóban eddig kevésbé kutatott terület ez, és csak sajnálni tudom, hogy a szerző tartózkodott a valóban új, elméleti alapú kérdések feltételétől, és csak a felvilágosodás kora irodalmának, mondhatni, általános jellegzetességeiből kiindulva vizsgálta kiválasztott területét. Ezt sugallja a címben szereplő *mandátum* kifejezés is.

E kifejezés értelmezése határozza meg az egyes példákkal való foglalkozást. A rövid *Bevezetés*ben olvashatunk először a *mandátum* meghatározásáról: a kiadók „sokoldalú mandátumot vállalnak. Magatartásukban öntudat munkál, egy nagyobb ügy elkötelezett szolgálatának öntudata, kiadványaikkal programjuk szerint a kor nyelvi, ízlésbeli, irodalmi, erkölcsi [kiemelés: H. B.] képének alakítását akarják segíteni, s törekvéseiket e magasabbrendű célnak rendelik alá.”

Felmerül a kérdés, vajon mi alapján választja el Kazinczytól a többi kiadót,

hiszen akár azok között is fel lehetne mutatni – *mandátumuk* szerint – jelentős különbségeket; sőt, azt hiszem, éppen közöttük lehet felmutatni, hiszen Kazinczy tárgyalt kiadói tevékenysége jórészt olyan korszakra esik – ti. a 19. század első évtizedeire –, amikor a legfontosabb kérdések már tisztázódtak, körvonalazódott egy szépirodalmi kánon. Ez – hangsúlyozom – főleg Révai esetében, korában még nincs így. Kissé csodálkozom, hogy ugyanaz a *mandátum*-értelmezés az összes kiadóra érvényes: „Hangsúlyozott jelenközpontúság, időszerű problémák, aktuális ügyek jelennek meg az elvek és célok konkrét kijelölésében” (11); „A kiadói mandátum hasonló intenzitással vállalt feladata a felvilágosodás kulturális programjának tágabban értelmezett szolgálata.” Nehezen tudom értelmezni az olyan kijelentést is, amely szerint „Kazinczy kiadólédei öszszetett, társadalmi jelentőségű programjait nagyszabású sorozatokban, illetve egy-egy alkotó teljes életművével akarták reprezentálni” (99). Véleményem szerint nem azzal kellene foglalkoznia az irodalomtörténetnek, hogy egy bizonyos eseménynek milyen *társadalmi jelentősége* van, főleg akkor nem, ha nem tudjuk, hogy ez a *jelentőség* mihez képest és *mennyire* jelentős. Elég csak a – kiadók és irodalomtörténészek által – állandóan hangoztatott, megcélzott női olvasórétegre gondolni: nem tudjuk, létezett-e egyáltalán ilyen, s ha létezett is, magyarul olvasott-e? Pl. Révai valóban nagyszabású sorozatot tervez, de tisztában van azzal is, hogy nem a programja miatt veszik majd kiadványait: ezért gondosan ügyel a könyvek küllemére. De még így is csődbe megy.

Kazinczy szerepének kiválasztását a szerző Kazinczy tudatos kultúrateremtő

szándékával: magyarul a tudatos válogatással magyarázza, míg elődei – miben elődei: ez lenne a fontos kérdés – *mintha* mindent ki szerettek volna adni. Egyedül Révai esetében valóban van utalás ilyen tervre, de erről ő is hamar lemond, és a számára ismert szépirodalmi anyagot máig ható érvénnyel rostálni kezdi, és az egyes írók műveit is bátran átalakítja.

Véleményem szerint Mezei Márta számára a *mandátum* értelmezése a felvilágosodás kulturális nevelő, felvilágosító szerepének vállalásában ragadható meg leginkább. De az, hogy valaki mihez képest lesz kevésbé vagy inkább radikális, már nehezebben értelmezhető. A szövegekben tett javítások, módosítások felsorolása, regisztrálása – mellesleg szerintem a könyv legértékesebb fejezetei – még nem elegendő a *mandátumok összehasonlításához*. Ugyanis, főleg Kazinczy számára, az irodalom a szövegeken túl található fel, mint erre a szerző is kitér: egy bizonyos általános érvényességű ideálban.

A kötetrend műfaj szerinti felosztásáról olvashatjuk a következőket: Révai Faludi-kiadásában „A műfaji alapú rendszer így jellemzi, sőt minősíti az alkotót, költészetének karakteres vonását mutatja be, s kiválóságát a műfaj magas szintű megformálásában. Ez az osztályozás a befogadók szempontjából is fontos. A poétika normatív tudomány e korban, mint ilyen, ismert tananyag, szerves része a műveltségnek, s így, mintegy ellenőrizhetően fogadtatják el, igazolják Faludi alkotásainak kiválóságát” (61). Ez nagyon fontos megállapítás, de ezt a gondolatot tovább folytatva merül fel a kérdés: kik is lehettek azok a befogadók? Miért kell Révainak mégis műfajelméleti fejtegetést csatolnia első Faludi-kötetéhez? Véleményem szerint pont arról

van szó, hogy Révai a normatív poétikákat nem ismerő befogadói csoportot célozza meg – nekik írja elméleti értekezéseit is –, és ilyen szempontból a vállalkozás bukása már valóban utalhat valamire. Hiszen még azzal az irodalomszociológiai ténnyel sem vagyunk tisztában, vajon létezik-e a kiadók szerinti magyar szépirodalmat olvasó réteg.

Kimondottan filológiai kérdésekre szeretnék még kitérni. Nem tartom szerencsésnek, hogy a szerző ritka esetben jár utána forrásainak, leggyakrabban megelégszik múlt századi kiadásokkal, rosszabb esetben összefoglalásokkal. Mivel azt ismerem legjobban, ezért Révai esetére szeretnék utalni. Ha megnézzük, Mezei Márta Révaival kapcsolatban leggyakrabban idézett műve Csaplár Benedek múlt századi monográfiája, illetve a Figyelőben megjelent tanulmányai. Csaplár Benedek elképesztő mennyiségű anyagot idéz – gyakran magának a forrásnak megnevezése nélkül. Idézetei, „forrásközlései” általában önkényesen (?) hiányosak, rosszak. Ennek klasszikus példája Révai verselméleti munkájának „átirata”, ami úgy, ahogy van, használhatatlan, mégis a szakma, már egyáltalán ha idézte, ehhez nyúlt vissza. De utalhatnék akár Révai rendkívül fontos, a *Költeményes Gyűjteményt* reklámozó kis nyomtatványaira, előfizetői felhívásaira, melyek *alapos* feldolgozása, átolvasása kiadói törekvéseivel kapcsolatban sok meglepetést tartalmaz, és amelyeket, mint a jegyzetekből kiderül, Mezei Márta csak Csaplár interpretációjából ismer.

Megemlíthetem Révai egyik legfontosabb, 1785-ben Benkő Józsefhez írt levelét, amelyre Csaplár is csak utal, így Mezei Márta sem ismeri teljes tartalmát. Holott a levél azóta kétszer teljes terjedelmében

megjelent, egyszer a múlt században, egyszer pedig tíz éve, Benkő József levelezéskötetében. Ez a levél Révai kiadói törekvéseinek legfontosabb dokumentuma, amelyből mellesleg azt a „gátlástalan indulatot” is megismerhetjük, amellyel céljai elérése tört („Nagy Marhák, a’ kik ellenem vagynak!”). Ha csak ezt a levelet ismerte volna a szerző, elkerülhető lett volna a következő állítása: „A régi és az újabb írások értékegyenlőségéből érthető egyes kiadások vegyes tartalma: a választott szerzők műveihez magától értetődő természetességgel sorolnak jelenkori munkákat, saját alkotásaikat, fordításaikat. Révai első Faludi-kiadásához csatolja Batteux–Ramler alapján készült poétikai értekezését a pásztoroköltészetéről [kiemelés: H. B.]...” (10–11). A „magától értetődő természetesség” mögött tudatos szándék áll, ezt a Csaplár által hiányosan közölt, idézett felhívásokban bőven ki is fejt. Az 50. oldalon már ezt olvassuk: „[Révai] Szintén a felvilágosítás, az oktatás jegyében csatolja a [Faludi–] kötethez a maga Batteux–Ramler nyomán készült poétikai értekezését is a pásztoroköltészetéről.” De meg kell jegyezni, hogy ez nem a vállalt *mandátumból* következik, hanem a felismert elméleti szükségszerűségből. Mindenesetre az nem derül ki, hogy Révai szándéka szerint minden kiadandó könyvhöz csatolt volna tanulmányt, és ezek egy része el is készült.

A fentebbiekből is következik, amiről a könyv hallgat: a *Költeményes Gyűjtemény* – ahol a jelző nem versekre, hanem fikcionalitásra utal – terve az 1782-es

felhívásig vezethető vissza; nem tudunk meg semmi újat – a nevelő, a felvilágosító szándék nem elég – a tervezet elméleti háttéréről sem, de ugyanúgy keveset tudunk meg a kiadandó anyag tudatos szűkítéséről bizonyos szerzők bizonyos műveire. Amennyiben ez megtörtént volna, a szerző elkerülhette volna a következő általánosító kijelentésnek a csak Kazinczyra vonatkoztatását is: „A [Kazinczy által kiválasztott] szerzők már kiválasztásukban jelzik értéküket: korszerű példát, törekvéseket, ízlést képviseltek, ez legfőbb érdemük, a kiadás ténye mintegy szentesíti ezt” (150). Ugyanezt akár Révai esetében is elmondhatjuk.

Mezei Márta könyvének legfőbb érdeme, hogy egy mindmáig alig említett, kutatott irodalomtörténeti eseményre felhívja a figyelmet. Kimondva-kimondatlanul tetten érhető könyvének alaptétele: a mai értelemben vett szépirodalom kialakulásának alapvető feltétele az intézményszerű irodalom, amely – elnézést az egyszerűsítésért – nem képzelhető el mindenki számára hozzáférhető irodalmi szövegek nélkül. Ezen szövegek meghatározása – nota bene: kiadása, bizonyos le származás megállapítása – csak elméleti megalapozottság (mandátum) alapján lehetséges. Nagyon fontos ezért a könyv, és csak sajnálni tudom, hogy a felvilágosodás korának irodalmát kiválóan ismerő szerző nem dolgozta fel alaposabban a témát, és kutatási eredménye csupán a már ismert szakirodalom összegzéséből áll.

Hegedüs Béla

RAJNAI LÁSZLÓ: VÖRÖSMARTY MIHÁLY. EGY KÖLTŐ VILÁGA

Szerkesztette Román Károly, Székesfehérvár, Árgus Kiadó–Vörösmarty Társaság, 1999, 2000², 236 l.

Piros és fekete szín játszik egymásba a Vörösmarty-émlékév nyitányaként megjelent nagyesszé címlapján, hiszen Vörösmarty „műveinek és nyelvi képzeletének nábobí gazdagsága mellett eltörpül ugyan a szivárványos égbolt minden festői pompája, sorsa és egyénisége azonban mindig piros és fekete; az éjszaka sötétje és a tűz lobogása váltakozik benne, néha magányos szólamokban, máskor mindkettő egyszerre, vad birokra kelve egymással” (222).

A Vörösmarty-utóélet mindig sokat köszönhetett a 20. század esszéíróinak. Schöpflin Aladár, Babits Mihály és Szerb Antal útjára (hogy csak a legnagyobbakat említsük) újabban Szabó Magda lépett, aki *A lepke logikája* című, műértelmező kötetében (1996, 2000²) az irodalomtörténet részéről aligha túl nem értékelhető módon egyszerre rombolta le Gyulai Pál jóízű, biedermeier mézeskalács-házát és a többre hivatott Tóth Dezső ideológiai alapozott bástyáit. Rajnai László könyvvé szerkesztett esszéje időben korábbról való, negyven évvel megírása után jelent meg, ám elhelyezni az opuszt már a felületes rálapozás is segít: ajánlása Várkonyi Nándornak, a pécsi mesternek és barátának szól.

Kétséggkívül nagy megbántottság és nagy önbizalom szükséges ahhoz, hogy több mint egy emberöltő múltával valaki változatlan szöveget adjon nyomdába – egy olyan alkotóról írva, akinek kritikái kiadása 1960-ban indult meg és (a 2000-ben kijött kötettel együtt) eddig 18 tomosra ment. Ezzel a szerző vállalta, hogy műve azonnal tudománytörténeti helyére kerül, viszont elemzése, eszmeifuttatásai

helyett a továbbblépéshez az ottani kommentárokat fogjuk – habár kritikával – majd használni.

Rajnai László Vörösmarty-képét a katolikus szellemtörténet szabja meg. A költő saját tehetségének árulója, mivel: „Nincs a felvilágosult emberszeretetnek és polgári haladásnak olyan szemfényvesztő csalátke, mely megérdemelné, hogy Isten választott embere faképnél hagyja miatta a saját munkáját, a nagy művet...” (176.) A poéta ilyen értelemben a romantika papja – Vörösmarty egyenesen „az ország főpapja” (221) –, a színház Thália temploma; költőnk pedig annak a dunántúli, pannon magyarnak az ideáltípusa, aki józanságával tűnt ki a magyar történelemben, aki annak idején élvezni tudta „a nagy Terézia aranykori uralkodását”-t, és távol állt tőle „a Martinovics-féle ábrándok” (16) minden formája. Hogy az 1848-ban *Harci dalt* író Vörösmarty értelmezhető legyen (179), már fiatal korában lappangania kell benne „egy rózsás arcú ifjú trubadúr és egy mészáros lelke”-nek (90), és a világlátás teljes elkomorulását, amit Babits 1846-ra tett, *Az emberek* szövege alapján, szerzőnknek előre kell hoznia, legalább az 1830-as évek végére. Az 1840-es évtized kulcsszavát pedig a liberális „igazság”-ról a „testvériség”-re cseréli (195). Ennek megfelelően Rajnait igazából a fiatal, eposzíró Vörösmarty érdekli: az 1831 előtti költői világra 144 oldal jut; az akadémikusra, a dráma- és a novellaíróra és az utolsó másfél évtizedre 92.

Rajnai Lászlónak – ez vitán felül állhat – saját Vörösmarty-képe van; a költő a

„Menny, Föld és Pokol” misztikus lélekretegeinek egymásutánját éli meg ötvenöt éve alatt (83–87). Esszéről lévén szó, e látásmódot a recensens kommentálhatja, ismertetheti, ám következetességét csak elismeréssel rögzítheti. Vegyük hozzá, hogy a szerző a régi Eötvös Kollégium stílusbiztonságával és írni tudásával rendelkezik.

Több szavunk lehet az 1999 szeptemberében megfogalmazott írói szándék „tudományosan is korrekt”-célkitűzéséhez. A méltányosság azt kívánja, hogy ne mai ismereteink összessége, hanem a megírás időpontjában birtokolható tárgyi anyag legyen egybevetésünk horizontján. Nem tagadjuk, hogy zavarunk az odavetett minősítések is: Erdélyi János „korlátolt, sőt határozottan buta” (126), Gyulai Pál nem érti a romantikát (uo.), Bajza József „az irodalom botosispánja” (155), Vajda Péter „meglehetősen zavarosfejú” (175). Ennyi elmarasztalás ugyanis már-már felekezeti elfogultságot tükröz, ami nem volt meghatározó jegye a romantika tehetség szabta, „írói reszpublikájának”, így reformkori irodalmunknak sem. Többet nyom a kifogások serpenyőjében, hogy néhány esetben kimondottan csúsztatások igyekeznek a mondandót igazolni; márpedig ez aláássa az olvasó bizalmát. Vörösmarty nem *öt*, hanem *nyolc* évig volt Perczeléknél nevelő (23); az pedig a póru jár boroshordós szekér mellett álldogáló „suhanc” személyiségvarázsát hivatott igazolni, hogy Perczel Sándor ott, az országúton szerződötteti nevelőnek, holott Perczel Mór egészen pontosan megörököltette a történeteket (22). A költő princípálisa, amint az a *Zalán futásához* csatolt előfizetői névsorból kiderül, egymaga 10 példányt rendelt a hőskölteményből. A Klivényi Jakab-levél-

ben említett, nem reagáló, itt általánosított „Perczel urak” a család Mecseknádasdon lakó másik ágához tartoztak, így semmi kötődésük nem volt a nevelőhöz (24). Felülül itt a *Csongor és Tünde* pesti cenzori elutasításának Vörösmarty Jánostól, a költő öccsétől származó legendája (142), holott már *A bujdosók* is Székesfehérvárott jelent meg 1830-ban, és oda nemcsak a könyvvizsgálói feladatokat ellátó egykori tanára, Szabó Chrysostom ciszterci atya vonzotta, hanem Számmer Pál ismerős és a pestieknél olcsóbban dolgozó nyomdája is. A költő csak 1833 nyaratól lakott a pesti Kalap utcában, és így a *Csongor és Tündét* nem fejezhette be ott (145). Vannak végül olyan feltételezések, amelyeket a kritikai kiadás munkálatai döntöttek meg. Két példát említünk erre is: Vörösmarty aligha tervezte „csinos, fordulatos, bájos, népi játék”-nak művét (138), a *Csongor és Tünde* előfizetési felhívása a Hazai s Külföldi Tudósítások 1830. szeptember 22-i számához csatolva ugyanis arról tudósít, hogy a Tündér Ilona-történet költői változatát, egy megemelt ponyvakiadást szándékozott létrehozni. A kézirat tüzetes vizsgálata (1924 óta van az MTA Könyvtárában) pedig arról győz meg, hogy az Éj és a három vándor már az első vázlatban is szerepelt (VÖM 9, Bp., 1989, 439, 443), szemben Rajnai munkahipotézisével, amely szerint dramaturgiaiag szervesen jeleneteik utóbb ötlöttek Vörösmarty eszébe (142). Az Éj monológja – „Vörösmarty költészetének csúcsa”, sőt a magyar irodalom non plus ultrája (uo.) – sem utólagos lírai betét: „Tünde az éjet fölkeresi, melly álmódzva egy pataknál ül.” (VÖM 9, 443.)

A klasszikus költő (is) akkor hal meg igazán, ha életútja és műve viták nélkül,

szép közmegegyezéssel, de gyorsulón tart a kötelező olvasmánnyá válás, majd a címkéző feledettség felé. A sematikus irodalomszemlélet évtizedei után bizony nagyot kell szólnia annak, amire még felkapjuk a fejünket. Egy születési bicente-

náriumot nehéz lett volna jobban elkezdeni, mint egy olyan, vitákat kavarázó, ám szuverén látásmódú kötetrel, amilyen Rajnai Lászlóé. Csak legyen erőnk, figyelmünk ezen a színvonalon folytatni.

Kerényi Ferenc

KOLTA LÁSZLÓ: VÖRÖSMARTY MIHÁLY EMLÉKE TOLNA MEGYÉBEN

Bonyhád, Völgységi Múzeum, 2000, 28 l. + 1 ív képmelléklet (Völgységi Füzetek, 6).

Az 1990-ben indult Völgységi Füzetek sorozata egyike azoknak a helytörténeti kiadványoknak, amelyek izgalmas közlésekkel jelennek meg országszerte, de megoldatlan propagandájuk, kései és sporadikus bibliográfiai felbukkanásuk miatt ezek nemigen kerülnek át az országos tudományszószékbe. A hatodik füzet Vörösmarty Mihály születésének 200. évfordulóját köszönti. Szükség is van rá, mivel egyetemi hallgatók, magyartanárok arcáról is lerí a bizonytalanság, ha a fiatal költő életének Tolna megyei helyszíneiről esik szó, bár az itt, a Perczel-fiúk nevelőjeként és joggyakornokként eltöltött esztendőik (1820–1824) jelentőségét az irodalomtörténet feltárta és mindig számon is tartotta. A Vörösmarty-albumokban – a Czapáry László szerkesztette 1900. évitől a Lukácsy Sándor és Balassa László jegyezte 1955-ös – szintén a Bonyháddal tartozó Börzsönypusztán és az 1930 óta Pincehellyel közígazgatási egységet alkotó Görbön átért időszak a legkevésbé dokumentált.

Az ilyen kiadványtípusnak van egy évtizedek alatt kialakult szerkezete: a költő és a tájegység kapcsolata, itt írott műveinek kisanalógiaja vagy listája (7–9; a kritikai kiadás birtokában és valószínűleg terjedelmi okok miatt az utóbbiakat itt idézetek helyettesítik); kultusztörténeti esettanul-

mány (10–23); a kultusz mai állása és feladatai (25–26); helytörténeti bibliográfia (27–28). Most sincs tehát másképp, ám ami kiemeli a füzetet a Vörösmarty-kutatás számára, az elsősorban pompás képmelléklete, amelynek 21 tétele éppúgy tartalmaz mai emlékhelyi képeket (bemutatva a börzsönyi és a bonyhádi Perczel-kúriát, a joggyakorlat helyéül szolgált görbői Csehfalvay-udvarházat, továbbá valamennyi, Vörösmartynak állított szobrot, emléktáblát), mint historikus ikonográfiai anyagot. Sajnos erről csak sommás képaláírások igazítanak el; alábbi kiegészítésükért, értelmezésükért a sorozatot szerkesztő Szóts Zoltán, bonyhádi múzeumigazgatónak tartozunk köszönettel.

A füzet címlapjáról egy teljesen ismeretlen, fiatal Vörösmarty tekint ránk, korabeli polgári divat szerint, ám a nemzeti színekbe öltözve (sötétzöld zrinyi, vörös mellény, fehér ing), jobboldalán (!) juratuskarddal. A kép szerepelt ugyan Fejős Imre katalógusában: „8. Veoreozmarti, Michele. – D’Allemagne – Genova, lit. Armanino. Litográfia. Megjelent: BOLDENYI M. J. (ifj. SZABÓ Pál), *La Ungheria antica e moderna*, Pistoja, 1852. című mű mellékleteként, francia és lengyel szöveg-gel is” (FEJŐS Imre, *Vörösmarty arca*, Bp., 1956, ItFüz 8, 54), de képmellékletében a ritka ábrázolást nem reprodukálta, így az

irodalomtörténet számára az nem lett felidézhető látványadat. A leírásban pontos a rajzoló és a genovai nyomda, továbbá a könyv megjelölése. A kötet igen ritka; mi az OSZK épebb, 220.192 jelzetű példányát használtuk. Ennek 174. és 175. lapja között található az akvarell, amely a Vörösmartyról szóló rövid fejezetet (174–176) illusztrálja. Boldényi János (alias ifj. Szabó Pál, a Magyar Kereskedelmi Társaság megszökött igazgatója) országismertető könyvét – benne már a szabadságharc történetével és arcképcsarnokával – svédül (1852), franciául (1853) és lengyelül (1863) is megjelentette. Ez a Vörösmarty-ábrázolás azonban csak az olasz változatot díszítette. A francia és a lengyel verzióban az irodalomról szóló részt egy csoportkép kísérte: Kölcsy Ferenc, Kisfaludy Sándor, Czákó Zsigmond, Petőfi Sándor és Fényes Elek arcásával. Vörösmartyt itt a *Minden munkái* 1845-ös kiadásában látható Barabás-metszet nyomán készült rajz képviselte (vö. FEJŐS 4/a. és 20. sz. ábrázolás; i. m., 53–54, 56). Az akvarellnek (akár a kötetillusztrációk zömének) Barabás Miklós volt a forrása: legkorábbi Vörösmarty-rajzának (1836) egész alakos változata.

Mostanáig úgy tudtuk, hogy a költő fejlődésében nagy szerepet játszott papbarátokról, Egyed Antalról, Teslér Lászlóról, Klivényi Jakabról nem maradt fenn képes ábrázolás; egyházi szolgálatban élt és dolgozott személyekről lévén szó, előlött akár napirendre is térhettünk. Most a bonyhádi plébánián őrzött Egyed-portré színes másolata ránk cáfolt. Igaz, kérdéseket is felvet: milyen forrás, minta alapján készült; ki volt megrendelője? Az Egyed Antalt bonyhádi plébániatemploma háttérével ábrázoló olajfestmény ugyanis – Jónás János apátplébános úr szíves közlése szerint – feltehetően

20. századi munka, és Kertes-Kollmann Jenő helyi festő műve. Egykorú viszont, valószínűleg az 1840-es évekből való, az az ismeretlen művésztlől származó Perczel Sándor-kép, amely Vörösmarty néhai munkaadóját ábrázolja, és amely a családtól került a Tolna Megyei Levéltárba. (Az archívum egy 1992. évi kiadványában meg is jelent.) A Vörösmartyt ábrázoló akvarell – önálló lapként –, valamint az Egyed-olajfestmény másolata a Völgységi Múzeum állandó kiállításának reformkori szobájában látható Bonyhád.

Hogy a Vörösmarty körüli fontos személyek galériája még teljesebb legyen, arról – a Perczel-fiúk felnőttkori képei mellett – Etelka portréjával gondoskodott a szerző. Felújítva ezzel egy korábbi vitát. Ez a szép, medalionjával játszadozó fiatal leányt ábrázoló festmény szintén későbbinek látszik, és ezt megerősítette a család ma élő hölgytagja is, aki szerint rajta nem Etelka, hanem Perczel Hermina, Perczel Mór honvédtábornok elsőszülött leánya látható. Így Vörösmarty plátói szerelméről változatlanul két hiteles ábrázolással rendelkezünk, a családtól 1860-ban a Nemzeti Múzeum könyvtárának adományozott képpel (vö. PERCZEL György, *Emlékezés Perczel Etelkára*, It, 1962, 421–422) és a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzöttel, amelyek kétségkívül ugyanazt a személyt örökítették meg.

Manapság a klasszikus irodalom és alkotói iránti érdeklődést egyre többször csak közvetett módszerekkel lehet fenntartani. A „szent tárgyak”, a kultuszhelyek, a műtárgy-értékre emelkedett kéziratok vagy a hiteles ábrázolások útján. Ezért nem ünneprontás, ha a Vörösmarty-évfordulóhoz ikonográfiai számvetés is kapcsolódik.

Kerényi Ferenc

LŐRINCZY HUBA: BÚCSÚ EGY KULTÚRÁTÓL

(MÁRAI SÁNDOR: A GARRENEK MŰVE)

Szombathely, 1998, 156 f. (Bár Könyvek).

„Az egyszerű közlés és eszmecsere nem érinti meg az olvasót, nem kényszeríti végső állásfoglalásra. Az irodalom mindig támadás: az olvasót, e gyanútlan áldozatot, kiragadja megszokott világából, mintegy idegen bolygóra helyezi át, ahol mindennek más törvénye van. Ez a nagy művek titka. De ez a »titok« megtanulhatatlan, kifejezhetetlen, egyszerűen azért, mert nem is »titok«.” (MÁRAI Sándor, *Ihlet és nemzedék*, 89–90.)

Márai gondolatai annyira aktuálisak váltak napjainkban, hogy akár síron túli üzenetnek, nemzedékünknek szóló örökségnek is tekinthetnénk. Szólt az alkotóhoz, szólt a befogadóhoz, hozzánk, magyarokhoz, egész Európához – nem véletlenül jelennek meg sorra művei ma is Olaszországtól Németországig. Noha legidősebbek írásuk pillanatában voltak, az „Európa” felé kacsintgató, Amerikát befogadó, a tömegembert dicsőítő és a fogyasztói társadalmat példaértékűnek tekintő, identitását elveszteni látszó magyarság számára jövődölések is lehetnének szavai, melyeket a század első feléből hagyott örökök. Örökök, amennyiben hajlandóak vagyunk kézbe venni és megértésére törekedni.

Ehhez a megértéshez, az értő olvasáshoz, valamint Márai egész életművéhez kapunk segítséget Lőrinczy Hubától a *Búcsú egy kultúrától* című tanulmánykötetével, amely irodalmunk „legpolgárabb” életet élő és akként gondolkodó alakjának azt a ciklusát tartja élénk, amelyet a szerző még élete végén is a legfontosabb, a legfajszínűbb regényfolyamának tekintett.

Az emigrációban magányosan, megkeseredetten, hazájától, nyelvétől távol élő „század gyermeke” – *Naplója* tanúsága szerint is – hajlandó volt újra kézbe venni. Gondozta az utolsó pillanatig, nem engedve semmiféle hízelgő kiadói csábításnak. Ezzel a ciklussal az 1984–1989-es *Naplója* szerint utolsó éveiben is kritikusan foglalkozott, mi több: vállalta.

Az életműben elfoglalt szerepe, a szerző hozzáállása, világirodalmi, történelemmagyarázó, az identitás kérdését körüljáró szerepe indokolja a tanulmányíró választását. Igényes, kézhez álló, *A Garrenek művéhez*, a ciklus írójának szellemiségéhez méltó kötetet tart kezében az olvasó. Ez a „jól forgatható”-ság szerkezetében, hivatkozási rendjében, a névmutató tényében és a bevezetőben tett vallomásban érhető utol: „Mivel Márai ciklusának inkább jellemzője a megszakítottság, mint a folytonosság, célszerűnek látszott (s látszik továbbra is) külön-külön szólni az egyes kötetekről. Az alábbi – itt-ott némileg módosított szövegű – elemzések közül az első, a második és az utolsó a győri Műhely, a harmadik és a negyedik a nagykanizsai Pannon Tükör, az ötödik pedig a kecskeméti Forrás 1997-es, illetőleg 1998-as évfolyamában látott elsőül napvilágot” (30).

Ez nemcsak a regényfolyamhoz való alkalmazkodást, egységének és töredékeségének figyelembevételét jelenti, de jelenti a használhatóságot is: a letehető-felvehető, az újra elővehető, az aktuális regénnyel párhuzamosan olvasható, annak újraolvasását ösztönző mivoltát.

Jogosan feltételezi Lőrinczy Huba, hogy aki a regényfolyam és a tanulmány kötetének olvasásába kezd, annak nem a *Garrenek* az első Márai-élménye. A citált regények között szerepel az *Egy polgár vallomásai*, a *Csutora*, a *Válás Budán*, a *Gyertyák csonkig égne*, a *Vendégjáték Bolzanóban*, *Az igazi*, a *Judit... és az utóhang*, a *Naplók* sora, illetve ami belőlük kimaradt, az *lhlet és nemzedék*, a *Vásárnap krónika*, a *Föld, Föld!...*, a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében...* Tekintsünk el a teljességtől, hisz az idézetek sora azt igazolja, hogy ez a kiterjedt gondolatrendszer egy szervesen összetartozó életművet takar – ezt az egységet a tanulmányíró mindvégig szem előtt tartotta. A választott ciklusnak nemcsak motívumvilágát veszi számba, hanem a pálya egészét megértve, figyelve helyezi el köré Márai többi regényét – segítő kezét nyújtva az olvasónak.

A fent említett ismeretet feltételezve nem ad tanácsot az olvasáshoz – egy gyakorló, elmélyült „márais” nem is igényli. Érezteni azonban, hogy komótosan, minden gondolatot és mondatot megrágva, akár több nekifutásra is el lehet olvasni: úgy, hogy belőlünk csengjenek vissza azok a motívumok, amelyeket a regényfolyam már olvasott darabjaiban találtunk. Az egyes kötetek megszakítottságát és önállóságát, a téma pihentetését, esetleges gyenge pontjait a szerző alkotásában keresi: „Inkább volt ő a kisebb formátumú, karcsúbb, egyetlen téma, egy középpont körül örvénylő, az anyagban rejlő lehetőségeket az adott művön belül kimerítő regények mestere, semmint a több kötetből egybe-
szövődő, a problematika új s új vetületeit szisztematikusan és töretlen vonalvezetéssel föltáró, vagyis a bonyolultabb tervezést

igénylő, nehezebben átfogható és ellenőrizhető szépprózai alakzatoké” (10).

Ennek a laza szövedéknek a kapcsoló-elemeit keresi és találja meg a részletekben – jó érzékkel tapint rá azokra a lényegi pontokra (életrajzi, személyes élmények, értékrend, logikai rend, történelmünk, kortársak), amelyek ismerete nélkül kusza szövedéknek tűnhet csak a ciklus. Megidézi a század elejének világélményét, ember- és történelem-látomását, Európát (a régít), a hagyományait maga mögött hagyó, el-uniformizálódó, -amerikanizálódó kontinens vízióját, kultúra és civilizáció szembesülését, a ma már nem létező, akkor még feltéve őrzött „rendet”, értékrendet. Nem feledkezik meg Márai sajátos tér-idő-viszonyáról: mikrokörnyezetek néhány nap alatt lezajló eseménytelensége, összekuszált évszámok és az alakok kideríthetetlen korának olvasóra tett hatásáról. Detektívnek érezheti magát az olvasó, együtt számolva, a köteteket bogarászva Lőrinczy Hubával, aki külön-külön krízisregényeknek, együttesen pedig nemzedék- és családregényként emlegeti az elemzett művet.

A pálya esszenciáját képező *Garrenek* teljes historikus, filozófiai, szellem- és kortörténeti, valamint társadalmi keresztmetszetét nyújtja át, miközben filozófus elődeit, kortársait is bevonja a „párbeszédbe”. Nemcsak az egyetértést, hanem az eltérő véleményt is nyíltan vállalva, különös hangsúlyt fektetve az ellenérvek pontos igazolására. Teszi ezt Fried István, Németh G. Béla, H. Szász Anna Mária, Szerb Antal, Szegedy-Maszák Mihály, Tar Patricia, Rónay László társaságában. Hiányzik azonban egy, amúgy is fejtörést és kutatómunkát igénylő kötethez (a *Zendülőkhöz*) kötődő név: Olasz Sándoré, aki

Lőrinczyhez hasonlóan a Cocteau-Márai-szövegek kapcsolatát boncolgatja.

Folyamatosan keresi és az egyes kötetknél módszeresen fejti ki a keletkezés-történethez kapcsolódó olvasmányélményeket, filozófiai rendszereket, magánéleti, történelmi eseményeket. A *Naplókból*, regényekből jól ismert nevekkal találkozunk. A Márai-bibliográfia hiányában ez is – mint az eddig megjelent tanulmánykötetek – szokatlanul nagy vállalkozásnak számít. Éppen ezért fordulhatott elő, hogy a „Mi itt az igazság?” (31) kérdésre – ami a *Zendülők* utánérzés voltára, téma- és motívumkölcsonzésének homályos foltjaira vonatkozott – nem ad egyértelmű választ. Jean Cocteau *Vásott kölykök*ével csak Márai szuverén személyisége, a különbözőségek és a „mégis egyediség” áll szemben. A még készülő bibliográfia tényszerűbb választ fog erre adni: 1929. január 13-án, a Magyar Hírlap 11. számának 21. oldalán megjelent egy hír, mely szerint Márai Sándor *Majális* című, új regényén dolgozik. („Márai Sándor, akinek nemrég aratott nagy sikert *Bébi, vagy az első szerelem* című regénye, új munkán dolgozik. Nemsokára el is készül Márai legújabb regénye, melynek *Majális* lesz a címe.”)

Újabb kérdésekre és egy válaszra ad alkalmat ez a hír: miért nem említi meg Lőrinczy Huba az eredeti címet, hisz annak megváltoztatása esetleg nemcsak címváltoztatást, hanem az arányok és az elrendezés módosítását is jelenthette... Vagyis Márai eredeti tervei szerint az utókor által *Zendülők* címmel ismert „regény” a *Majális* címet kapta volna. Ezt a kötet utolsó fejezetcímében – emlékeztetőül? – meg is őrizte.

Ha Márai készülő művéről már 1929 januárjában tudósít egy hazai napilap,

akkor az minden bizonnyal az előző évben (1928) – ha nem is teljes egészében – papíron volt. Cocteau viszont 1929 márciusában írta meg három hét alatt a *Vásott kölyköket*. Ezzel az eredetiség és utánérzés kérdésköre megszűnt – áthelyezhető a szövegközöttség és az analógia körébe.

Márai személyisége, sokszor megzavarva az irodalmárokat, túl szubjektív tanulmányokat eredményezett, Lőrinczy Hubát ez azonban – talán kora, az életmű mély és évtizedek óta való ismerete miatt – nem ejtette meg. Kellő távolságtartással, szándékolt portréfestő szerep vállalása nélkül (a mű esszenciális jellege miatt mégis portrét mutatva), inkább az esztéta, a műbíró alakjában mutatkozik meg. Már amikor megmutatkozik – ugyanis mindvégig igyekszik a háttérben maradni, nem önmagát, hanem vizsgálódásának tárgyát hangsúlyozottan előtérbe állítani. Egyedül nyelvezete, sajátos terminológiái, mondati árulkodnak jelenlétéről, noha éppen ez fog kellemes meglepetést szerezni a filozófus kitartó közönségének.

A korábbi Lőrinczy-tanulmányok bön-gészése után meglepő: nem a megszokott, tipikus Lőrinczy-sorokat olvassuk. A barokkosan hosszú, helyenként komoly összpontosítást igénylő, filozófiai mélységekbe bukó (Nietzsche, Spengler, Ortega), többszörösen összetett mondatokból álló szöveget közelebb hozta a befogadóhoz. Nem véletlenül feltételez Márait, regényeit, korát, történelmünket, a polgáriró olvasmányait és kortársait jól ismerő olvasót. Márai súlyos mondataihoz szokottan már nem okoznak gondot a tanulmányok – mintha a szerző is elég közel került volna ehhez a világhoz annyira, hogy ne merüljön el az irodalomelmélet terminológiájának mélységeiben, és ne „csak” kollégáinak akarjon

írni. Az viszont tény, hogy a többes szám első személyű véleménynyilvánítás („hangsúlyozzuk” – 24), a mainak nem mindig nevezhető szóhasználat („aminő”, „hagyván”, „jövendőjét” – 36, „nekünk úgy tűnik föl” – 46, „tartozván” – 49), a magyar nyelvtől idegen szószerkezetek nem erősítik a mondandót.

Elemző módszerének meghatározó eleme a kiterjedtség; a Máraira jellemző szabadságnak, a tér- és idősíkok „dekonkretilizálást” szolgáló vegyítésének, a zavart keltő, szerzői figyelmetlenségnek vélhető elemeknek az interpretálása; az irodalmi társak, a hatások keresése és az ismétlés. Minden egyes „regény” boncolgatásakor sorra veszi azokat a közös vonásokat, amelyek folyamává szervezik a köteteket. Ennek tükrében tárja föl a változtatásokat (nézőpont, narrátor, alakok), a figyelmetlenségnek vagy szándékos írói fogásnak is tekinthető következtetlenségeket a családtagok életében. Pontosan ismeri a csekélynek tűnő módosítások okait – logikus érvekkel tárja az olvasó elé ezeket, mint tette a címváltozatok esetében (53). Bár eggyel még adós maradt: a *Majális-Zendülőkével*. Arányosan kihasználja Márai vallomásos hajlamát – de nem él vissza vele –: naplói, útirajzai segítségével illusztrálja megállapításait. Márai az a szerző, akit leginkább önmagával lehet értelmezni – ezt teszi Lőrinczy is. Mégpedig

úgy, hogy nem hagyja magát „elcsábítani” – pedig Márai műveinél ez a legnehezebb: ellenállni a „szöveg vonzásának”, hisz textusai értelmezik magukat, élnek és csábítják idézésre a tanulmányírókat. Okozva így aránytalanságot – de nem ebben az esetben. Noha az az érzése időnként az olvasónak: elfáradt a kutató, újrafogalmazva interpretálja a tartalmat. Mielőtt ez érett, kimondható vélemény formáját öltene, ismét megragadja a tanulmányozás fonálát, és mély, sokszor többszálú összefüggésszereket bogoz ki (lásd: a két világ szembesítését – 60). Teszi ezt világosabban, „máraisabbul”, mint korábban azt tőle megszoktuk.

A Márait gyötrő kérdéseket és az ezekre adható válaszokat nyújtja át anélkül, hogy ezek „belemagyarázások” lennének. Ezért citálja többször a szerzőt és átad egy „kulcscsomót”, melynek minden darabja egy-egy „regényhez” fordul el az életműi zárban. Betekintést enged az alkotás folyamatába, Márai gondolkodásmódjába, a közben fölmerülő kérdésekbe, a szöveg élővé válásába. A *Garrenek*-regényciklushoz alkotott megfigyelések egyben Márai munkásságának lényegéhez vezetnek el: az utolsó zár felnyitása után ráébred az olvasó, ez nem csak egy regénysorozat, ez nem csak a „garrenség”, de ez a „máraiság” lényege is.

Ignéczi Lilla

Csonka Ferenc
(1916–2000)*

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének munkatársai nevében búcsúzom Csonka Ferencről, aki az intézet reneszánsz osztályának volt külső munkatársa évtizedeken keresztül. Amíg tehetette, szerda délutánonként ott ült szokásos értekezleteinken a Ménesi úton, részt vett konferenciáinkon az ország különböző városaiban. Nemcsak kollégáinknak tekintettük, hanem a mestereknek kijáró tisztelettel öveztük.

Mivel irodalomtörténészek, filológusok nevében szólok, búcsúzhatnak a tudóstól, a latin nyelv, a klasszikus és az újabb kori latin irodalom vitathatatlan tekintélyű szakértőjétől, a textológustól, a szövegkiadótól, a műfordítótól. De nem méltatom most részletesen tevékenységét, nem sorolom hosszasan tudományos érdemeit. Nincs is erre szükség, hiszen könyvek, tanulmányok sora hirdeti munkásságának maradandó eredményeit.

Inkább a szellem továbbélésének egy másik módjáról szeretnék szólni néhány mondatot. Az ismeretek közvetítésének egy olyan formájáról, amelyik lassan kivész életünkéből. Ez a veszteség különösen fájdalmas egyre személytelenebbé váló világunkban. Ilyen a tudomány világa is. Egyre nagyobb szerepet kapnak az elektronikusan rögzített adatbázisok, a CD-ROM-okra összesűrített vagy éppen a világhálón keresztül elérhető információhalmazok. Számítógép előtt ülünk. Hideg fénnel világít a monitor, halkan, szenvtelenül kattognak a billentyűk. Elektronikus leveleket váltunk kollégákkal, akiket esetleg sosem láttunk, hangjukat sem hallottuk, üzenetük arctalan betűsor a képernyőn.

A technika csodái folytán szobánkban ülve eljutunk a világ legtávolabbi pontjaira, messzi országok könyvtárainak katalógusaiban tallózunk. Birtokba vesszük az adatokat, többet, mint mennyit emberi agy valaha is összefoghat, áttekinthet. Ugyanakkor elveszítünk valamit, ami sokkal közelebb van... A rideg tények mögül lassan eltűnik a tudásért áldozatokat hozó személyiség varázsa. Hiába keresnénk apró gesztusokat: beszédes hangsúlyokat, egy-egy arckifejezést, jellegzetes mozdulatot. Eltűnik az érző, gondolkozó ember, akinek lényén átszűrve a tudásanyag megtelik lélekkel, a felkutatott ismeret összeforr a kutatóval.

Ezért hagy pótolhatatlan űrt maga után az olyan markáns, senki mással össze nem teveszthető egyéniség, mint akitől most búcsúzunk: egyeseknek Csonka tanár úr, másoknak Feri bácsi. Hiányzik és hiányozni fog kesernyés, sokszor ironikus stílusa. Mintha mindig haragudott volna valamiért. Mintha soha nem lett volna elégedett. Pedig gyakran tapasztalhatta a fiatalabb kollégák tiszteletét, nagyrabecsülését, szeretetét. Szeretetünket, amellyel körülvettük, mert tudtuk, hogy a szigorú külső mögött ott van a segítő szándék. Feri bácsi sosem sajnálta a fáradságot, hogy tudását megossza velünk. Megoldhatatlannak tűnő grammatikai problémák tisztázódtak, értelmezhetetlennek hitt szöveghelyek

* Elhangzott a Farkasréti temetőben, 2000. március 10-én.

váltak világossá. Fordított, magyarázott, idézetek eredetét nyomozta ki, minket is bebo-csátott irodalom- és művelődéstörténeti ismereteinek kimeríthetetlen tárházába. Ha eset-leg nem lett volna elég az emlékezet, Feri bácsi olyannyira csodált memóriája, nem saj-nálta a fáradtságos utánjárást sem, hogy kérdéseinkre választ adhasson. Sokan köszön-hetjük neki, hogy ha kutatásainkban valahol megakadtunk, kimozdulhattunk a holtpont-ról, és folytathattuk, amit elkezdtünk.

Ilyen értelemben, jóllehet nem ültünk ott az óráin az iskolapadban, mi is tanítványai vagyunk. Önzetlen segítőkészsége révén roppant ismeretanyaga a mi munkáinkba is beépült, ahogy ezt a hivatkozások, köszönetnyilvánítások sokasága is bizonyítja. A költő beteljesedett jóslata rá is vonatkozik: „Non omnis moriar” – nem halok meg egészen. Kosztolányi Dezső fordításában:

Meg nem halhatok én. Azt ami bennem a jobb,
sír se földheti már [...]

A mulandó test immár „por és hamu”, de a szellem tovább él. Feri bácsi itt van kö-zöttünk: tudása, tapasztalatai, gondolatai munkáinkban; tisztessége, szeretete, embersége emlékezetünkben.

*Csonka Ferenc műveinek válogatott bibliográfiája**

Monográfia

Hiador [Jámbor Pál], Bp., 1944 [1943]; Paks, 1989 [1990].

Kritikai kiadások

Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, kiad., Bp., 1979 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Series nova, 4);

Johannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia*, kiad., *Poetica*, 1–2, Bp., 1990; *Pro-saica*, Bp., 1992 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Series nova, 12).

Tanulmányok

Állítmányi jelző és értelmező a latin mondatban, Idegen Nyelvek Tanítása, 1971/4, 115–126.

A Dózsa-forradalom első eposzának fordítása (Fordítói tévedések a Paraszti háború-ban), ItK, 1972, 653–680; *Ua.*, Bp., 1973 (Reneszánsz Füzetek, 18); TAURINUS Ist-ván, *Paraszti háború (Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum)*: Hőskölte-

* A bibliográfia korántsem teljes – különösen a sokfelé, elszórtan megjelent hosszabb-rövidebb műfordí-tások felsorolását lehetne szaporítani –, mégis talán érzékelteti Csonka Ferenc munkásságának sokrétűségét.

- mény Dózsa György harcáról, tetteiről, haláláról, ford. GERÉB László, Bp., é. n. [1946], Bp., 1972. c. munkájáról;
- Újabb adatok Bocatius (?) egyik röpiratához, MKsz, 1983, 171–181;
- Miskolci Csulyak István ismeretlen levele sógorához, Váczi Gergelyhez, kiad., bev., Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 1988, 179–181;
- A Bocatius-kutatás eredményei és problémái, ItK, 1989, 126–135.
- A Campianus-fordítás, ItK, 1994, 688–694; Ua., A Tíz okok mint fordítás címmel = BALASSI Bálint, DOBOKAY Sándor, *Campianus Edmondnak Tíz okai*, Bécs, 1607; hasonmás kiadása: szerk. HARGITTAY Emil, kiad. HARGITTAY Emil, BÁRCZI Ildikó, tan. BÁRCZI Ildikó, CSONKA Ferenc, HARGITTAY Emil, KRUPPA Tamás, Bp., 1994, 213–233.

Fordítások

- Johannes REZIK, *Oratio Panegyrica...*, ford. = Rákóczi emlékezete 1676–1976, szerk. HOPP Lajos, Bp., 1976;
- Gyöngyösi Gergely krónikája, ford. (ÁRVA Vincével) [Ua. = GYÖNGYÖSI Gergely, *I. Remete Szent Pál remete testvéreinek élete (Vitae fratrum heremitarum ordinis fratrum Sancti Pauli primi heremitae)*, Pilisszántó, 1998], *Első Remete Szent Pál átvitelének története*, ford., *Egy jámbor lélek verse Krisztus Urunk életútjáról Hadnagy Bálint könyvéből*, ford. = GYÖNGYÖSI Gergely, *Arcok a magyar középkorból*, s. a. r., jegyz., bev. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1983;
- PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével irataltott öt levél*, s. a. r., jegyz. BITSKEY István, a latin idézeteket ford., Bp., 1984;
- BOCATIUS János, *Öt év börtönben (Olympias carceraria, 1606-1610)*, ford., jegyz., utószó, Bp., 1985;
- Desiderius ERASMUS, *A keresztény fejedelem neveltetése (Institutio principis Christiani)*, ford., Bp., 1987, 1992;
- Bocskai kíséretében a Rákosmezőn: Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mohamed nagyvezír találkozójáról, 1605. november 11., kiad., s. a. r., jegyz. (SZAKÁLY Ferencsel), a latin szövegrészeket ford. (BENDA Kálmánnal), Bp., 1988;
- Ismeretlen vers Hunyadi Mátyásról*, kiad., ford., ItK, 1990, 744–745.
- Ifj. Kállay Lőkös János nevelőjének levele id. Kállay Lőkös Jánoshoz, kiad., ford. Függelék KLANICZAY Tibor *Egyetem Magyarországon Mátyás korában*, ItK, 1990, 575–612. c. cikkéhez;
- SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, a latin szövegeket ford., Bp., 1993;
- IMRE Mihály, „Magyarország panaszja”: A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában, a latin szövegeket ford., Debrecen, 1996.

Bartók István

A 2000. szeptember 2-án elhunyt Szabolcsi Miklós akadémikusra, a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának volt elnökére, az MTA Irodalomtudományi Intézete egykori igazgatóhelyettesére, az ELTE emeritus professzorára a József Attiláról írott monográfia-sorozatának záróköteté (1998) megjelenése alkalmából a szerző jelenlétében tartott tanácskozás egyik előadásával emlékezünk.

Tudom jól, hogy hozzászólásom akkor lenne pikáns, akkor beszélnének róla szakmai körökben az emberek, ha rámutatnék a kötet vaskos hibáira, leleplezném súlyos melléfogásait. Ha ellenben azt állítanám, hogy a *Kész a leltár*ba foglalt minden állítással, tényközléssel egyetértek, ezt senki nem hinné el nekem. Súlyos hibákra nem tudok rámutatni, egyúttal azonban nem lennék József Attila-kutató, ha minden ponton ugyanazokra a konklúziókra bukkannék, amelyekre Szabolcsi Miklós jutott. Az előbbire való görcsös törekvést joggal rossz néven vehetné, az utóbbit pedig nem várná el tőlem. Több évtizedes intenzív és kiterjedt kutatómunka sokrétű, beláthatatlanul sok irányba elágazó eredményeinek foglalata ez a kötet, s éppúgy komikus dolog lenne vele szemben állást foglalni, ahogyan egy hegyóriással szemben sem szögezhetjük le álláspontunkat. Megkerülhetetlen és nem is kerülgetni kell, hanem hol kiaknázni, hol ráépíteni, hol tovább művelni, attól függően, hogy a további kutatási feladatok vagy a tudományos vállalkozó kedv éppen mit diktál.

Néhány kardinális kérdés mindazonáltal fölvethető Szabolcsi Miklós munkájával kapcsolatban. A továbbiakban szeretnék ilyeneket keresni, és legjobb tudásom szerint válaszolni rájuk. A *Kész a leltár*t, mint a cím is utal rá, szerzője egy tudósi életmű betetőzésének szánta, anélkül, hogy köteleznie kellett volna magát arra, hogy mostantól leteszi a tollat. A munka ennél fogva a befogadás szempontjából határhelyzetben van. A monográfia első kötetének, a *Fiatal életek indulójának* megjelenése, 1963 óta az irodalomtudomány(ok) területén alapvető változások mentek végbe. A monográfia egymás után sorjázó köteteinek természete maga is változott, alakult a korrall. Szabolcsi igyekezett megfelelni az újabb és újabb tudományos igényeknek és követelményeknek. De alapjában véve mégis ugyanarról a vállalkozásról van szó. A folytonosság a *Fiatal életek indulója* és a *Kész a leltár* között tagadhatatlanul fennáll, nemcsak a tárgyban, hanem műfajban, szemléletben és módszerekben is. Az utolsó kötetet zömmel más és más irányultságú, más igényekkel fellépő szakmai közvélemény fogadja, mint a korábbiakat. A kései Szabolcsi könyve ez a kései József Attiláról.

Ha azt mondom: más irányultságú és más igényekkel fellépő, akkor eufemisztikusan fogalmaztam. Az új közönség gyanakvóbb és finnyásabb a *Kész a leltár* típusú vállalkozásokkal szemben, mint a két évtizeddel korábbi. A hatvanas évek elejének értelmisége az ötvenes években ideológiailag megdolgozott közönség volt, amely a századfordulóról örökölt pozitivistá hagyományokkal a marxista ihletésű, erősen szociologikus látásmódot ötvözte. Az életműnek az életrajz és korrajz felől történő megközelítésében semmi kivet-

nivalót nem talált. Az 1978-ban publikált *Érik a fény* olvasóinak felületesebb vagy mélyebb tájékozódása a nagymértékben neopozitivistá alapozottságú, strukturalizmus néven összefoglalt törekvések iránt jól összeegyeztethető volt a monográfiának az életművet taglaló részleteiben a formális elemzés eszköztárát kiaknázó verselemzésekkel, műfajtipusok szerinti osztályozással. A két utolsó kötetnek, az 1992-es „*Kemény a menny*”-nek és a *Kész a leltárnak* kell szembesülnie a strukturalizmus utáni szemléleti fordulat, a recepcióesztétika, a hermeneutika, a dekonstrukció a pályaképet és az életmű történeti tagolását nyújtó monográfiával szemben ellenséges elméleti előfőltevéseivel.

Nem engedhetjük meg magunknak, hogy ennél az önmagában véve is roppant fogas kérdésnél hosszasan időzzünk. Csak annyit jegyeznék meg, hogy a két utolsó kötet megjelentetését a József Attila-kutatás nagy győzelmének tartom. Az említett elméleti előfőltevéseket ugyanis nem tekinthetjük légből kapott dolgoknak. Valóban nem lehet például többé gyanútlanul kalandozni életrajzi én, szerző és lírai én között. A szövegköziség tudomásulvételéből is le kell vonni olyan konzekvenciákat, amelyek kétségessé teszik egy-egy költemény vélt korábbi konzisztenciáját, és folytathatnám. A nehézségekből akár azt a végkövetkeztetést is le lehet vonni, hogy márpedig nem lehet monográfiát írni. Csakhogy monográfiák, ha tudományos anomáliáknak tekintjük is őket, léteznek. A József Attiláról való tudás Szabolcsi Miklós jóvoltából, a születéstől a haláláig rendezetten, tagoltan az olvasó rendelkezésére áll. A monográfia mint műfaj ennek a tudásnak a foglalata. Bárki vitatkozhat rajta, hogy jól tagolt-e az ilyen munka, bárki bebizonyíthatja, hogy hibás előfőltevésekre alapozódik. Mégis van és mégis megkerülhetetlen.

Jobb, ha meglévő monográfiák lehetetlenségéről vitatkozik a szakma, mint ha az ilyen viták monográfiák születése elé állítanak akadályt. Azt ugyanis még senki sem követte végig, hogy egy szövegről készített eszmefuttatásában, nevezzük azt elemzésnek vagy dekonstruálásnak vagy bárminek, mit használt föl az elemző előzetes, netán hibás előfőltevések alapján birtokolt tényleges tudásából, és mit hagyott el belőle. Senki sem válogatta még szét – hogy a *Jónás könyve* istenének szavát parafrazeáljam –, mit rakott a szöveghez jobb és mit balkezével. Hogyan lehet tudni, hogy a homályban maradt, explicit módon az értelmezésben meg nem jelenő ismeretanyag részt vesz-e az interpretáció teljesítményében vagy sem? A József Attila-életművet tehát Szabolcsi Miklós utolsó könyve révén az a szerencse érte, hogy szerzőjének hatvanas évek elején, sőt az ötvenes évek második felében kezdett vállalkozása betetőzést nyert.

És most engedjék meg, hogy az ügy után, amelyben a *Kész a leltár* a koronatanú szerepét játssza, fölvessek néhány, Szabolcsi Miklós egyéni teljesítményét érintő kérdést. Tévedés lenne azt hinni, hogy egy monográfiának nincs más feladata, mint hogy úthengerként végigmenjen az adott alkotó minden életeseményén és hogy rövidebben vagy hosszabban végigértelmezze a művész minden írását. A monográfiaírónak kihívásoknak kell megfelelnie, váratlan csapdákba eshet, ami akár meg is hiúsíthatja vállalkozását vagy sokat levonhat munkája értékéből. Ilyen kihívásokkal Szabolcsi Miklósnak is szembe kellett néznie, ilyen csapdákat neki is ki kellett kerülnie.

Az egyik ilyen kérdés József Attila és az illegális párt viszonyának problémája, a tudományos szocializmus szerepének megítélése művelődésében és művészi teljesítményé-

nek kialakulásában, a költői pálya ún. mozgalmi időszakának mérlegre tétele. Aki pályaképet készít a költőről, a felsorolt problémákat nem kerülheti meg. Szabolcsi Miklós, akinek az ötvenes és a hatvanas években az ezzel kapcsolatos felfogás kialakításában és továbbfejlesztésében korábban jelentős, később egyenesen kulcsszerepe volt, még kevésbé kerülhette el az állásfoglalást. A korábbi, pontos ideológiai előírásokra épülő egyszerű választ (amely Szabolcsit a hatvanas években lefolyt pártosság-vita során sem jellemezte) az 1989-es politikai rendszerváltás érvénytelenítette, s más, ugyancsak egyszerű, ellenkező előjelű válaszokat kínált. Akár arra ösztökölt az új helyzet, hogy a lehetőségig letagadjuk a költő szocialista elkötelezettségét, akár arra, hogy elismerjük ezt, s miatta megtagadjuk a József Attila-i örökséget.

A *Kész a leltár* szerzője által adott válasz mindhárom tévutat elkerüli, ugyanakkor minden eddiginél termékenyebben kamatoztatja mindazt a tudást, amelyet erről a problémakörrel az évtizedek során felhalmozott. Hízelgés és túlzás nélkül elmondható, hogy az utolsó monográfiában ez a komplexum nyugvópontra, vagy legalábbis egyensúlyi helyzetbe jutott, tudományos vitakérdéssé egyszerűsödött. Ebből a szempontból a könyv megjelenésének ez a késői időpontja (1963 óta 35 év telt el) szerencsés fejlemény, hiszen 1989-ig erről ugyan fokozatosan egyre nyíltabban és szabadabban lehetett gondolkodni és beszélni, de a melléktekintetek teljes figyelmen kívül hagyására a kutatásnak csak a 90-es évektől volt módja.

A második kényes kérdésköteg József Attila és a pszichoanalízis kapcsolata körül alakult ki. Közismert tény, hogy Szabolcsi Miklós a költő pszichoanalitikus iratainak közzététele, nyilvánosságra hozása ellen foglalt állást, azzal érvelve, hogy ezek az írások kórélettani jellegűek, nem indokolt a közönség elé kerülésük. Ezen az állásponton sokan megbotrántkoztak, s érveltek ellene. Mivel mi Horváth Ivánnal, Szőke Györggyel, Stoll Bélával és másokkal tevékenyen közreműködtünk ezeknek a szövegeknek a publikálásában, magyarázatában, nagyon pontosan tudjuk, hogy a kérdésben nem volt, s máig sincs konszenzus. Az érvekre jó ellenérveket lehet találni. Szabolcsi egykori és részben alighanem mai álláspontjával sokan – és a legkevésbé sem konformizmusból – egyetértenek. A közzétételt pártolók tarsolyában a legerősebb, nehezen cáfolható érvek merőben praktikusak.

A pszichoanalitikus iratok közzététele a kutatás számára új helyzetet teremtett. Időben ez nagyjából egybeesett azzal, hogy a mélylélektant sújtó hivatalos anatéma elhárult a szakterület művelői feje fölül. Ez a tudományterület és terápiás gyakorlat újból teljes polgárjogot nyert. Az új helyzetből eredő kutatási, értelmezési feladatokkal immár Szabolcsi Miklósnak frontálisan szembe kellett nézni, tudomásul, sőt számításba kellett vennie a terápia melléktermékeként született dokumentumokat. Mivel a József Attila nagymonográfia szerzőjét a prózai művek kritikai kiadása 1958-as kötete óta eminensen szaktudományos nyelvezet, ezen belül is az apodiktikus fogalmazás feltűnő kerülése, a hipotetikus, vaglyagos fordulatok alkalmazására való hajlam jellemezte, a költőnek sem a párthoz, sem a pszichoanalízishez való viszonyát illetően nem kellett ideológiai önkritikát gyakorolnia Szabolcsinak. A tudományos kutatásban nélkülözhetetlen iránymódosítások szakmai önkorrekciók formájában mehettek végbe nála. A *Kész a leltár*ban ily mó-

don szervesen és fontosságának megfelelően szerepel a mélylélektani szempont, legyen szó a költő betegségéről, freudista műveltségéről, műveinek tematikus sajátosságairól, interszónális kapcsolatairól.

A harmadik, s számomra talán a legfontosabb mozzanat, ahol egy hullámhosszon vagyok a szerzővel, az érett pályaszakasz belső tagolása és értékelése. Ki ne emlékezne arra, hogy a hatvanas évek végétől vagy a hetvenes évek elejétől az egyetemi ifjúság, majd a középiskolai tanárok szívét villámgyorsan meghódította egy olyan képlet, amelyet Németh G. Béla tanulmányai kezdeményeztek, pontosabban: vittek sikerre. A „kései József Attila” formulára gondolok. A kitűnő tudós és pedagógus azt állította, hogy József Attilának azok a versei, amelyek a magyar költészettörténetben igazán fontos előrelépést jelentettek, a költő életének utolsó éveiben keletkeztek. Bennük az alkotó az élet végeségével, az ember világba vetettségével, a semmivel nézett farkasszemet, súlyos válsághelyzetről számolt be vagy a belőle történő szabadulás lehetőségeit kereste. Hozzájuk képest a politizáló vagy világnézeti versek másodlagos értékűek.

Koncepciójának két vers, a *Tudod, hogy nincs bocsánat* és a *[Talán eltűnök hirtelen...]* elemzésével adott testet, s ezek az elemzések minden kételkedést leszereltek. Németh G. Béla a kései versek becsét olyan mértékben megemelte, hogy ezzel kárpótolni látszott azért a veszteségért, ami extenzíve érte a József Attila-vers kedvelőit. Mert ne feledjük, hogy a mérleg másik serpenyőjét nemcsak az olyan versek húzták lefelé, mint a *Munkások*, hanem a *Téli éjszaka* típusú világnézeti verstablók is rosszul jártak a „kései József Attila” formula kialakítása révén.

Szabolcsi Miklós a politikailag elkötelezett József Attilát előtérbe helyező, a hatvanas évek végére valójában már háttérbe szorult koncepció örököse volt. Ugyanakkor József Attila monográfusaként eleve nem engedhette meg magának Németh G. Béla szuggesztív egyoldalúságát. Szemléleti nyitottsága, tágasabb érdeklődése is arra ösztökölte, hogy látószögébe a költő életművének sokkal nagyobb szeletét belevonja. Értérendjének kialakulását az a körülmény is befolyásolta, hogy egyike volt azoknak az irodalomtörténészeinknek, kritikusainknak, akik – mint Bori Imre, Illés László vagy Béládi Miklós – a magyar avantgárd presztízsének visszaszerzésén fáradoztak. Márpedig József Attila pályájának alakulása jó alkalmul szolgált annak bizonyítására, hogy az avantgárd törekvések szervesen integrálhatók irodalmunk folytonosságába. Mindez arra predesztinálta Szabolcsi Miklóst, hogy elkötelezze magát egy olyan formula mellett, amely szerint „a teljes József Attila a miénk”. „Miénk”-en a fennálló rendszert és a benne élő versolvasó közönséget kell érteni. „Teljes József Attilán” pedig a harmincas évek elejének politizáló, az azt megelőző esztendők avantgárd ihletettségű, a „*Medáliák*”-korszak” hermetikus és groteszk líráját művelő, a későbbi esztendők pszichoanalitikus tájékozódású és a Németh G. Béla értelmében vett „kései” líráját együttesen képviselő költője volt értendő.

Noha a „kései József Attila” nem ezzel a képlettel, hanem a harmincas évek első felének politikai elkötelezettségű korszakát kiemelő manipulatív, kisajátító egyoldalúsággal szemben kívánt ellensúlyt képezni, a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején minden esély megvolt egy rossz munkamegosztás kialakítására. Szabolcsi Miklóson múltott, hogy a „teljes József Attila” képletét a „kései József Attilával” szemben, polemikusan alakítja

tovább, a könnyebb ellenállásnak engedve, a kultúrpolitikai vezetés nyújtotta védelmet igénybe véve. Ma már világosan látjuk, hogy nem ez történt. Szabolcsi Miklós nem úszott az árral szemben, az egyoldalúsággal nem szegezett szembe másik egyoldalúságot. Nem fogadta el a rossz szereposztást. Ebben nyilvánvalóan minőségérzéke is szerepet játszott, hiszen a „kései József Attila” képlet olyan felismerések megfogalmazására adott módot, amelyek eme kétségkívül szemléleti elfogultsággal terhes koncepció nélkül nem jöhettek volna létre. Ellenkezőleg: a „teljes József Attila” formulán belül halványulni kezdett a politizáló költő alakja, növekedett – az irodalomértő közönség tájékozódásának általános irányultságát is követve – a műalkotás esztétikai autonómiájának, a poétikai megközelítés elsődlegességének igénye.

Az időtényező mindazonáltal a monográfia előnyére szolgált. A harmincas évekről szóló könyv, ha mondjuk a hetvenes évek elején születik, alighanem merevebb, politizáltabb és ideologizáltabb lett volna, mint a kilencvenes években. A két versengő befordítási formula közötti dichotómia nagyjából a rendszerváltással értelmét veszítette. A „kései József Attila” képletében rejlő töltet mára lényegében kimertült. Amit Németh G. Béla ebben a keretben el akart mondani, azt lényegében alighanem elmondta. A folytatás, a kiterjesztés, az alkalmazás az ő szintjéhez képest általában véve másodlagos színvonalon történt. A tudósnak a kései korszakról felhalmozott fontos és mély felismerései akadály nélkül integrálhatók a nagy megújulási képességekről tanúságot tevő „teljes József Attila” formula egészébe, amely szerint József Attila érett korszaka 1927 és 1937 közé tehető. Ebben a nagy évtizedben a költő más-más módon, de mindvégig kiemelkedő lírikus volt. A *Kész a leltár* nagy fegyverténye, hogy ezt az integrációt véghez viszi.

A vázolt történeti feltételek mellett a sikernek van még egy, Szabolcsi alkotásában és módszerében beállítottságában gyökerező feltétele is, amelyre szeretném itt külön felhívni a figyelmet. József Attila-tanulmányai és monográfiái, hadd tegyem hozzá: egyetemi előadásai és szemináriumai is, olyan tudósnak mutatják őt, aki nemcsak beszél a dialógus fontosságáról, hanem ténylegesen is képes párbeszédet folytatni a szakterület más művelőivel. Azaz meghallja a szembenálló fél érveit is. A beszélgető partner igazságait konfrontálni tudja a maga elképzeléseivel, s képes azokat beépíteni vagy legalábbis hozzáilleszteni önön elgondolásaihoz. Nem vagy-vagy, hanem is-is gondolkodású szakember.

Ily módon monográfiája, s ez különösen a két utolsó kötet esetében döntő jelentőségű, nem azzal az igénnyel íródott, hogy felhőkarcolóként árnyékba borítsa kis kertes házainkat vagy nagyobb lakótömbjeinket. Szabolcsi Miklós tudomásul vette, és pozitíve vette tudomásul, hogy főleg a hatvanas–kilencvenes években, Németh G. Béla tanulmányain kívül is, igen értékes, igen színvonalas, megannyi önálló arculattal rendelkező József Attila-kutatás bontakozott ki. Ennek számbavétele, kiaknázása a teljes pályakép érdekében csak a fentebb jellemzett igazi dialógus révén valósítható meg. Amit tehát a „kései József Attila” formula integráló helyzetételéről mondtam, kisebb-nagyobb mértékben a József Attila-kutatás más eredményeire nézve is érvényes.

Nem tudom, kinek mi a tapasztalata erről, de én úgy érzékelem, hogy a József Attila-kutatás területén jobb, egészségesebb atmoszféra alakult ki, mint néhány más nagy magyar költőnk-írónk körül folyó feltáró, elemző tevékenység terepén. Az egymás iránt

tanúsított nagyobb fokú türelmet és nyitottságot én nem kis mértékben Szabolcsi Miklós monográfiái moderáló, toleranciára mintát nyújtó hatásának tudom be.

A monográfia lezárult, a József Attila-értelmezés továbbalakulása azonban természet-szerűen ezzel nem áll meg. Az utolsó olyan törekvés, amellyel kapcsolatban Szabolcsi Miklós József Attila monográfusaként állást tudott foglalni, egy most csak éppen kibontakozni kezdő tendencia: a költői életmű posztmodern irányból történő átértelmezési kísérlete. A kép megújítása – úgy tűnik – elsősorban az *Eszmélet* körül kristályosodik ki, de valószínűleg nem határolható be egy adott időszakra, mint a „kései József Attila” formula alapjául szolgáló korpusz. Bókay Antal például az 1932-ben írott *A hetediket* éppúgy ebbe a paradigmába igyekszik befogni, mint az 1936-os *Szabad-öletlek jegyzékét*, Kabdebó Lóránt „*Költők és kora*” elemzése pedig időben még tovább lép. A Literatura egyik legújabb számában ilyen szellemű értelmezést pedig éppenséggel az egyik legutolsó versről, a *[Talán eltűnök hirtelen...]*-ről olvastam. Nem itt van a helye annak, hogy eme törekvést kiértékeljük. Az új keletű egyoldalúságokkal szemben azonban én József Attila életművét legszívesebben a most méltatott monográfia oltalmába ajánlanám.

Szememre vethetik, hogy felszólalásomban a konkrét részletkérdések felvetésétől eltekinttem, holott – mint tudjuk – az ördög a részletekben rejtőzködik. Úgy gondolom azonban, hogy a felfogásunk konkrét eltérései a jövőben úgyis artikulálódnak, s Szabolcsi Miklós koncepciójával szemben a kutató nem érzi szükségét annak, hogy szabadságharcot vívjon. Ellenvetéseim, fenntartásaim egy-egy problémával kapcsolatban összességükben sem olyan horderejűek, hogy a monográfia tudományos rangját megrendíthetnék. Azzal a kétes udvariassággal pedig, hogy felsorolom, mennyi mindent tanultam a könyvből, nem sértem meg a szerzőt. Monográfiájához mindazonáltal melegen gratulálok.

Tverdota György

Koczkás Sándor

(1924–2000)*

Ha megidézem most Koczkás Sándor alakját, ahogy évtizedekkel ezelőtt, az 1950–60-as évek fordulóján megismerkedtem vele, azt kell mondanom, hogy egész emberi lényében sugározta az irodalmat irodalomná tevő esztétikumnak azt a jelentőségteljes meghatározottságát, amelyet egyöntetűségnek, arányosságnak, harmóniának, szépségnek neveznek. Egész emberi lényében, alakjában volt valami az irodalom lényegiségéből. Ami a megszólalást már az érvelés előtt hitelesítette. De ezt a könnyű hitelesítést mindig elhárította. Az érveket kereste. Az értelem érveit. Mérlegelő érveket Az elfogulatlanságot.

Nem tartozott ideológiai jellegű táborokhoz, és nem tartozott úgynevezett iskolákhoz sem. A józan, érvelő magatartás, az elfogulatlanság a szekértáborok közötti egyedülléttel is járt. Ha szerepet vállalt, az áthidaló, összekötő szerep volt. Ilyen szerepet vállalt az

* Kenyeres Zoltán és Pomogáts Béla búcsúbeszéde a Farkasréti temetőben hangzott el, 2000. október 9-én.

írószövetségben, melynek szakosztály-titkári, majd főtinkári tisztségét töltötte be néhány évig. De ez nem oldotta ezt a fajta, táborokon kívüli szellemi egyedülletet, sőt, inkább igényelte.

Oldódás csak egy helyen, az egyetemi munkában következhetett be. Vállalt magatartása a szellemi felszabadultság légkörét árasztotta a nemzedékről nemzedékre jelentkező fiatalok előtt. Azok előtt, akik elindultak, pályát kezdtek. Akik örömmel és némi szorongással beültek az egyetem padjaiba. Akik írni kezdtek és kerestek valakit, aki előtt megnyílhatnak. Ott, az egyetemen mindig sokaság vette körül. Az uralmi csoportok közötti köztes tér egyszersmind függetlenség is volt. Az elfogulatlanságot hitelesítő függetlenség. Ez mindig köréje hívta a fiatalokat, még most, a legutóbbi időkben is.

Pályakezdő fiataiságától kezdve egész életét az egyetemen töltötte. Ha volt valaki, akinél az egyetem mint a szó szoros értelmében vett univerzitás valóságos életformává lett, az ő volt. Óráinak szinte koreográfiájuk volt és utánozhatatlan, kedves formákat talált ki.

Segítő figyelmesség és egyedülálló emberi közvetlenség jellemezte tanári munkáját. Tanítványai évtizedeken át nemcsak tisztelték, hanem szerették is, és ez a legtöbb, amit ezen a pályán el lehet érni. Több ez rangoknál, címeknél, beosztásoknál. Elmondható, hogy a vele való együttlét beavatásszerű volt. Beavatás a szakmába: nemcsak tárgyismeret tekintetében, hanem abban az értelemben is, hogy azokat, akik hozzá jártak, őszintén és eszköztelenül kollégává fogadta, pályatárssá avatta. Ebben a szellemben vezette azt az egyetemi alkotókört is, amelyre immár negyven év távolából magam is vissza tudok emlékezni, és amelynek munkájában egész sor ma már velem együtt idősödő író, költő, irodalmár vett részt rendszeresen vagy legalább alkalmanként.

Sokat dolgozott, sokat írt, sok tanulmánya, cikke, jegyzete, kritikai írása jelent meg. Nem ez a mai alkalom a megfelelő arra, hogy felidézzük és értékelésszerűen számba vegyük munkásságát. A búcsúzás órájában elég annyit megjegyezni, hogy pályakezdésétől kezdve egyszerre volt jelen irodalomtörténeti szakfolyóiratokban és az irodalmi-kulturális sajtóban. Nincs olyan mértékadó irodalmár, aki ne ismerné nagyobb tanulmányait, szövegfilológiai munkáit Adyval, Tóth Árpáddal, Kosztolányival, Radnóttal, József Attilával, Bálint Györggyel kapcsolatban. A Radnóti-filológia megteremtői közé tartozott, a mai kánonképzésekből csodálatos módon kimaradó Bálint Györgyre ő hívta fel – igazi szellemi felfedezésként – a figyelmet. Kiseb írásai, esszéjegyzetei, kritikái Nagy Lajostól Németh Lászlón és Illyés Gyulán át Berda Józsefig és Weöres Sándorig, Krúdy Gyulától és Áprily Lajostól Kassák Lajoson és Déry Tiboron át Hajnal Annáig, Vas Istvánig, Thurzó Gáborig szinte szereplőről szereplőre végigpásztázták a Nyugat első három nagy nemzedékét. És akik utánuk következtek. Jól emlékszem egy tudományos tanácskozáson tartott okfejtő előadásra, melyben – nehéz időkben – Nagy László jelentőségére figyelmeztetett.

Az utóbbi évtizedben munkásságának előterébe került az Ady-kritikai kiadás. Perszerű humorral, ironiájával és szerelmetes odaadással folytatott egyetemi munkája mellett. Az utóbbi tíz évet Ady és a fiatalok töltötték meg számára értelemmel és jelentéssel. Olyan időben szakadt rá a kritikai kiadás egész gondja és felelőssége, amikor az iroda-

lom és irodalomtörténet körül már megfogyatkoztak az anyagi lehetőségek. Az volt, amit fortélyos leleményességgel elő tudtak teremteni. Sándor alapítványt szervezett, kuratóriumot hívott életre, adományokat gyűjtött, pályázatokat fogalmazott, pénzügy-tervezési íveket töltött ki, előszobázott, kilincsel, magas és legmagasabb összeköttetésekhez folyamodott, az Ügy, az Ady-kiadás ügyének érdekében. És persze a régiek mellett új munkatársakat is toborzott, fiatalokat, akikben ekkor is, mint egész életében, a végsőkig megbízott. A kórházba vonulása előtti napon feljegyzést készített a munka állásáról, a készülő kötetekről, a legfiatalabb munkatársaival való terveiről. Mint aki végrendelkezik szellemi birodalma fölött. Pedig bízott a gyógyulásban. Az utolsó estén, amikor telefonon beszéltem vele, azt mondta szinte lelkes reménykedéssel, hogy nagyszerű és rendkívüli orvos kezében van, aki még tud valamit. Amikor minden a legrosszabbra fordul, ismer egy csodás végső eljárást, amivel rendbe hozza. A csoda sajnos nem következett be.

És én itt most véget vetek a szavaknak. Talán meg fogják bocsátani a családtagok, a rokonok, barátok, pályatársak, kollégák és tanítványok, ha elhagyom a búcsúztatás befejező közhelyfordulatait, a hiányról, amit érzünk, és ami kifejezhetetlen. Meg az emlékről, amit megőrzünk. Nem illenének az ilyen szavak őhozzá, aki szokványos mondatoknál és gondolatoknál magasabb világban élt.

Kenyeres Zoltán

A Magyar Írószövetség nevében, de mondhatom így is: az egész magyar írói társadalom nevében veszek búcsút Koczkás Sándortól, szövetségünk egykori főtítkárától. Nehéz szívvel teszem, hiszen nem csak kiváló és tudós kollégától: irodalomtörténészről, irodalomtudóstól, a magyar irodalmi élet tevékeny szervező egyéniségétől veszek búcsút, hanem egykori tanáromtól is, akivel később: a múltó évtizedek során őszinte barátság fűzött össze, és akinek elhatalmasodó betegségét az utóbbi esztendőkből – sokakkal együtt – magam is aggódó szívvel figyeltem, nemegyszer bízva abban, hogy a baj végső következményei, ha le nem küzdhetők is, de legalább elodázhatók.

Több mint négy évtizede, pontosabban 1956 szeptembere óta ismertem és szerettem meg Koczkás Sándort, aki akkor nekünk, negyedéves bölcsészeknek vezetett magyar irodalomtörténeti szemináriumot. Történelmi időket éltünk akkor, hiszen alig néhány hét választott el bennünket a magyar forradalom kitörésétől, és a szemináriumi munkára is rányomta bélyegét az a lázas mozgolódás, amely az egész magyar társadalomban, különösen az értelmiségben, és még különösebben az irodalmi életben volt tapasztalható. Koczkás Sándor következőképp a kortárs magyar irodalom tanulmányozására biztatott bennünket, a szemináriumi órákon Illyés Gyula, Németh László és Déry Tibor művei kerültek szóba, mindennek félreérthetetlenül politikai jelentősége is volt. Tanárom ezt követve maga is a bölcsészkar és a pedagógus szakszervezet forradalmi mozgalmában vállalt szerepet, hogy azután közel negyven évvel később, 1994-ben a bölcsészkaron tartott 1956-os konferencia egyik szervezője és előadója legyen.

Mindezt annak érzékeltetésére is mondtam el, hogy Koczkás Sándor számára az irodalomtudós élete semmiképpen sem járt valamiféle könyvtári elszigeteltséggel. A tudomány és az élet között ő több tekintetben is kapcsolatokat tudott teremteni. Mint felnő-

vekvő tanárnemzedékek oktatója egyike volt a budapesti bölcsészkar leginkább népszerű tanárainak, aki mindig fel tudta kelteni tanítványainak érdeklődését az irodalom története iránt, meg tudta velük szerettetni huszadik századi irodalmunk igaz értékeit. Mint irodalomkritikus (az ötvenes és a hatvanas évek fordulóján az Élet és Irodalom kritikai rovatának vezetője) igen sokat tett azért, hogy élő irodalmunk valóságos értékei és az olvasóközönség egymásra találjanak, hiszen mindig olyan írók műveit világította meg, olyan írók mellett érvelt, mint Illyés Gyula, Németh László, Nagy László, Juhász Ferenc és a hetvenes években újtukra induló fiatalok: Ágh István, Ratkó József, Bella István és társaik. És mint az írószövetség egyik vezetője, korábban a kritikai szakosztály titkára, majd elnöke, később, 1988 és 1992 között a szövetség főtitkára, mindig azon fáradozott, hogy a magyar író társadalom a szellem autonómiájának és az írói munka társadalmi elismerésének birtokában végezze azt a küldetést, amelyet a nemzettől, a történelemtől kapott.

Koczás Sándor drámai, egyszersmind biztató időkben volt az írószövetség egyik vezetője. Részben az ő feladatává vált, hogy irányítsa azokat a folyamatokat, amelyek medrében irodalmunk véglegesen visszaszerezhetette a maga szabadságát, mi több, igen hitelesen és eredményesen működhetett közre abban, hogy az ország, a társadalom is visszakapja évtizedeken keresztül elorzott vagy korlátozott szabadságát, és felépítse a maga demokratikus rendjét. Koczás Sándor mindig felelősséggel vállalt szerepet abban az írószövetségi munkában, amely, legalább mi beszéljünk erről, nem kis mértékben járult hozzá ahhoz, hogy Magyarországon a történelmi változások bekövetkezzenek és békés módon végbemenjenek.

A tudományt és az életet, Koczás Sándor ezt jól tudta, sohasem lehet mereven szétválasztani, és ő talán szívesebben vett részt a szellemi élet küzdelmeiben, alakításában, mint a nemegyszer aszketikus elvonultságot kívánó kutató munkában. Szerette a mozgalmas társaságokat, mindig őszinte odaadással ápolta az emberi-írói kapcsolatokat. Most, távozása után kell igazán felfedeznünk tudományos eredményeit: nemcsak a Kosztolányi Dezső, József Attila, Radnóti Miklós és Bálint György szellemi örökségének gondozásában kifejtett munkáját, hanem elsősorban azt a következetes és szívós tevékenységet, amelynek során évtizedeket áldozott Ady Endre-kutatásainak. Abban a hatalmas filológiai apparátusban, amelyet Ady Endre műveinek kritikai kiadása számára készített, valójában több monográfia anyaga rejlik. Nagy kár, hogy arra már nem volt ideje, hogy valóban önálló tudományos keretekben rendezze el a megszerzett óriási ismeretanyagot.

Író- és tudóstársunkat, barátunkat búcsúztatjuk, és mint már mondtam, én egykori kedves tanáromat is búcsúztatom. Emléked megőrizzük, Sándor, megőrizzük a Magyar Írószövetségben is. Nyugodjál békében, Isten veled.

Pomogáts Béla

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap,
a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
és a Soros Alapítvány támogatásával

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a szerkesztőség

Budapest, 2000

A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte

Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Balassi Kiadó

Előfizethető a Balassi Kiadó Terjesztési Irodájánál (1013 Budapest, Attila út 20.,
tel./fax: 214-9673) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a ki-
adó Postabank 11991102-02120733 számú számlájára.

Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Buda-
pest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, fax: 335-2885).

Egy szám ára: 400 Ft

Előfizetési díj a 2000. évi számokra: 2400 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

PUBLICATIONS D'HISTOIRE LITTÉRAIRE

104e année – n° 5–6 2000

COMITE DE REDACTION

László Szörényi
directeur de la revue

Gábor Kecskeméti
rédacteur en chef

Mihály Balázs

Ferenc Bíró

István Bitskey

Péter Dávidházi

Edit Erdődy

Péter Kőszeghy

Péter Kulcsár

György Tverdota

András Vizkelety

*

Tünde Császtvay
rédacteur technique

REDACTION

H-1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Hongrie

Internet:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Adresse électronique:

itk@iti.mta.hu

<i>Havas, László</i> : L'influence de l'historiographie romaine sur les débuts de la littérature hongroise de langue latine (À l'héritage spirituel hongrois et européen du premier tournant du millénaire apr. J.-C.)	539
<i>Tüskés, Gábor-Knapp, Éva</i> : La Hongrie – le pays de la Vierge Marie (Une topique historique dans la littérature ecclésiastique des XVI ^e –XVIII ^e siècles)	573
<i>Szilágyi, Márton</i> : Le poète du « chagrin secret »? Les points d'interrogation relatifs à la canonisation de Gábor Dayka	603
<i>Tverdota, György</i> : La construction des cycles dans la poésie moderne	617
Bulletin	
<i>Szabó, Zsuzsanna</i> : Nos traductions de la <i>Regina caeli</i>	638
<i>Kelemen, Zoltán</i> : À l'image de Marie que possédait Gyula Krúdy	645
<i>Hernádi, Mária</i> : Des éléments bibliques et chrétiens dans le <i>Buda</i> de Géza Ottlik	655
Atelier	
<i>P. Vásárhelyi, Judit</i> : L'opinion de Péter Pázmány de la traduction protestante de la Bible en langue hongroise	660
<i>Koncz, Attila</i> : Science controversiste ou controverse scientifique? (La polémique de György Káldi et de Péter Dengelegi)	669
<i>Tasi, Réka</i> : Rhétorique et popularité dans les sermons de Zsigmond Csúzy	695
Anniversaire	
<i>Kappanyos, András</i> : Le Vörösmarty de Mihály Babits	725
<i>Gizińska, Csilla</i> : Des traductions de Mihály Vörösmarty dans des anthologies littéraires polonaises	733
Analyse	
<i>Németh, G. Béla</i> : Ferenc Kölcsey: A' <i>vadászjuk</i> (La demeure de chasse)	745
Documents	
<i>Gömöri, György</i> : Un poème inconnu d'Albert Szenci Molnár dans l'exemplaire dédié de la Bible de Hanau	751
<i>Bitskey, István-Gábor, Csilla</i> : Poème inédit de Ferenc Pápai Páriz sur Miklós Zrínyi de 1663	755
<i>Hegedűs, Béla</i> : La théorie poétique de Miklós Révai	759
<i>Szabó, Katalin Viola</i> : La troisième annonce de Miklós Révai	776
Discours	
<i>Géczi, János</i> : Remarques à propos du symbole de rose dans la poésie précoce de János Arany	784
<i>Hafner, Zoltán</i> : Quelques remarques à propos de l'article d'Eszter Korda <i>Lettres recueillies de János Pilinszky</i>	791
Revue	
A magyarországi középkori latinság szótára (Le Dictionnaire de la langue latine médiévale de Hongrie) (<i>Sarbak, Gábor</i>)	796
Bitskey, István: Virtus és religió (Bravoure et religion) (<i>Bartók, István</i>)	798
Mezei, Márta: A kiadó mandátuma (Le mandat de l'éditeur) (<i>Hegedűs, Béla</i>)	802
Rajnai, László: Vörösmarty Mihály; Kolta, László: Vörösmarty Mihály emléke Tolna megyében (Le souvenir de Mihály Vörösmarty dans le département Tolna) (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	806
Lőrinczy, Huba: Búcsú egy kultúrától (Adieu à une culture) (<i>Ignécz, Lilla</i>)	810
Chronique	814

„Földi számára Dayka rossz grammatikus és nem több; ráadásul azt a veszélyes tendenciát is benne vélte fölfedezni, hogy a magyarul nem igazán tudó katolikusok bele akarják ártani magukat a nyelv dolgaiba, amikor az pedig derék reformátusokra várna [...].”

„Az elmélet önmagában azonban nem pótolhatja kutatásaink tárgyának alapos ismeretét, a pozitív tények megbízható feltárását, logikus rendszerezését, összefüggéseik vizsgálatát és az ezekből adódó következtetések levonását, a tanulságok összegzését.”

„»Nagy Marhák, a' kik ellenem vagynak.«”

„Nem tagadjuk, hogy zavarnak az odavetett minősítések is: Erdélyi János »korlátolt, sőt határozottan buta« [...], Gyulai Pál nem érti a romantikát [...], Bajza József »az irodalom botosispánja« [...], Vajda Péter »meglehetősen zavarosfejű« [...].”

„A műelemzés tevékenységének háttéréül szolgáló diszciplína (ideális esetben) egyébként sem a pszichiátria, hanem a poétika.”

„A Dayka-életrajz Kazinczytól eredeztethető narratívájában a feleségnek egyértelműen a diabolikus kísértő szerepe jutott, aki elvonja a költőt mindattól, amire hivatva lenne.”

„[...] magánemberként minősíti ezt a kapcsolatot, amihez úgy vélem, nincs joga, különösen azon a módon nem, ahogyan azt írásában teszi.”

„azt sem tug-gyátok”

„Jobb, ha meglévő monográfiák lehetetlenségéről vitatkozik a szakma, mint ha az ilyen viták monográfiák születése elé állítanak akadályt.”

